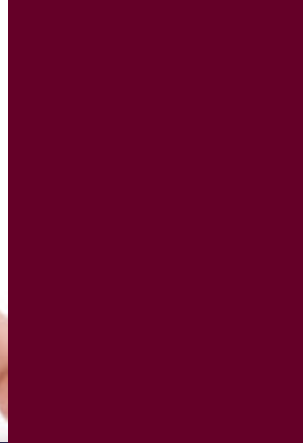

Betty de Hart

Een tweede paspoort

Dubbele nationaliteit
in de Verenigde Staten,
Duitsland en Nederland

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Een tweede paspoort

Een tweede paspoort

Dubbele nationaliteit in de
Verenigde Staten, Duitsland en Nederland

BETTY DE HART

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Omslagfoto's: www.shutterstock.com

Ontwerp omslag: Sabine Mannel / Neon, ontwerp en communicatie
Ontwerp binnenwerk: Trees Vulto DTP en Boekproductie

ISBN 978 90 8964 444 2
e-ISBN 978 90 4851 694 0 (pdf)
e-ISBN 978 90 4851 695 7 (ePub)
NUR 747

© Betty de Hart / Amsterdam University Press, Amsterdam 2012

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De mensen? Er bestaan er geloof ik zes of zeven. Die heb ik jaren geleden eens gezien. Maar je weet nooit waar je ze kunt vinden. De wind jaagt ze in het rond. Ze hebben geen wortels, dat is erg lastig voor ze.

De kleine prins, Antoine de Saint-Exupéry, 1943

Ik heb niet het gevoel dat een mens geworteld is. Die metafoor van wortels, die vind ik voor een mens schadelijk. Het is juist zo leuk dat wij géén bomen zijn. Dat wij ons wél kunnen bewegen, maar vooral, dat wij ons met anderen kunnen identificeren, dat we ons kunnen voorstellen hoe het zou zijn als je ergens anders was geboren.

Judith Herzberg, interview De Groene Amsterdammer, 7 mei 2008

Inhoudsopgave

Voorwoord 11

- 1 Nationaliteit en dubbele nationaliteit 13**
  - 1.1 Politieke debatten en individuele ervaringen 13
  - 1.2 Argumenten tegen dubbele nationaliteit 15
  - 1.3 Een mythisch verleden van enkelvoudige nationaliteit 18
  - 1.4 Alternatieve concepties van nationaliteit 22
  - 1.5 De constructie van de vrije wil 24
  - 1.6 Dubbele nationaliteit vanuit bottom-up, vergelijkend en historisch perspectief 25
  - 1.7 Methodologische verantwoording 28
  - 1.8 Opzet van het boek 30

- 2 Trouweloze dochters • De nationaliteit van gehuwde vrouwen 35**
  - 2.1 Inleiding 35
  - 2.2 Verenigde Staten 35
  - 2.3 Duitsland 40
  - 2.4 Nederland 47
  - 2.5 De relatie tussen individu en staat 58
  - 2.6 Conclusies 61

- 3 Toevallige geboortes • De nationaliteit van kinderen 63**
  - 3.1 Inleiding 63
  - 3.2 Kinderen uit gemengde relaties 63
    - 3.2.1 Verenigde Staten 63
    - 3.2.2 Duitsland 67
    - 3.2.3 Nederland 72
  - 3.3 Tweedegeneratie-immigrantenkinderen 77
    - 3.3.1 Verenigde Staten 77
    - 3.3.2 Duitsland 81
    - 3.3.3 Nederland 86
  - 3.4 De relatie tussen individu en staat 94
  - 3.5 Conclusies 97

- 4 **Het land van mijn moeder** • Interviews over nationaliteit en gezinsrelaties 99
  - 4.1 Inleiding 99
  - 4.2 Zafer 99
  - 4.3 Ouders over kinderen 102
  - 4.4 Kinderen over ouders 107
  - 4.5 De nationaliteit van de partner 110
  - 4.6 Reacties van de familie 112
  - 4.7 Conclusies 115

- 5 **Verloren zonen** • De externe nationaliteit van emigranten 117
  - 5.1 Inleiding 117
  - 5.2 Verenigde Staten 117
  - 5.3 Duitsland 128
  - 5.4 Nederland 132
  - 5.5 De relatie tussen individu en staat 141
  - 5.6 Conclusies 144

- 6 **Genaturaliseerde buitenlanders** • De nationaliteit van immigranten 145
  - 6.1 Inleiding 145
  - 6.2 Verenigde Staten 145
  - 6.3 Duitsland 151
  - 6.4 Nederland 160
  - 6.5 De relatie tussen individu en staat 172
  - 6.6 Conclusies 175

- 7 **Het land van mijn jeugd** • Interviews over nationaliteit, rechten en plichten 177
  - 7.1 Inleiding 177
  - 7.2 Mira 178
  - 7.3 De vrijheid om te reizen 181
  - 7.4 Een onaantastbaar verblijfsrecht 183
  - 7.5 Kiesrecht 186
  - 7.6 Dienstplicht 187
  - 7.7 Familierecht 188
  - 7.8 Werken en wonen 191
  - 7.9 Conclusies 193

- 8 **Vijandige strijders** • Nationaliteit in oorlogstijd 195
  - 8.1 Inleiding 195
  - 8.2 Verenigde Staten 195
  - 8.3 Duitsland 208
  - 8.4 Nederland 215

8.5	De relatie tussen individu en staat	223
8.6	Conclusies	225
9	Het land waar ik thuis ben • Interviews over burgerschap, loyaliteit en gelijkheid	227
9.1	Inleiding	227
9.2	Aydın	227
9.3	De belofte van gelijkheid	233
9.4	Meningen over dubbele nationaliteit	239
9.5	Conclusies	247
10	Conclusies	249
10.1	Inleiding	249
10.2	Argumenten over dubbele nationaliteit	250
10.2.1	Integratie en loyaliteit	250
10.2.2	Gelijkheid	254
10.3	De betekenis van nationaliteit	259
10.3.1	De emotionele kwaliteit van nationaliteit	259
10.3.2	Identiteit en verbondenheid	261
10.3.3	Dubbele nationaliteit en burgerschap	263
10.4	Nationaliteit als uiting van de vrije wil	266
10.5	Reproductie van dominante vertogen	269
10.6	De toekomst van dubbele nationaliteit	271
	Epiloog	277
	Bijlagen	281
1	Overzicht respondenten	281
2	Uitzonderingen op de afstandseis in Duitsland en Nederland	283
3	Percentage uitzonderingen op afstandsverplichting Duitsland en Nederland (2003-2010)	283
4	Lijst van landen waarvan onderdanen geen afstand hoeven te doen omdat dit juridisch of in de praktijk onmogelijk is, in Duitsland en Nederland	284
5	Model Nederlandse verklaring van afstand bij naturalisatie	285
	Noten	287
	Literatuur	321
	Register	341

Voorwoord

Toen ik in 2002 aan het onderzoek voor dit boek begon, was dubbele nationaliteit geen onderwerp van debat in Nederland. Ik stortte me op het verleden waarin de gehuwde vrouw haar nationaliteit bij huwelijk met een buitenlandse man automatisch verloor, tot ik najaar 2003 teruggeroepen werd naar het heden, met de vraag van Mirjam Sterk (Tweede Kamerlid CDA): ‘Wanneer is een Nederlandse Marokkaan of een Marokkaanse Nederlander eigenlijk gewoon Nederlands?’ Een vraag die gericht lijkt op insluiting – personen van Marokkaanse afkomst als volwaardig Nederlands burger beschouwen – maar het begin bleek van een steeds sterker wordende problematisering van dubbele nationaliteit in Nederland.

In de afgelopen jaren viel het me soms moeilijk niet volop aan het debat deel te nemen. Toch heb ik dat alleen bij uitzondering gedaan, zodat ik de benodigde afstand kon bewaren, in plaats van deelnemer te zijn aan het debat. Op zeker moment heb ik me toch bewust in het debat gemengd, samen met de advocaten Hermie de Voer en Stans Goudsmit, toen we met een artikel in het *Nederlands Juristenblad* de aftrap gaven voor een campagne voor de zogenoemde ‘latente Nederlanders’. Eerder al, in 1987, toen ik nog werkzaam was bij stichting LAWINE, een organisatie van gemengde gezinnen, had ik me beziggehouden met de positie van kinderen uit gezinnen van Nederlandse moeders en buitenlandse vaders geboren vóór 1985 (beschreven in par. 3.2.3). Ik ben dus meer dan alleen een afstandelijk observator geweest. Op het moment van schrijven van dit voorwoord ligt er een voorontwerp voor wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap, dat dubbele nationaliteit verder zou moeten terugdringen.

In de vele debatten van de afgelopen jaren kwamen de mensen die het betrof, mensen die te maken hebben met dubbele nationaliteit, nauwelijks aan het woord. Er werd vooral over hen gesproken, maar niet met hen. Ik heb in dit boek uitdrukkelijk betrokkenen zelf over dubbele nationaliteit aan het woord willen laten.

Ik wil daarom in de eerste plaats de geïnterviewden bedanken, die bereid waren met mij over de soms zeer persoonlijke betekenissen van dubbele nationaliteit te praten. Hun verhalen waren voor mij van onschatbare waarde. Zonder hun ervaringen had ik de betekenis van nationaliteit en dubbele nationaliteit nooit echt kunnen begrijpen. Het waren deze ervaringen die mij gedurende de lange jaren van het schrijven steeds weer motiveerden het boek af te ronden. Een deel van de interviews werd gedaan door Ricky van Oers, Sophie Scholten en Norma Fötsch, waarvoor mijn dank.

Daarnaast heb ik van vele collega’s van het Centrum voor Migratierecht en het Instituut voor Rechtsociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen steun

ontvangen. Het onderzoek maakte onderdeel uit van het onderzoeksprogramma Transnationaliteit en Burgerschap van Thomas Spijkerboer (Vrije Universiteit) en Kees Groenendijk (Radboud Universiteit Nijmegen). Een onderzoekssubsidie van NWO maakte het onderzoek voor dit boek financieel mogelijk.

Mijn promotor Kees Groenendijk bleek opnieuw bereid hoofdstukken in diverse stadia van onafheid te lezen; zijn steun was onontbeerlijk. Thomas Spijkerboer, Sarah van Walsum, Saskia Bonjour en Gerard-René de Groot hebben een eerdere versie van het manuscript van kritisch commentaar voorzien. Hannie van de Put dank ik voor de zorg die zij heeft besteed aan het manuscript. Saskia Gieling van Amsterdam University Press begeleidde mij in de eindfase van de totstandkoming van het boek. Overgebleven missers zijn vanzelfsprekend geheel voor mijn rekening.

Tijdens het onderzoek heb ik enkele malen aan universiteiten in Duitsland en de Verenigde Staten verbleven. Ik dank Stephen Legomsky (Washington University St. Louis), Dietrich Thränhardt (Universiteit Münster) en Thomas Faist (Universiteit Bielefeld) voor hun gastvrijheid en bereidheid met mij van gedachten te wisselen over het thema van dit boek.

Verder ben ik dank verschuldigd aan Marga Altena, Anita Böcker, Eric Heijs, Miek Laemers, Baukje Prins, Annemiek Sagouti-Beck (Wereldpartners), Sawitri Saharso, Hiltrud Stöcker-Zafari (IAF Duitsland), Ashley Terlouw en Anne Walter, die ieder op eigen wijze een bijdrage aan dit boek hebben geleverd door materiaal beschikbaar te stellen, hoofdstukken te lezen of met hun aanmoedigingen.

Tot slot dank ik mijn familie en vrienden die na de jaren van het proefschrift de nog langere periode van dit boek hebben meebeleefd, inclusief het venijn in de staart. Hun liefde en vriendschap helpen mij wat dan ook te doorstaan.

Betty de Hart, januari 2012

1 • Nationaliteit en dubbele nationaliteit

1.1 Politieke debatten en individuele ervaringen

In juni 2007 had ik in een café een interviewafspraken met Raadi, een man met de Nederlandse en Palestijnse nationaliteit. Toen ik arriveerde, las Raadi *de Volkskrant*. Hij verwees naar de berichten over de dubbele nationaliteit van twee PvdA-bewindslieden, staatssecretarissen Nebihat Albayrak en Ahmed Aboutaleb van het net aangetreden kabinet Balkenende IV. Vervolgens wees hij op een interview in dezelfde krant met een immigrant met dubbele nationaliteit:

‘Ik heb net toevallig een artikel gelezen in de krant over een Poolse immigrant. Die zou het ook heel erg vinden om zijn Poolse paspoort op te geven. Dus ja, het is heel emotioneel, denk ik, er zit heel veel met verbondenheid naar een plek waar je dan bij hoort. Je kan niet zeggen van: ik hoor 100% meer daar. Maar ik kan aan de andere kant ook niet zeggen van: ik hoor 100% hier.’

Toen ik in 2002 aan het onderzoek voor dit boek begon, was dubbele nationaliteit geen onderwerp van debat in Nederland. Nauwelijks een jaar later was dat totaal veranderd en toen ik in 2007 met Raadi sprak, was het debat over dubbele nationaliteit in Nederland op een – voorlopig – hoogtepunt.

In het interview verbond Raadi zijn eigen ervaringen met dubbele nationaliteit aan dit publieke en politieke debat. Net als Raadi reageerden ook andere mensen die ik interviewde voor dit boek op de actuele politieke en publieke debatten, bespraken daar aangevoerde argumenten en verbonden hun eigen verhaal eraan. Raadi benadrukte zijn territoriale verbondenheid met het land waar hij woonde, Nederland, maar ook zijn verbondenheid met zijn land van herkomst, alsmede de emotionele kwaliteit van zijn verbondenheid met beide landen. Zijn individuele ervaringen strookten naar zijn mening niet met het politieke debat dat destijds gevoerd werd, maar deelde hij wel met andere immigranten.

Raadi en andere respondenten reageerden op een *politics of belonging*: een manier van spreken en schrijven in media en politieke debatten waarmee wordt bepaald wie tot de nationale gemeenschap wordt gerekend en wie niet; wie wordt ingesloten en wie uitgesloten (Yuval-Davis 2006). Hoe deze insluiting en uitsluiting

ting plaatvindt in debatten over dubbele nationaliteit is het onderwerp van dit boek.

Daarmee staat in dit boek het spanningsveld tussen het topdown-niveau van de politieke vertogen en het bottom-up-niveau van individuele ervaringen centraal. Met het nationaliteitsrecht (de regels) en de manier waarop daarover in de politiek wordt gesproken (vertogen) zendt de Nederlandse staat boodschappen uit over wie tot de natie behoort en wie niet. De regels en vertogen hadden dan ook gevolgen voor houding en handelen van respondenten ten opzichte van nationaliteit en dubbele nationaliteit.

Raadi is een van de ruim 1 miljoen Nederlanders met dubbele nationaliteit die volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek in Nederland woonachtig zijn; om precies te zijn 1.195.090 personen op 1 januari 2011. En elk jaar komen er meer bij (tabel 1.1).

Tabel 1.1 Aantal Nederlanders met dubbele nationaliteit (1998-2010)

Jaar	Dubbele nationaliteit
1998	607.925
1999	675.812
2000	735.675
2001	790.510
2002	841.003
2003	893.484
2004	938.449
2005	977.137
2006	1.013.489
2007	1.047.331
2008	1.083.856
2009	1.121.645
2010	1.155.387
2011	1.195.090

Bron: CBS¹

Dat het CBS het aantal personen met dubbele nationaliteit zo precies bijhoudt, is te verklaren uit de toegenomen politieke belangstelling in Nederland voor het thema dubbele nationaliteit in de afgelopen jaren. Deze debatten lijken op het eerste gezicht plaats- en tijdsgebonden. Ze gaan over dubbele nationaliteit van met name Turkse en Marokkaanse immigranten; groepen die tegenwoordig als onvoldoende geïntegreerd worden beschouwd. We zouden de problematisering van dubbele nationaliteit kunnen plaatsen en begrijpen in een context van toenemende afkeer van multicultureel beleid, een reactie op de Fortuyn-revolte en een roep om eenduidige loyaliteitskeuzes (De Hart 2007). Dubbele loyaliteit is een van de vaakst genoemde argumenten tegen dubbele nationaliteit, niet alleen in Nederlandse politieke debatten, maar ook in de internationale, academische literatuur.

1.2 Argumenten tegen dubbele nationaliteit

Dubbele loyaliteit

De academische literatuur over dubbele nationaliteit wordt gekenmerkt door een bespreking van de argumenten tegen dubbele nationaliteit en een normatieve evaluatie van deze argumenten. Ik bespreek de belangrijkste argumenten die in de literatuur worden genoemd, om in de komende hoofdstukken na te gaan of en hoe ze in de politieke en publieke debatten ook daadwerkelijk een rol spelen.

Zoals gezegd is een van de belangrijkste argumenten tegen dubbele nationaliteit, dat het zou leiden tot dubbele loyaliteit. Loyaliteit wordt op verschillende manieren gedefinieerd. Volgens Judith Shklar (1993: 184) gaat het om 'an attachment to a social group', die affectief is en ontstaat ongeacht de vraag of het lidmaatschap gekozen is of niet. Loyaliteit is volgens haar emotioneel en persoonlijk. Conflicten tussen verschillende loyaliteiten komen veelvuldig voor. Loyaliteit aan de staat brengt een *prima facie* verplichting met zich mee om de wetten van een rechtvaardige staat te gehoorzamen. Loyaliteit is volgens Shklar wederzijds: de staat is ook loyaliteit verschuldigd aan zijn burgers. Hammar (1989: 88) maakt een onderscheid tussen interne loyaliteit, die gaat om de verplichting de wetten te gehoorzamen, en externe loyaliteit, die geldt in internationale crisissituaties, wanneer de staat wordt bedreigd door andere staten. Soms ook wordt loyaliteit smaller gedefinieerd; de ACVZ (2008: 29) schrijft over 'maatschappelijke binding' met het land of de landen waarvan men de nationaliteit bezit. Maar hoe het begrip ook wordt gebruikt, steeds verwijst het naar de emotionele kracht van nationaliteit, die ten grondslag ligt aan de affectieve relatie tussen individu en staat (Lynn-Ee Ho 2009). Zo kunnen emoties een rol spelen in sociale categorisering van verschillende groepen burgers (Ahmed 2004: 4): of burgers de vereiste emoties bezitten, bepaalt mede of ze tot de nationale gemeenschap worden gerekend. 'Citizenship without emotion is the civic equivalent of a one-night-stand', aldus Renshon (2005: xviii, zie ook Huntington 2004: 205).

Loyaliteit ten opzichte van de staat wordt gezien als een van de verplichtingen van het individu ten opzichte van de staat. Het is in feite de hoofdverplichting waaruit andere verplichtingen, zoals de dienstplicht, voortvloeien. In een visie waarin nationaliteit een exclusieve en ondeelbare relatie met de staat in het leven roept, is nationale loyaliteit eveneens exclusief en ondeelbaar. In die visie leidt dubbele nationaliteit tot dubbele of meervoudige, dan wel verdeelde loyaliteit. Dubbele nationaliteit leidt ertoe dat een staat niet kan vertrouwen op burgers met dubbele nationaliteit, die tevens loyaliteit aan een andere staat verschuldigd zijn, en is daarom problematisch: Schuck vindt dat verdeelde loyaliteit ingaat tegen *common sense* opvattingen over de gewenste relatie tussen individu en staat. In het bijzonder in tijden van internationale spanningen en oorlog zouden personen met dubbele loyaliteiten een gevaar voor de nationale veiligheid kunnen vormen, aldus Schuck (2002: 83). Argumenten over loyaliteit zijn dan ook veelal verbonden met staatsveiligheid (Baron 2009).

Anderen zien meervoudige loyaliteiten als onproblematisch. Volgens Aleinikoff en Klusmeyer (2001: 80) is er weinig historisch bewijs voor de stelling dat burgers met dubbele nationaliteit zouden kunnen fungeren als een soort vijfde colonne. De Amerikaanse jurist Spiro (1998: 8) vergelijkt de Mexicaanse Amerikaan met dubbele nationaliteit die opkomt voor de belangen van Mexico met een katholiek die zich inzet voor beleid voorgestaan door de kerk, of iemand die lid is van Amnesty International. Hij benadrukt het toenemende belang van loyaliteit ten opzichte van niet-statelijke gemeenschappen (Spiro 1999). Ook andere auteurs wijzen erop dat in moderne democratieën individuen een breed scala aan concurrerende loyaliteiten hebben, bijvoorbeeld aan de werkgever of ten opzichte van de regio, en dat loyaliteit niet ondeelbaar is (Martin 2003).

Rechten en plichten in twee staten

Een tweede argument tegen dubbele nationaliteit is dat het individuen rechten en plichten geeft in twee staten. Dit heeft negatieve gevolgen voor de manier waarop zij de verplichtingen in het land van verblijf vervullen, zo is de gedachte. Dubbele nationaliteit zou de burger in staat stellen zich te gedragen als een calculerende burger, een 'greedy' (Plummer 2003: 58) of 'flexible citizen' (Ong 1999): de burger die rechten probeert te verkrijgen en plichten probeert te ontlopen. Kiesrecht in twee landen zou een exit-optie bieden: mensen hoeven niet te leven met de consequenties van hun stem. Immigranten met dubbele nationaliteit zouden hun stemgedrag laten leiden door de belangen van het land van de andere nationaliteit. Hier raakt het argument van dubbele rechten en plichten aan het argument van dubbele loyaliteit.

Volgens Spiro daarentegen zou dubbel kiesrecht juist de belangen van de staat kunnen dienen. Een persoon met dubbele nationaliteit die politiek geassimileerd raakt in de Verenigde Staten internaliseert de Amerikaanse constitutionele waarden en zal in het herkomstland deze democratische waarden toepassen. Zo kan dubbele nationaliteit bijdragen aan globale democratie (Spiro 1998: 13). Dit is een directe functie van dubbele nationaliteit, die uitoefening van politieke invloed in het herkomstland mogelijk maakt.

Verschillende auteurs relativeren tevens het argument van de exit-optie. Mensen blijven lang genoeg in een staat om met de consequenties van hun stem te moeten leven. Ook burgers met één nationaliteit kunnen het land verlaten en juist personen met westerse nationaliteiten beschikken over grote mogelijkheden tot mobiliteit (Rubio Marín 2000: 54). Anderen wijzen erop dat immigranten niet louter marionetten zijn van de buitenlandse regering (Martin 2003, Aleinikoff en Klusmeyer 2001: 82) en dat de opkomst van burgers in het buitenland bij verkiezingen in het herkomstland traditioneel laag is. Deze auteurs zien dubbel kiesrecht echter wel als een probleem van democratische legitimiteit, omdat het beginsel *one man, one vote* ermee zou worden geschonden. Volgens Rubio Marín (2006: 144) bestaat dat probleem niet, omdat personen met dubbele nationaliteit en banden

met twee landen rekening kunnen houden met de verschillende perspectieven en belangen.

De dubbele dienstplicht wordt het vaakst als voorbeeld van dubbele plichten genoemd. De wil het land te dienen, te beschermen en eventueel voor het land te sterven, wordt wel gezien als een van de belangrijkste verantwoordelijkheden van burgerschap. Volgens de Duitse jurist Hailbronner (2003) is dubbele dienstplicht een probleem: de keuzemogelijkheid neergelegd in internationale en bilaterale verdragen die het aan het individu overlaten in welk land de dienstplicht wordt vervuld, weerspiegelt in zijn ogen niet de juiste balans van belangen tussen individu en staat. Legomsky (2003) wijst er echter op dat door afschaffing van de opkomstplicht en internationale overeenkomsten de kans op tegenstrijdige militaire verplichtingen steeds kleiner wordt.²

Het argument van dubbele rechten en plichten wordt ook wel in verband gebracht met het gelijkheidsbeginsel. Burgers met meerdere nationaliteiten zouden meer rechten en kansen hebben dan mensen met één nationaliteit en daarmee zou het gelijkheidsbeginsel worden geschonden (Hansen en Weil 2002: 7). Voorstanders brengen hiertegen in dat personen met dubbele nationaliteit ook plichten hebben in twee landen en dat het bezit van dubbele nationaliteit voor individuen niet alleen voordelen, maar ook aanzienlijke nadelen met zich kan meebrengen (Spiro 1998).

Belemmering van de integratie van immigranten

Het derde argument tegen dubbele nationaliteit is dat uitoefening van rechten of plichten in het herkomstland de integratie van immigranten in het land van verblijf zou belemmeren, omdat de band met het herkomstland in stand blijft of zelfs wordt versterkt. Omdat een persoon met twee nationaliteiten niet bereid is te kiezen met welke staat hij of zij zich het meest verbonden voelt, blijft hij of zij mede georiënteerd op het land van de andere nationaliteit (Hansen en Weil 2002: 7).

Anderen menen dat dubbele nationaliteit de integratie juist zal bevorderen, omdat mensen eerder geneigd zullen zijn te naturaliseren als ze geen afstand hoeven te doen van de andere nationaliteit. Spiro (1998: 12-13) gaat ervan uit dat het vragen van afstand doen van nationaliteit mensen zal afhouden van naturalisatie, vanwege de economische en emotionele consequenties van het verlies van de oorspronkelijke nationaliteit. Wanneer immigranten niet naturaliseren, heeft dat gevolgen voor hun integratie en voor de samenleving. Die gevolgen zijn groter naarmate meer rechten aan nationaliteit zijn gekoppeld. Politieke uitsluiting, door het onthouden van kiesrecht, heeft in zijn ogen ook consequenties voor de culturele integratie van immigranten.

1.3 Een mythisch verleden van enkelvoudige nationaliteit

De hierboven besproken argumenten tegen en voor dubbele nationaliteit gaan impliciet uit van een mythisch en ahistorisch verleden van afgesloten natiestaten waarvan de burgers een homogene culturele en nationale identiteit deelden (Rubio Marín 2000: 64). Het waren homogene natiestaten met een dominante politieke autoriteit (soevereiniteit) en met jurisdictie over een duidelijk afgebakend gebied (territorialiteit) en de inwoners in dat gebied (Benhabib 2004: 5). In dit mythische verleden hadden mensen slechts één nationaliteit, die de juridische band tussen individu en staat vestigde. Individuen konden slechts ten opzichte van de staat van hun nationaliteit rechten en verplichtingen doen gelden. Nationaliteit was ‘the most basic legal nexus’ tussen individu en staat; een wederkerige en exclusieve relatie (Aleinikoff en Klusmeyer 2001). Tot deze homogene natiestaat trad men alleen door geboorte toe en door de dood uit (Benhabib 2004: 74). In de oude wereld, aldus Spiro, was nationaliteit een binaire positie: ‘You were in or you were out’ (Spiro 2008: 61).

Door globalisering en migratiestromen, zo gaat het verhaal verder, werden de coherentie van de natiestaat en de relatie tussen individu en staat verstoord. Dubbele nationaliteit deed banden met meer dan één staat ontstaan. Zo ontstonden ambigue wezens, die tegelijkertijd binnen en buiten de nationale gemeenschap stonden. Om de coherentie van de natiestaat te behouden of te herstellen, zouden staten vervolgens hebben getracht dubbele nationaliteit tegen te gaan, onder meer door het sluiten van internationale verdragen (Kosłowski 2001: 220).

Pas de laatste decennia zouden staten zich toleranter zijn gaan opstellen, omdat ze andere doelen belangrijker gingen vinden dan de bestrijding van dubbele nationaliteit, zoals de integratie van immigranten of de gelijkheid van man en vrouw. De internationale verdragen zouden daardoor steeds meer zijn ondermijnd (Kosłowski 2001: 220). Het nationaliteitsrecht laat aldus een ontwikkeling zien van non-acceptatie naar acceptatie en groei van dubbele nationaliteit die haast onstuitbaar lijkt (Spiro 2007, Aleinikoff en Klusmeyer 2001: 78).

De relatie tussen individu en staat

Behalve een mythisch verleden waarin iedereen slechts één nationaliteit bezat, impliceren de besproken argumenten een bepaalde visie op nationaliteit en de relatie tussen individu en staat. Nationaliteit wordt in de literatuur begrepen als de juridische relatie tussen individu en staat. De nadruk ligt daarbij op de staat als politieke en juridische eenheid, die soevereiniteit uitoefent over een afgebakend grondgebied en bevolking.

Het beeld dat naar voren komt in de hierboven besproken literatuur, is dat het individu gericht zou moeten zijn op de staat en de rechten en verplichtingen die hij of zij met deze staat heeft. Er wordt een oppositie gecreëerd tussen de belangen van individuen die uit zijn op dubbele nationaliteit en de statelijke orde die enkelvoudige nationaliteit vereist. Individuele identiteiten of loyaliteiten ten opzichte van

andere collectiviteiten, zoals families, etnische of religieuze groepen, of de herkomststaat, zouden leiden tot onduidelijkheid en ambiguïteit. De formele gelijkheid van nationale burgers betekent dat verschillen – zoals dubbele nationaliteit en banden met het herkomstland – moeten worden achtergelaten (Dauvergne 2000: 4). Individualiteit vereist dat verschillen worden onderdrukt.

Vanuit deze universele pretenties van nationaliteit en de universele, ongemarkeerde nationale burger, wordt nationaliteit gezien als een bundel van rechten, ongeacht de kenmerken van het individu. Het begrip *denizenship* wijst er echter op dat het bezit van een nationaliteit niet altijd een voorwaarde hoeft te zijn voor uitoefening van bepaalde rechten of plichten (Hammar 1990; Soysal 1994; Groenendijk 2006). Nationaliteit is immers een constructie, een uitvinding van de menselijke geest, en de betekenis ervan staat derhalve niet vast (Boeles 2007: 2667). Geen van de aan nationaliteit verbonden rechten en plichten hoeft noodzakelijkerwijs aan nationaliteit verbonden te zijn. Ze zouden ook anders geregeld kunnen worden, bijvoorbeeld op grond van verblijf (Legomsky 1994). Kortom, de betekenis van nationaliteit en de daaraan verbonden rechten en plichten is complexer dan uit de literatuur over dubbele nationaliteit naar voren komt (Bosniak 2006: 81).

Tevens wordt in de literatuur – veelal impliciet – een *thick* concept van burgerschap gehanteerd. Dat wil zeggen dat van de burger méér wordt verwacht dan dat deze zich aan de regels houdt. Burgerschap heeft een bredere betekenis dan nationaliteit, die ziet op de juridische relatie tussen individu en staat. Bij burgerschap gaat het om het lidmaatschap van een nationale gemeenschap, de mogelijkheid voor een individu om deel te nemen aan het maatschappelijke leven in een staat. Burgerschap houdt een belofte in van gelijke rechten van alle burgers en insluiting in de nationale gemeenschap. Tegelijkertijd veronderstelt deze insluitende betekenis dat burgerschap is voorbehouden aan leden van de nationale gemeenschap, met uitsluiting van alle anderen die niet daartoe behoren (Bosniak 2006: 1-2). Nationaliteit is niet altijd een voorwaarde voor burgerschap, maar kan de mogelijkheden tot uitoefening van burgerschap wel mede bepalen.

Gender, etniciteit en klasse

Uit de nadruk die de literatuur legt op de publieke sfeer van kiesrecht, militaire dienst en loyaliteit vloeit voort dat het begrip nationaliteit is gefundeerd op een traditioneel beeld van mannelijke participatie door een burger die zijn nationaliteit vrijwillig heeft verkregen, de *citizen-soldier* (Lister 2002: 196, Yuval-Davis 2007: 564). Sassen (2003: 54) wijst erop dat in dergelijke visies op de betekenis van nationaliteit en burgerschap de huisvrouw en moeder die het huishouden doet en kinderen verzorgt, niet is meegenomen. Kan een huisvrouw wel een goede, actieve, participerende burger zijn? Pateman (1988) heeft uiteengezet dat de publieke wereld van universeel burgerschap wordt gezien als een associatie van vrije en gelijke individuen, een sfeer van bezit, rechten, contracten, en van mannen die interactie met elkaar hebben als formeel gelijke burgers. Het centrale concept is onafhankelijkheid, gebaseerd op mannelijke kenmerken.

Ondanks het geschetste beeld van universeel en gelijk burgerschap waren burgerlijke en politieke rechten verbonden aan nationaliteit veelal ongelijk en inconsequent verdeeld (Cott 1998: 1449) en veranderlijk in tijd, per land en groep. Vrouwen kregen de rechten verbonden aan nationaliteit veel later dan mannen en niet noodzakelijkerwijs in de volgorde die door T.H. Marshall werd aangegeven (Lister 2002: 192, Marshall 1950). Vrouwen bezaten lange tijd niet de rechten en plichten die we tegenwoordig als essentieel voor de betekenis van nationaliteit zien, zoals het kiesrecht, en zij hebben nog altijd geen dienstplicht.³ Ook hadden zij lange tijd geen zelfstandig recht op een nationaliteit.

In de literatuur over meervoudige nationaliteit wordt het recht van vrouwen op een zelfstandige nationaliteit en het recht hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven als een belangrijke oorzaak van het groeiende aantal personen met meervoudige nationaliteit gezien (Koslowski 2001, Hansen en Weil 2002, Martin 2003, Thränhardt 1995). Des te opmerkelijker is dat in diezelfde literatuur ontwikkelingen in het nationaliteitsrecht louter als gevolg van immigratie worden beschouwd, waarbij gender irrelevant is (Hansen en Weil 2002). Migratie en gender worden gezien als aparte thema's zonder onderling verband. Zo hebben volgens Spiro internationale regels over de nationaliteit van de vrouw geen gevolgen voor de nationale zelfdefinitie.

'But they do not implicate first-level community boundaries, as do, for instance, eligibility requirements relating to ethnicity, language or residence.' (Spiro 2004: 9, nt. 8).

Feministische studies hebben echter laten zien dat gender centraal staat in de betekenissen van nationaliteit, immigratie en afbakening van groepsgrenzen (o.a. Sapiro 1984, Volpp 2006, Nicolosi 2001, Yuval-Davis 1997). Mogelijk is ondanks de afschaffing van formele genderdiscriminatie in het nationaliteitsrecht de invloed van gender in debatten over dubbele nationaliteit niet afgenomen, maar veranderd.

De literatuur gaat tevens uit van een kleurenblind nationaliteitsrecht, waarin ras en etniciteit niet relevant zijn. Volgens Hansen en Koehler (2005) werd uitsluiting op raciale gronden in het nationaliteitsrecht in de eerste helft van de twintigste eeuw nog algemeen geaccepteerd, maar is het na de Tweede Wereldoorlog onaanvaardbaar geworden. Ook het bepleiten van etnische of raciale homogeniteit van de natiestaat zou niet langer als legitiem worden gezien (Joppke 2010: 27). De wens grote groepen permanent verblijvende immigranten in te sluiten, zou leiden tot de-etnisering van het nationaliteitsrecht: verblijf en geboorte op het grondgebied worden voor nationaliteitstoekenning belangrijker dan afstamming (Joppke 2003: 430, 441). Hansen en Koehler stellen dat niet langer wordt gesproken over etniciteit, maar over integratie van immigranten. Wel wordt integratie zo gedefinieerd, dat uitsluiting toch mogelijk is (zie ook Faist 2007: 171). In reactie op emigratie zou het belang van etniciteit in het nationaliteitsrecht juist toenemen. Joppke (2003: 430) spreekt in dit verband van re-etnisering: aanpassing van het

nationaliteitsrecht door uitbreiding van nationaliteitstoekenning via afstamming, zodat banden met emigranten in het buitenland kunnen worden behouden.

Mogelijk is de rol van etniciteit in het nationaliteitsrecht dan ook niet afgenomen, maar veranderd. Tegenstanders van dubbele nationaliteit zouden niet van iedereen denken dat meervoudige banden of identiteiten onmogelijk zijn, maar alleen van bepaalde groepen, aan wie zij negatieve, sociaal-culturele kenmerken toeschrijven (Naujoks 2009). Daarbij hebben niet alle nationaliteiten gelijke waarde. Alle paspoorten zijn gelijk, maar sommige zijn gelijkjer dan anderen (Castles 2005: 691). Niet alle nationaliteiten geven toegang tot dezelfde rechten, zowel binnen de natiestaat als daarbuiten. Shachar (2009: 11-12) spreekt in dit verband van 'goede' en 'verkeerde' nationaliteiten, die heel verschillende kansen, vrijheden en sociale omstandigheden bieden. Castles komt tot een indeling in vijf categorieën nationaliteiten, met de Verenigde Staten op de eerste plaats, andere OECD-landen (aangesloten bij de *Organisation for Economic Cooperation and Development*) op de tweede plaats en op de vijfde plaats mislukte staten als Somalië en volkeren zonder staat zoals Palestijnen en Koerden (Castles 2005: 690). Dubbele nationaliteit zou dan ook voor verschillende nationaliteitsgroepen heel verschillende betekenissen kunnen hebben.

Nationaliteit wordt wel gezien als een vorm van kapitaal, dat toegang geeft tot schaarse goederen en andere vormen van kapitaal (Bauder 2008). Personen die niet de nationaliteit van het verblijfslaan bezitten, hebben te maken met beperkingen van het verblijfsrecht, de toegang tot de arbeidsmarkt en sociale voorzieningen. Meervoudige nationaliteit zou strategisch kunnen worden gebruikt en omgezet in sociaal kapitaal door de ontwikkeling van meervoudige persoonlijke en professionele contacten en gemeenschappen, of door toegang tot sociale en economische rechten in twee landen. Zo worden economische privileges via nationaliteit gereproduceerd. Dubbele nationaliteit wordt veelal gezien als een manier om de marginale sociaal-economische positie in het verblijfslaan te compenseren door banden te onderhouden met het herkomstland (Basch, Glick Schiller et al. 1994). Anderzijds zouden staten zich met hun *external* (Bauböck 2009) of *extra-territorial citizenship* (Rubio Marín 2006) juist op elite-emigranten richten (Lynn-Ee Ho 2011). Voor geprivilegieerde migranten, zoals de Amerikaanse, Duitse en Nederlandse emigranten in deze studie, zou dubbele nationaliteit een comfortabele positie van wereldburgerschap kunnen bieden, die hun geprivilegieerde positie bevestigt (Croucher 2009: 486). Ook Ong (1999) ziet met haar begrip *flexible citizenship* dubbele nationaliteit als een vorm van strategisch verworven kapitaal voor geprivilegieerde immigranten, dat hen tot zeer mobiele ondernemers maakt, die optimaal van globalisering van markten kunnen profiteren. Dubbele nationaliteit kan dus afhankelijk van de sociaal-economische achtergrond van personen een zeer verschillende betekenis hebben.

In oorlogstijd komen al deze sociale categorisering (gender, etniciteit, sociaal-economische positie) extra onder druk te staan. Juist in oorlogstijd immers, zo nemen sommige auteurs aan, staat de loyaliteit van personen met dubbele natio-

naliteit op het spel. Hoewel de huidige westerse samenlevingen zich zouden hebben ontwikkeld tot 'postmilitaire' samenlevingen, waarin de militaire dienstplicht is afgeschaft en dubbele nationaliteit minder wordt geproblematiseerd, is de vraag of dat nog altijd opgaat na het ontstaan van nieuwe veiligheidsdreigingen na 11 september 2001 (Triadafilopoulos 2007: 27). Volgens Nyers (2006: 24) is er sinds de terroristische aanslagen van die dag sprake van processen van 'unmaking citizenship', waarin de betekenis van nationaliteit wordt uitgehold ten aanzien van die burgers met dubbele nationaliteit, die als vijandige onderdanen worden gezien. Dubbele nationaliteit zou staten in staat stellen flexibel gebruik te maken van hun soevereiniteit tegen individuen: *flexible sovereignty*, het spiegelbeeld van het begrip *flexible citizenship* van Ong (Stasiulis en Ross 2006: 330-332). Individuen kunnen niet alleen hun dubbele nationaliteit tegen de staat keren, de staat kan dubbele nationaliteit tegen het individu keren. Dat roept de vraag op of dubbele nationaliteit voor individuen wel altijd zo voordelig is en voor staten zo onvoordelig.

Bovenstaande maakt duidelijk dat de universele, ongemarkeerde nationale burger niet bestaat. De toegang tot formele nationaliteit en rechten verbonden aan die nationaliteit, wordt bepaald door de sociale positie van individuen (Stasiulis en Ross 2006: 338). Gender, etniciteit (ras) en klasse zullen in dit boek met gebruikmaking van een intersectionele benadering worden geanalyseerd in relatie tot elkaar, omdat ze op elkaar inwerken en elkaar versterken (Wekker en Lutz 2001, Crenshaw 1990). Ik vat deze begrippen daarbij niet op als 'natuurlijke' begrippen met een duidelijke, vaststaande inhoud, maar als sociale en culturele constructies, waarvan de betekenis onder invloed van omstandigheden, tijd en plaats kan veranderen.

1.4 Alternatieve concepties van nationaliteit

Meerdere auteurs hebben een gemoderniseerde visie bepleit in de postnationale (Soysal 1994), transnationale (Bauböck 1994) en kosmopolitische benadering van nationaliteit (Dower 2003, Linklater 2002).⁴ Zij hebben gemeen dat ze een exclusief staatgerichte opvatting van nationaliteit, gezien de intensieve globalisering, achterhaald vinden. Ze gaan uit van de afname van staatssoevereiniteit als gevolg van migratie en de opkomst van het 'transnationale subject' (Basch, Glick Schiller et al. 1994). Zij vinden dubbele nationaliteit niet problematisch, of zien het zelfs als een positief verschijnsel: als de formele uitdrukking van hechte, duurzame banden van burgers met meer dan een staat, organisaties of gezinnen (Faist 2001: 248). Toch blijven ook deze theorieën over nationaliteit en burgerschap abstract, mechanisch en afstandelijk van het leven van individuen (Lynn-Ee Ho 2009: 790).

Nationaliteit is immers meer dan een vehikel tot behoud van de natiestaat. Als we niet de al dan niet afnemende staatssoevereiniteit centraal stellen, maar de manier waarop individuen nationaliteit gebruiken en beleven, wordt de vraag naar hun wensen en ervaringen in het dagelijks leven relevant. Voor individuen

zou nationaliteit een rol kunnen spelen in de individuele constructie van identiteit (Gustafson 2002, Franck 1996: 358-359). Volgens Thomas Franck kunnen personen met behulp van nationaliteit hun eigen identiteit vormgeven en bepalen wie ze willen zijn:

‘In that sense, we have entered an era of freely imagined identities, one in which personal choice is no longer circumscribed by accidents or manipulations of genetics, class, place of history. Individuals may opt to delegate their new legal and social empowerment to some single, “natural” objective imperative: their parent’s religion, their place of birth, their social or professional caste. But they need not do so: increasingly, by national law and international usage, they are being freed to design their own identities. It is an awesome responsibility, the ultimate freedom, and a promising reconfiguration of the internal dynamics of the international system.’ (Franck 1996: 383)

Volgens Franck kan een individu los van gezin, religie en afkomst de eigen identiteit bepalen. Karen Knop (2001) bestrijdt dat. Zij verlaat met haar begrip *relational nationality* het idee van de abstracte, individuele, autonome burger en ziet nationaliteit als een uitdrukking van relaties met *significant others*, zoals ouders, partners, en kinderen, die gevolgen hebben voor de relatie met de staat. Loyaliteit en identiteit zijn volgens Knop niet individueel bepaald, maar relationeel: niet eenzijdig bepaald door het individu, maar door het individu in diens relatie met anderen. Dubbele nationaliteit is in Knops optiek noodzakelijk voor de bescherming van de relaties tussen leden van nationaliteitsgemengde gezinnen, zodat ze samen kunnen leven in een staat. Ze ziet aanvaarding van dubbele nationaliteit als een gemoderniseerde versie van het beginsel van eenheid van het gezin, dat in vroegere tijden leidde tot het verlies van nationaliteit door de vrouw die trouwde met een buitenlandse man (hoofdstuk 2). Tot slot is nog van belang het begrip emotionele nationaliteit, dat verwijst naar de betekenis van emoties op microniveau in de representatie van nationaliteit door individuen (Lynn-Ee Ho 2009). Ook Lynn-Ee Ho kent aan gezinsrelaties een centrale plaats toe in de betekenis van nationaliteit voor individuen.

De individuele nationaliteit van Franck, de relationele nationaliteit van Knop en de emotionele nationaliteit van Lynn-Ee Ho vestigen de aandacht op de betekenis van dubbele nationaliteit voor individuen en niet alleen in hun publieke relatie met de staat. Zo gezien wordt het abstracte, juridische begrip nationaliteit een dagelijks en intiem begrip. Deze auteurs achten de privésfeer van belang voor de beleving van nationaliteit. Het verband tussen publiek en privé is een van de centrale kwesties in de relatie tussen individu en staat, én in dit boek. Wat betekent de nationaliteit voor de privésfeer en wat betekent de privésfeer voor nationaliteit? Aan de hand van interviews met individuen over dubbele nationaliteit, zal ik nagaan hoe zij dubbele nationaliteit beleven, welke emotionele en andere betekenissen ze eraan hechten en welke betekenis dubbele nationaliteit heeft voor hun identiteitsbeleving en gezinsrelaties.

1.5 De constructie van de vrije wil

Keuzevrijheid staat centraal in de visies op individu en staat en in de argumenten voor en tegen dubbele nationaliteit, zoals in paragraaf 1.2 behandeld. Dat is niet verwonderlijk, want liberaal recht veronderstelt het bestaan van autonome subjecten die keuzes maken overeenkomstig hun wensen en verlangens als leden van de natiestaat. De constructie van de wil van het individu gaat uit van de capaciteiten van kennis, keuze en controle; de zelf bepaalde actie van het individu (Augustine-Adams 2002). De juridisch geconstrueerde wil maakt het individu vrij en gelijk aan andere individuen. Omdat individuen de vrijheid hebben te handelen, worden ze ook verantwoordelijk gehouden voor hun eigen daden (Collier, Maurer en Suarez-Navaz 1997).

Maar de keuzevrijheid van individuen met betrekking tot nationaliteit is beperkt. In de meeste gevallen van nationaliteitsverlening wordt niet gevraagd naar de wil van het individu. Automatische verkrijging van nationaliteit, waarbij de wil geen rol speelt, is geen uitzondering maar regel (Rubio Marín 2000: 112, Shachar 2009: 4). Dat geldt ook voor dubbele nationaliteit, die in de meeste gevallen wordt verkregen door toedeling door de staat bij de geboorte, van rechtswege. Dubbele nationaliteit kan ontstaan wanneer een kind de nationaliteit van het land van geboorte verwerft (*ius soli*-verkrijging) en daarnaast op grond van afstamming de nationaliteit van de ouders (*ius sanguinis*-verkrijging), of wanneer een kind ouders met verschillende nationaliteiten heeft en op grond van afstamming de nationaliteit van beide ouders verwerft.

Ook bij naturalisatie is de ruimte om een vrije wil uit te oefenen beperkt. De juridische status wordt bepaald door de relatie met twee staten (Bauböck 2009: 477) en de visies van die staten op nationaliteit als uiting van toebehoren. Dubbele nationaliteit bij naturalisatie zal steeds ontstaan voor diegenen die geen afstand kunnen doen van hun eerste nationaliteit, maar zal niet optreden wanneer de buitenlandse nationaliteit automatisch wordt verloren bij verwerving van een andere nationaliteit; in beide gevallen is van vrije keuze door het individu geen sprake.

De wil, instemming of keuze zijn dan ook geen neutrale begrippen. Keuzes kunnen worden geconstrueerd als zijnde geen keuze, een actieve keuze kan illegitiem worden gemaakt en sommige individuen worden verondersteld niet te kunnen kiezen (Coutin, Maurer en Yngvesson 2002). Gender, etniciteit en klasse spelen een rol in de constructie van de wil of keuzevrijheid. Zo heeft Carole Pateman gewezen op de tegenstrijdigheid in de manier waarop de wil van de vrouw wordt gezien. Enerzijds worden vrouwen niet in staat geacht in te stemmen, omdat zij niet over de vereiste rationaliteit beschikken. Daarom maakten ze geen deel uit van het sociale contract waarop burgerlijke gemeenschappen werden gefundeerd. Anderzijds worden vrouwen gezien als altijd instemmend. Hun expliciete weigering in te stemmen wordt gezien als irrelevant of geherinterpreteerd als instemming (Pateman 1980).

Hoe centraal de wil van het individu ook is in de theorievorming over nationaliteit en burgerschap, er is, zoals in dit boek zal blijken, geen sprake van een coherente visie op wat die wil inhoudt en wanneer hij aanwezig is of ontbreekt. De interessante vraag is hoe deze incoherentie te begrijpen en te interpreteren. Dat kan alleen door oog te hebben voor de manieren waarop de interpretatie van de wil wordt bepaald door sociale praktijken. Daarbij is van belang dat verklaringen voor het niet-behoren van individuen en groepen tot de natiestaat vaak worden gezocht in de privésfeer van huwelijk, gezin en seksualiteit, buiten het publieke domein van het recht (Collier, Maurer en Suarez-Navaz 1997). We kunnen dus aannemen dat in de constructie van de vrije keuze de geconstrueerde grens tussen publiek en privé een centrale rol speelt.

In de komende hoofdstukken wordt nagegaan hoe de wil, instemming of keuze van het individu met betrekking tot dubbele nationaliteit worden geconstrueerd, als technieken van insluiting en uitsluiting. Tevens ga ik in de interviews na hoe individuen zelf de betekenis van nationaliteit voor hun leven zien en welke rol zij daarin zien weggelegd voor de vrije wil, keuze en instemming. Dubbele nationaliteit is daarmee geen objectief juridisch gegeven, maar een begrip dat alleen in zijn context kan worden begrepen en geanalyseerd.

1.6 Dubbele nationaliteit vanuit bottom-up, vergelijkend en historisch perspectief

De centrale vraag in dit boek is hoe in debatten over dubbele nationaliteit insluiting en uitsluiting van bepaalde groepen en ervaringen plaatsvindt, welke gevolgen dit heeft voor individuen, hoe zij hierop reageren en met welke resultaten. Klopt het in de literatuur gecreëerde beeld van een continuïteit van argumenten tegen en voor dubbele nationaliteit die niet aan tijd of plaats zijn gebonden en voor alle burgers gelden? Centraal in de analyse staat de vraag hoe de relatie tussen individu en staat wordt gezien.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, heb ik een aantal keuzes gemaakt. Ten eerste kijk ik niet alleen naar het politieke debat, maar ook naar individuele ervaringen. De regels en vertogen over dubbele nationaliteit hebben gevolgen voor het handelen van individuen ten opzichte van nationaliteit. Zij vormen de structuren van verwachtingen, aanmoedigingen en dwang waarin individuen handelen (Cott 1998: 1444). Dubbele nationaliteit wordt wel gezien als een strategie van individuen om de soevereiniteit van staten tegen staten te keren (Spiro 2003, Ong 1999). Zij kunnen proberen, al dan niet georganiseerd in NGO's of met juridische procedures, politieke debatten en regelgeving te beïnvloeden en in een door hen gewenste richting te veranderen. Dit handelen van individuen blijft niet zonder gevolgen. In reactie daarop passen staten voortdurend hun nationaliteitsrecht aan. Het nationaliteitsrecht dat wordt beschreven in dit boek, wordt gevormd door een proces waarbij niet alleen de staat en zijn praktijken zijn betrokken, maar ook

de praktijken en activiteiten van individuen, inclusief degenen van wie het recht op nationaliteit wordt ontkend (Glenn 2002: 2). Daardoor kunnen nieuwe betekenissen van nationaliteit en dubbele nationaliteit ontstaan (Marston en Mitchell 2004: 95). Zo gezien is er sprake van een voortdurende wisselwerking tussen het topdown-perspectief van de staat en het bottom-up-perspectief van het individu. Inzicht in de betekenis van nationaliteit voor individuen kan behulpzaam zijn bij de bestudering van de *politics of belonging* door middel van dubbele nationaliteit en kan worden gebruikt om te reflecteren op theorievorming over nationaliteit (Lynn-Ee Ho 2009: 801).

Ten tweede maak ik een internationale vergelijking. Is de problematisering van dubbele nationaliteit wel specifiek voor deze tijd, voor de immigrantengroepen waarover de tegenwoordige debatten gaan en voor Nederland? Aan de hand van een analyse van politieke debatten in nog twee andere landen behalve Nederland, namelijk de Verenigde Staten en Duitsland, kan een antwoord worden gegeven op deze vraag.

In internationaal-vergelijkende studies worden deze drie landen gewoonlijk als zeer verschillend getypeerd. Deze verschillen worden dan bijvoorbeeld verklaard aan de hand van nationale burgerschapsmodellen (Brubaker 1992), of politieke en institutionele *opportunity structures* (Faist 2007, Koopmans et al. 2005). De Verenigde Staten wordt veelal opgevat als een klassiek immigratieland dat via eenvoudige toegang tot naturalisatie immigranten zo veel mogelijk wil insluiten en daarom dubbele nationaliteit aanvaardt. Het Amerikaanse nationaliteitsrecht zou nooit gebaseerd zijn op *blood or birth or soil*, maar uitsluitend op politieke idealen (Spiro 2004: 412). De Verenigde Staten dient als voorbeeld voor andere landen: 'American style inclusive citizenship sets the norm that European States, including Germany, are bound to follow' (Joppke 2000: 145).

Duitsland zou vanwege haar 'etnische' burgerschapsconcept immigranten van naturalisatie uitsluiten en daarom dubbele nationaliteit altijd hebben afgewezen. Het Duitse nationaliteitsrecht wordt neergezet als een uitzonderlijke, on-Europese casus en wordt daarom apart genoemd van andere Europese landen, zoals in het eerdergenoemde citaat van Joppke.⁵ Er is waarschijnlijk geen nationaliteitsrecht dat zo veelvuldig en zo kritisch door onderzoekers is beschreven (Howard 2009: 119). Duitsland wordt vooral gezien als voorbeeld van hoe het niet moet (Motomura 2006: 145 e.v.). Het debat over het Duitse 'etnische' concept, in de jaren negentig van de vorige eeuw ingezet met de klassieke studie van Rogers Brubaker (1992), is sindsdien gecorrigeerd en genuanceerd (Heijs 1995: 6; Lucassen 1993, Gosewinkel 2001, Green 2004, Gerdes, Faist en Rieple 2007).⁶ Toch wordt het Duitse nationaliteitsrecht nog altijd getypeerd als etnisch gefundeerd: de 'extreme nature of ethnic preferences in Germany' (Nathans 2004: 1) of de 'purely cultural, ethnic, and linguistic understanding of nationality' (Anil 2005: 454). Het herhalen van etniciteit en bloed als manieren om het Duitse nationaliteitsrecht te definiëren heeft een element van wetenschappelijke inertie in zich.⁷

Daarentegen zou het ‘multiculturele’ Nederlandse model, als toonbeeld van liberaal naturalisatiebeleid, openstaan ten opzichte van dubbele nationaliteit (Howard 2005: 709, Koopmans et al. 2005: 8), hoewel een trend naar meer restrictiviteit ook is opgemerkt (De Hart en Van Oers 2006, Joppke 2007). Nederland lijkt tussen het Amerikaans-republikeinse en Duitse etnische model geen duidelijk *nationhood*-concept te bezitten, althans niet in de academische literatuur, waar het als multicultureel en liberaal wordt getypeerd.

Genoemde beelden van de drie landen zijn verworpen tot stereotypen waarop het nodige valt af te dingen. De vraag is of verschillen wel zo groot zijn. Zijn er ook overeenkomsten in ontwikkelingen aan te duiden, zoals de aanvaarding van meervoudige nationaliteit in verband met de gelijkheid van man en vrouw, of in de argumenten die in debatten over dubbele nationaliteit werden gebruikt? Welke inzichten kunnen die overeenkomsten ons bieden in de manieren waarop argumenten over dubbele nationaliteit dienen als instrumenten van insluiting en uitsluiting? Met de Verenigde Staten en Duitsland als spiegels kunnen we trachten de Nederlandse ontwikkelingen, onszelf, beter te begrijpen.

Ten derde ga ik terug in de tijd. Beschreven wordt een periode vanaf de Tweede Wereldoorlog, ruim zestig jaar. Welke patronen van continuïteit en discontinuïteit, van stabiliteit en verandering vertonen vertogen over dubbele nationaliteit? In de drie genoemde landen is dubbele nationaliteit regelmatig onderwerp van debat geweest, of is dat nog. In de Verenigde Staten wordt dubbele nationaliteit van Mexicaanse immigranten door sommige neoconservatieven gezien als een manier om Amerikaans grondgebied terug te nemen, een directe verwijzing naar de Amerikaans-Mexicaanse oorlog van 1848, waarbij de Verenigde Staten het grondgebied van het tegenwoordige Texas, New Mexico en Californië verwierf. In de jaren negentig van de twintigste eeuw werden in Duitsland heftige debatten over dubbele nationaliteit gevoerd, waarmee verkiezingen werden gewonnen en verloren.

Tot slot ga ik niet alleen na hoe over dubbele nationaliteit van immigranten is gedebatteerd. Er zijn meerdere momenten in de geschiedenis van de drie landen aan te wijzen waarop ook dubbele nationaliteit van emigranten als problematisch werd gezien. De landen in deze studie zijn immers niet alleen immigratie-, maar ook emigratielanden. En niet alleen de binnenkomst van immigranten, maar ook het vertrek van grote aantallen emigranten van de staat naar het buitenland leidt tot herdefiniëring van nationaliteit (Green en Weil 2007: 1). De emigrant is een *twisted figure* in de verbeelding van de natiestaat en de houding van staten ten opzichte van emigranten is vaak ambivalent (Joppke 2003: 445). De vraag is of de emigrant die de natiestaat heeft verlaten de nationaliteit van die staat nog langer verdient. Tegelijkertijd wil de staat vaak de banden met emigranten behouden en dubbele nationaliteit kan daartoe een middel zijn (Fitzgerald 2009: 174-175). Tevens wordt niet alleen dubbele nationaliteit van individuen, maar ook het bestaan van meerdere nationaliteiten binnen een gezin geproblematiseerd.

Deze studie onderzoekt daarom debatten over dubbele nationaliteit van drie groepen: eerste- en tweedegeratie-immigranten, emigranten en hun nakome-

lingen, en partners in gemengde relaties en hun kinderen. Zij zijn allen op een of andere manier ‘grensoverschrijders’ en kunnen als zodanig te maken krijgen met dubbele nationaliteit. Hiermee wordt tevens voorkomen dat immigranten worden neergezet als een specifieke groep met specifieke ervaringen – dubbele nationaliteit – die niet worden gedeeld door anderen in de samenleving en waarbij autochtone Nederlanders – met alleen de Nederlandse nationaliteit – de onuitgesproken norm vormen waartegen immigranten worden afgemeten. Bovendien kunnen we door deze vergelijking inzicht verkrijgen in de vraag of dubbele nationaliteit voor deze groepen op vergelijkbare wijze werd geïmplementeerd met vergelijkbare argumenten, of dat er verschillen waren.

1.7 Methodologische verantwoording

Alle politieke debatten vanaf 1945 tot en met 2010 werden geanalyseerd. Soms ga ik nog verder terug in de tijd, daar waar het niet goed mogelijk is tegenwoordige debatten te begrijpen zonder kennis van het verleden. Dat geldt het sterkst voor de Verenigde Staten, waar het heel gebruikelijk is in debatten te verwijzen naar de bedoelingen van de *founding fathers* of negentiende-eeuwse uitspraken van het *Supreme Court*. Er is naar gestreefd alle debatten over dubbele nationaliteit in het onderzoek te betrekken, niet alleen de debatten gevoerd in verband met een wijziging van nationaliteitswetgeving, maar ook andere momenten waarop het thema besproken werd, zonder dat dit tot een wetswijziging leidde.⁸ Dit waren bijvoorbeeld debatten naar aanleiding van buitenlandse wetswijzigingen: in de Verenigde Staten in reactie op de Mexicaanse aanvaarding van dubbele nationaliteit (par. 6.2), in Nederland naar aanleiding van de Zuid-Afrikaanse nationaliteitsverlening aan Nederlandse emigranten (par. 5.4) en in Duitsland over Turkse immigranten die hun Duitse nationaliteit verloren nadat ze de Turkse hadden herkreten (par. 6.3).

Omdat in de Verenigde Staten veel wetswijzigingen het gevolg zijn van uitspraken van het *Supreme Court*, zal ik uitgebreid aandacht besteden aan de Amerikaanse jurisprudentie, meer dan aan de jurisprudentie van de andere twee landen; hoewel zonder de pretentie van volledigheid.

Verder zijn publicaties en artikelen van diverse deelnemers aan het publieke debat geanalyseerd. Dit betreft adviesorganen van de overheid, alsmede diverse non-gouvernementele organisaties, die zich actief in het debat hebben gemengd: vrouwenorganisaties, organisaties van gemengde gezinnen, emigranten en immigranten, kerken en vakbonden (de laatste twee vooral in Duitsland) en organisaties die zich tegen immigratie keren (in de Verenigde Staten). Een tweede groep betreft academici, in het bijzonder juristen, die zich in hun geschriften veelal expliciet voor of tegen dubbele nationaliteit hebben uitgesproken en het debat op verschillende momenten hebben beïnvloed. Tot slot heb ik aanvullend mediabeoordeling in landelijke dagbladen onderzocht en archiefonderzoek gepleegd.

Het onderzoek van de archieven van organisaties van gemengde relaties in Duitsland en Nederland – *Verband Binationale Familien und Partnerschaften* (IAF) en stichting LAWINE –, alsmede het beleidsarchief van de Nederlandse Immigratie en Naturalisatiedienst (IND) leverden vooral materiaal op over de nationaliteit van kinderen van vrouwen met een gemengd huwelijk (hoofdstuk 3).

Het materiaal is dus divers van aard en karakter, maar wordt steeds op dezelfde manier en op basis van dezelfde vragen geanalyseerd: als teksten die sociale betekenissen over nationaliteit en dubbele nationaliteit produceren. Onderzocht wordt welke argumenten over dubbele nationaliteit worden gebruikt en welke concrete materiële praktijken daarvan het gevolg zijn (regelgeving en beleid). Argumenten worden gebruikt door verschillende actoren in verschillende sociale domeinen en nationale contexten. Toch hebben ze een onderling verband. Zo wordt in parlementaire debatten regelmatig gerefereerd aan mediaberichtgeving, rechtspraak, opinies van juristen en andere deskundigen, aan praktijken in het buitenland en internationale verdragen.

Het materiaal is op basis van de volgende vragen geanalyseerd:

- Welke argumenten voor en tegen dubbele nationaliteit worden in het debat naar voren gebracht, door wie en in welke politieke context gebeurt dit?
- Bij welke momenten van nationaliteitsverkrijging wordt dubbele nationaliteit als een probleem besproken (bij naturalisatie, geboorte of op andere momenten)?
- Welke kenmerken worden aan het individu met dubbele nationaliteit toebedeeld (disloyaliteit, gezinsconflicten etc.)?
- Vanuit welk perspectief worden argumenten naar voren gebracht (staat, samenleving, gezin of individu)?
- Welke groepen van personen met dubbele nationaliteit zijn het onderwerp van debat (mannen of vrouwen, eerste- en tweedegeneratie-immigranten, emigranten, gemengde gezinnen, welke nationaliteiten)?
- Welke veranderingen vinden in de loop der tijd plaats ten aanzien van de voorgaande vragen?

De interviews

In totaal zijn 35 interviews gehouden met personen over hun ervaringen met dubbele nationaliteit en de betekenis die zij hechten aan dubbele nationaliteit. De interviews zijn afgenomen in de periode februari 2004 tot en met juni 2007; met nog een enkel interview in 2011. Omdat ik me op de eerste plaats richt op de Nederlandse debatten, zijn de interviews alleen gehouden in Nederland.

De interviews waren open en half gestructureerd. De beleving van aanvragers stond voorop. De duur van de interviews varieerde van een half uur tot tweeën-half uur. Twee interviews zijn niet *face-to-face* afgenomen, maar telefonisch of met MSN, omdat de respondenten in het buitenland woonden. Namen en enkele persoonsgegevens zijn veranderd om herkenbaarheid te voorkomen. Hoewel ik om redenen van leesbaarheid wel heb geredigeerd, blijf ik bij de weergave van inter-

viewfragmenten zo dicht mogelijk bij de spreektaal van respondenten. Hiervoor is gekozen, omdat niet alleen is geanalyseerd wat respondenten hebben te zeggen over dubbele nationaliteit, maar ook in welke bewoordingen zij dat doen.

De geïnterviewde personen waren partners in gemengde relaties en hun nakomelingen, eerste- en tweedegeneratie-immigranten en Nederlandse emigranten. In totaal bezaten zij 21 nationaliteiten van binnen en buiten de Europese Unie (zie bijlage 1).

Niet alle geïnterviewden hadden een dubbele nationaliteit. Het belangrijkste criterium voor de selectie van respondenten was dat zij in ieder geval de Nederlandse nationaliteit hadden, deze hadden aangevraagd of wilden aanvragen. Zij hadden afstand gedaan van de andere nationaliteit, of bezaten een of meer andere nationaliteiten. Personen die meerdere vreemde nationaliteiten hadden, maar niet de Nederlandse, zijn niet in het onderzoek betrokken. Respondenten hadden hun nationaliteiten in verschillende perioden en op verschillende manieren verworven, of soms verloren: door geboorte, medenaturalisatie met de ouders, door naturalisatie of door huwelijk. De interviews met de Nederlandse partners in gemengde relaties hadden soms geen betrekking op de nationaliteit van respondenten zelf, maar op die van hun buitenlandse partners of kinderen. Voor enkele interviews werd bewust gezocht naar bepaalde situaties, zoals ouders die zich verzetten tegen de dubbele nationaliteit van hun kinderen, immigranten die afstand hadden moeten doen van hun oorspronkelijke nationaliteit en vrouwen die door huwelijk hun Nederlandschap waren verloren. Er werd diversiteit nagestreefd wat betreft sociaal-economische achtergrond, sekse, opleiding en leeftijd.

De keuze voor diversiteit van nationaliteiten van respondenten en manieren van verkrijging van dubbele nationaliteit heeft tot gevolg dat de interviews geen representatief beeld geven van ervaringen met dubbele nationaliteit, maar wel een zo gevarieerd mogelijk beeld. De meeste respondenten werden geworven via contactpersonen in diverse sociale netwerken, daarnaast via de media (2), de website van Stichting Buitenlandse Partner (1) en Stichting LAWINE (1). Twee respondenten hadden zelf contact met de universiteit gezocht voor informatie over hun juridische situatie. Het kostte weinig moeite om mensen bereid te vinden tot een interview; er was geen non-respons. Dit kan deels worden verklaard uit de wijze van werving via contactpersonen. Maar ook waren sommige respondenten sterk gemotiveerd om in een periode waarin dubbele nationaliteit hevig in de publieke en politieke belangstelling stond, net als Raadi, hun mening over dit thema te uiten.

1.8 Opzet van het boek

Het spanningsveld tussen het topdown-perspectief van de staat en het bottom-up-perspectief van individuen komt tot uitdrukking in de opzet van het boek, waarin hoofdstukken over politieke debatten en individuele ervaringen elkaar afwisselen.

De politieke debatten worden beschreven in vier thematische hoofdstukken over de groepen die onderwerp waren van debatten over dubbele nationaliteit. In hoofdstuk 2 wordt de ontwikkeling van de positie van de vrouw in het nationaliteitsrecht geschetst. Tot ver in de twintigste eeuw verloren vrouwen die trouwden met een immigrantenman automatisch hun nationaliteit, terwijl immigrantenvrouwen die een Amerikaan, Duitser of Nederlander trouwden automatisch tot burger werden. Hoewel beoogd werd dat de gezinsleden een nationaliteit zouden delen, ontstond regelmatig dubbele nationaliteit en nog vaker staatloosheid. Aan de privékeuze voor een huwelijkspartner werden veronderstellingen over burgerschap, integratie en loyaliteit verbonden. Dit hoofdstuk laat zien hoe achtereenvolgens de Verenigde Staten, Duitsland en Nederland overgingen tot aanvaarding van de zelfstandige nationaliteit van de gehuwde vrouw en welke argumenten daarbij een rol speelden. De veronderstelde kwetsbaarheid van de vrouw, de waardering van haar partnerkeuze en belangen van een restrictief migratiebeleid waren bepalend voor de manier waarop de formele gelijkheid van man en vrouw haar beslag kreeg in het nationaliteitsrecht. In hoofdstuk 3 komt de nationaliteit van kinderen aan bod, zowel tweedegeratie-immigrantenkinderen als kinderen uit gemengde relaties. De vergelijking van de ontwikkeling van de juridische positie van beide groepen kinderen laat zien dat de relatie tussen ouders en kinderen en tussen ouders onderling constitutief was en is voor het recht op nationaliteit van kinderen. Hoewel kinderen uit gemengde relaties in de drie landen inmiddels aanspraak hebben op dubbele nationaliteit, geldt dat niet voor kinderen in immigrantengezinnen. Dit hoofdstuk zoekt verklaringen voor deze verschillende behandeling van deze twee groepen kinderen, geboren en getogen in dezelfde staat.

Nadat we met deze hoofdstukken inzicht hebben verkregen in regelgeving en vertogen over dubbele nationaliteit, huwelijk en gezin, gaat hoofdstuk 4 in op de individuele ervaringen van gezinsleden met nationaliteit. Welk belang hechten individuen aan de nationaliteit van zichzelf en andere gezinsleden, en hoe wordt de relatie met de staat daardoor bepaald? Hoewel de meeste ouders (gemengde relaties, emigranten en immigranten) dubbele nationaliteit zien als een soort 'natuurlijk' recht van hun kinderen dat ze kansen en mogelijkheden voor de toekomst biedt, hebben niet alle kinderen dezelfde toegang tot dubbele nationaliteit. Welke betekenis dubbele nationaliteit uiteindelijk heeft, wordt bepaald door een dynamisch proces tussen individu, samenleving en staat, en blijft daarmee veranderlijk in tijd en plaats. De hoofdstukken 5 en 6 behandelen achtereenvolgens dubbele nationaliteit van emigranten en immigranten. Hoewel in de Verenigde Staten dubbele nationaliteit van zowel emigranten als immigranten wordt aanvaard, geldt dat niet voor de andere twee landen. Met name in Nederland zijn de mogelijkheden tot dubbele nationaliteit voor emigranten beperkt gebleven. Deze hoofdstukken verklaren waarom in zowel Duitsland als Nederland pogingen tot algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit te komen, zijn gestrand. Hoofdstuk 7 gaat vervolgens in op de manieren waarop individuen gebruikmaken van de rechten en plichten verbonden aan dubbele nationaliteit en welke betekenis dit

voor hen heeft. In dit hoofdstuk wordt het onderscheid tussen instrumentele en emotionele motieven voor verkrijging van nationaliteit geproblematiseerd. Achter schijnbaar instrumentele motieven zoals verblijfsrecht of vermindering van de visumplicht gaan verhalen schuil over relaties met anderen en verbondenheid met de omringende samenleving. Hoofdstuk 8 gaat over dubbele nationaliteit in conflictsituaties. Hierin komen de Tweede Wereldoorlog en de huidige *war on terror* aan bod. De nationaliteitsrechtelijke maatregelen ten aanzien van Japans-Amerikanen in de Verenigde Staten, ten aanzien van joden en politiek disloyalen in nazi-Duitsland en de met 'vijandig onderdanen' gehuwde mannen en vrouwen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, moesten na afloop van die oorlog worden teruggedraaid, omdat het begrip 'disloyalen' te ruim was uitgelegd. Maatregelen ten aanzien van dubbele nationaliteit in de *war on terror* zijn alleen in Nederland genomen. Het laatste hoofdstuk dat is gebaseerd op interviews, hoofdstuk 9, gaat over de betekenis van dubbele nationaliteit voor burgerschap, loyaliteit en gelijkheid. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag of en in hoeverre het bezit van dubbele of enkelvoudige nationaliteit identificatie van individuen bepaalt. Hoofdstuk 10 besluit met conclusies. Behalve op de vraag welke argumenten in de loop der tijd in de drie landen over dubbele nationaliteit werden gebruikt en hoe deze argumenten per groep (emigranten, immigranten, partners in gemengde relaties) verschilden, ga ik in op de toekomst van dubbele nationaliteit.

Tot slot een paar opmerkingen over de gebruikte terminologie. In debatten over dubbele nationaliteit worden verschillende termen door elkaar gebruikt. Meestal wordt gesproken over dubbele of meervoudige nationaliteit, maar ook de termen dubbel paspoort, dubbele papieren of dubbel burgerschap worden gebruikt om hetzelfde verschijnsel aan te duiden. Toch hebben deze termen verschillende betekenissen.

Het begrip nationaliteit verwijst naar de juridische band tussen individu en staat die tot gevolg heeft dat dit individu burger van die staat is. In het internationale recht staat vast dat staten de soevereine bevoegdheid hebben om te bepalen welke personen de nationaliteit van de staat zullen verkrijgen (Hailbronner 2006: 52). Het is mede als gevolg van deze soevereiniteit dat dubbele nationaliteit ontstaat.

In Duitsland wordt de term *Doppelpass* gebruikt, in Nederland wordt gesproken over dubbel paspoort. Dat illustreert dat bij nationaliteit in het dagelijks taalgebruik vaak allereerst wordt gedacht aan een paspoort. Voor een individu is het bezit van een paspoort het meest zichtbare bewijs van het bezit van een nationaliteit. Toch is het niet hetzelfde. Nationaliteit houdt veel meer in dan alleen het recht op een paspoort, zoals een zeker verblijfsrecht of toegang tot bepaalde beroepen. Tevens is het recht op een paspoort niet zo vanzelfsprekend als we geneigd zijn te denken. Een individueel recht op paspoortverlening, dat aan het bezit van een nationaliteit kan worden ontleend, heeft zich pas in de loop van de twintigste eeuw ontwikkeld (Groenendijk 1973, Lucassen 2001).⁹ Waar nationaliteitsverlening een

middel voor de staat vormt zijn bevolking te controleren, zijn paspoorten een middel om bewegingen van mensen te controleren (Torpey 1998).

Aansluitend bij de gebruikelijke terminologie in debatten en literatuur zal ik schrijven over dubbele nationaliteit, soms meervoudige nationaliteit. Steeds wordt bedoeld op het bezit van ten minste één nationaliteit naast de Amerikaanse, Duitse of Nederlandse nationaliteit.

2 • Trouweloze dochters

De nationaliteit van gehuwde vrouwen

2.1 Inleiding

Tot ver in de twintigste eeuw vonden staten meervoudige nationaliteit niet alleen voor individuen, maar ook voor gezinnen problematisch. Het uitgangspunt was dat alle leden van een gezin dezelfde nationaliteit dienden te hebben en niet meer dan één nationaliteit: die van de echtgenoot en vader, die als het vanzelfsprekende hoofd van het gezin gold. Daarom verloor de vrouw die trouwde met een immigrantenman automatisch haar eigen nationaliteit en verwierf de immigrantenvrouw bij huwelijk automatisch de nationaliteit van haar echtgenoot. De nationaliteit van de man bepaalde tevens de nationaliteit van de kinderen die werden geboren uit het huwelijk: de vrouw kon haar nationaliteit niet aan de kinderen doorgeven. De nationaliteit van de kinderen komt aan de orde in het volgende hoofdstuk.

Dit hoofdstuk beschrijft de ontwikkeling naar de zelfstandige nationaliteit van de gehuwde vrouw. Hoe werd de afhankelijke nationaliteit van de vrouw beargumenteed? Welke rol speelde dubbele nationaliteit in de argumenten voor de afhankelijke nationaliteit van de gehuwde vrouw en hoe veranderden die argumenten in de loop der tijd? Hoe kan de ontwikkeling naar gelijkheid in het nationaliteitsrecht worden verklaard en in hoeverre houdt de gelijkheid tevens aanvaarding van meervoudige nationaliteit in?

2.2 Verenigde Staten

In de Verenigde Staten heeft, in tegenstelling tot Duitsland en Nederland, de ontwikkeling naar de zelfstandige nationaliteit van de vrouw zich al vóór de Tweede Wereldoorlog voltrokken.

In de negentiende eeuw bestond onduidelijkheid over de nationaliteit van de gehuwde vrouw, zowel over de vraag of immigrantenvrouwen bij huwelijk met een Amerikaan automatisch tot burger werden als over de vraag of Amerikaanse vrouwen die een immigrant trouwden, automatisch hun Amerikaanse nationaliteit verloren (Cott 1998: 1455, Sapiro 1984: 9). Aan deze onduidelijkheid kwam een eind met de wetten van 1855 en 1907. Op grond van de wet van 1855 verkregen immi-

grantenvrouwen bij huwelijk met een Amerikaan automatisch de Amerikaanse nationaliteit.¹ Dit gold echter alleen voor witte vrouwen; Afro-Amerikaanse en Indiaanse vrouwen waren op raciale gronden tot respectievelijk 1870 en 1888 uitgesloten van de Amerikaanse nationaliteit (Bredbenner 1998: 16, Gardner 2005: 15).²

Het automatische verlies van nationaliteit door Amerikaanse vrouwen bij huwelijk met een immigrantenman werd voor het eerst wettelijk geregeld in de *Expatriation Act* van 1907. Het was een van meerdere verliesbepalingen in deze wet, die moet worden begrepen tegen de achtergrond van restrictieve immigratiemaatregelen in deze periode gericht tegen inferieur geachte Oost- en Zuid-Europeanen (Ueda 1994: 20). De uitbreiding van het aantal verliesgronden van de Amerikaanse nationaliteit had tot doel het aantal Amerikanen te beperken dat in de ogen van de regering hun nationaliteit had gecompromitteerd door het in stand houden van banden met het buitenland en het bezit van dubbele nationaliteit. De wet ging dus uit van eenduidige loyaliteit en verbond beperking van immigratie en nationaliteitsverlening uitdrukkelijk aan genderspecifieke maatregelen, door automatisch verlies van nationaliteit voor Amerikaanse vrouwen bij huwelijk met een immigrantenman te bepalen.³

De *Expatriation Act* leidde tot protesten van de vrouwenbeweging bij het *Supreme Court* en het Amerikaanse Congres. Bij het Hof kregen ze nul op het rekest. Dat zag het huwelijk met een buitenlander als een vrijwillige daad van afstand van nationaliteit, waarbij niet alleen de persoonlijke belangen van de vrouw, maar ook nationale belangen op het spel stonden, die door het huwelijk geschaad konden worden.⁴ Een gemengd huwelijk werd dus als schadelijk voor publieke, nationale belangen gezien.

De aanhoudende protesten resulteerden in een wetsvoorstel voor de zelfstandige nationaliteit van de gehuwde vrouw, de *Cable Act*, vernoemd naar Congreslid Cable die het voorstel in 1922 bij het Congres indiende.⁵ Het wetsvoorstel strandde omdat Congresleden de immigrantenvrouw haar recht op de Amerikaanse nationaliteit niet wilden ontnemen, aangezien dat de Amerikaanse man zijn recht op een gezin en thuis in de Verenigde Staten zou ontnemen (Cott 1998: 1452). Een gewijzigd voorstel bood deze vrouwen vereenvoudigde naturalisatie na drie jaar verblijf. Amerikaanse vrouwen die trouwden met een immigrantenman verloren niet langer automatisch de Amerikaanse nationaliteit. Amerikaanse vrouwen die hun nationaliteit eerder waren verloren, konden deze door hernaturalisatie terugkrijgen, zonder dat ze aan de verblijfseis voor naturalisatie van vijf jaar hoefden te voldoen. Hernaturalisatie kon echter worden afgewezen en in praktijk gebeurde dat ook (Breckinridge 1931: 68).

Volgens het gewijzigde wetsvoorstel verkregen niet alle vrouwen een zelfstandig recht op nationaliteit. Vrouwen gehuwd met een immigrantenman die in het buitenland leefden, bleven hun nationaliteit verliezen. Hetzelfde gold voor vrouwen die een *racially ineligible* man trouwden, dat wil zeggen: een man die op grond van raciale criteria niet voor de Amerikaanse nationaliteit in aanmerking kwam (Bredbenner 1998: 97; Gardner 2005: 139). Naturalisatie stond op grond van de

Naturalization Act van 1790 alleen open voor ‘white persons’. Wie als ‘wit’ gold, was decennialang onderwerp van rechtszaken. Het waren voornamelijk Aziaten die als *racially ineligible* werden gezien (Lopez 1996: 1-2). Hernaturalisatie was niet mogelijk voor vrouwen die met een Aziatische of andere *racially inelegible* man waren getrouwd (Volpp 2006). Het verlies van nationaliteit door vrouwen is dan ook te zien als een van de strafmaatregelen tegen interracial huwelijken, naast de destijds bestaande interracial huwelijksverboden (Cott 1998: 1461). Vrouwen konden hun Amerikaanse nationaliteit herkrijgen na ontbinding van het huwelijk, door dood of echtscheiding. Echtscheiding was voor vrouwen in deze periode echter aan dusdanige juridische en sociale beperkingen onderhevig, dat zij voornamelijk als weduwe de nationaliteit zullen hebben herkregen. De Amerikaanse vrouw die niet *Caucasian* (wit) en niet Afro-Amerikaans was, kon echter na ontbinding van het huwelijk niet hernaturaliseren.⁶

Overigens liep de Verenigde Staten met deze hervormingen ver voor op veel andere staten, waaronder Duitsland en Nederland, waar het nog tot na de Tweede Wereldoorlog zou duren voordat het tot een zelfstandige nationaliteit van de vrouw kwam. De Verenigde Staten stemde daarom ook tegen de uiteindelijke tekst van de Haagse *Convention on certain questions relating to the Conflict of Nationality Laws* uit 1930 en ratificeerde niet, omdat het verdrag niet overeenstemde met de Amerikaanse opinie over de nationaliteit van de vrouw (Bredbenner 1998: 211-212).⁷ Het verdrag bepaalde in de preambule dat het in het belang van de internationale gemeenschap was dat iedere persoon een nationaliteit had en niet meer dan één nationaliteit. De internationale vrouwenbeweging voerde actief campagne voor een zelfstandige nationaliteit voor de gehuwde vrouw tijdens de onderhandelingen over het verdrag, die plaatsvonden in Den Haag (Borkus 1994: 90). De vrouwenbeweging was hevig teleurgesteld over het magere resultaat. Het verdrag maakte verlies van nationaliteit wegens huwelijk door de vrouw niet onmogelijk, behalve waar het tot staatloosheid leidde.⁸ De Verenigde Staten ratificeerde wel de Inter-Amerikaanse Conventie inzake de nationaliteit van vrouwen, die aanzienlijk verder ging.⁹

In 1931 kwam een wet tot stand die een oplossing moest bieden voor eerdergenoemde groepen vrouwen, die van de werking van de wet van 1922 waren uitgesloten.¹⁰ Deze wet gold echter alleen voor vrouwen die Amerikaanse waren door geboorte, met uitsluiting van vrouwen uit Hawaï, Puerto Rico, de Filipijnen en Indiaanse vrouwen (Gardner 2005: 148). De *Equal Nationality Act* van 1934 gaf immigrantenmannen en -vrouwen gehuwd met een Amerikaan in gelijke mate een recht op versnelde naturalisatie na drie jaar verblijf in de Verenigde Staten in plaats van de gebruikelijke vijf jaar.¹¹ Het was een negatieve gelijkenschakeling: de buitenlandse vrouw verloor het ongeclausuleerde recht op de Amerikaanse nationaliteit dat zij daarvoor had gehad en dat de Amerikaanse regering niet aan de immigrantenman wilde verlenen. Hiermee werd beoogd enigszins de vrees te beteugelen dat Amerikaanse vrouwen schijnhuwelijken zouden aangaan en dat het aantal raciaal gemengde huwelijken zou toenemen (Sapiro 1984: 18-19).

Het wetgevingsproces ging door. Op basis van een wet uit 1936 werden vrouwen die vóór 1922 waren getrouwd en van wie het huwelijk was ontbonden, bij hernaturalisatie beschouwd alsof zij nooit de Amerikaanse nationaliteit hadden verloren indien ze in de Verenigde Staten waren gebleven en daar nog altijd woonden. Deze vrouwen werden volledig hersteld in de nationaliteit die ze op basis van het Veertiende Amendement van de Amerikaanse Grondwet bij geboorte hadden verkregen (zie par. 3.3.1). Net als eerder maakte de wet onderscheid tussen vrouwen die wel en vrouwen die niet *native-born* waren.¹² In 1940 werd de werking van deze wet uitgebreid tot vrouwen die vóór 1922 getrouwd waren en wier huwelijk nog altijd in stand was, mits zij nog altijd in de Verenigde Staten woonden en een loyaliteitseed aflegden.¹³

Deze wet bleek in het zicht van de aanstaande Tweede Wereldoorlog in een grote behoefte te voorzien, omdat op basis van de *Aliens Registration Act* van 1940 alle vreemdelingen zich dienden te laten registreren. Bij rechters die de wet moesten toepassen, bestond echter onduidelijkheid over de vraag of vrouwen aan een onderzoek moesten worden onderworpen voordat zij hun Amerikaanse nationaliteit konden terugkrijgen. Rechtbanken waren decennia later nog bezig met het behandelen van verzoeken van vrouwen (Gardner 2005: 202-204). Uit tabel 2.1 blijkt dat in de periode van 1944 tot en met 1948 bijna 9.500 vrouwen hun Amerikaanse nationaliteit herkregen.

Tabel 2.1 Herkrijging van hun nationaliteit door Amerikaanse vrouwen (1944-1948)

	1944	1945	1946	1947	1948	Totaal
Geboren Amerikaanse vrouwen die hun nationaliteit herkrijgen op basis van de wet van 1936	3.375	2.039	1.190	936	1.051	8.591
Geboren Amerikaanse vrouwen die hun nationaliteit herkrijgen op basis van de wet van 1940	271	99	132	167	190	859
Totaal	3.646	2.138	1.322	1.103	1.241	9.450

Bron: United States Immigration and Naturalization, 1950, p. 774

Ook decennia later nog waren er vrouwen die de Amerikaanse nationaliteit terugkregen die ze bij huwelijk waren verloren: in 1995 21 vrouwen, in 1998 93 vrouwen en in 2000 16 vrouwen.¹⁴ Immigrantenvrouwen hadden soms problemen te bewijzen dat ze de Amerikaanse nationaliteit door huwelijk vóór 1922 hadden verkregen (Smith 1998). De discriminatie in het verleden werkte nog lang na.

De huidige wet verbiedt expliciet discriminatie naar sekse bij naturalisatie (*Immigration and Nationality Act* § 311). De meest recente wetgevingsactiviteit op het gebied van de nationaliteit van vrouwen betrof de *Restoration of Women's Citizenship Act* van 2001, een wetsvoorstel ingediend door de Democratische afgevaardigde Eshoo.¹⁵ Het doel was vrouwen die door huwelijk vóór 22 september

1922 hun Amerikaanse nationaliteit waren verloren en waren gestorven vóór 24 december 1952 – het moment van inwerkingtreding van de *McCarren-Walter Act* (zie par. 3.3.1) – postuum in hun nationaliteit te herstellen. Eshoo lichtte haar wetsvoorstel als volgt toe:

‘Mr. Speaker, I rise on the third day of National Women’s History Month to reintroduce the Restoration of Women’s Citizenship Act, legislation that corrects an antiquated law that marks our Nation’s history. In 1922, Rose Bouslacchi, an American citizen, married Conrad Sabatini, a tailor by profession and an immigrant from Northern Italy. When the couple married, a Federal law existed which stripped women of their u.s. citizenship if they married resident alien men, but the law did not apply to men. Ironically, a year later the u.s. granted Conrad Sabatini the privilege of citizenship while his wife, Rose Bouslacchi, lost hers. During the course of her life, Rose Bouslacchi reared a family of five daughters, each a college graduate and each a contributor to the well-being of our Nation. Four became teachers and one became a nurse. Rose Bouslacchi was an active member of her church and worked with her husband in the running of their business. Her life embodied the values of family and faith, representing the best of America. But, Rose Bouslacchi could never be called an American again. Rose Bouslacchi was not alone. There were many women affected by this law. After decades of women voicing the gender inequities of our laws, Congress modified the law. In 1952, Congress enacted a procedure for women wronged by the 1907 law to regain their citizenship. A legislative oversight, however, failed to provide a procedure to enable deceased women to have their citizenship restored posthumously. Thus, many families like Rose Bouslacchi’s have been left without any recompense. The Restoration of Women’s Citizenship Act would grant u.s. citizenship posthumously to the women who were wronged in 1907 and were unable to benefit from the 1952 law. I urge all my colleagues to celebrate National Women’s History Month and honor those deceased women and their families by co-sponsoring the Restoration of Women’s Citizenship Act.’¹⁶

Hier stond meer op het spel dan het ongedaan maken van vroegere discriminatie van vrouwen. Eshoo karakteriseerde Rose als een ‘goede’ echtgenote, moeder en een gelovige vrouw. Dat maakte haar tot een respectabel lid van de natie. Haar recht op gelijke behandeling was daarmee gebaseerd op een tamelijk traditioneel vrouwbeeld, dat als model werd gezien voor de natiestaat en voor alle Amerikaanse vrouwen.

Of toch niet? Door de keuze voor de datum van verlies vóór 1922 werden vrouwen die zelf vanwege hun raciale afkomst, of vrouwen getrouwd met een man die op raciale gronden niet kon naturaliseren, in het wetsvoorstel uitgesloten, iets waarvan Eshoo zich niet bewust leek te zijn (Volpp 2006: 448). Omdat het wetsvoorstel de verkrijging expliciet beperkte tot de vrouw zelf en zich niet uitstrekte tot haar nakomelingen, was de betekenis vooral symbolisch. Na verwijzing naar de *Subcommittee on Immigration* werd niets meer van het wetsvoorstel vernomen.

Volgens de huidige regelgeving is naturalisatie in geval van huwelijk met een Amerikaan mogelijk met een verkorte verblijfsduur van drie jaar in plaats van de gebruikelijke vijf jaar bij naturalisatie. 13% van het aantal naturalisaties in de Verenigde Staten vindt plaats op basis van een huwelijk met een Amerikaanse burger. Het zijn vooral immigrantenvrouwen die op deze wijze de Amerikaanse nationaliteit verwerven (70%).¹⁷

2.3 Duitsland

In Duitsland werd net als in de Verenigde Staten de nationaliteitsrechtelijke afhankelijkheid van de gehuwde vrouw pas begin twintigste eeuw wettelijk geregeld. In de negentiende eeuw was de positie van vrouwen ambigu. Tot het begin van die eeuw konden weduwen de burgerrechten van een stad verwerven, maar daar kwam een einde aan toen vrouwen niet langer werden beschouwd als competente burgers. Eind negentiende eeuw werd dit als de 'natuurlijke toestand' gezien (Gosewinkel 2001: 297).

Vrouwenorganisaties eisten echter de gelijkstelling van vrouwen in het politieke en sociale domein op. De meerderheid van de *Reichstag* vond dat de afhankelijke nationaliteit van de gehuwde vrouw overeenstemde met de constitutie van de staat en het gezin. Zij zagen de staat als een patriarchale familie (Gosewinkel 2001: 301). In de uiteindelijke versie van de eerste federale *Staatsangehörigkeitsgesetz* van 1913 had de man toestemming van zijn vrouw nodig om afstand van de Duitse nationaliteit te kunnen doen. Weduwen en gescheiden vrouwen konden op vereenvoudigde wijze de Duitse nationaliteit herkrijgen. Verder bleef de nationaliteit van vrouwen en kinderen volledig afhankelijk van de echtgenoot en vader. Een Duitse vrouw die trouwde met een immigrantenman verloor automatisch haar Duitse nationaliteit. Een immigrantenvrouw die met een Duitser trouwde, werd automatisch Duitse, of ze wilde of niet.

Ondanks de aanhoudende pleidooien voor een zelfstandige nationaliteit van de vrouwenbeweging, de sociaal-democratische partij SPD en enkele juristen, besloot de regering te wachten tot oplossingen op internationaal niveau waren gevonden (Nathans 2004: 212). Die zouden moeten komen van het eerdergenoemde Nationaliteitsverdrag van 1930. Toen bleek dat het verdrag geen oplossing bood voor de positie van de gehuwde vrouw, lag de bal weer bij de regering. Door de economische crisis van de jaren dertig en het onvermogen van het parlement van Weimar kwam er echter niets van een hervorming terecht (Gosewinkel 2001: 352).

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd het gezin gezien als een van de weinige instituten die het nazisme redelijk ongeschonden had overleefd. Het gezin kon daarmee een basis vormen voor de wederopbouw (Moeller 1993: 6). De prestaties van vrouwen tijdens en na de oorlog vormden een belangrijk argument voor gelijke behandeling. Vrouwen waren bovendien een machtsfactor van belang geworden: als gevolg van de vele omgekomen en nog geïnterneerde mannen maak-

ten zij meer dan de helft van het electoraat uit (Nathans 2004: 238). Aan de andere kant heerste er bezorgdheid over het Duitse gezin, vanwege grootschalige verkrachtingen en relaties met buitenlandse dwangarbeiders of geallieerde soldaten (Moeller 1993: 23-25). De positie van vrouwen werd dus bepaald door meerdere schijnbaar tegenstrijdige beelden van zelfstandigheid, kwetsbaarheid en seksuele losbandigheid.

Tegen deze achtergrond sprak de Parlementaire Raad over de nieuwe grondwet. In de oorspronkelijke ontwerpen van de grondwet was niets opgenomen over de status van de vrouw. Het enige vrouwelijke lid van de Parlementaire Raad, Elisabeth Selbert (SPD), zorgde ervoor dat daar verandering in kwam (Rust 2001: 27, Thränhardt 1996: 70-71). De SPD wilde expliciete vermelding van gelijke rechten van mannen en vrouwen in een striktere formulering dan het artikel in de grondwet van Weimar, zonder ruimte voor uitzonderingen. De liberale FDP en christendemocratische CDU moesten hun aanvankelijke verzet hiertegen na een storm van protesten vanuit de vrouwenbeweging opgeven (Höhn 1993: 78; Moeller 1993: 55).

Met de gelijkheidsbepaling van artikel 3 lid 2 *Grundgesetz* (GG), die op 23 mei 1949 in werking trad, werd de eerste stap op weg naar gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht gezet.¹⁸ De overgangsregeling van artikel 117 lid 1 GG bepaalde dat discriminerende bepalingen van kracht bleven tot de wet was gewijzigd en op zijn laatst tot 31 maart 1953. De conservatieve regering van Konrad Adenauer (CDU) wilde verlenging van deze overgangstermijn, maar slaagde er niet in hiervoor een meerderheid in de Bondsdag te krijgen.¹⁹

Op 18 december 1953 bepaalde het *Bundesverfassungsgericht* dat burgerlijke rechten op het gebied van huwelijk en familie die in strijd waren met artikel 3 lid 2 GG door artikel 117 lid 1 GG buiten werking werden gesteld. Met deze uitspraak maakte Erna Scheffer, de eerste vrouwelijke rechter in het *Bundesverfassungsgericht*, het werk van Selbert af (Rust 2001: 27).²⁰ Scheffer had eerder, in 1950, als eerste vrouwelijke spreekster op de Duitse *Juristentag* al bepleit dat artikel 3 lid 2 tot gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht moest leiden (Rust 2001: 29, Wesel 2003: 150-155).

De uitspraak van het Hof had niet meteen gevolgen voor het nationaliteitsrecht en juristen verschilden van mening over de vraag hoe het nationaliteitsrecht moest worden gewijzigd (De Groot 1977: 12, Schätzel 1954-1967: 597, Makarov 1953: 661). Het automatisch verliezen van de Duitse nationaliteit bij huwelijk met een buitenlandse man (art. 17 lid 5 RuStAG 1913) trad met ingang van 31 maart 1953 niet langer op. Dubbele nationaliteit kon vanaf toen ontstaan wanneer een Duitse vrouw de nationaliteit van haar immigrantenechtgenoot automatisch verwierf, nu ze de Duitse nationaliteit behield. Wanneer een vrouw de nationaliteit van haar echtgenoot op eigen initiatief aanvroeg – wat de Duitse autoriteiten afraadden – kon haar het behoud van Duitse nationaliteit op aanvraag worden toegestaan (*Beibehaltungsgenehmigung*). Bij vrouwen wonend in islamitische landen werd hun *Schutzbedürftigkeit* (noodzaak tot bescherming) in de beslissing meegenomen.²¹

De grote vraag was of de bepaling dat de immigrantenvrouw automatisch Duitse werd bij huwelijk met een Duitse man eveneens ongrondwettig was (art. 6 RuStAG 1913, De Groot 1989: 58). De vraag hoe de nationaliteit van de immigrantenvrouw geregeld moest worden, hield regering en partijen jarenlang bezig. Er stond immers veel meer op het spel dan alleen de belangen van de individuele vrouw. Volgens Schätzel (1954-1967: 578) hing eenheid van nationaliteit in het gezin samen met de opvatting van ‘westlichen Kulturvölker’ over het huwelijk en de visie van de staat op nationaliteit. De ‘fremdnationale Ehefrau’ paste niet in dit systeem, zeker wanneer zij ook haar nationaliteit aan haar kinderen kon overdragen. Dan zouden binnen enkele generaties vele Europeanen meervoudige nationaliteit bezitten, zo vreesde Schätzel.

De regering stuurde in mei 1953 een wetsontwerp ter wijziging van de wet van 1913 naar de Bondsraad. Die wilde echter wachten op de oplossing van vragen van gelijke behandeling in het familierecht.²² Nationaliteitsrecht en familierecht werden dus nauw aan elkaar gekoppeld. Vervolgens nam de minister van Binnenlandse Zaken (CDU) de bepalingen van het wetsvoorstel over in een circulaire, waarin deelstaten werden verzocht de betreffende regelingen in de nationaliteitswet van 1913 niet langer toe te passen. De immigrantenvrouw kon voortaan zelfstandig een aanvraag voor naturalisatie doen (art 16 lid 2 RuStAG).²³ Op initiatief van de deelstaat Rijnland-Palts werd in de Bondsraad een wetsvoorstel ingediend voor een ‘Drittes Gesetz zur Regelung von Fragen der Staatsangehörigkeit’, waarin de buitenlandse vrouw door huwelijk automatisch de Duitse nationaliteit verwierf, tenzij ze deze binnen zes maanden na de huwelijksluiting afwees.²⁴ De motivering van het voorstel noemde de onduidelijkheid over de nationaliteitsrechtelijke positie van immigrantenvrouwen in verschillende deelstaten. Beieren vond dat de automatische verwerving van nationaliteit door huwelijk door de immigrantenvrouw in overeenstemming was met de grondwet, maar stond daarin alleen. Dat betekende dat de vrouw die in Beieren met een Duitser trouwde als Duitse werd behandeld en kiesrecht had, maar in andere bondsstaten als buitenlandse werd behandeld en het kiesrecht werd onthouden. Het voorstel stapte niet af van het beginsel van eenheid van nationaliteit in het gezin, en ging ervan uit dat de immigrantenvrouw door instemming in het huwelijk met een Duitser tevens instemde met verwerving van de Duitse nationaliteit. De Bondsraad vond dat men voldoende rekening hield met de gelijke behandeling, door de vrouw een mogelijkheid te geven haar gebrek aan instemming uit te drukken door de nationaliteit binnen zes maanden af te wijzen.

De regering had meerdere bezwaren tegen het voorstel. Ten eerste de rechtsonzekerheid, als gevolg van de onduidelijkheid over de nationaliteit die gedurende de eerste zes maanden na het huwelijk bleef bestaan. Het tweede bezwaar betrof het ontstaan van dubbele nationaliteit. Omdat de verwerving van de Duitse nationaliteit van rechtswege zou plaatsvinden, werd in veel gevallen de andere nationaliteit behouden. Wanneer de vrouw als moeder deze nationaliteiten vervolgens aan haar kinderen doorgaf, zouden ook die een dubbele nationaliteit verwerven. De rege-

ring verwees naar de voorbereidingen voor het Verdrag van Straatsburg van 1963 en het VN-Verdrag inzake de nationaliteit van de gehuwde vrouw.²⁵

De *Convention on the reduction of Cases of Multiple Nationality and Military Obligations in Cases of Multiple Nationality* van 1963 beoogde dubbele nationaliteit tegen te gaan.²⁶ De preambule formuleerde het doel van het verdrag als ‘gezamenlijke actie om het aantal gevallen van meervoudige nationaliteit zo veel mogelijk tegen te gaan’. Het Verdrag had uitsluitend betrekking op de gevallen van vrijwillige verkrijging van een andere nationaliteit (naturalisatie). Het bepaalde dat de nationaliteit van een staat automatisch werd verloren op het moment dat een andere nationaliteit werd verkregen. Het ging in feite dus om de verplichting van de zendende staat ten aanzien van zijn emigranten in het buitenland en niet om een verplichting van de ontvangende staat ten opzichte van immigranten die op zijn grondgebied verbleven. Het Verdrag werd in 1969 door Duitsland geratificeerd.²⁷ Het VN-Verdrag inzake de nationaliteit van de gehuwde vrouw verving het beginsel van eenheid van nationaliteit in het gezin door het beginsel van gelijkheid van man en vrouw. Automatische verwerving van de Duitse nationaliteit was niet in overeenstemming met dit verdrag, aldus de regering.²⁸ Tevens zou volgens de regering bij huwelijksluiting in het buitenland de Duitse nationaliteit vaak ongewenst worden verworven. De regering wilde een optierecht voor de Duitse nationaliteit invoeren voor in Duitsland gesloten huwelijken en een vereenvoudigde naturalisatie voor in het buitenland gesloten huwelijken. Zij introduceerde daarmee verblijf als bepalend criterium voor de nationaliteit van de gehuwde vrouw. Het huwelijk met een Duitse man alleen werd blijkbaar niet langer voldoende geacht om een band met Duitsland te vestigen.²⁹

De derde wet tot regeling van vragen van nationaliteit van 19 augustus 1957 werd met algemene stemmen aangenomen.³⁰ Immigrantenvrouwen getrouwd met een Duitse man hadden tot 31 december 1969 het recht op de Duitse nationaliteit door kosteloze naturalisatie of door optie, ook als ze in het buitenland woonden. De immigrantenvrouwen die tussen 1 april 1953 en 23 augustus 1957 een Duitser waren getrouwd, hadden een optierecht op de Duitse nationaliteit tot 23 augustus 1958, waarmee ze met terugwerkende kracht Duitse werden vanaf de datum van het huwelijk gesloten na 31 maart 1953.

Al snel daarna stelde de SPD de gelijkstelling van de immigrantenman ter discussie. Deze had bij huwelijk met een Duitse vrouw geen bijzondere aanspraak op de Duitse nationaliteit en kon deze alleen door middel van gewone naturalisatie verwerven. Hiervoor gold niet alleen een verblijfsseis van vijftien jaar, ook was naturalisatie alleen mogelijk op grond van het algemeen belang. Dat betekende dat een naturalisatieaanvraag altijd kon worden afgewezen, ook wanneer aan alle voorwaarden werd voldaan. Minister van Binnenlandse Zaken Lücke (CDU) vond gelijkstelling van immigrantenmannen met immigrantenvrouwen echter ondenkbaar, omdat het ‘alle Anschauungen über der Staatsangehörigkeit widersprechen wurde’ (in tegenspraak was met alle opvattingen over nationaliteit).³¹

De SPD legde zich hierbij niet neer en deed in 1968 een voorstel voor de gelijke verwerving van de Duitse nationaliteit door immigrantenmannen en -vrouwen.³² Volgens de SPD was er geen zakelijke reden waarom de immigrantenvrouw getrouwd met een Duitser een aanspraak op de Duitse nationaliteit had, ook wanneer ze niet in Duitsland woonde, terwijl de immigrantenman getrouwd met een Duitse vrouw deze aanspraak zelfs niet had wanneer hij met zijn gezin in Duitsland woonde. Het beginsel van gelijke behandeling diende te prevaleren boven het beginsel van vermijding van dubbele nationaliteit. De immigrantenvrouw verloor in het wetsvoorstel haar optierecht, dat werd vervangen door een *Einbürgerungsanspruch*: de naturalisatie moest worden verleend wanneer aan de voorwaarden van artikel 8 RuStAG 1913 was voldaan. De SPD koos voor deze negatieve gelijkstelling, vanwege gevallen van schijnhuwelijken van immigrantenvrouwen met Duitse mannen.³³ Omdat een van de naturalisatievoorwaarden van artikel 8 RuStAG 1913 een woonplaats in Duitsland betrof, kon de naturalisatie niet vanuit het buitenland plaatsvinden.

De Commissie voor Binnenlandse Zaken meende dat de verblijfsduur met vijf jaar korter kon zijn dan de normale verblijfsduur van vijftien jaar. Dit impliceerde dat de commissie ervan uitging dat een huwelijk met een Duitser de integratie bevorderde. Deze verkorte verblijfsduur zou voor immigranten uit het *deutsche Staatsraum*, zoals Oostenrijk of Zuid-Tirol, in de praktijk al worden toegepast.³⁴ Maar een tegengestelde visie kwam tot uiting in de extra voorwaarden die de commissie toevoegde: de verplichting de vorige nationaliteit op te geven en de *Einordnung in das deutsche Kulturleben*.³⁵ Nu niet langer werd aangenomen dat immigrantenvrouwen door het huwelijk met een Duitse man als vanzelf tot Duitse transformeerden, en vooral nu ook immigrantenmannen via huwelijk de Duitse nationaliteit konden verkrijgen, werden de aanvullende eisen van assimilatie en afstand van de eerdere nationaliteit noodzakelijk geacht.

De onderhandelingen over het wetsvoorstel verliepen moeizaam vanwege de verschillende opvattingen over de assimilatievoorwaarde. De CDU wilde *Einordnung in das deutsche Kulturleben* vervangen door de formulering: *sich in deutsche Lebensverhältnisse einordnen*. De FDP wilde de voorwaarde opnemen dat betrokkene zich had aangepast aan de grondwettelijke orde van Duitsland, hetgeen beter controleerbaar zou zijn dan aanpassing aan het culturele leven. Volgens Enseling (CDU/CSU) hield de aanpassing aan het Duitse culturele leven niet in dat de buitenlandse partner de eigen taal en cultuur moest opgeven; een persoon kon in twee culturele kringen thuis zijn. Het voorstel van de CDU werd aangenomen.³⁶ De SPD betreurde dat de verslechtering van de rechtspositie van de immigrantenvrouw verder ging dan de partij oorspronkelijk had beoogd en bagatelliseerde nu het eerdergenoemde gevaar van schijnhuwelijken. De SPD ging toch met het uiteindelijke voorstel akkoord, gezien het belang van gelijke behandeling.

De wetswijziging resulteerde in invoering van artikel 9 RuStAG, waarin voor het eerst de afstandsverplichting – de verplichting afstand te doen van de oude nationaliteit, zodat geen dubbele nationaliteit zou ontstaan – in de nationaliteits-

wetgeving werd geïntroduceerd. Hoewel artikel 9 RuStAG een recht op naturalisatie inhield, kon de naturalisatie in uitzonderingsgevallen geweigerd worden op grond van aanzienlijke belangen van de staat, de nationale veiligheid en internationale betrekkingen. Bovendien moest aan de normale naturalisatievoorwaarden zijn voldaan: huisvesting, inkomen en openbare orde (art. 8 RuStAG 1913). Naturalisatie was ook mogelijk binnen een jaar na ontbinding van het huwelijk door de dood of echtscheiding, wanneer er gezag was over een kind met de Duitse nationaliteit. De geprivilegieerde toegang tot de Duitse nationaliteit werd opnieuw beargumenteerd met het beginsel van eenheid van het gezin (Hailbronner en Renner 2005: 548). Vanaf 1969 hadden mannelijke en vrouwelijke huwelijkspartners van Duitsers aldus gelijke toegang tot de Duitse nationaliteit.

Hoewel de werking van de wetwijziging beperkt was tot verblijf in Duitsland, bleek uit het regeringsantwoord op vragen van de SPD dat ook bij verblijf in het buitenland de Duitse nationaliteit kon worden verleend wanneer de immigrantenvrouw de eigen nationaliteit had verloren en zij geïntegreerd was in de Duitse verhoudingen. Over de buitenlandse man werd niet gerept.³⁷ Volgens de IAF, een organisatie van gemengde gezinnen en relaties, kwam naturalisatie op grond van artikel 9 RuStAG weinig voor en betrof het voornamelijk immigrantenvrouwen getrouwd met Duitse mannen (Kriechhammer et al. 1997: 168-169). Ondanks de formele gelijkheid bleven in de praktijk verschillen tussen mannen en vrouwen bestaan.

In de jaren zeventig verschenen berichten in de media over de problemen van Duitse vrouwen in het buitenland. Zij konden onder omstandigheden de Duitse nationaliteit behouden wanneer ze de nationaliteit van hun man aanvroegen, mits dit in het publiek belang was (*Beibehaltungsgenehmigung*, art. 25 lid 2 RuStAG). In de praktijk werd deze bepaling echter zeer restrictief uitgelegd (Hailbronner en Renner 2005: 778). In 1975 bepaalde het *Verwaltungsgerichtshof* in Kassel dat een Duitse vrouw die de nationaliteit van haar immigrantenechtgenoot aannam, geen aanspraak had op het behoud van de Duitse nationaliteit.³⁸ Ook kwam het voor dat de Duitse autoriteiten Duitse vrouwen met dubbele nationaliteit diplomatieke bescherming onthielden. Daarnaast lieten volgens de voorzitter van de IAF vrouwen zich door hun man overhalen de Duitse nationaliteit als *Liebesbeweis* op te geven. De IAF verscheen enkele keren in de media met gevallen van vrouwen die niet naar Duitsland konden terugkeren of uitgewezen dreigden te worden, omdat ze de Duitse nationaliteit waren kwijtgeraakt.³⁹ In 1978 vroeg de IAF bij de Perzische keizerin Farah en het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken aandacht voor de situatie van Duitse vrouwen in Iran.⁴⁰ Volgens de organisatie mocht het bezit van een andere nationaliteit naast de Duitse niet leiden tot het onthouden van diplomatieke bescherming, omdat de vrouwen de Iraanse nationaliteit automatisch bij huwelijk en dus zonder hun instemming hadden verkregen.

In 1999 kwam het tot een omvangrijke hervorming van het nationaliteitsrecht, waarbij dubbele nationaliteit in uitzonderingsgevallen werd aanvaard (zie verder paragrafen 5.3 en 6.3). Bij de wetwijziging van 1999 werd de *Beibehaltungsge-*

nehmigung van artikel 25 lid 2 StAG versoepeld.⁴¹ Voorwaarde voor behoud van de Duitse nationaliteit werd dat er een band met Duitsland was blijven bestaan. Niet het publieke, maar het individuele belang bij behoud van nationaliteit stond voorop (Hailbronner en Renner 2005: 759). Hoewel het artikel zo was geformuleerd dat het betrekking had op alle in het buitenland woonachtige Duitsers, bleek uit de toelichting dat in het bijzonder aan Duitse vrouwen met een islamitische man werd gedacht. De wijziging van het artikel was het resultaat van een lobby door *Die Brücke*, in Istanbul, Turkije. Deze organisatie behartigde de belangen van Duitsers in Turkije en bestond voor een aanzienlijk deel uit Duitse vrouwen getrouwd met een Turkse man (Kaiser 2004).⁴² Ook al is Turkije geen islamitische staat, de toelichting vermeldde het belang van bescherming van vrouwen die in islamitische landen woonden: hun *Schutzbedürftigkeit*. Niet hun gelijkheid of erkenning van de meervoudige banden met Duitsland en het land van verblijf, maar de kwetsbaarheid van vrouwen in het huwelijk met een islamitische man stond voorop. De toelichting wekte daarom de ergernis van de IAF, die vond dat niet alleen vrouwen in islamitische landen bij dubbele nationaliteit waren gebaat, maar alle Duitse vrouwen met een gemengd huwelijk in het buitenland.⁴³ Zoals nog zal blijken, zijn het vooral Duitse emigranten in OECD-landen die van de bepaling profiteren (par. 5.3).

Bij de wetswijziging van 1999 kwam tevens de afstandsverplichting van artikel 9 RuStAG 1913 voor immigranten gehuwd met een Duitse man of vrouw ter discussie te staan. Volgens deskundigen was er sprake van discriminatie, nu het wetsvoorstel bij gewone naturalisatie (art. 8 RuStAG) uitzonderingen op de afstandsverplichting mogelijk maakte, maar bij naturalisatie op grond van artikel 9 RuStAG niet.⁴⁴ Het artikel werd zo gewijzigd dat ook hier meervoudige nationaliteit in uitzonderingsgevallen kon worden aanvaard (art. 9 lid 1 sub 1 jo 12 StAG 1999). Overigens is artikel 9 StAG in praktijk niet onbelangrijk. In 2010 naturaliseerden 7.232 immigranten als huwelijkspartner van een Duitser op grond van artikel 9 StAG, ongeveer 7% van het totaal aantal naturalisaties, in meerderheid vrouwen.⁴⁵

Hoewel de gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht al geruime tijd haar beslag heeft gekregen, blijkt uit een rechterlijke uitspraak uit 2003 niet alleen dat de vroegere formele ongelijkheid, maar ook de daaraan ten grondslag liggende vertogen over Duitse vrouwen met een immigrantenman, nog altijd gevolgen hebben voor het huidige nationaliteitsrecht. De rechter oordeelde over de nationaliteit van een Duitse vrouw die in november 1952 in Polen was getrouwd met een Poolse man.⁴⁶ Door het huwelijk had de vrouw haar bij de geboorte verworven Duitse nationaliteit automatisch verloren (art. 17 lid 6 RuStAG 1913) en de Poolse nationaliteit automatisch verworven. Het huwelijk was dus gesloten een half jaar voordat op 1 april 1953 artikel 17 lid 6 RuStAG 1913 wegens ongrondwettigheid haar werking verloor. In de procedure in 2003 stelde de vrouw dat met het verlies van de Duitse nationaliteit de grondwettelijke beginselen van gelijkheid van man en vrouw en de bescherming van het gezin (artikelen 3 lid 2 en 6 GG) werden geschonden. De rechtbank verwierp de klacht en overwoog dat de vrouw was getrouwd zonder na

te denken over de gevolgen van het verlies van nationaliteit. Hieruit viel af te leiden, aldus de rechtbank, dat op het tijdstip van het huwelijk de Duitse nationaliteit voor de vrouw geen betekenis had en het verlies geen huwelijksbelemmering voor haar opwierp. Het zou kunnen dat de vrouw later getrouwd zou zijn, wanneer zij van het verlies had geweten, maar dat resulteerde niet in een beschermingswaardig belang tot behoud van de Duitse nationaliteit. Het gestelde gebrek aan kennis was haar zelf te verwijten, omdat ze zich voor de huwelijksluiting had moeten informeren over de rechtsgevolgen, bijvoorbeeld bij de Duitse ambassade in Polen.

In deze uitspraak weet de rechter het verlies aan nationaliteit aan de vrouw zelf en deed dat op een dubbelzinnige manier. De rechter zag de vrouw tezelfdertijd als onnadenkend en bewust handelend, als ongeïnformeerd en verantwoordelijk. Hoewel uit het huwelijk haar impliciete instemming met het verlies van nationaliteit en daarmee haar gebrek aan verbondenheid met de Duitse natie werd afgeleid, was tegelijkertijd haar instemming irrelevant: het verlies van nationaliteit trad op, ongeacht haar expliciet uitgedrukte verzet daartegen.

Deze uitspraak maakt tevens duidelijk dat na de buitenwerkingstelling van artikel 17 lid 6 RuStAG 1913 in april 1953 geen overgangsregeling werd getroffen voor de vrouwen die in de periode daarvoor de nationaliteit hadden verloren. Hernaturalisatie was mogelijk als voormalige Duitsers, zonder dat een verblijfsseis gold (13 StAG). Het is niet bekend hoeveel vrouwen hun bij huwelijk verloren Duitse nationaliteit hebben teruggekregen. Artikel 13 StAG betreft een discretionaire bevoegdheid, zodat een algemeen belang bij de naturalisatie dient te bestaan en persoonlijke belangen geen rol spelen.⁴⁷ In 2010 werden 108 personen, onder wie 57 vrouwen, op grond van artikel 13 StAG genaturaliseerd.⁴⁸ Hoeveel van deze vrouwen op grond van huwelijk hun Duitse nationaliteit waren verloren, is niet bekend.

2.4 Nederland

Het beginsel van de afhankelijke nationaliteit van de gehuwde vrouw werd in Nederland in 1810 ingevoerd met de *Code Napoleon*. Onder de Grondwet van 1815 kwam het in het Burgerlijk Wetboek van 1838 en de Nationaliteitswet van 1850 terecht.⁴⁹

De eerste Wet op het Nederlanderschap en ingezetenschap van 1892 bepaalde het verlies van nationaliteit voor de Nederlandse vrouw die een immigrantenman huwde (art. 7 lid 2 WNI) en de automatische verkrijging van de Nederlandse nationaliteit voor een immigrantenvrouw die een Nederlandse man trouwde (art. 5 WNI). De Nederlandse vrouw verloor tevens haar nationaliteit wanneer haar Nederlandse man na de huwelijksluiting zijn nationaliteit verloor, bijvoorbeeld door dienstneming in een buitenlands leger (art. 7 lid 2 WNI). Verlies van nationaliteit vond ook plaats wanneer de man staatloos was; de vrouw deelde dan in zijn staatloosheid. De immigrantenvrouw verkreeg de Nederlandse nationaliteit

ook wanneer zij de eigen nationaliteit niet verloor door haar huwelijk. De regeling van de nationaliteit van vrouwen had derhalve tot gevolg dat een deel van de van oorsprong immigrantenvrouwen dubbele nationaliteit bezat en een deel van de voormalig Nederlandse vrouwen staatloos werd. Voor Nederlands-Indië werd een aparte, vergelijkbare regeling getroffen in de Gemengde Huwelijken Regeling van 1898 (De Hart 2001b).

Het verlies van nationaliteit door de Nederlandse vrouw die een buitenlandse man huwde, bleef vóór de Tweede Wereldoorlog grotendeels onbetwist. Betsy Bakker-Nort (Vrijzinnig Democratische Bond) was in de vooroorlogse periode het enige parlamentslid dat zich inzette voor de onafhankelijke nationaliteit van de gehuwde vrouw (Bakker-Nort 1924/25). Zij had sterke banden met de vrouwenbeweging en was bestuurslid van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap. De Nederlandse vrouwenbeweging was echter, net als overigens de internationale vrouwenbeweging, verdeeld over de benodigde oplossingen, omdat volgens sommige organisaties het gezin een natuurlijke en feitelijke eenheid vormde en eenheid van nationaliteit vereiste (De Hart 1999, Rupp 1997: 146 e.v.).

Nederland paste naar aanleiding van het Nationaliteitsverdrag van 1930 de wetgeving aan, zodat vanaf 1936 Nederlandse vrouwen die trouwden met een staatloze man niet langer hun nationaliteit bij huwelijk verloren. Wanneer vrouwen wel de mogelijkheid hadden de nationaliteit van de echtgenoot te verwerven maar hiervan geen gebruik maakten, trad verlies van nationaliteit echter wel op.⁵⁰ De getroffen regeling was beperkter dan in het Nationaliteitsverdrag was voorzien, hetgeen mogelijk was omdat Nederland een voorbehoud had gemaakt op drie van de vier verdragsbepalingen over de nationaliteit van de gehuwde vrouw. Op grond van een uitspraak van het Hof Den Haag uit 1948 werkte de wet van 1936 terug tot 1892, ook al had de regering hier niet aan gewild, omdat ze de vrouw de Nederlandse nationaliteit niet wilde ‘opdringen’ – en dus ervan werd uitgegaan dat de vrouw haar Nederlandschap niet zou willen –, maar vooral omdat gevreesd werd voor een toestroom van behoeftige vrouwen en kinderen vanuit het buitenland.⁵¹

In verband met de Tweede Wereldoorlog werd door de regering in Londen tot een tijdelijke breuk met het beginsel van eenheid van het gezin gekomen. De reden lag in de door de regering gevoelde noodzaak het land te beschermen tegen vrouwen die als vijandige onderdanen werden beschouwd. Nederlandse vrouwen die vanaf 10 mei 1940 trouwden met een vijandige onderdaan, verloren tijdelijk niet de Nederlandse nationaliteit door huwelijk. Duitse vrouwen die vanaf 10 mei 1940 trouwden met een Nederlandse man verwierven tijdelijk niet de Nederlandse nationaliteit door huwelijk. Deze regeling wordt verder besproken in paragraaf 8.4.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de roep om een onafhankelijke nationaliteit voor de gehuwde vrouw vanuit de politiek sterker. Kamerleden vroegen regelmatig naar de nationaliteit van de gehuwde vrouw, tijdens de behandelingen van de Justitiebegroting en van wetsontwerpen voor naturalisatie van individuele personen.⁵² Minister van Justitie Van Maarseveen (KVP) vond direct na de oorlog echter dat de eenheid van het gezin voorop moest staan en de vrouw met de huwelijks-

sluiting haar man moest aanvaarden ‘in al zijn kwaliteiten, inclusief zijn nationaliteit’.⁵³ Daarmee zag de minister de instemming van de vrouw niet alleen als een veronderstelde instemming, maar ook als een normatieve verwachting: een instemming die van haar moest worden geëist; een opoffering die zij zich diende te getroosten, omwille van de gezinseenheid.

In 1956 vroegen Kamerleden opnieuw naar de nationaliteit van de vrouw, naar aanleiding van de *Convention on the Nationality of Married Women* die door de Verenigde Naties werd voorbereid. Ze refereerden aan de zaak van Maria Toet, die een jaar eerder media-aandacht had getrokken. Maria Toet was een Nederlandse vrouw die bij huwelijk met een Poolse man haar Nederlandse nationaliteit was verloren. Na een mislukt huwelijk probeerde ze vanuit Polen naar Nederland terug te keren, maar haar toelating werd geweigerd.⁵⁴ Een man zou niet in dezelfde situatie terecht zijn gekomen, zo betoogden de parlementsleden, omdat hij zijn nationaliteit bij huwelijk behield. De regering antwoordde met een tautologie: mannen en vrouwen in deze situatie waren geen gelijke gevallen, omdat de Nederlandse man zijn Nederlandse nationaliteit behield en de Nederlandse vrouw haar nationaliteit bij huwelijk met een immigrant verloor. Zij werd vreemdelinge en werd als zodanig behandeld. Wel werd er rekening mee gehouden dat de vrouwen voormalig Nederlandse waren, zoals ook bij Maria Toet was gebeurd.⁵⁵

In praktijk was vaak onduidelijk of de Nederlandse vrouw haar nationaliteit bij huwelijk verloor of toch behield. Deze onzekerheid ontstond na wijziging van buitenlandse wetgevingen of door veranderingen van de politieke situatie. In de jaren vijftig publiceerde het ministerie van Justitie meerdere circulaire's over de nationaliteit van vrouwen en kinderen om duidelijkheid te verschaffen aan uitvoerders. Een voorbeeld: een Nederlandse vrouw vóór 1951 getrouwd met een Poolse man verkreeg bij huwelijk de Poolse nationaliteit en verloor automatisch de Nederlandse nationaliteit. Dit gold echter niet wanneer haar man tijdens de Tweede Wereldoorlog deel had uitgemaakt van geallieerde legers en niet wanneer zij na 1951 met een Pool was getrouwd.⁵⁶ Poolse soldaten maakten deel uit van de geallieerde legers die het zuiden van Nederland bevrijdden. In het eerste jaar na de bevrijding trouwden iets meer dan 100 Poolse soldaten met een Nederlandse vrouw. Zij konden of wilden niet terugkeren naar Polen, dat inmiddels communistisch was geworden. Door de strenge voorwaarden bleef slechts een deel van hen in Nederland (Pool 2011: 28-32). Wanneer een Nederlandse vrouw echter na 1962 met een Pool was getrouwd, kon ze de Poolse nationaliteit verkrijgen en verloor ze de Nederlandse.⁵⁷ Ook bij huwelijken met vluchtelingen, die vaak niet juridisch maar de facto staatloos waren, was de juridische status van de vrouw onduidelijk. Het kwam voor dat de vrouw door de vreemdelingendienst als vreemdelinge werd behandeld, terwijl ze wel als kiezer stond geregistreerd. Ook gebeurde het dat instanties na verloop van tijd van gedachten veranderden (Verweij-Jonker en Brackel 1957: 37). Immigrantenvrouwen konden juist een dubbele nationaliteit hebben: omdat zij niet zelfstandig konden naturaliseren, werd een aanvraag van

een buitenlandse nationaliteit niet erkend en bleef de Nederlandse nationaliteit behouden.⁵⁸

Overheidsstandpunten over het geldende nationaliteitsrecht waren soms ingegeven door belangen van een restrictief vreemdelingenbeleid. In 1956 stond de Nederlandse regering op het standpunt dat Nederlandse vrouwen die na de Indonesische onafhankelijkheid van 1949 een Indonesiër trouwden hun nationaliteit bij huwelijk verloren, omdat ze de Indonesische nationaliteit verkregen. Een wijziging van de Indonesische wetgeving in 1957 was aanleiding tot interdepartementaal overleg. Er werd van uitgegaan dat een Nederlandse vrouw die een jaar na de huwelijksluiting automatisch de Indonesische nationaliteit verwierf of deze binnen dat jaar door optie verkreeg, de Nederlandse nationaliteit verloor. Wanneer de Nederlandse vrouw haar nationaliteit behield, konden de niet-Nederlandse kinderen als regel niet in haar paspoort worden bijgeschreven.⁵⁹ Anders zou zij met haar man en eventuele kinderen tot Nederland moeten worden toegelaten en dat standpunt werd op de afdeling Vreemdelingenzaken van het ministerie van Justitie met het oog op het restrictieve toelatingsbeleid van Indonesiërs 'onhoudbaar' geacht.⁶⁰

Gezien de mogelijkheid om na echtscheiding de Nederlandse nationaliteit terug te krijgen, werd soms tevens getracht vrouwen van echtscheiding af te houden. De vrees was dat de vrouwen als Nederlandse moesten worden toegelaten met hun kinderen, ook al bezaten die niet de Nederlandse nationaliteit, omdat men moeder en kinderen niet van elkaar kon scheiden. Vervolgens zou ook de immigrantenman trachten zich bij vrouw en kinderen in Nederland te vestigen. De scheiding werd gezien als een 'schijnechtscheiding', die alleen was gericht op het verkrijgen van toelating tot Nederland. Dit gebeurde behalve in de periode na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 (Ringeling 1978: 110-117) ook direct na de Tweede Wereldoorlog met betrekking tot huwelijken met Duitsers (par. 8.4). Ambtenaren in Indonesië werden geïnstrueerd goed na te gaan of er sprake was van een 'echte' echtscheiding bij visumaanvragen door kinderen van een Nederlandse moeder die in Nederland verbleef, en anders de visumaanvraag te weigeren (Ringeling 1978: 110-111).

Toch werden in 1958 de mogelijkheden tot herkrijging van de nationaliteit door de voormalig Nederlandse vrouw na ontbinding van het huwelijk verruimd.⁶¹ De bestaande regeling was dat de vrouw binnen een jaar na ontbinding van het huwelijk de Nederlandse nationaliteit kon herkrijgen. Na afloop van deze periode kon zij alleen langs de normale weg naturaliseren. In de praktijk bleken vrouwen vaak niet op de hoogte van de ontbinding van het huwelijk door echtscheiding of dood van de man; vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam dit vaak voor, aldus de regering. Zo hadden vrouwen door omstandigheden buiten hun wil niet tijdig de Nederlandse nationaliteit kunnen herkrijgen.⁶² In dit geval werd gebrek aan geïnformeerdheid niet verwijtbaar geacht. De gewijzigde regeling bepaalde dat de vrouw gedurende een jaar nadat zij van de ontbinding van het huwelijk op de hoogte was geraakt, door optie de Nederlandse nationaliteit kon herkrijgen. Immigrantenvrouwen die de Nederlandse nationaliteit bij huwelijk hadden ver-

kregen, konden binnen een jaar nadat zij van de ontbinding op de hoogte waren geraakt, afstand doen van de Nederlandse nationaliteit. De commissie voor Justitie van de Tweede Kamer wilde dat een overgangsregeling getroffen werd voor vrouwen voor wie de jaartermijn al was verstreken. Men vond dat vrouwen de nationaliteit van de man moesten verkrijgen, tenzij ze uitspraken dit niet te willen.⁶³ Het wetsvoorstel werd gewijzigd zodat voortaan vrouwen steeds, ook na de termijn van een jaar, na de ontbinding van het huwelijk de Nederlandse nationaliteit konden herkrijgen. Voorwaarde was dat de vrouw een jaar in Nederland woonachtig was, niet hertrouwd was en dat ze geen andere nationaliteit had verkregen na de ontbinding van het huwelijk.⁶⁴ Hiermee beoogde de minister van Justitie Samkalden (PvdA) dat de regeling beperkt bleef tot vrouwen die definitief in het Koninkrijk waren gevestigd en dus (opnieuw) een band met Nederland hadden opgebouwd.⁶⁵

Na de Tweede Wereldoorlog was het nationaliteitsrecht niet langer een prioriteit voor de Nederlandse vrouwenbeweging en tot activiteiten op dit thema kwam het niet.⁶⁶ Toonaangevende juristen als Mannoury (1947), Kolléwijn (1962) en Duynstee (1956) spraken zich uit voor zelfstandige nationaliteit van de vrouw in enige vorm. Een vrouwelijke jurist suggereerde in haar proefschrift een beperkte hervorming: verlies van nationaliteit zou alleen nog moeten plaatsvinden wanneer de vrouw de nationaliteit van de man verwierf, of wanneer de vrouw niet binnen zes maanden na de huwelijkssluiting aangaf de nationaliteit te willen behouden (Brouwer 1955).⁶⁷ Ook zij bleef dus uitgaan van instemming van de vrouw met verlies van nationaliteit als regel, behalve wanneer zij tijdig aangaf dit niet te willen. Het verst ging Ko Swan Sik (1957: 319) die in zijn boek *De meervoudige nationaliteit* een pleidooi hield voor het toestaan van dubbele nationaliteit aan vrouwen met een gemengd huwelijk. Volgens Ko Swan Sik zou een vrouw die met een immigrantenman trouwde, toch op vele manieren verbonden blijven met haar land van herkomst, waar ze was opgegroeid en familie had. Nationaliteit moest een reflectie zijn van de niet-juridische, sociale en morele verbanden van een individu. Daarom zou het bezit van dubbele nationaliteit het beste het sociale en het emotionele leven van de gemengd gehuwde vrouw weergeven. Hij zag hierin geen conflict met staatsbelangen, omdat loyaliteit zijns inziens niet afhankelijk was van nationaliteit. Hoewel alleen voor vrouwen, bepleitte Ko Swan Sik in feite een soort relationele en emotionele nationaliteit, met erkenning van transnationale banden. Hij was daarmee zijn tijd ver vooruit.

Uiteindelijk waren het internationale ontwikkelingen die de Nederlandse regering met duidelijke tegenzin dwongen haar positie te wijzigen. Tijdens de onderhandelingen over de *Convention on the Nationality of Married Women* van de Verenigde Naties stelde de regering voor dat de vrouw haar nationaliteit zou verliezen, tenzij ze verklaarde haar nationaliteit te willen behouden. De Nederlandse vertegenwoordiger meende dat gelijkheid van man en vrouw te veel benadrukt werd ten opzichte van het fundamentele beginsel van eenheid van het gezin. Andere landen verwierpen het Nederlandse voorstel, omdat zij volledige gelijk-

heid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht voorstonden en hiertoe in veel gevallen al waren overgegaan.⁶⁸

Het vN-Verdrag resulteerde in de wetwijziging van 1963.⁶⁹ De immigrantenvrouw die een Nederlander trouwde, verkreeg niet langer automatisch de Nederlandse nationaliteit, maar een optierecht dat het haar mogelijk maakte bij de huwelijksluiting, of op elk moment daarna, door een eenzijdige en kosteloze wilsverklaring de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen. De optie werd verleend zonder nadere voorwaarden en zonder dat de vrouw de oorspronkelijke nationaliteit hoefde op te geven. Dubbele nationaliteit werd in deze gevallen dus aanvaard. Nederlandse vrouwen die met een immigrantenman trouwden, verloren niet langer automatisch de Nederlandse nationaliteit. Er kwam een overgangsregeling voor vrouwen die vóór 1 maart 1964 de Nederlandse nationaliteit door huwelijk waren verloren. Ze konden een jaar lang de Nederlandse nationaliteit herkrijgen door een optie uit te brengen, onder de voorwaarde dat ze nog altijd getrouwd waren en niet vrijwillig een andere nationaliteit hadden aangevraagd. In de periode van de overgangsregeling opteerden 5.872 vrouwen voor het Nederlanderschap. Meer dan 4.000 van hen leefden in Nederland. Iets minder dan 1.000 (17%) was staatloos. Meer dan 40% van de vrouwen behield de nationaliteit van de man, zodat zij voortaan een dubbele nationaliteit hadden (tabel 2.2).⁷⁰

Na afloop van deze overgangsregeling gold de bijkomende voorwaarde dat de vrouw ten minste een jaar in Nederland woonachtig moest zijn. Minister van Justitie Scholten (CHU) had oorspronkelijk een termijn van vijf jaar verblijf voorgesteld, omdat hij geloofde dat een vrouw die lange tijd in het buitenland had geleefd vervreemd was geraakt van de Nederlandse samenleving, en een band had ontwikkeld met het land waar ze leefde. Om de Nederlandse nationaliteit te kunnen herkrijgen, moest de vrouw worden geïntegreerd, hetgeen langdurig verblijf in Nederland impliceerde. In feite werd de vrouw hiermee op één lijn gesteld met een immigrant, die eveneens na vijf jaar verblijf in Nederland de mogelijkheid van naturalisatie had. Het parlement vond echter dat uit de optie voor het Nederlanderschap al bleek dat de vrouw een band met Nederland had. De minister gaf toe en stelde de termijn op één jaar (art. 3 lid 1 Wet van 1963).

Hoewel de immigrantenvrouw dus vanaf 1964 een optierecht had voor de Nederlandse nationaliteit, gold dat niet voor de immigrantenman getrouwd met een Nederlandse vrouw. Hij kon de Nederlandse nationaliteit uitsluitend aanvragen door naturalisatie, onder dezelfde voorwaarden als andere immigranten: vijf jaar verblijf in Nederland, voldoende integratie, kennis van de Nederlandse taal, ontbreken van strafbare feiten. In de beoordeling van de integratie van de man werd het huwelijk met een Nederlandse vrouw vaak wel meegenomen (Heijs 1995: 89). Kamerleden vonden het ondenkbaar dat immigrantenmannen een optierecht op het Nederlanderschap zouden willen. Volgens minister Scholten was gelijkstelling op dit punt overdreven en onrealistisch.⁷²

Een kleine tien jaar later bleken de opvattingen hierover volkomen veranderd. In de jaren zeventig werd naturalisatie voor bepaalde groepen vereenvoudigd

Tabel 2.2 Overzicht van de bij het ministerie van Justitie (tot 15-3-1964) ontvangen kennisgevingen tot herkrijging van het Nederlanderschap ex artikel 3, onder 1, van de Rijkswet van 14-11-1963, *Staatsblad* 467, gedaan tussen 1-3-1964 en 1-3-1965

Nationaliteit t.t.v. de kennisgeving	In het Koninkrijk	In het buitenland	Totaal
Zonder	969	23	992
Reeds als Nederlandse behandeld	19	0	19
Europa			
Duitse	638	471	1109
Italiaanse	698	207	905
Belgische	865	24	889
Zwitserse	63	211	274
Britse	128	90	218
Oostenrijkse	117	29	146
Spaanse	53	62	115
Franse	81	21	102
Poolse	68	11	79
Griekse	35	32	67
Portugese	31	22	53
Turkse	19	18	37
Hongaarse	26	3	29
Tsjecho-Slowaakse	14	7	21
Div. andere	33	7	40
Azië			
Indonesische	443	34	477
Israëlische	2	112	114
Chinese	59	1	60
Iraanse	7	16	23
div. andere	7	15	22
Amerika			
Canadese	18	8	26
div. andere	5	9	14
Afrika			
Zuid-Afrikaanse	7	17	24
div. andere	8	3	11
Australië			
Australische	1	0	1
Nieuw-Zeelandse	1	0	1
Totaal	4.418	1.454	5.872

Bron: C.J. Brinkman, *Het Personeel Statuut* (1965) 41-45⁷¹

en de Pacifistisch Socialistische Partij (psp) greep de gelegenheid aan om te vragen naar de volledige gelijkstelling van man en vrouw in het nationaliteitsrecht. Staatssecretaris van Justitie Zeevalking (D66) wilde wachten op een nieuwe wet die deze gelijkheid zou regelen en die binnen een paar jaar werd verwacht. In werkelijkheid zou het nog tien jaar duren, tot de nieuwe Rijkswet op het Nederlanderschap van 1985. Voor de regering was de meest prangende vraag hoe de gelijkheid vorm moest krijgen. Gelijkheid was volgens Zeevalking niet het enige beginsel dat in acht moest worden genomen:

‘Het moet worden voorkomen dat vreemdelingen het huwelijk met een Nederlandse vrouw gebruiken als middel om het Nederlanderschap te verwerven in gevallen waarin er voor naturalisatie geen aanleiding zou zijn. Zonder het beginsel van gelijkheid van man en vrouw voor de wet te willen afdoen, meen ik dat enige voorzichtigheid is geboden.’⁷³

Zeevalking verwees naar Duitsland waar, zoals we in de vorige paragraaf zagen, de immigrantenvrouw haar optierecht in 1969 had verloren. Zowel de immigrantenvrouw als de immigrantenman zou een recht op naturalisatie moeten krijgen, waarbij met het huwelijk met een Nederlander rekening kon worden gehouden.

Hoewel het in de jaren zestig nog onwaarschijnlijk werd geacht dat immigrantenmannen de Nederlandse nationaliteit zouden wensen, werd nu juist gevreesd dat ze het Nederlanderschap maar al te graag zouden willen. De wil van de man was gericht op het verkrijgen van toegang tot Nederland, niet op het voeren van een huwelijk of een band met Nederland; hem werden derhalve louter rationele motieven toegedicht. De Nederlandse vrouw had blijkbaar geen wil en was slechts een instrument in handen van de immigrantenman. Haar huwelijkskeuze was geen zelf bepaalde actie van het individu.

Dat de vrees voor schijnhuwelijken in de jaren zeventig ontstond, is te verklaren tegen de achtergrond van de arbeidsmigratie. De werving van buitenlandse arbeiders uit mediterrane landen, die in de jaren vijftig was begonnen, werd na de oliecrisis van 1973 gestaakt. Nu de mogelijkheden om een verblijfsvergunning en werkvergunning te verkrijgen werden beperkt, ontstond de vrees dat immigrantenmannen langs de weg van huwelijk alsnog toegang tot de arbeidsmarkt probeerden te verkrijgen. Het waren immigrantenmannen die als arbeiders werden gezien, immigrantenvrouwen als gezinsleden (Bonjour 2009: 151, De Lange 2008: 100). De vrees voor schijnhuwelijken strekte zich tevens uit tot huwelijken van immigrantenvrouwen en Nederlandse mannen, maar in mindere mate en op een andere manier. Bij deze huwelijken was vooral de vrees dat buitenlandse prostituees via het huwelijk de Nederlandse nationaliteit probeerden te verkrijgen. Vreemdelingendiensten probeerden huwelijksluitingen te voorkomen door immigrantenvrouwen vlak daarvoor op te pakken, zodat ze niet bij het huwelijk voor het Nederlanderschap konden opteren.⁷⁴ In de periode 1977-1984 werden

6.113 opties op het Nederlandschap uitgebracht, 2% van het totale aantal nationaliteitswijzigingen, bijna allemaal door immigrantenvrouwen getrouwd met een Nederlandse man (Heijs 1995: 204). Dit betrof ruim een kwart van de immigrantenvrouwen die in deze periode met een Nederlandse man trouwden.⁷⁵

Niet vrouwen, maar een drietal immigrantenmannen (een Turkse, Surinaamse en Chinese man) getrouwd met een Nederlandse vrouw, beklagden zich bij de rechter over seksdiscriminatie in het Nederlandse nationaliteitsrecht, omdat hun het optierecht werd onthouden dat immigrantenvrouwen wel hadden.⁷⁶ De drie zaken eindigden met voor de klagers negatief resultaat. In de conclusie in de zaak van de Surinaamse man oordeelde advocaat-generaal Mok van de Hoge Raad dat inderdaad sprake was van discriminatie in de zin van artikel 26 Internationaal Verdrag Burgerlijke en Politieke Rechten (IVBPR).⁷⁷ Toch vond hij dat de klacht moest worden verworpen, vanwege de consequenties die het verlenen van een optierecht aan immigrantenmannen zou hebben:

‘Na de uitspraak zou het voor vreemdelingen eenvoudiger worden de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen. Dat zou in het bijzonder het geval zijn wanneer zij met een Nederlandse vrouw getrouwd zijn, maar zo niet, dan kan een schijnhuwelijk uitkomst bieden. Uit de toepassing van de vreemdelingenwet is gebleken dat men voor dit middel niet terugdeinst. (...) Men kan niet uitsluiten dat souteneurs en andere onderwereldfiguren er in de bedoelde periode een soort bedrijf van zullen maken om vreemdelingen op eenvoudige wijze aan het Nederlandschap te helpen. Men kan tegenwerpen dat dit alles voor vrouwen toch ook mogelijk is en dat het afsluiten van deze weg, hoe ongewenst ook, voor mannen op zichzelf discriminatie betekent. Die overweging zou ik echter willen verwerpen, juist vanwege de verschillen die er tussen mannen en vrouwen blijken te bestaan (...).’⁷⁸

De advocaat-generaal maakte gemengde huwelijken tot een openbare orde en zedelijkheidsprobleem. Dat vooral schijnhuwelijken van immigrantenmannen met Nederlandse vrouwen als schijnhuwelijken werden gezien, was omdat mannen en vrouwen nog altijd niet als gelijken werden beschouwd. Vrouwen hadden een gebrek aan eigen wil; zij kozen niet, maar werden gekozen. Met zijn oordeel liet de Hoge Raad het aan de wetgever over om aan de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen in het nationaliteitsrecht een eind te maken.

De Nederlandse regering koos, net als decennia eerder de Verenigde Staten en Duitsland, voor negatieve gelijkstelling. De immigrantenvrouw betaalde voor de gelijkheid van man en vrouw de prijs van het verlies van het optierecht: het waren de ‘goede’ (immigranten)vrouwen die moesten lijden onder de ‘slechte’ (immigranten)mannen (Jessurun d’Oliveira 1977a: 597). Met ingang van 1 januari 1985 verwierven zowel de immigrantenvrouw als de immigrantenman de mogelijkheid van naturalisatie na drie jaar huwelijk.⁷⁹ Er gold geen verblijfsvoorwaarde, wel moest aan de overige naturalisatievoorwaarden worden voldaan. Een belangrijke beperking was dat naturalisatie niet kon plaatsvinden wanneer het paar leefde in

het land van nationaliteit van de immigrantenhuwelijkspartner (art. 9 lid 1 sub c RWN 1985). Dat was tot 1985 in geval van optie door de immigrantenvrouw wel mogelijk.⁸⁰ Volgens de regering was er echter sprake van een 'sinds mensenheugenis' bestaande volkenrechtelijke regel.⁸¹ Hoewel de regering in het algemeen aannam dat een gemengd huwelijk een blijk van inburgering was, gold dat niet wanneer het paar in het herkomstland van de buitenlandse partner woonde. Dan werd aangenomen dat de Nederlandse partner van zijn of haar nationaliteit vervreemde.⁸² Gezien het moment waarop deze beperking werd ingevoerd en de eerdere denkbeelden over Nederlandse vrouwen met een gemengd huwelijk, neem ik aan dat de regering vooral meende dat een Nederlandse vrouw een band opbouwde met het land van haar echtgenoot en daardoor de band met Nederland verloor. Omgekeerd bouwde de immigrantenman geen band met Nederland op. Gezinsbanden hadden nog altijd alleen voor vrouwen gevolgen voor verbondenheid; zij werden vereenzelvigd met man, gezin en kinderen. Waarschijnlijk had de bepaling aanzienlijke gevolgen voor de praktijk; aangenomen kan worden dat een gemengd paar dat niet in Nederland woonde, meestal in het land van de buitenlandse partner verbleef.

In 1988 nam de Assemblee van de Raad van Europa de aanbeveling aan dat elk van de huwelijkspartners de nationaliteit van de andere partner zou kunnen aanvragen zonder de eigen nationaliteit te verliezen.⁸³ In 1996 ratificeerde Nederland het Tweede Protocol van 1993 bij het Verdrag van Straatsburg van 1963.⁸⁴ Het Tweede Protocol stond dubbele nationaliteit toe voor partners in gemengde huwelijken. De wetgever zette dit om in regelgeving door vanaf 1997 de buitenlandse huwelijkspartner in een gemengd huwelijk dubbele nationaliteit bij naturalisatie toe te staan.⁸⁵ Getalsmatig was dit een van de belangrijkste uitzonderingen op de afstandsverplichting bij naturalisatie: in de periode 1997-2003 verkregen 22.226 immigranten de Nederlandse nationaliteit zonder dat zij afstand hoefden te doen van de vorige nationaliteit, omdat zij met een Nederlander waren gehuwd, 12% van het totaal aan uitzonderingen op de afstandsverplichting in deze jaren.⁸⁶ Vanaf 2003 verkreeg ook de Nederlandse partner in een gemengd huwelijk de mogelijkheid bij aanvraag van de nationaliteit van de buitenlandse partner de eigen nationaliteit te behouden (art. 15 lid 2 sub c RWN 2003). Deze wijziging werd beargumenteerd met het belang van 'eenheid van nationaliteit in het gezin'.⁸⁷ Nog altijd de eenheid van het gezin, die nu echter werd ingevuld met loslating van de patriarchale norm en zonder dat dit tot enkelvoudige nationaliteit hoefde te leiden.

In 2000, met ingang van 2003, werd de overgangsregeling van 1963 voor vrouwen die hun Nederlanderschap door huwelijk hadden verloren zonder ruchtbaarheid ingetrokken. Verwezen werd naar het optierecht van artikel 6 RWN 2000, waarin herkrijging van het nationaliteitsrecht beter zou zijn geregeld (De Groot 2003: 467). Bij de optie op grond van artikel 6 golden echter de openbare orde-bepalingen en vanaf 2008 moest de verplichte naturalisatieceremonie worden bijgewoond.⁸⁸ Voor herkrijging moest dus aan meer voorwaarden worden voldaan. Daarnaast konden vrouwen alleen nog bij ontbinding van het huwelijk het Neder-

landerschap door optie verkrijgen (art. 28 RWN) of naturaliseren, waarbij geen verblijfsseis gold (art. 26 lid 1 RWN 2000).

Enkele jaren later kwam de dubbele nationaliteit voor huwelijkspartners van Nederlanders opnieuw ter discussie te staan. Dit gebeurde in de discussie over een wetsvoorstel tot beperking voor dubbele nationaliteit, dat in 2003 werd ingeluid met een motie van Sterk (CDA), waarin zij vroeg om dubbele nationaliteit van de derde generatie immigranten te ‘verbieden.’ Het debat over deze motie en het daaropvolgende wetsvoorstel van minister Verdonk (VVD) zal ik in paragraaf 6.4 bespreken. Voor nu is belangrijk te vermelden dat Verdonk in haar wetsvoorstel tot beperking van meervoudige nationaliteit huwelijkspartners van Nederlanders niet langer een dubbele nationaliteit wilde toestaan.⁸⁹ Het idee was dat deze partners alleen de Nederlandse nationaliteit zouden hebben en zo niet langer als ouders een dubbele nationaliteit aan hun kinderen zouden kunnen doorgeven. Verdonk formuleerde als doel dat in een gezin slechts één nationaliteit zou moeten bestaan, de Nederlandse. Meervoudige nationaliteit werd gezien als een hindernis voor integratie. Over de mogelijkheid van Nederlanders om de nationaliteit van hun huwelijkspartner aan te vragen werd echter niet gerept.

Het schrappen van de uitzondering op de afstandsverplichting voor de huwelijkspartners van Nederlanders stuitte op verzet van de Christen Unie. Huizinga-Heringa (CU) stelde dat juist immigranten getrouwd met een Nederlander geen integratieproblemen zouden hebben. Ook werd gewezen op de problemen die konden ontstaan wanneer afstand was gedaan van de vorige nationaliteit: na echtscheiding was terugkeer naar het herkomstland moeilijk en ook familiebezoeken werden problematisch. Er werd een amendement aangenomen waarin de maatregel werd opgeschort tot een onderzoek was verricht.⁹⁰ Vervolgens trok de in 2007 aangetreden regering (CDA, PvdA en CU) het wetsvoorstel in, omdat voor een andere benadering van meervoudige nationaliteit werd gekozen, waarin die niet zonder meer als belemmering voor integratie werd gezien. De uitzondering op de afstandsverplichting voor huwelijkspartners van Nederlanders werd, met verwijzing naar de argumenten van Huizinga-Heringa, gehandhaafd.⁹¹

De gelijkheid van man en vrouw is wat betreft de huwelijkspartners dus bereikt, zij het, evenals in de Verenigde Staten en Duitsland, op een lager niveau. Wel waren met de optieregeling de mogelijkheden tot herkrijging van het Nederlanderschap aanzienlijk ruimer dan in de andere twee landen. Het is niet bekend hoeveel Nederlandse vrouwen in de jaren vóór 1964 met een buitenlandse man waren getrouwd. In de tweede helft van de jaren zestig lag het echter elk jaar boven de 3.000 huwelijken per jaar. Dat betekent dat de overgangsregeling van 1964 tot 1965 met bijna 6.000 opties slechts een deel van de vrouwen hun nationaliteit teruggaf. In de jaren tachtig herkregen nog enkele tientallen vrouwen per jaar hun nationaliteit op grond van de optieregeling van artikel 28 RWN: resp. 61 en 59 vrouwen in 1985 en 1986 (Zilverentant 1987). Ook recenter waren er nog vrouwen die na een ontbonden huwelijk hun nationaliteit terugkregen: drie vrouwen in 2004, vier in 2005, drie in 2006, een in 2007 en drie in 2008.⁹²

2.5 De relatie tussen individu en staat

Het is duidelijk dat de ideologie ten aanzien van de nationaliteit van de gehuwde vrouw in de onderzochte periode aanzienlijk is veranderd; toch is er ook sprake van continuïteit. De instemming van de vrouw was over de gehele periode een van de centrale argumenten. Daarnaast noemt de literatuur de eenheid van het gezin, gebrek aan loyaliteit en de regulering van migratie als argumenten van belang in de positie van de gehuwde vrouw (Augustine-Adams 2002, Cott 1998, Sapiro 1984). Ik zal elk van deze argumenten bespreken.

De instemming van de vrouw

In de periode waarin de nationaliteit van de gehuwde vrouw volledig door haar echtgenoot werd bepaald, hoefde de vrouw haar instemming met verkrijging of verlies van nationaliteit niet expliciet te maken, deze instemming werd verondersteld. Het huwelijk werd gezien als een keuze voor de nationaliteit van de man, die diende te resulteren in het verlies van de eigen nationaliteit. Ook wanneer de vrouw expliciet te kennen gaf de nationaliteit niet te willen verliezen, of die van haar man niet te willen verkrijgen, was haar individuele instemming irrelevant en ondergeschikt aan hogere, publieke en nationale belangen. Haar wil diende gericht te zijn op verkrijging van de nationaliteit van de man: dat werd van haar verwacht en geëist.

De ontwikkeling naar een zelfstandige nationaliteit gebeurde aarzelend. Aanvankelijk werd getracht uit te blijven gaan van instemming van de vrouw met nationaliteitswijziging als regel, met de mogelijkheid door optie een andere keuze te maken. Haar instemming was dan wel relevant, maar alleen voor zover haar wil afweek van de verwachtingen. In de regelingen tot herverkrijging van de eerder verloren nationaliteit was alleen de instemming van de vrouw met herverkrijging niet voldoende. In de Verenigde Staten golden aanvankelijk raciale criteria en moest de loyaliteitseed worden afgelegd, in Duitsland kon de vrouw haar nationaliteit alleen herverkrijgen wanneer dit overeenstemde met het publieke belang, en in Nederland golden integratievoorwaarden en vanaf 2003 tevens openbare orde-eisen. Vrouwen moesten, kortom, eerst aantonen opnieuw tot de nationale gemeenschap te willen en kunnen behoren, hetgeen onvermijdelijk betekende dat er vrouwen werden uitgesloten.

De manier waarop de instemming van de vrouw werd gezien, was ambigu. De vrouw werd tegelijkertijd gezien als onnadenkend en bewust handelend, ongeinformeerd en verantwoordelijk. Deze ambiguïteit schiep ruimte om een onderscheid te maken tussen ongewenste en minder ongewenste gemengde huwelijken. Als bijzonder ongewenst beschouwd werden in de Verenigde Staten huwelijken met raciaal anderen, in Duitsland huwelijken met islamitische mannen, in Nederland huwelijken met Duitsers en Indonesiërs.

Later fungeerde de constructie van het schijnhuwelijk als techniek om gewenste en ongewenste gemengde relaties van elkaar te onderscheiden. Hierin zien we

ambigüiteit van de instemming van de vrouw terug. De dominante gedachte was dat zij een willoos instrument was in handen van mannelijke vreemdelingen en criminelen. Zij koos niet, maar werd gekozen. Met deze schijnhuwelijkencontrole werd de vrouw juist op het moment dat ze volledige keuzevrijheid verkreeg, aan disciplinerings technieken onderworpen om na te gaan of ze de juiste keuze had gemaakt (Collier, Maurer en Suarez-Navaz 1997: 17).⁹³ Voorkomen moest worden dat zij niet alleen haar eigen toekomst, maar tevens die van de natiestaat in gevaar bracht met haar ondoordachte partnerkeuze. Uiteindelijk wilde de vrouw de verkeerde man. Ze was een 'trouweloze dochter' (Knop 2002: 321), want een 'goede' vrouw met de juiste houding ten opzichte van familie en staat, de moderne, zelfstandige, onafhankelijke vrouw zou een goede, 'eigen' man kiezen en niet een slechte, 'vreemde' man. *We do not want our girls to marry foreigners*, aldus een Amerikaans Congreslid in 1912.⁹⁴ Deze gedachte is tegenwoordig nog niet geheel verdwenen.

De eenheid van het gezin

De eenheid van het gezin was in de drie landen een belangrijk argument. De regulering van de nationaliteit van de gehuwde vrouw kan echter niet worden gezien als een 'natuurlijke' consequentie van de eeuwenoude patriarchale reconstructie van het gezin. Het verlies van nationaliteit werd immers pas relatief laat (eind negentiende eeuw in Nederland en begin twintigste eeuw in de Verenigde Staten en Duitsland) juridisch geregeld. Deze regulering dient te worden verklaard uit de opkomst van de natiestaat, nationalisme en liberalisme. Toen met de opkomst van het liberalisme het aantal aan de nationaliteit verbonden rechten werd uitgebreid, werden vrouwen hiervan expliciet en bewust uitgesloten. De nationaliteitsverkrijging door de immigrantenvrouw was niet haar recht, maar het recht van haar echtgenoot: het stelde hem in staat zijn gezin en huis in het land van zijn nationaliteit te vestigen, waarmee hij zijn capaciteiten als liberaal burger bevestigde (Cott 1998: 1452). Zo kunnen we verklaren waarom politici aanvankelijk aarzelden om de automatische verkrijging van de nationaliteit van de echtgenoot aan immigrantenvrouwen te onthouden. Ze zouden immers daarmee het essentiële recht van mannelijke burgers om een gezin te stichten afnemen. De rechten van immigrantenvrouwen op de nationaliteit van hun echtgenoot werden pas beperkt toen op grond van het gelijkheidsbeginsel dit recht aan immigrantenmannen dreigde te moeten worden verleend.

De eenheid van het gezin werd zo geïnterpreteerd dat het gezin van een mannelijke burger en immigrantenvrouw via nationaliteit een plaats in de natiestaat werd verleend, terwijl het gezin van een immigrantenman en Amerikaanse, Duitse of Nederlandse vrouw geacht werd zich te vestigen in het land van herkomst van de man. Voortdurend werd aangenomen dat het gezin zich daar vestigde en diende te vestigen; het was een normatieve verwachting. De eenheid van het gezin werd bewerkstelligd door het gezin te verhinderen zich in de natiestaat te vestigen, door onthouding van nationaliteit.

De nationaliteitsrechtelijke eenheid van het gezin werd in praktijk echter niet bewaarheid. Het was vooral een ideologische en juridische constructie, zij het met aanzienlijke consequenties in de praktijk. Het ontstaan van dubbele nationaliteit werd niet voorkomen; anderzijds ontstond vaak staatloosheid. Vrouwen die hun nationaliteit wegens huwelijk hadden verloren, behoorden lange tijd tot de grootste groep van staatlozen (Kerber 2007: 57). De onduidelijkheid over de nationaliteit die de gehuwde vrouw bezat, maakte het de staat mogelijk zijn soevereiniteit flexibel in te zetten, zoals Nederland deed na de Indonesische onafhankelijkheid. Of de vrouw haar nationaliteit behield, werd in die gevallen niet zozeer bepaald door het geldende recht, maar door belangen van een restrictief vreemdelingenbeleid en de wens een onderscheid te maken tussen gewenste en ongewenste gemengde huwelijken.

Tegenwoordig wordt het beginsel van eenheid van het gezin anders ingevuld en is niet langer vereist dat gezinsleden slechts één nationaliteit delen. In de Verenigde Staten kunnen partners in gemengde huwelijken een dubbele nationaliteit hebben, omdat dubbele nationaliteit in het algemeen wordt aanvaard. In Duitsland kan de Duitse partner toestemming vragen de Duitse nationaliteit te behouden, maar moet de immigrantenpartner in beginsel afstand doen van de eigen nationaliteit. In Nederland wordt beide huwelijkspartners uitdrukkelijk dubbele nationaliteit toegestaan, op grond van hun gemengde huwelijk en de meervoudige banden die zij hebben. Toch duikt de gedachte dat gezinsleden slechts één nationaliteit zouden moeten delen nog steeds op. Het vormde de achtergrond van de Notitie meervoudige nationaliteit van Verdonk, die meende dat door de ouders slechts één nationaliteit toe te staan, ook de kinderen slechts één nationaliteit zouden hebben, en wel de Nederlandse nationaliteit. Deze gedachte grijpt terug op het beeld dat de Duitse jurist Schätzel in de jaren vijftig schetste: door de ouders dubbele nationaliteit toe te staan zouden ook de kinderen en binnen enkele generaties bijkans iedereen dubbele nationaliteit bezitten. Met de gezinseenheid stond tevens de eenheid van de natiestaat op het spel.

Loyaliteit en integratie

Naar loyaliteit werd niet vaak expliciet verwezen. Alleen in de Verenigde Staten werd loyaliteit expliciet genoemd bij de totstandkoming van de *Expatriation Act* van 1907. Het huwelijk werd gezien als een keuze voor wonen in het buitenland en meervoudige banden. Daarmee was de loyaliteit kwestieus geworden. In andere tijden en in de andere twee landen werd dit minder expliciet geuit. Wel werd gesproken over assimilatie en integratie, en veronderstellingen over loyaliteit lagen vaak daarin besloten. In het verband van integratie werden meervoudige banden evenzeer als problematisch gezien, hoewel ook al vroeg – in de jaren vijftig en zestig – sporen van een andere denkwijze zijn te vinden, zoals geuit door CDU-politica Enseling in Duitsland en de jurist Ko Swan Sik in Nederland.

Het gemengde huwelijk kon tegenstrijdige consequenties hebben voor de integratie van de beide huwelijkspartners. Voor vrouwen had het huwelijk onmiddell-

lijke consequenties voor integratie. De ‘eigen’ vrouw hoorde door het huwelijk met een immigrantenman sociaal en cultureel niet langer tot de natiestaat. De immigrantenvrouw transformeerde door het huwelijk met een ‘eigen’ man automatisch tot burger. Voor de immigrantenman had het huwelijk dergelijke consequentie niet, hoewel het huwelijk met een Nederlandse vrouw als een van de factoren in integratie kon worden meegewogen. Toen de gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht werd geïntroduceerd, werden dan ook strengere integratievoorwaarden gesteld. Toch wordt het gemengde huwelijk nog steeds een integrerende werking voor de immigrantenpartner toegeschreven, hetgeen tot uiting komt in de soepeler verblijfseisen in de drie landen en het toestaan van dubbele nationaliteit in Nederland. In Nederland behoevde deze integratiegedachte de buitenlandse huwelijkspartner in 2007 voor invoering van de afstandsverplichting.

Regulering van migratie

Dat gender sterk is verbonden met immigratie en etniciteit, zoals in het inleidend hoofdstuk gesteld, is duidelijk gebleken. De nationaliteitsrechtelijke positie van de vrouw werd in sterke mate bepaald door het belang van regulering van migratie. Dit kwam met name tot uiting in de manier waarop de gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht werd vormgegeven. De keuze voor negatieve gelijkstelling, waarbij immigrantenmannen en -vrouwen in een gemengd huwelijk gelijke, versnelde toegang tot de nationaliteit verwierven, maar op een lager niveau dan de immigrantenvrouw tot dan toe had gehad, werd ingegeven door de wens migratie te reguleren. De angst voor schijnhuwelijken was hierbij een belangrijk argument. In de constructie van het schijnhuwelijk komen de andere argumenten terug: in een schijnhuwelijk is immers geen sprake van een ‘echte’ wil, noch van een ‘echte’ gezinseenheid.

2.6 Conclusies

De theorievorming over nationaliteit gaat ervan uit dat alleen gedrag in de publieke sfeer van belang is voor verkrijging en behoud van nationaliteit. Dit hoofdstuk laat echter zien dat huwelijk en gezin, hoewel gewoonlijk gezien als onderdeel van het privédoel, van publiek belang zijn en dat de grens tussen publiek en privédoel niet helder is (Yuval-Davis 1997: 80, Lister 1997). Aan de keuze van een huwelijkspartner worden veronderstellingen over burgerschap, integratie of loyaliteit en identiteit verbonden. Voor de man geldt dat zijn positie als gezinshoofd zijn capaciteiten voor politieke participatie bevestigt. Voor de vrouw bewijst de keuze voor een ‘slechte man’, een immigrantenman, haar ongeschiktheid als burger. Daarop kon worden gereageerd met bescherming of bestraffing via het recht. In de Verenigde Staten was vóór de Tweede Wereldoorlog het verlies van nationaliteit slechts een van de strafmaatregelen tegen interraciale huwelijken.⁹⁵ In Duits-

land was bescherming van de Duitse vrouw tegen de islamitische man een van de redenen om haar een dubbele nationaliteit toe te staan.

Hoewel de gelijkheid in het nationaliteitsrecht is bereikt, bleven de universele pretenties van nationaliteit, met haar veronderstellingen over de zelf bepaalde actie van het autonome, abstracte individu, onbetwist. De 'privékeuze' voor een buitenlandse partner is nog altijd een keuze met publieke consequenties. Via de constructie van het schijnhuwelijk kan de overheid zich vergaand in het privéleven mengen, als onderdeel van haar publieke controletaak. De gunstiger positie die de huwelijkspartners van burgers in het nationaliteitsrecht hebben, komen in de drie landen vooral ten goede aan huwelijken van immigrantenvrouwen en mannelijke burgers. Overigens is met de invoering van de gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht tevens de gedachte losgelaten dat een burger het recht heeft zich met een partner in het eigen land te vestigen (woonrecht of domiciliekeuze, Knop 2001, De Hart 2007). In combinatie met het steeds restrictiever gezinsherenigingsbeleid bestaat niet langer de zekerheid dat het gezinsleven in het land van nationaliteit kan worden gevoerd; een gevolg van de gelijkheid van man en vrouw, dat Duynstee al in 1956 voorspelde (Duynstee 1956: 43). Juist vrouwen, voor wie het moeilijker is aan de voorwaarden voor gezinshereniging te voldoen, worden hiermee geconfronteerd. Dat zouden we kunnen zien als de moderne strafmaatregel voor trouweloze dochters.

3 • Toevallige geboortes

De nationaliteit van kinderen

3.1 Inleiding

Nadat vrouwen een zelfstandig recht op nationaliteit bij huwelijk hadden verkregen, richtte de discussie over gelijke behandeling in het nationaliteitsrecht zich op de nationaliteit van de kinderen. Moest het gelijkheidsbeginsel ertoe leiden dat de vrouw tevens het recht kreeg haar nationaliteit aan haar kinderen door te geven, ook als dat tot dubbele nationaliteit leidde?

In dit hoofdstuk wordt naast de nationaliteit van kinderen uit gemengde relaties, de nationaliteit van tweedegeratie-immigrantenkinderen behandeld. Bij hen was de vraag of de nationaliteit van het verblijfsland moest worden verleend en of daarbij dubbele nationaliteit moest worden aanvaard. De nationaliteit van kinderen van emigranten wordt in hoofdstuk 5 behandeld.

Kinderen kunnen tot aan hun meerderjarigheid geen invloed uitoefenen op hun nationaliteit. Van een zelfstandige instemming door het kind met vererving, behoud of verlies van een of meerdere nationaliteiten is dan geen sprake. In dat geval is niet de instemming van het kind, maar die van de ouders relevant (Schuck en Smith 1985: 45). Wat betekende dat voor de relatie tussen kind en staat, en welke rol speelden de ouders daarin? Werden tweedegeratiekinderen van immigranten en kinderen uit gemengde relaties als gelijken of als ongelijke gevallen gezien en waarom?

3.2 Kinderen uit gemengde relaties

3.2.1 *Verenigde Staten*

Kinderen verkregen bij geboorte op Amerikaans grondgebied automatisch de Amerikaanse nationaliteit door *ius soli* (verder par. 3.3.1). Kinderen van Amerikaanse vaders geboren in het buitenland verkregen door *ius sanguinis* eveneens bij geboorte de Amerikaanse nationaliteit, wanneer hun vader op het moment van geboorte van het kind Amerikaan was en in de Verenigde Staten had gewoond.¹ Amerikaanse vrouwen konden hun nationaliteit niet aan hun in het buitenland geboren kinderen doorgeven. De *Cable Act* van 1922 die vrouwen een zelfstandig recht op nationaliteit gaf en de latere wetswijzigingen beoogden niet hierin veran-

dering te brengen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken was sterk gekant tegen verlening van het recht aan Amerikaanse moeders om de nationaliteit aan hun kinderen te kunnen doorgeven. Onder druk van vrouwenorganisaties, de inter-Amerikaanse conferentie in Montevideo over de nationaliteit van de gehuwde vrouw in 1933 en de vele media-aandacht die daardoor ontstond, gaf de Democratische president Roosevelt toch toe en verleende Amerikaanse moeders dat recht (Bredbenner 1998: 241).²

Wel werd tegelijkertijd een beperking gesteld aan verkrijging van de Amerikaanse nationaliteit voor een in het buitenland geboren kind, door invoering van een verblijfsvoorwaarde van vijf jaar die het kind in de Verenigde Staten moest hebben gewoond. Zo werd op hetzelfde moment dat moeders het recht verkregen om aan hun kinderen door *ius sanguinis* de eigen nationaliteit door te geven, een beperking gesteld aan de reproductie van in het buitenland geboren Amerikaanse kinderen, ook die van Amerikaanse vaders (Gardner 2005: 175). Aan de wet werd geen terugwerkende kracht verleend, zodat vóór 1934 in het buitenland geboren kinderen van Amerikaanse moeders nog altijd geen recht hadden op de Amerikaanse nationaliteit. Hiervoor werd gekozen vanwege de bezwaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken, dat de nationaliteitsverlening aan kinderen van Amerikaanse moeders als een migratiekwestie zag die *alien Americans* betrof: kinderen die opgroeiden in een buitenlandse levenssfeer. Daarbij werd gevreesd dat in veel gevallen dubbele nationaliteit zou ontstaan (Bredbenner 1998: 226).

Decennia later kwam de positie van vóór 1934 geboren kinderen van een Amerikaanse moeder in meerdere rechtszaken aan de orde. In 1973 verwierp de rechter de klacht van een man die in 1932 in Mexico was geboren uit een Amerikaanse moeder en Mexicaanse vader. De rechtbank oordeelde dat er geen grondwettelijk recht op nationaliteit bestond, omdat *ius sanguinis*, in tegenstelling tot het constitutionele *ius soli*, een bij wet verleend privilege was, waarin het Congres de vrije hand had (de *plenary power doctrine*).³ In 1989 nam een rechtbank in *Elias v United States Department of State* de tegenovergestelde positie in.⁴ De rechtbank oordeelde dat er sprake was van discriminatie omdat mannen, maar niet vrouwen, het recht hadden hun nationaliteit aan hun kinderen geboren vóór 1934 door te geven. Ook al bestond er geen constitutioneel recht de nationaliteit aan de kinderen door te geven, wanneer dit recht door het Congres werd verleend, moest het voldoen aan de vereisten van gelijke behandeling. De rechtbank vond dat de regering geen rationale reden voor het onderscheid had gegeven en meende over de redenen van het Congres van 1934:

‘Nor can we can imagine one other than the Congress of that day simply assumed that women as the chattels of their husbands should not be entitled to transmit their United States citizenship to their foreign-born offspring.’

Volgens de rechtbank konden vrouwen niet daadwerkelijk zelfstandig zijn, zolang zij geen recht hadden hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven. Gezien het

individuele belang van gezinsleven, dat tevens was geworteld in de traditie van de natie, vond de rechtbank de bepaling ongrondwettig.

In reactie op de uitspraak kondigde Buitenlandse Zaken aan paspoorten aan de betrokken groep te zullen blijven weigeren (Legomsky 2005: 1275). Uiteindelijk werd het pleit in 1993 in *Wauchope* beslecht. De zaak was aangespannen door twee vrouwen met een Amerikaanse moeder en buitenlandse vader, geboren in 1931 in Canada en in 1925 in Ierland.⁵ Hun aanvragen van een Amerikaans paspoort werden geweigerd met het argument dat de Amerikaanse nationaliteit alleen werd toegekend aan vóór 1934 in het buitenland geboren kinderen met een Amerikaanse vader, niet met een Amerikaanse moeder.

De klagers stelden dat de wet van voor 1934 het recht op gelijke behandeling (Vijfde amendement grondwet) van Amerikaanse vrouwen zoals hun moeders schond. In 1991 gaf de Californische rechter hun gelijk en verwierp het argument van de regering dat de vrouwen geen beroep konden doen op de schending van rechten van hun moeders. De rechtbank vond dat de vrouwen een concreet nadeel hadden geleden en dat hun belangen overeenstemden met die van hun moeders.⁶

De Amerikaanse regering voerde in hoger beroep aan dat de vrouwen te laat hadden geklaagd, maar volgens het Hof was dit de vrouwen niet aan te rekenen, omdat pas in 1989 in de eerdergenoemde uitspraak *Elias* was geoordeeld dat de bepaling van 1934 het gelijkheidsbeginsel schond. De overheid voerde tevens aan dat handhaving van de bepaling werd gerechtvaardigd door het feit dat in de periode waarin de wet van kracht was, in een groot deel van de wereld kinderen uit gemengde huwelijken alleen de nationaliteit van de vader verkregen. Verlening van het recht aan Amerikaanse moeders om hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven, zou tot een toename van dubbele nationaliteit hebben geleid, omdat de kinderen ook als burgers van het land van hun vaders zouden zijn behandeld. Waarom deze argumenten anno 1993 nog altijd relevant werden geacht, wordt uit de uitspraak niet duidelijk. Voor de rechtbank ging het belang van voorkomen van meervoudige nationaliteit in ieder geval niet boven het recht op gelijke behandeling. Naar het oordeel van het Hof was het onderscheid niet gerechtvaardigd, omdat ook bij kinderen van Amerikaanse vaders meervoudige nationaliteit kon voorkomen, bij geboorte in een land met *ius soli*-verwerving. Dat de wet van 1934 tot doel had de eerdere genderdiscriminatie af te schaffen, maakte haar niet immuun voor rechterlijke toetsing op schending van gelijke behandeling. Het Hof oordeelde dat de rechtbank terecht de Amerikaanse nationaliteit aan de klagers had verleend. En zo verkregen de twee vrouwen na zestig jaar alsnog de Amerikaanse nationaliteit.

In 1994 werd op voorstel van de Democratische senator Mazzoli de *Immigration and Nationality Act* in overeenstemming met de *Wauchope*-uitspraak gewijzigd. Als gevolg van deze wetswijziging verkregen kinderen vóór 1934 in het buitenland geboren met een Amerikaanse moeder alsnog de Amerikaanse nationaliteit vanaf geboorte. Ook stelde de senator voor dat personen die hun nationaliteit hadden verloren omdat ze niet in de Verenigde Staten hadden verbleven, deze zouden

mogen herkrijgen door het afleggen van de loyaliteitsverklaring zonder de normale naturalisatieprocedure te hoeven doorlopen.⁷ Het ging om een groep van naar schatting 2.000 kinderen, die niet door eerdere regelingen de nationaliteit hadden herkregen.⁸

De in 2011 geldende regelgeving bepaalt dat een kind geboren in het buitenland van een Amerikaanse ouder de Amerikaanse nationaliteit verwerft, mits de ouder voor de geboorte van het kind een bepaalde periode in de Verenigde Staten heeft verbleven. Welke periode dat is, hangt af van de geldende verblijfsvoorwaarde op het moment van de geboorte (INA § 301 (g)).⁹

Met de regeling van de positie van kinderen van Amerikaanse moeders was het thema genderdiscriminatie in het nationaliteitsrecht nog altijd niet van de agenda verdwenen. Het *Supreme Court* behandelde in enkele uitspraken de kwestie van buitenechtelijke kinderen van Amerikaanse vaders geboren in het buitenland. Sectie 1409 van de *Immigration and Naturalization Act* bepaalde dat een Amerikaanse vader zijn nationaliteit alleen onder aanvullende voorwaarden aan het buitenechtelijke kind kon doorgeven. Behalve erkenning van het kind tijdens minderjarigheid moest ook de financiële verantwoordelijkheid van de vader voor het kind worden aangetoond.¹⁰ Vanaf de Tweede Wereldoorlog werd dit een veelbesproken kwestie in verband met de vele buitenechtelijke kinderen van in het buitenland gelegerde Amerikaanse soldaten (Gardner 2005: 232).

De zaak *Ngyuyen and Boulias* betrof zo'n buitenechtelijk kind van een Amerikaanse soldaat en Vietnamese moeder, in 1969 in Saigon geboren.¹¹ Sinds zijn zesde woonde Ngyuyen bij zijn vader in de Verenigde Staten, de moeder was niet in beeld. Na het bereiken van de meerderjarigheid werd het vaderschap vastgesteld. Op 22-jarige leeftijd werd hij veroordeeld wegens een aantal misdrijven en dreigde hij te worden uitgezet. Ngyuyen stelde, samen met zijn vader en gesteund door de vrouwenrechtenorganisatie *Equality Now*, dat hij de Amerikaanse nationaliteit bezat en dat het gelijkheidsbeginsel werd geschonden. Het *Supreme Court* verwierp de klacht, omdat het onderscheid tussen mannen en vrouwen volgens het Hof was gebaseerd op 'significant differences between their respective relationships to the potential citizen at the time of birth' en werd gerechtvaardigd door overheidsbelangen. Het eerste belang was dat moest kunnen worden vastgesteld dat er een relatie bestond tussen het kind en de biologische ouder. Omdat vaders en moeders niet dezelfde positie hadden ten aanzien van het bewijs van hun biologisch ouderschap, mochten zij verschillend worden behandeld. Het tweede belang was zeker te stellen dat op basis van werkelijke en dagelijkse contacten een band tussen ouder en kind en daarmee een band tussen het kind en de Verenigde Staten ontstond. De band tussen kind en staat ontstond op basis van deze gedachtegang dus door het ontstaan van een band tussen ouder en kind. Maar was een ongehuwde vader in staat een band met het kind op te bouwen? Dat was allerm minst zeker, aldus het Hof: de vader kende misschien het kind niet en de moeder wist misschien niet wie de vader was. Het grote aantal Amerikaanse soldaten in Vietnam en andere Aziatische landen en de toegenomen reislust naar het buiten-

land mochten niet resulteren in claims op de Amerikaanse nationaliteit zonder nadere voorwaarden, argumenteerde het Hof verder. Hoewel al in 1982 het Amerikaanse Congres de morele verantwoordelijkheid voor in het buitenland geboren kinderen van Amerikaanse soldaten op zich had genomen en de economische en sociale moeilijkheden van deze kinderen erkende, hield het Hof de verantwoordelijkheid af en gedoogde daarmee de seksuele onverantwoordelijkheid van mannen (Satinoff 1998: 1385). Rechter Sandra O'Connor stelde in een *dissenting opinion* dat wetten die onderscheid maakten naar sekse, zelfs wanneer deze juist weergaven hoe de meeste mannen en vrouwen zich gedroegen, kansen aan individuen ontnamen. In het geval van Ngyuyen voldeed de vader niet aan het stereotype waarop het wettelijke onderscheid was gebaseerd. Als gevolg van het genderonderscheid werden vooral kinderen van gemengd Aziatisch-Amerikaanse afkomst uitgesloten. Niettemin zijn veel nakomelingen van Amerikaanse soldaten en Vietnamese vrouwen naar de Verenigde Staten gekomen op grond van *Homecoming Act* van 1988. Zij voeren nog altijd lobbycampagnes om de Amerikaanse nationaliteit op te eisen.¹²

3.2.2 Duitsland

De Duitse nationaliteitswet van 1913 bepaalde dat alleen de kinderen van Duitse vaders door *ius sanguinis* de Duitse nationaliteit verwierven (art. 4 lid 1 RuStAG 1913). Toen in 1953 duidelijk was geworden dat de afhankelijke nationaliteit van de gehuwde vrouw in strijd was met artikel 3 lid 2 GG, was de volgende vraag of ook de nationaliteit van de kinderen hierdoor werd geraakt. De meeste juristen vonden van niet. Een van hen was de jurist Beitzke (1950), die ontkende dat de moeder werd benadeeld omdat zij haar Duitse nationaliteit niet aan haar kind kon overdragen. Hij vond dat de belangen van het kind prioriteit hadden boven die van de vrouw en dat het kind was gediend bij bezit van de nationaliteit van de vader. Ook zou een dubbele nationaliteit kunnen ontstaan (Schätzel 1956). Deze juristen zagen vrouwen niet zozeer als individuen met eigen rechten, maar vooral als moeders, die hun belangen ondergeschikt dienden te maken aan kind en echtgenoot (Saigol 2000: 146).

De eerste wijziging van de juridische positie van kinderen van Duitse moeders vond plaats in het kader van voorkoming van staatloosheid. In Duitsland geboren kinderen uit het huwelijk van een Duitse moeder en staatloze vader verkregen geen enkele nationaliteit. In 1953 diende de regering een voorstel in bij de Bondsraad om de positie van deze kinderen te regelen, maar door de afloop van de regeringsperiode kwam het voorstel te vervallen.¹³ In 1959 vroegen Bondsdagleden de regering de positie van deze kinderen te regelen, met verwijzing naar een aanbeveling van de Raad van Europa en de gelijkheidsbepaling van artikel 3 lid 2 GG.¹⁴

In 1962 was het *Bundesverwaltungsgericht* de politiek voor met zijn oordeel dat een kind bij de geboorte de Duitse nationaliteit verwierf wanneer de vader staatloos en de moeder Duitse was, met ingang van 1 april 1953 en op grond van artikel 3 lid 2 GG.¹⁵ Het Hof verwierp het regeringsargument dat artikel 3 lid 2 GG niet was

geschonden, omdat de nationaliteit van het kind niet de belangen van de moeder raakte.

Na dit oordeel moest de Bondsraad haar verzet tegen hervorming op dit punt, voortkomend uit de vrees voor dubbele nationaliteit, opgeven. Volgens het wetsvoorstel verkregen ook kinderen geboren voordat de wet van kracht werd automatisch de Duitse nationaliteit. Hiervoor werd gekozen in reactie op het rechterlijk oordeel, maar ook omdat gevreesd werd dat een optierecht niet effectief zou zijn, omdat ondanks media-aandacht veel ouders er niet van zouden weten. Het gewijzigde voorstel werd aangenomen.¹⁶

In deze jaren trok de nationaliteit van kinderen vooral politieke aandacht waar het gemengde huwelijken van Duitse vrouwen met moslims betrof. Politici vreesden voor de positie van de vrouw in geval van verstoting of echtscheiding en bij gezag over kinderen. De regering vond dat ze niet meer kon doen dan contact houden met vrouwen in het buitenland en hen informeren over de rechtspositie van *Frauen im Orient*. Ten aanzien van de positie van de kinderen na echtscheiding stond de regering machteloos:

‘Da die Kinder fast immer nur die Staatsangehörigkeit des Vaters besitzen, ist es hierbei leider nur selten möglich eine Trennung von Mutter und Kind zu vermeiden, wenn der Vater die Herausgabe der Kinder verweigert.’¹⁷

In de ogen van de regering was het gevaar van een scheiding van moeder en kind als gevolg van het ontbreken van de Duitse nationaliteit van het kind, geen reden het nationaliteitsrecht te wijzigen, zeker nu de vrouw zelf haar nationaliteit behield.¹⁸ Opmerkelijk genoeg sprak de regering alleen over gemengde gezinnen in het buitenland. Dit is tekenend voor hoe vrouwen in gemengde relaties werden gezien: zij hoorden niet langer tot de natiestaat, maar tot de gemeenschap van de man, zodat van hen verwacht werd dat ze hem naar zijn herkomstland zouden volgen (De Hart 2007: 145).

Het bleek echter dat veel Duitse vrouwen met een immigrantenpartner in Duitsland bleven wonen. In 1972 organiseerden zij zich in de organisatie IAF (*Verband binationaler Familien und Partnerschaften*). In datzelfde jaar reden zij met een bus vol Duitse moeders naar de Bondsdag om de Duitse nationaliteit voor hun kinderen op te eisen.¹⁹ Eerder al, in 1965, had de Duitse *Juristinnenbund* geadviseerd het kind van een Duitse moeder de Duitse nationaliteit te verlenen (*Juristinnenbund* 1984: 74).²⁰ Gendergelijkheid was het voornaamste argument van deze organisaties.

Omdat de regering vond dat kon worden volstaan met genereuze naturalisatie van kinderen van Duitse moeders, was de rechter de politiek opnieuw voor.²¹ Het *Bundesverfassungsgericht* oordeelde op 21 mei 1974 op de klacht van een Duitse moeder en Spaanse vader dat artikel 4 lid 1 RuStAG ongrondwettig was.²² Het Hof overwoog dat de nationaliteitswet van 1913 gebaseerd was op de patriarchale orde van de samenleving en het beginsel van eenheid van het gezin, maar

dat de positie van vrouwen in de samenleving sindsdien veranderd was. De nationaliteit van de kinderen was niet alleen een objectieve status, maar bepaalde, gezien de band tussen ouders en kinderen, ook de rechten en verplichtingen van de ouders. Meervoudige nationaliteit moest slechts worden voorkomen voor zover de gelijke behandeling van man en vrouw hierdoor niet werd geschonden. Juristen wezen in hun opinies op de zwakke rechtspositie van de vrouw ten opzichte van de immigrantenman, die in geval van huwelijksconflicten over zou kunnen gaan tot kinderontvoering. Het oordeel van het Hof maakte zonneklaar dat gelijke behandeling van vrouwen niet alleen politiek, maar ook grondwettelijk noodzakelijk was.

De regering had toen net de wijziging van artikel 4 lid 1 RuStAG 1913 aangekondigd, met instemming van oppositiepartij CDU/CSU.²³ De discussie ging over de kinderen geboren vóór de datum van inwerkingtreding van de wetswijziging. De CDU/CSU wilde dat de kinderen bij geboorte automatisch de Duitse nationaliteit zouden verwerven, ook de kinderen geboren voor de inwerkingtreding van de voorgenomen wetswijziging, met een mogelijkheid de nationaliteit binnen een jaar na verkrijging af te wijzen. De partij vond het feit dat het kind alleen de nationaliteit van de immigrantenvader verwierf niet alleen nadelig voor het kind, maar in het bijzonder voor de moeder.²⁴ De CDU-positie was mede beïnvloed door de media-aandacht voor Pia en Maria, twee *bildhübsche* tienerdochters met een Italiaanse vader en Duitse moeder, die alleen de Italiaanse nationaliteit bezaten. Een Duitse rechter had geoordeeld dat de beide meisjes na de echtscheiding van hun ouders terug moesten naar hun vader in Italië. Vlak voordat het *Bundesverfassungsgericht* met zijn eerdergenoemde oordeel kwam, had deze rechter een beroep op ongrondwettigheid van artikel 4 lid 1 RuStAG 1913 nog verworpen. Hij meende dat de nationaliteit van het kind de belangen van de ouders niet raakte.²⁵ Bondsdaglid Tandler (CSU) noemde de dreigende ‘uitzetting’ van de meisjes een ‘über alle Massen skandalöses Urteil’.²⁶

Het regeringsvoorstel van de SPD onthield echter terugwerkende kracht aan de wet. Kinderen geboren vóór de datum van inwerkingtreding, of hun ouders voor hen, kregen gedurende een overgangperiode van drie jaar een optierecht op de Duitse nationaliteit.²⁷ Doel van de wetswijziging was de achtergestelde positie van gemengde huwelijken weg te nemen en hun integratie te bevorderen. Gemengde gezinnen van Duitse vrouwen en immigrantenmannen werden dus nog niet als onderdeel van de natiestaat gezien: zij moesten dat nog worden. Elk kind van een Duitse ouder moest voortaan de Duitse nationaliteit hebben. Het belang van voorkoming van meervoudige nationaliteit moest het onderspit delven voor het belang van de zelfstandigheid van vrouwen.

De meerderheid van de *Innenausschuss* van de Bondsdag verzette zich tegen collectieve toekenning van de Duitse nationaliteit aan kinderen geboren vóór 1 januari 1975. De commissie vond dat de Duitse nationaliteit niet moest worden ‘opgedrongen’ tegen de wil van de ouders, die mogelijk niet op de hoogte waren van de mogelijkheid deze af te wijzen. De regering vreesde tevens dat andere staten

de toekenning van de Duitse nationaliteit zouden zien als inmenging in interne aangelegenheden. Met dat argument werden de kinderen opnieuw als behorend tot de natiestaat van de vader beschouwd. Waarom aan kinderen wonend in Duitsland eveneens niet automatisch de Duitse nationaliteit kon worden toegekend, werd niet toegelicht. Mijn conclusie is dat deze kinderen nog altijd niet als volledige Duitsers werden gezien, ook al vereiste de gelijkheid van vrouwen hun behandeling als Duitsers. De instemming van de ouders werd gebruikt als uitsluitend argument.

Omdat volgens het wetsvoorstel de optie voor de Duitse nationaliteit voor het kind alleen kon worden gedaan met toestemming van de immigrantenvader, vreesden politici en NGO's voor huwelijksconflicten en talloze rechtszaken tussen ouders. Zij verwachtten dat de immigrantenvaders hun toestemming zouden weigeren om emotionele redenen, nationalisme, overdreven vaderlijke trots, religie of traditie.²⁸ De IAF voegde daaraan toe dat er geen sprake was van gelijkheid wanneer vrouwen nog steeds de toestemming van hun echtgenoot nodig hadden. De IAF vreesde ook dat ouders in het buitenland niet geïnformeerd zouden zijn, mede gezien de negatieve houding van de Duitse ambassades tegenover gemengde huwelijken.²⁹

De wetswijziging werd op 1 januari 1975 van kracht. Gedurende de jaren tachtig en negentig kwam de kwestie van kinderen geboren vóór die datum regelmatig terug. De regering vond de beperkte termijn noodzakelijk in verband met de rechtszekerheid en stelde dat kinderen van Duitse moeders niet slechter behandeld werden dan kinderen van Duitse vaders.³⁰ De pleidooien van de IAF en individuele ouders voor een optierecht ook na afloop van de drie-jaar-termijn vonden bij politiek en rechtspraak geen gehoor.³¹ De SPD vond dat de schending van artikel 3 lid 2 GG door de wetswijziging was opgeheven.³² Steun kregen ze alleen nog van de Groenen.³³ In 1999 oordeelde het *Bundesverfassungsgericht* op de klacht van de kinderen van een Duitse moeder en Zwitserse vader dat de overgangsregeling in overeenstemming was met de Grondwet, gezien het belang van rechtszekerheid en omdat problemen met de herkomstlanden ermee werden voorkomen.³⁴

Uit de cijfers blijkt dat in ruime mate van de overgangsregeling gebruik werd gemaakt. Tussen 1 april 1953 en 1 januari 1975 werden 176.302 kinderen van een Duitse moeder en immigrantenvader geboren. 122.309 van deze kinderen verkregen de Duitse nationaliteit door optie binnen de drie-jaar-termijn (69%). Na die termijn verkregen nog eens 21.771 kinderen de Duitse nationaliteit. Dit aantal wijst erop dat redelijk ruimhartig werd omgegaan met de uitzondering wanneer men buiten schuld niet binnen de termijn de optie had kunnen uitbrengen. In totaal verkreeg 81% van de kinderen de Duitse nationaliteit door optie. Hoeveel in het buitenland wonende kinderen de Duitse nationaliteit hebben verkregen, is niet bekend.³⁵ De cijfers suggereren tevens dat de meerderheid van de ouders, ook de immigrantenvaders die hun toestemming hadden gegeven, wel degelijk de Duitse nationaliteit voor hun kinderen wilden.

Ervan uitgaande dat deze kinderen de nationaliteit van de immigrantenvader behielden, verkregen zo bijna 150.000 kinderen meervoudige nationaliteit zonder de verplichting bij meerderjarigheid een keuze tussen beide nationaliteiten te maken, die sinds 1 januari 2000 voor tweedegeneratie-immigranten geldt (zie 3.3.2). Jaarlijks komen er vele kinderen geboren met meervoudige nationaliteit bij. Er worden meer kinderen met de Duitse nationaliteit geboren uit gemengde huwelijken dan tweedegeneratie-immigrantenkinderen (tabel 3.1). Alleen bij kinderen van een immigrantenmoeder en Duitse vader of buiten huwelijk geboren kinderen van Duitse moeders en immigrantenvaders bestaat een kans dat de kinderen uitsluitend de Duitse nationaliteit hebben, omdat er nog steeds landen zijn die hun nationaliteit aan deze kinderen onthouden.

Tabel 3.1 In Duitsland geboren kinderen (2000-2008)

Jaar	Totaal kinderen geboren in Duitsland	Kinderen geboren met Duitse nationaliteit uit buitenlandse ouders	Duitse vader, buitenlandse moeder (huwelijk)	Duitse moeder, buitenlandse vader (huwelijk)	Buitenlandse moeder, Duitse vader (geen huwelijk)	Duitse moeder, buitenlandse vader (geen huwelijk)
2000	766.999	41.257	36.206	32.410	2.764	n.b.
2001	734.476	38.600	37.716	32.496	3.143	n.b.
2002	719.250	37.568	41.000	33.509	4.069	n.b.
2003	706.721	36.819	43.483	34.685	4.753	6.555
2004	705.622	36.863	45.841	35.912	5.581	n.b.
2005	685.795	40.156	46.003	35.025	5.909	n.b.
2006	672.724	39.089	46.295	34.340	6.109	n.b.
2007	684.862	35.686	46.600	35.006	6.588	n.b.
2008	682.514	30.336	44.398	33.836	6.828	n.b.

Bron: 8. Migrationsbericht Ausländerbeauftragte 2010, Anhang tabel 8, p. 363

Evenals in de Verenigde Staten speelde in Duitsland de kwestie van de nationaliteit van buitenhuwelijkse kinderen, erkend door een Duitse vader. Vanaf 1993 verkreeg het buitenechtelijk geboren kind van een Duitse vader en immigrantenmoeder door erkenning automatisch de Duitse nationaliteit.³⁶ In 2007 werd een wet aangenomen die tot doel had 'schijnerkenningen' van kinderen van immigrantenmoeders door Duitse of immigrantenvaders tegen te gaan, om te voorkomen dat immigrantenouders een recht op verblijf bij het Duitse kind zouden kunnen claimen. Dit zou vooral voorkomen onder asielzoekers en vluchtelingen of ouders zonder verblijfsstatus. De wet gaf openbare gezagsdragers de bevoegdheid de erkenning aan te vechten, wanneer een sociale of familieband tussen vader en kind ontbrak.³⁷ In dergelijke gevallen zou het kind achteraf de Duitse nationaliteit kunnen verliezen wegens het tenietgaan van de familierechtelijke betrekking.

Terwijl zo enerzijds de nationaliteitsrechten van niet-huwelijkse kinderen van Duitse vaders werden beperkt – in geval van geboorte in Duitsland uit een

immigrantenmoeder – ging Duitsland anderzijds twee jaar later over tot het naturaliseren van buitenechtelijke kinderen van Duitse soldaten geboren in bezettingsgebieden tijdens de Tweede Wereldoorlog.³⁸ Naturalisatie in deze gevallen vond plaats op basis van bestaande banden met Duitsland (art. 14 StAG). Het bestaan van deze banden werd aangenomen, ook al hadden de nakomelingen hun Duitse vader nooit gekend, waren zij nooit door hun Duitse vader erkend en hadden ze nooit in Duitsland gewoond. De nationaliteitsverlening aan deze *Kriegskinder* zou gezien kunnen worden als een vorm van *Wiedergutmachung* door de Duitse staat.

3.2.3 Nederland

De Wet op het Nederlanderschap van 1892 verving het tot dan toe geldende *ius soli*-beginsel door *ius sanguinis a patre*, zodat voortaan alleen het kind van een Nederlandse vader de Nederlandse nationaliteit bij geboorte verkreeg. De regering zag verlening van de Nederlandse nationaliteit uitsluitend via de vader als het ‘natuurlijke systeem’ (Heijs 1995: 66-71) en dat bleef lange tijd onbetwist. Het kind van een staatloze vader werd eveneens staatloos, tot in 1936, onder invloed van het Nationaliteitsverdrag van 1930, de wet op dit punt gewijzigd werd.³⁹

Na de Tweede Wereldoorlog werd de nationaliteit van tijdens de bezetting geboren kinderen uit niet-huwelijkse relaties van Nederlandse moeders en Duitse soldaten onderwerp van debat. Op grond van het Duitse juridische begrip *Anerkennung* verwierven deze kinderen niet de Duitse nationaliteit en daarom zouden ze wel de Nederlandse nationaliteit moeten verwerven, om staatloosheid te voorkomen. Minister van Justitie Maarseveen (KVP) ging echter ervan uit dat deze kinderen Duits en niet Nederlands waren (Diederichs 2006: 113). De instelling voor zorg aan ongehuwde moeders (FIOM) verwierp dit standpunt in sterke bewoordingen, waarin de vergelijking met het nazisme niet werd geschuwd:

‘Het standpunt, dat deze kinderen toch eigenlijk niet horen tot de Nederlandse gemeenschap, doch in het verband met hun verwekking door een Duitser zoveel mogelijk in Duitse richting moeten worden georiënteerd, schijnt ons een nawerking van nationaal-socialistische opvattingen omtrent de betekenis van het “bloed” en een miskenning van het feit, dat deze kinderen uit Nederlandse moeders die hier te lande in de Nederlandse sfeer opgevoed worden aanspraak mogen maken om in de Nederlandse gemeenschap te worden opgenomen.’ (geciteerd in Diederichs 2006: 132-133).

De FIOM benadrukte het belang van opgroeien in een Nederlandse omgeving boven afkomst langs vaderlijke lijn. Justitie had hier moeite mee: het duurde nog veertien jaar voordat het oordeel van de Hoge Raad uit 1948, dat inhield dat deze kinderen de Nederlandse nationaliteit hadden, in wetgeving werd omgezet.⁴⁰

Toen vanaf 1964 Nederlandse vrouwen hun nationaliteit niet langer bij huwelijk met een immigrantenman verloren, werd er, net als in de Verenigde Staten en Duitsland, in eerste instantie niet aan gedacht deze vrouwen ook het recht te geven

hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven. Minister van Justitie Scholten (CHU) vond dat de onafhankelijkheid van de vrouw ondergeschikt diende te zijn aan de belangen van de kinderen, die gediend bleven bij aanknoping bij de nationaliteit van de vader.⁴¹

Toen Duitsland in 1974 wel tot gelijkstelling op het punt van de nationaliteit van de kinderen overging, vonden juristen in Nederland dat nog altijd te ver gaan.⁴² Daarbij verwachtten sommige juristen niet dat verlening van het Nederlanderschap aan het kind iets zou kunnen bijdragen aan de oplossing van het probleem van kinderontvoering naar mediterrane landen.⁴³

Een juriste, later Eerste Kamerlid, die zelf gemengd gehuwd was, zag de noodzaak van verlening van het Nederlanderschap aan kinderen van Nederlandse moeders wel degelijk. Uitgaande van gelijkheid van man en vrouw verdedigde zij de visie dat gemengde huwelijken echt ‘internationaal’ waren, zodat vrouwen hun achtergrond niet opgaven en ook bij verblijf in het buitenland een band met Nederland bleven houden. Via hun moeder hadden kinderen een wezenlijke band met Nederland. Zij zag dit niet alleen als een principieel standpunt, maar ook als een reflectie van de werkelijkheid die ze bij Nederlandse vrouwen met een gemengd huwelijk tegenkwam (Griffiths-Le Poole 1970).

Ook op andere manieren eisten gemengd gehuwde Nederlandse vrouwen de Nederlandse nationaliteit voor hun kinderen op. Na het uitbreken van de Libanese burgeroorlog in 1978 schreef een groep Nederlandse vrouwen aldaar een brief aan de Nederlandse regering. Ze verwachtten bescherming voor hun kinderen te kunnen ontlenen aan de Nederlandse nationaliteit, maar beriepen zich ook op het beginsel van gelijkheid van man en vrouw. Staatssecretaris van Justitie Haars (vvd) antwoordde dat de Nederlandse staat geen bescherming kon verlenen, omdat de Libanese nationaliteit werd behouden.⁴⁴ In Nederland eiste een groep gescheiden Nederlandse vrouwen de Nederlandse nationaliteit voor hun kinderen op, om ze te beschermen tegen kinderontvoering door de vader.⁴⁵ Vergeleken met de IAF in Duitsland waren deze informele groepen echter klein en hadden ze geen daadwerkelijke invloed. Rechterlijke oordelen over de nationaliteit van de kinderen van Nederlandse moeders ontbraken, zodat het een topdown genomen beslissing van de Nederlandse regering lijkt te zijn geweest om gelijkheid op dit punt in de nationaliteitswetgeving te introduceren. Dit paste binnen de algemene trend in de jaren zeventig en tachtig om seksdiscriminatie uit formele wetgeving te schrappen.⁴⁶

Tegen de tijd dat de nieuwe Rijkswet op het Nederlanderschap in 1985 tot stand kwam, waren bijna alle politieke partijen – met uitzondering van de kleine christelijke partijen – het erover eens dat kinderen de Nederlandse nationaliteit bij geboorte aan de Nederlandse moeder dienden te ontlenen. Vanaf 1 januari 1985 was dat het geval (art. 3 lid 1 RWN 1985). Dat de kinderen daarmee meervoudige nationaliteit verwierven, vond de regering minder belangrijk dan het belang van gelijkheid van man en vrouw.

Net als eerder in Duitsland ontstond discussie over kinderen geboren vóór de datum van inwerkingtreding van de wet. Er werd gekozen voor een herziening zonder terugwerkende kracht, met als argument dat de regering de Nederlandse nationaliteit niet wilde 'opdringen' aan personen die deze misschien niet zouden willen.

In het oorspronkelijke wetsvoorstel werd een overgangstermijn van een jaar voorgesteld, waarin voor of door kinderen geboren vóór 1 januari 1985 een optie voor het Nederlanderschap kon worden uitgebracht. Het parlement vond die termijn te kort. De PSP pleitte voor een regeling zonder tijdslimiet, andere parlementsleden pleitten voor verlenging van de termijn. Staatssecretaris Korte-Van Hemel (CDA) vond het onwenselijk dat mensen te allen tijde voor de Nederlandse nationaliteit zouden kunnen opteren, zelfs als ze jarenlang in het buitenland hadden gewoond. Net als in Duitsland was de regeling dus gestoeld op de gedachte dat gemengde gezinnen in het buitenland woonden. Uiteindelijk werd de overgangsregeling op drie jaar gesteld. De staatssecretaris beloofde dat er alles aan zou worden gedaan om de betrokken vrouwen te informeren. Wessel-Tuinstra (D66) juichte dit toe, want: 'Het betreft toch speciaal vrouwen die niet iedere dag de kranten erop navlooiën. Die kans heb je althans bij de vrouwen die in dit artikel worden genoemd.'⁴⁷ Deze uitspraak wijst op de destijds heersende gedachte dat in het bijzonder laagopgeleide, ongeïnformeerde vrouwen met buitenlandse 'gastarbeiders' trouwden (Hondius 2000).

Anders dan in Duitsland was toestemming van de vader niet nodig. De optie gold alleen kinderen jonger dan 21 jaar, om te voorkomen dat een 'onvoorstelbaar groot aantal vreemdelingen' alsnog de Nederlandse nationaliteit zou verkrijgen. Deze argumenten maken duidelijk hoezeer de kinderen van Nederlandse moeders nog altijd als vreemdelingen werden gezien en hoe belangen van een restrictief migratiebeleid grenzen stelden aan de gelijkstelling van man en vrouw. Ook op een andere manier werd de gelijkstelling beperkt: er werd een nieuwe bepaling voor automatisch verlies van de Nederlandse nationaliteit geïntroduceerd voor Nederlanders die in het buitenland waren geboren en tien jaar in het land van de andere nationaliteit hadden gewoond sinds het bereiken van de meerderjarige leeftijd. Dit werd gezien als een 'correctie' op de toename van meervoudige nationaliteit, nu Nederlandse moeders voortaan hun Nederlandse nationaliteit aan hun kinderen konden doorgeven.⁴⁸ Nu Nederlandse moeders dat recht kregen, ontstond er blijkbaar behoefte de reproductie van Nederlandse gezinnen in het buitenland, net als eerder in de Verenigde Staten, te beperken.

Tegen het einde van de overgangsregeling in 1987 ontstond ongerustheid over de bekendheid van de overgangsregeling. De regering meende echter dat er een duidelijke voorlichtingscampagne was geweest.⁴⁹ Tevens informeerde het ministerie van Justitie betrokkenen, wanneer de immigrantenvader een verzoek tot naturalisatie indiende.⁵⁰ Een gezamenlijke actie van het Nederlands Centrum Buitenlanders en Stichting LAWINE, een in 1985 opgerichte organisatie van Nederlandse vrouwen met een gemengde relatie, resulteerde in actieve voorlichting door

gemeenten en media-aandacht voor het aflopen van de termijn. Dit leidde tot een toename van het aantal opties in de laatste maanden, in Amsterdam met 25% (De Hart, De Voer en Goudsmit 2006: 935).⁵¹

Na 31 december 1987 klaagden ouders bij politici, rechters en de Nationale Ombudsman dat zij niet van de overgangsregeling op de hoogte waren geweest.⁵² Zo'n claim kon slechts resulteren in verkrijging van de Nederlandse nationaliteit wanneer de Nederlandse moeder kon aantonen tijdens de overgangsperiode op de Nederlandse ambassade te zijn geweest voor verlenging van haar paspoort en dat zij toen geen informatie had ontvangen.⁵³ Alle andere zaken eindigden met een voor de ouders negatief resultaat, steeds met de redenering dat de informatieverstrekking voldoende was geweest en dat ouders zelf verantwoordelijk waren zich te informeren over het recht op nationaliteit van hun kinderen.⁵⁴

In 2006 laaide de discussie opnieuw op, nadat een groep inmiddels volwassen nakomelingen van Nederlandse moeders geboren vóór 1985 zich had georganiseerd in de Stichting Ne(e)derlanderschap ja!. Zij werden gesteund door juristen en een artikel in het *Nederlands Juristenblad* (De Hart, De Voer en Goudsmit 2006). Nu vonden betrokkenen ruim gehoor bij politiek en media.⁵⁵ Partijen van links tot rechts steunden met een amendement voor invoering van een onbeperkt optierecht de eisen van de groep 'latente Nederlanders', om daarmee daadwerkelijke gelijkstelling te bewerkstelligen tussen man en vrouw.⁵⁶ De term 'latente Nederlanders' werd gebruikt in genoemd artikel in het *Nederlands Juristenblad*, maar was eerder gemunt door advocaat-generaal Mok:

'Ik zou menen dat iemand die aan de voorwaarden voldoet om op grond van art. 27 lid 2 Rijkswet op het Nederlanderschap te opteren, als latent Nederlander kan worden beschouwd.'⁵⁷

Deze in het buitenland geboren kinderen van Nederlandse moeders en buitenlandse vaders waren aldus in een periode van twee decennia getransformeerd van gevreesde vreemdelingen in bijna-Nederlanders. Ook bij minister Verdonk vonden zij gehoor. Wel wilde zij de terugwerkende kracht beperken tot kinderen geboren vanaf 1964, omdat vrouwen tot 1964 hun nationaliteit verloren. De Kamer wilde deze beperking niet en in het wetsvoorstel werd het niet opgenomen.⁵⁸ Dat betekende niet dat ook alle kinderen geboren vóór 1964 het Nederlanderschap konden verkrijgen. De voorwaarde was dat de moeder ten tijde van de geboorte van het kind de Nederlandse nationaliteit bezat. Aangezien Nederlandse vrouwen die vóór 1964 een buitenlandse man trouwden in de regel automatisch hun Nederlanderschap verloren, zal dat meestal niet het geval zijn geweest, hoewel we in het vorige hoofdstuk al zagen dat dit soms toch kon voorkomen (De Hart 2010, De Groot 2010).

Na de nationale verkiezingen van 2007 kondigde de regering (CDA, Christen Unie en PvdA) aan het optierecht in een wetsvoorstel te zullen opnemen, omdat 'tegen het principe als zodanig, om afstammelingen van Nederlandse moeders

een optie op het Nederlandschap te geven, ook geen doorslaggevend bezwaar bestaat'.⁵⁹ Een restrictief element sloop toch weer in het debat toen de vvd in maart 2009 vroeg om misbruik van de optieregeling tegen te gaan en afstand van de vorige nationaliteit te vragen.⁶⁰ Het wetsvoorstel werd door beide Kamers aangenomen en op 1 oktober 2010 trad de wet in werking. Zoals we nog zullen zien, beperkte dezelfde wet de mogelijkheden tot dubbele nationaliteit voor de tweede generatie (par. 3.3.3).

Na deze discussies veranderde ook de opstelling van rechters. In een zaak van drie vóór 1985 geboren kinderen van een Nederlandse moeder en Australische vader oordeelde de rechtbank dat de moeder, ook al had ze nooit de optie uitgebracht en wist zij niet van het bestaan ervan, wel vele contacten met het Nederlandse consulaat had gehad tijdens de overgangperiode en zeker de optie zou hebben uitgebracht als ze ervan geweten had. De rechtbank meende dat uit de feiten bleek dat de vrouw veel waarde hechtte aan het behoud van de Nederlandse identiteit in het gezinsleven: ze had de Australische nationaliteit nooit aangevraagd, Nederland meermaals bezocht en deelgenomen aan consulaire festiviteiten zoals Koninginnedag.⁶¹ Waar de regering afstamming vooropstelde, vond deze rechter de Nederlandse identiteit en het gedrag van de moeder doorslaggevend. Het gebrek aan informatie werd haar niet aangerekend. Over het gelijkheidsbeginsel werd niet gerept.

Tijdens de overgangperiode van 1985 tot en met 1987 verkregen ruim 47.000 kinderen van Nederlandse moeders en buitenlandse vaders de Nederlandse nationaliteit.⁶² Hoeveel kinderen de nationaliteit hebben verkregen na afloop van de overgangsregeling is niet bekend. Buitenlandse Zaken sprak de verwachting uit dat het aantal opties in het kader van de nieuwe, uitgebreide optieregeling van 2010 tot 90.000 zou kunnen oplopen.⁶³ Gezien het eerdergenoemde aantal van ruim 47.000 opties lijkt deze schatting aan de hoge kant. Opmerkelijk is dat Buitenlandse Zaken aan een heel andere groep dacht, namelijk de nakomelingen van Nederlandse emigranten in landen als Canada en Australië en niet de kinderen van Turkse en Marokkaanse gastarbeiders waarover in 1985 werd gesproken.⁶⁴ De kinderen van Nederlandse moeders waren als het ware 'witter' geworden in de loop der tijd.

Na 2003 kwam, evenals in de Verenigde Staten en Duitsland, de kwestie van nationaliteitsverwerving door erkenning regelmatig aan de orde. Een kind dat door een Nederlandse vader erkend werd, verkreeg op grond van de wet van 1985 automatisch de Nederlandse nationaliteit (art. 4 lid 1 RWN 1985). In de jaren negentig ontstond bij Nederlandse autoriteiten echter de vrees voor 'schijnerkenningen' van Latijns-Amerikaanse en Afrikaanse kinderen. Zo zouden jaarlijks alleen al 1.000 tot 1.200 Dominicaanse meisjes door erkenning de Nederlandse nationaliteit verkrijgen en vervolgens in de prostitutie terechtkomen.⁶⁵ Overigens verkregen in de jaren negentig jaarlijks niet meer dan 400 tot 800 kinderen door erkenning het Nederlandschap, waaronder niet meer dan twintig Dominicaanse kinderen per jaar.⁶⁶ Toch werd ervoor gekozen de verkrijging van het Nederlandschap

niet langer automatisch te laten zijn, maar drie jaar verzorging en opvoeding door de vader als voorwaarde te stellen, waarna een optierecht ontstond (art. 6 lid 1 sub c RWN 2000). Met deze voorwaarde werd de band tussen vader en kind zeker gesteld, die voorwaardelijk werd geacht voor het ontstaan van een band tussen kind en staat.

De wetswijziging leidde echter tot de geboorte van staatloze kinderen, omdat het kind in sommige gevallen niet de nationaliteit van de immigrantenmoeder verwierf. Dreigende uitzettingen van baby's haalden de media en leidden tot meerdere, tegenstrijdige rechtszaken.⁶⁷ Een nieuw wetsvoorstel draaide de eerdere wijziging gedeeltelijk terug, om verdere gevallen van staatloosheid te voorkomen. De nieuwe regeling bepaalde dat een kind Nederlander werd door erkenning door een Nederlandse vader voor het zevende levensjaar, of indien binnen een jaar na de erkenning het biologisch vaderschap wordt aangetoond. Bij erkenning van een kind van zeven jaar en ouder bleef drie jaar verzorging en opvoeding nodig voor verwerving van het Nederlanderschap.⁶⁸

3.3 Tweedegeratie-immigrantenkinderen

3.3.1 Verenigde Staten

Totdat de Verenigde Staten zich in 1776 onafhankelijk verklaarden, waren alle inwoners Britse onderdanen. Na de onafhankelijkheid werd iedereen die niet had verklaard Brits burger te willen blijven, burger van de staat waarin hij leefde. Met de totstandkoming van de grondwet in 1789 werden zij allen burgers van de Verenigde Staten. Maar noch de grondwet, noch de *Naturalization Act* van 1790 regelde de nationaliteit van personen geboren na de onafhankelijkheid.⁶⁹ Toch werd algemeen aangenomen dat, in overeenstemming met het Engelse *common law*, personen geboren in de Verenigde Staten de nationaliteit bij geboorte door *ius soli* verkregen (Legomsky 2005: 1268).

In de negentiende eeuw stond de vraag centraal tot wie het *ius soli*-recht zich uitstreckte en welke rol ras daarbij diende te spelen. Na de Amerikaanse burgeroorlog werd met de afschaffing van de slavernij en de introductie van het Veertiende Amendement in de grondwet in 1868, de Amerikaanse nationaliteit tot Afro-Amerikanen uitgebreid. Volgens de *Citizenship Clause* van het Veertiende Amendement waren *citizens* alle personen geboren in de Verenigde Staten en onderworpen aan diens jurisdictie.⁷⁰ Het Veertiende Amendement was een reactie op de uitspraak *Dred Scott* van het *Supreme Court* uit 1857, waarin Afro-Amerikanen het recht op grondwettelijke bescherming en burgerschap werd onthouden.⁷¹

Andere raciale criteria in het nationaliteitsrecht bleven echter gehandhaafd. De verwerving van de Amerikaanse nationaliteit bij geboorte op Amerikaans grondgebied strekte zich niet uit tot Indianen, zo oordeelde het *Supreme Court* in 1884 in *Elk v Wilkins*.⁷² Twee jaar eerder had het Congres de *Chinese Exclusion Act* aangenomen, die Chinezen uitsloot van naturalisatie. In 1898 oordeelde het Hoogge-

rechtshof in *United States v Wong Kim Ark* dat de in de Verenigde Staten geboren zoon van een legaal verblijvende Chinese koopman de Amerikaanse nationaliteit bij geboorte door *ius soli* had verworven, omdat het Congres met het Veertiende Amendement had beoogd *birthright citizenship* uit te breiden tot alle kinderen geboren op Amerikaanse bodem, ook de kinderen van vreemdelingen.⁷³ Alleen kinderen van diplomaten, geboren op buitenlandse schepen of geboren tijdens een vijandige bezetting van het land, waren hiervan uitgesloten. De enige andere uitzondering betrof de kinderen van Indianen. Vanaf 1924 verkregen zij de Amerikaanse nationaliteit bij geboorte door een wet van het Congres.⁷⁴ Overigens kwam het *Supreme Court* tot dit oordeel, omdat bij een andere conclusie ‘thousands of persons of English, Scottish, Irish, German or other European parentage, who have always been considered and treated as citizens’ hun aanspraak op de Amerikaanse nationaliteit zouden verliezen (geciteerd in Ngai 2007: 2528). Het was dus niet de wens de kinderen van ‘raciaal anderen’ in te sluiten, maar die van witte Europeanen.

Het gevolg van het Veertiende Amendement en de interpretatie door het Hoogerechtshof in *Wong Kim Ark* was hoe dan ook dat de uitsluiting op basis van raciale criteria in het nationaliteitsrecht zich niet uitstreckte tot volgende generaties.⁷⁵ Dit werd belangrijker naarmate het aantal groepen dat als *racially ineligible* voor naturalisatie gold begin twintigste eeuw verder werd uitgebreid tot Japanners, andere Aziaten en personen van gemengde afkomst (Lopez 1996: 79 e.v., Ngai 2007). Dat betekende dat kinderen zelfstandig een band konden vestigen met de staat door geboorte en opgroeien op het grondgebied, ook al werden hun ouders op grond van raciale afkomst als niet-integreerbaar beschouwd. Hun Amerikaanse nationaliteit beschermde Japans-Amerikanen van de tweede generatie echter niet tegen massale internering tijdens de Tweede Wereldoorlog. Paragraaf 8.2 gaat uitgebreid in op deze internering.

Aan de raciale criteria in het nationaliteitsrecht kwam na de Tweede Wereldoorlog een eind, nadat ze in het licht van het nazisme hun legitimiteit hadden verloren. Dat gebeurde in 1952 in de *McCarren-Walter Act*, die alle immigratie- en nationaliteitswetgeving samenbracht in een wet. De *Japanese American Citizens League* verwelkomde de afschaffing van de raciale criteria voor naturalisatie:

‘We acquired our citizenship as a birthright and as much as we cherish our birthright, we cannot but feel that our own status as citizens is clouded by the official slur which is cast on our parents. The citizenship privileges which are now ours by accident, we would like to share with our parents on the basis of acceptance.’⁷⁶

Voor de *League*, die voornamelijk bestond uit tweedegeneratie-immigranten, had de onthouding van de Amerikaanse nationaliteit aan hun ouders een negatieve invloed op hun eigen band met de staat. De organisatie benadrukte het toeval waarmee zij zelf de Amerikaanse nationaliteit op basis van geboorte hadden verkregen. Alleen toekenning van nationaliteit aan hun ouders kon ervoor zorgen dat

zij zich als volwaardig Amerikaans burger geaccepteerd voelden. De organisatie gaf hiermee uitdrukking aan de gedachte dat de band tussen ouders en kinderen de band met de staat bepaalde. Met de *McCarren-Walter Act* kreeg de organisatie haar zin.

In de naoorlogse periode ontstond een grote behoefte aan arbeidskrachten die met arbeidsmigratie vanuit Mexico werd vervuld. De mannelijke arbeiders die waren geworven in het zogenaamde *Bracero* (handarbeiders)programma mochten hun gezinnen niet meenemen, omdat hun migratie als tijdelijk werd gezien. Maar velen deden dat toch. In 1952 werd de *Immigration and Naturalization Service* (INS) ervan beschuldigd dat ze Amerikaanse kinderen van Mexicaanse arbeiders die geen contract hadden, uitzette.⁷⁷ De INS verdedigde dit beleid met verwijzing naar de dubbele nationaliteit van de kinderen:

‘These children, of course, have dual nationality. As small children, they are much better off with their parents whom they have every legal and natural right to accompany to their homes in Mexico.’ (Geciteerd in Gardner 2005: 209.)

De uitsluiting van deze kinderen werd gerechtvaardigd door een oppositie te creëren tussen de band met de familie (als juridisch en natuurlijk recht) en de band met de Amerikaanse staat, die daarmee een zekere toevalligheid werd toegeschreven. Door hun recht op verblijf bij hun gezin in Mexico te benadrukken, werd het recht op verblijf in de Verenigde Staten weggeredeneerd, ook al waren ze daar geboren en ook al hadden ze de Amerikaanse nationaliteit.

Begin jaren tachtig kwam de *ius soli*-verwerving ter discussie te staan, naar aanleiding van mediaberichten over zwangere Mexicaanse vrouwen die de grens zouden overkomen om in de Verenigde Staten te bevallen. Elk jaar zouden 75.000 kinderen geboren worden uit illegaal verblijvende ouders.⁷⁸ Congresleden vreesden vooral voor de geboorte van kinderen van ongehuwde moeders. Zo sprak de Republikeinse senator Alan Simpson over ‘single, temporary residents’, die kinderen zouden krijgen in de Verenigde Staten en daarmee tevens toegang zouden krijgen tot sociale voorzieningen (geciteerd in Chock 1996: 2). Chock wijst erop dat niet alleen het illegaal verblijf van de moeders op verzet stuitte, maar ook dat zij beloond zouden worden met nationaliteitsrechten voor het *reproductive accident* van het krijgen van een buitenechtelijk kind.

Het in 1985 gepubliceerde boek van de academici Peter Schuck en Rogers Smith had een aanzienlijke invloed op deze debatten. Schuck en Smith bepleitten, met behulp van een theoretische verhandeling over het belang van wederzijdse instemming van individu en staat, dat alleen kinderen van legaal verblijvende ouders de Amerikaanse nationaliteit bij geboorte zouden verwerven.⁷⁹ Ze noemden het ontstaan van dubbele nationaliteit als bezwaar, maar de hoofdzak betref beperking van illegale immigratie. De Republikeinse regering van president Ronald Reagan koos echter met de *Immigration Reform and Control Act* van 1986 voor werkge-

verssancties en strengere grenscontrole, maar ook voor regularisatie van grote aantallen illegale immigranten.⁸⁰

In de jaren negentig werd de discussie voortgezet. In 1993 vroeg de Republikeinse gouverneur Pete Wilson van Californië, een van de staten die veel met illegale immigratie te maken had, om herziening van het Veertiende Amendement zodat de kinderen van illegale vreemdelingen niet langer de Amerikaanse nationaliteit bij geboorte zouden verkrijgen.⁸¹ In hetzelfde jaar dienden Republikeinse Congresleden een resolutie in tot wijziging van de grondwet met een genderspecifieke bepaling, volgens welke kinderen geboren in de Verenigde Staten alleen de Amerikaanse nationaliteit verkregen wanneer hun moeder een Amerikaans burger of legale vreemdeling was. Het kind van een illegaal verblijvende Mexicaanse vrouw en Amerikaanse vader zou volgens dit voorstel niet langer de Amerikaanse nationaliteit bij geboorte verwerven, het kind van een illegaal verblijvende Mexicaanse man en Amerikaanse vrouw echter wel. Initiatiefnemer Elton Gallegly (Republikein, Californië) typeerde het Veertiende Amendement als 'a loophole that a growing number of women from abroad are knowingly taking advantage of'.⁸² In 1996 sprak de Republikeinse partij zich uit tegen *ius soli*-verwerving van de Amerikaanse nationaliteit door kinderen van immigranten die geen permanent legale status hadden (Legomsky 2005: 1310; Daniels 2004: 245). Juristen waren kritisch. Een invloedrijke *Note* in *Harvard Law Review* benadrukte dat op grond van het gelijkheidsbeginsel kinderen niet verschillend mochten worden behandeld vanwege het gedrag van hun ouders. Het artikel noemde Duitsland als afschrikwekkend voorbeeld van uitsluiting van de tweede generatie in het nationaliteitsrecht.⁸³

Dat gebeurde ook tijdens hoorzittingen die het Huis van Afgevaardigden in 1995 en 1997 over het Veertiende Amendement organiseerde. Barbara Jordan (Democraat), voorzitter van de *Subcommittee on Immigration*, waarschuwde: 'Congress should think again whether you wish to make the United States more like Germany.'⁸⁴ Ook Jordan benadrukte het gelijkheidsbeginsel: het was niet relevant wie de ouders waren of wat de afkomst was van een persoon. Ze wees erop dat als gevolg van het wetsvoorstel Amerikaanse vaders hun nationaliteit niet zouden kunnen doorgeven aan hun in de Verenigde Staten geboren kinderen, maar wel aan in het buitenland geboren kinderen.

Evenals zijn Republikeinse voorganger koos de Democratische president Clinton voor andere middelen om illegale immigratie tegen te gaan. Wel beoogde de *Illegal Immigration Reform Act and Immigrant Responsibility Act* van 1996 illegaal verblijvende immigrantenvrouwen te ontmoedigen hun kind op Amerikaanse bodem te krijgen, door de gratis prenatale zorg voor ingezetenen te beperken (Schneider 1998: 92).⁸⁵

Teleurgesteld over deze beperkte maatregelen, bracht de raadsman van de *Subcommittee on Immigration* van de Senaat de discussie buiten het Congres met een artikel in een juridisch tijdschrift. Hij vond dat het Congres een eind diende te maken aan nationaliteitsverwerving bij geboorte door kinderen van illegaal ver-

blijvende moeders (Wood 1999). Door te schrijven over ‘*citizen children*’ tussen aanhalingstekens gaf hij aan dat hij deze kinderen niet als ‘echte’ staatsburgers zag. Ze zouden slechter geïntegreerd zijn en niet de traditionele Amerikaanse waarden overnemen. De politieke gemeenschap moest controle kunnen houden over de toekomst van het land en moest daarom toestemming geven voor het verblijf van immigranten. Tijdens een hoorzitting in 1999 over een nieuw wetsvoorstel dat de Amerikaanse nationaliteit bij geboorte alleen aan kinderen van een legaal verblijvende moeder of Amerikaanse moeder toekende, verklaarde een getuige: ‘The United States has become a home for unwed mothers.’⁸⁶

Na de aanslagen op de Twin Towers en het Pentagon op 11 september 2001 kwam er een argument tegen *ius soli*-verkrijging bij: de nationale veiligheid. Nieuwe voorstellen om *ius soli*-verkrijging te beperken kregen meer media-aandacht dan in voorgaande jaren en brachten de pennen van academici sterk in beweging. In maart 2007 besprak het onderzoeksbureau van het Congres in een rapport meerdere voorstellen.⁸⁷ Ook nu was de inzet hoofdzakelijk de beperking van illegale immigratie en niet zozeer dubbele nationaliteit, en ook nu kwam het niet tot wettelijke maatregelen. De voorstellen bleken stuk voor stuk *non-starters* (Spiro 2008: 160). Deze discussies komen verder aan de orde in paragraaf 8.2, vanwege het verband met de *war on terror*.

3.3.2 Duitsland

Na de Tweede Wereldoorlog gold in Duitsland nog altijd de *Reichsstaatsangehörigkeitsgesetz* van 1913, die de Duitse nationaliteit door *ius sanguinis* toekende aan kinderen van Duitse vaders, niet van Duitse moeders. Kinderen van immigranten geboren op Duits grondgebied konden met de vader worden meegenaturaliseerd.

Hoewel al in de jaren vijftig voor het eerst een Bondsdaglid voorstelde over te gaan tot *ius soli*-verkrijging van de Duitse nationaliteit, kreeg pas vanaf de jaren zeventig de positie van tweedegeneratie-immigranten serieuze aandacht.⁸⁸ Deze aandacht had te maken met het vraagstuk van de integratie van de ‘gastarbeiders’, vooral Turkse immigranten, die vanaf de jaren vijftig naar Duitsland waren gekomen.

Gedurende de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw deden de SPD en de Groenen diverse voorstellen voor invoering van *ius soli* voor de derde generatie en voor eenvoudiger toegang tot de Duitse nationaliteit voor de tweede generatie. De eerste *Ausländerbeauftragte* Heinz Kühn (SPD) pleitte in 1979 voor een optierecht voor de Duitse nationaliteit voor de tweede generatie in Duitsland geboren immigranten (de derde generatie).⁸⁹ In 1980 en 1982 diende de regering van SPD en FDP wetsvoorstellen in voor *ius soli*-verwerving voor de derde generatie in Duitsland geboren immigranten en een recht op naturalisatie (*Einbürgerungsanspruch*) voor de tweede generatie.⁹⁰ Nadat in 1982 een regering van CDU en FDP aan de macht was gekomen, dienden vier SPD-Länder in 1986 opnieuw een wetsvoorstel voor *ius soli*-verwerving in, met een recht voor de ouders binnen een jaar na de geboorte de Duitse nationaliteit te verwerpen, om te voorkomen dat de Duitse

nationaliteit zou worden opgedrongen (*Zwangseinbürgerung*).⁹¹ In dit wetsvoorstel was dus het uitgangspunt dat immigrantenouders in het algemeen instemden met verkrijging van de nationaliteit van het verblijfsland door hun kinderen, maar dat in uitzonderlijke gevallen de mogelijkheid moest worden geboden de nationaliteit af te wijzen. Voor de tweede generatie zou de afstandsverplichting bij naturalisatie gehandhaafd moeten blijven, om meervoudige nationaliteit te vermijden en omdat zo de wil tot integratie kon worden uitgedrukt. In de ogen van de SPD vereiste integratie de volledige gelijke behandeling als volwaardige Duitsers. Het was een signaal aan Duitsers en immigranten dat integratie serieus werd genomen. Veel kinderen van immigranten werden in Duitsland geboren, gingen er naar school, spraken de taal en zouden in Duitsland blijven. Het land had de keuze ze te integreren of te vervreemden. De nadruk lag dus op de verbondenheid van de kinderen met de omringende samenleving, onafhankelijk van hun ouders. De SPD verwees tevens naar de aanbeveling van de Raad van Europa uit 1978 om de toegang tot nationaliteit voor de tweede generatie te vereenvoudigen, waartoe meerdere landen al waren overgegaan, waaronder Nederland dat in 1985 een optie-recht voor de tweede generatie had ingevoerd (par. 3.3.3).⁹²

Al in 1984 had de regering Kohl van CDU en FDP erkend dat de staat op lange termijn niet kon aanvaarden dat een aanzienlijk deel van de bevolking uitgesloten zou blijven van de staatsgemeenschap. *Ausländerbeauftragte* Liselotte Funcke (FDP) stelde voor meervoudige nationaliteit toe te staan aan jonge immigranten die problemen ondervonden bij het doen van afstand van de andere nationaliteit. Toch kwam het niet tot hervorming van het nationaliteitsrecht.⁹³ De regering vond dat geen nadere maatregelen nodig waren en wilde behoud van de discretionaire bevoegdheden van de deelstaten om het eigen beleid te bepalen. Ook stond de CDU onder druk van extreem-rechts en had ze anti-immigrantengevoelens onder de Duitse bevolking in de verkiezingen in de jaren tachtig succesvol weten uit te buiten (Murray 1994).

In 1987 bevestigde de regering nog eens dat naturalisatie geen middel tot integratie was, maar zou moeten volgen op een afgerond integratieproces. Verwerving van de Duitse nationaliteit vereiste *Einordnung* (aanpassing) aan de Duitse verhoudingen en bevolking, alsmede ongedeelde loyaliteit. De tweede generatie, die volgens de CDU vaak op latere leeftijd naar Duitsland kwam, voldeed hier in haar ogen niet aan.⁹⁴

Een verandering van houding werd mogelijk gemaakt toen in 1989, na verloren gemeenteverkiezingen, CDU-partijleider Zimmerman vervangen werd door Wolfgang Schäuble, die deel uitmaakte van de liberale vleugel van de CDU. Ook Barbara John in Berlijn, die voorstander was van dubbele nationaliteit en *ius soli*, behoorde tot deze liberale vleugel (Murray 1994).⁹⁵ Uiteindelijk werd op 1 januari 1991 een gewijzigde wet van kracht, als compromis tussen de liberalen en de conservatieven in de partij, op grond waarvan de tweede generatie een recht op de Duitse nationaliteit verkreeg, tussen het 16de en 23ste levensjaar aan te vragen, onder voorwaarde

van zes jaar legaal verblijf en opleiding in Duitsland en afstand van de oude nationaliteit (de zogenaamde *Anspruchseinbürgerung*).⁹⁶

Na de Duitse eenwording op 3 oktober 1991 en de racistische aanslagen in Solingen en Mölln die kort daarop volgden, werd de *Ausländerpolitik* al snel een heikel thema. De SPD steunde een wijziging in de grondwet die een compromis over het asielbeleid mogelijk moest maken. In ruil daarvoor wilde de SPD overeenstemming over verdere hervorming van het naturalisatiebeleid. Toen de regeringsvoorstellen haar niet ver genoeg gingen, diende de SPD opnieuw een voorstel in voor *ius soli* voor de derde generatie.⁹⁷ Naast de argumenten van gelijke behandeling en integratie wees de partij op de politieke en sociale spanningen van de jaren ervoor. De FDP en Groenen steunden het voorstel.

De CDU wees de voorstellen opnieuw af, met twee nieuwe argumenten. Ten eerste zou het de integratie niet bevorderen en zou het niet aansluiten bij de wil van de ouders om te integreren.⁹⁸ Waar bij de wijziging van 1991 de zelfstandig opgebouwde relatie van een kind met de staat bepalend werd gevonden, werd nu de rol van de ouders als doorslaggevend gezien. De CDU zag de geboorte in Duitsland van kinderen in een Turks gezin als toevallig. Deze ouders hadden hun kinderen al lang geleden kunnen naturaliseren, maar hadden er bewust voor gekozen deze integratiestap niet te zetten. Er was dan ook te weinig zicht op de integratie van de kinderen, aldus de CDU. De wil van de ouders fungeerde dus als uitsluitend argument. In hun tweede argument vergeleken ze tweedegeneratiekinderen met kinderen van gemengde relaties. Volgens Bondsdaglid Zeitlmann (CDU) bestond er een duidelijk verschil tussen beide groepen kinderen:

‘Es erscheint mir nicht logisch zu sagen: Wenn es in deutschen Familien doppelte Staatsangehörigkeiten gibt, dann muß ich deswegen generell noch mehr Doppelstaatler zulassen. Diese Logik entzieht sich mir; denn Sie können nicht negieren, daß es, wenn Sie womöglich die ganzen türkischen Familien Doppelstaatler werden lassen, zu Spannungen kommen kann. Diese müssen bei einem Doppelstaatler in einer halbdeutschen Familie nicht logischerweise immer da sein. Man muß also schon unterscheiden. Wenn ich schon zwei Krankheiten habe, muß ich nicht eine dritte fordern.’⁹⁹

De CDU maakte hier een onderscheid op basis van afstamming. Zeitlman zag dubbele nationaliteit niet altijd als problematisch, alleen de dubbele nationaliteit van tweedegeneratie-immigrantenkinderen, meer specifiek kinderen van Turkse gezinnen. Dubbele nationaliteit zou spanningen veroorzaken in Turkse, maar niet in gemengde gezinnen. Door gebruik van de metafoor van ziekte werd dubbele nationaliteit gepresenteerd als een gevaar dat zich ongecontroleerd onder de bevolking zou kunnen verspreiden. Kinderen van de tweede generatie en kinderen van gemengde relaties werden zo geconstrueerd als ongelijke en onvergelykbare groepen, omdat alleen afkomst van een Duitse ouder een kind tot Duits maakte, zelfs al was het maar half-Duits.

De regering lanceerde een compromisvoorstel van de FDP voor *Kinderzugehörigkeit*, waarmee kinderen bij het bereiken van de leeftijd van achttien jaar een aanspraak op de Duitse nationaliteit zouden hebben. De oppositie wees deze ‘snuffelnationaliteit’ af en kwam met eigen voorstellen, opnieuw voor invoering van *ius soli*.¹⁰⁰ Maar CDU-minister van Binnenlandse Zaken Manfred Kanter herhaalde dat bij *ius soli*-verkrijging geen rekening werd gehouden met de wil tot integratie van de ouders en dat er onvoldoende zicht was op de integratie van de kinderen.¹⁰¹ De voorstellen van de SPD en Groenen sneuvelden wegens gebrek aan steun. Hoewel de FDP het inhoudelijk met de SPD-voorstellen eens was, stemde ze om partijpolitieke redenen tegen. In 1997 verwierp de regering het verzoek van de SPD tot actie over te gaan.¹⁰²

Toen na de verkiezingen van 1998 een regering van SPD en Groenen aan de macht kwam, greep deze de kans het nationaliteitsrecht te hervormen, daarbij inbegrepen de algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit voor zowel immigranten als emigranten, hoewel het laatste grotendeels aan de aandacht ontsnapte. Het wetsvoorstel moest worden teruggetrokken nog voordat het bij het parlement werd ingediend, als gevolg van een succesvolle handtekeningenactie van de CDU gericht tegen dubbele nationaliteit. Op deze handtekeningenactie zal ik in paragraaf 6.3 uitgebreider ingaan.

Voor de tweede generatie kwam een compromisvoorstel tot stand, ontworpen door de FDP. De kinderen geboren in Duitsland uit immigrantenouders die sinds acht jaar legaal met een permanente verblijfsvergunning in Duitsland verbleven, verwierven bij de geboorte automatisch de Duitse nationaliteit.¹⁰³ Tussen hun 18de en 23ste levensjaar dienden de jongeren voor één van beide nationaliteiten te kiezen. Wie deze keuze niet maakte, verloor bij het bereiken van de leeftijd van 23 jaar automatisch de Duitse nationaliteit, ook wanneer de andere nationaliteit niet kon worden afgestaan. Voor kinderen geboren vóór de datum van inwerkingtreding van 1 januari 2000 werd een overgangsregeling getroffen, waarin de ouders voor de Duitse nationaliteit voor de kinderen konden opteren. De motivering van het wetsvoorstel sprak over 1,63 miljoen in Duitsland geboren vreemdelingen, die hun levensmiddelpunt in Duitsland hadden en waren vervreemd van het land waarvan ze de nationaliteit bezaten.¹⁰⁴ Minister van Binnenlandse Zaken Schily (SPD) vond dat het afstammingsbeginsel met zijn primaat van bloedbanden de democratie ondermijnde.¹⁰⁵ De FDP zag het voorstel als een gebaar, een uitgestoken hand, aan de jonge immigranten die in Duitsland waren opgegroeid en moesten weten onderdeel van de Duitse samenleving te zijn. Uitsluiting zou leiden tot fanatisme en extremisme. De verplichte keuze tussen beide nationaliteiten op latere leeftijd werd gemotiveerd met het argument dat op het integratieaanbod van de staat een aannamebeslissing van de betrokkenen diende te volgen; wederzijdse instemming was dus vereist. Wanneer het aanbod van de Duitse staat niet uitdrukkelijk werd aanvaard, kon het dus ook weer worden ingetrokken.

De CDU bleef zich ook tegen dit voorstel verzetten, opnieuw met het argument van de instemming van de ouders. In de Bondsraad herhaalde Beieren het stand-

punt dat *ius soli* niet de wil van de immigrantenouders reflecteerde. Er was sprake van *Zwangserwerb* door immigranten afkomstig uit een andere *Kulturkreis*. Bijna de helft van de kinderen geboren in Duitsland zou er niet opgroeien, omdat ze in Turkije op school werden gedaan. De toevalligheid van de geboorteplaats beïnvloedde mensen dan ook veel minder dan de vraag in welke opeenvolgende generaties men zich bevond, aldus Beieren.¹⁰⁶ Ook vond de CDU het bezwaarlijk dat men jonge criminelen niet langer uit kon zetten wegens inbreuk op de openbare orde. Met deze argumenten werd genegeerd dat immigranten in opeenvolgende generaties in Duitsland leefden en werd de tweede generatie buiten de nationale gemeenschap geplaatst. Ten slotte voerde de CDU aan dat het optiemodel (de keuze tussen twee nationaliteiten) in strijd was met artikel 16 van de Grondwet, dat het verlies van Duitse nationaliteit tegen de wil van de betrokkene verbiedt (par. 8.3).

Het wetsvoorstel werd uiteindelijk aanvaard en werd van kracht per 1 januari 2000. Uit beschikbare cijfers blijkt dat inmiddels meer dan de helft van de tweede generatie bij geboorte in Duitsland automatisch de Duitse nationaliteit verkrijgt (tabel 3.2).¹⁰⁷ De regeling heeft het percentage in Duitsland geboren kinderen van vreemde nationaliteit teruggebracht van 12,7% in 1998 naar 5% in 2008 (tabel 3.2).¹⁰⁸

Tabel 3.2 Kinderen van ouders met buitenlandse nationaliteit geboren in Duitsland (1998-2008)

Jaar	Met buitenlandse nationaliteit geboren	Met Duitse nationaliteit geboren	% met buitenlandse nationaliteit geboren
1998	100.057	–	12,7
1999	95.216	–	12,4
2000	49.775	41.257	6,5
2001	44.173	38.600	6,0
2002	41.425	37.588	5,8
2003	39.355	36.819	5,6
2004	36.214	36.863	5,1
2005	30.261	40.156	4,4
2006	29.176	39.089	4,3
2007	31.339	35.666	4,6
2008	33.882	30.336	5,0

Bron: 8. Migrationsbericht Ausländerbeauftragte 2010, Anhang, tabel 8, p. 363

Op grond van de overgangsregeling van artikel 40b StAG voor kinderen geboren vóór 1 januari 2000 verkregen ruim 49.000 kinderen de Duitse nationaliteit. Ruim 3.300 van deze kinderen werden op 1 januari 2008 18 jaar en werden dus met de optieplicht geconfronteerd.¹⁰⁹ In praktijk ontstonden problemen omdat veel jongeren niet op de brieven van Duitse autoriteiten reageerden, niet wisten dat ze een tweede nationaliteit bezaten, of niet begrepen dat ze ook met een tweede EU-nationaliteit de keuze moesten maken. Vanaf 2017 zal de optieplicht jaarlijks 35.000 tot 40.000 kinderen gaan betreffen.¹¹⁰ Al deze kinderen ontvangen op hun achttiende

verjaardag een zogenaamd *Glückwunschsreiben*: ‘Herzlichen Glückwunsch zu ihren 18. Geburtstag. Bitte entscheiden sie sich jetzt ob sie deutsche Staatsangehörigkeit behalten wollen: denn Sie sind ein Optionskind.’ (Oberhauser 2011: 143).

De optieplicht kwam dan ook opnieuw ter discussie te staan. Eind 2007 wezen verschillende deskundigen op een hoorzitting voor het parlement op de ongelijke behandeling van de tweede generatie ten opzichte van kinderen uit gemengde huwelijken, die niet tussen hun nationaliteiten hoefden te kiezen.¹¹¹ Organisaties van immigranten, kerken en gemengde relaties organiseerden zich tegen het optiemodel.¹¹² Maar voorstellen van de deelstaten Berlijn en Bremen en de Groenen tot afschaffing van de optieplicht kwamen niet door de Bondsraad en Bondsdag.¹¹³ In augustus 2009 sprak minister van Justitie Brigitte Zypries (SPD) zich tegen de optieplicht uit (Naujoks 2009: 8). In de coalitieovereenkomst van de regering van CDU/CSU en FDP van oktober 2009 stond opgenomen dat een oplossing voor de optieplicht moest worden gezocht.¹¹⁴ Voorstellen voor afschaffing ervan door de Groenen en de SPD haalden het niet.¹¹⁵

Tot daadwerkelijke aanpassing van de optieplicht is het vooralsnog niet gekomen. De regering heeft inmiddels besloten de optieplicht door middel van een onderzoek te evalueren.¹¹⁶ Ook hebben de regering en diverse organisaties voorlichtingsfolders voor de tweede generatie gemaakt. Sommige juristen denken dat het onvermijdelijk is dat de optieplicht wordt afgeschaft, vanwege de onwenselijkheid van de praktische gevolgen: het verlies van de Duitse nationaliteit door vele in Duitsland geboren kinderen.¹¹⁷ Anderen denken dat afschaffing van de optieplicht weliswaar wenselijk, maar politiek onhaalbaar is.¹¹⁸ De uitkomst van deze debatten zal waarschijnlijk worden bepaald door het antwoord op de vraag of de *ius soli*-verwerving wordt gezien als een volwaardige nationaliteitstoekenning bij de geboorte aan ‘echte’ Duitsers of slechts als een aanbod of testfase voor *Deutsche unter Vorbehalt* (zie ook Oberhauser 2011, Lammermann 2011).¹¹⁹

3.3.3 Nederland

Kinderen van in Nederland gevestigde immigranten geboren op het grondgebied van het Koninkrijk verkregen automatisch de Nederlandse nationaliteit bij geboorte (*ius soli*) tot de eerste Wet op het Nederlanderschap en ingezetenschap van 1892. Toen werd gekozen voor *ius sanguinis a patre* en kregen voortaan alleen kinderen van Nederlandse vaders de Nederlandse nationaliteit. Deze keuze werd gemotiveerd met de wens dubbele nationaliteit te voorkomen, met verwijzing naar de omvangrijke Duitse immigrantengemeenschap. De regering meende dat *ius soli*-verwerving niet garandeerde dat de Nederlandse nationaliteit werd overgedragen aan leden van de Nederlandse gemeenschap. Het ‘enkele’ feit van geboorte was een toevallige gebeurtenis, die niet noodzakelijkerwijs een band met Nederland vestigde (Heijs 1995: 66-67).

Na de Tweede Wereldoorlog, in 1947, vestigden leden van de Eerste Kamer de aandacht op de Belgische immigranten die al generaties lang in Nederland woonden zonder de Nederlandse nationaliteit te bezitten. Minister van Justitie Van

Maarseveen (KVP) vond dat degenen die bij de wetwijziging van 1892 hadden gewaarschuwd dat door afschaffing van het *ius soli* 'grote koloniën van vreemdelingen' zouden ontstaan, gelijk hadden gekregen. Hij stelde voor dat kinderen geboren uit een in Nederland, Suriname of de Antillen wonende vader (en niet moeder, zodat de kinderen van Nederlandse moeders hiervan waren uitgesloten) die zelf was geboren uit een aldaar wonende moeder, automatisch de Nederlandse nationaliteit zouden verkrijgen. De regeling had terugwerkende kracht en gold ook degenen die voor de inwerkingtreding waren geboren (Heijs 1995: 134). Deze *ius soli*-verwerving door derdegeneratie-immigranten wordt ook wel *dubbel ius soli* genoemd.

De regering had geen bezwaren tegen het ontstaan van dubbele nationaliteit, dat hiervan het gevolg was. Er bestonden geen internationaalrechtelijke bezwaren en eventuele conflicten konden worden opgelost door internationale regelingen, zoals het Haagse Nationaliteitsverdrag uit 1930.¹²⁰ Er werd prioriteit gegeven aan de insluiting van een groot aantal permanent gevestigde niet-Nederlanders, die van de hen omringende Nederlanders niet waren te onderscheiden. Zij zouden daarmee niet alleen de rechten, maar ook de plichten van Nederlanders krijgen. De derdegeneratie-immigranten werden dus beschouwd als het logische gevolg van permanente immigratie en als deel van de Nederlandse gemeenschap. De automatische verwerving strekte zich uit tot de Nederlandse koloniën. Bij de geboorte van Javanen in Suriname, die op grond van de Toescheidingsovereenkomst met Indonesië tevens de Indonesische nationaliteit hadden verkregen, ontstond dubbele nationaliteit (par. 6.4).¹²¹ Volgens de regering hadden de Surinaamse landsregering en de Indonesische regering hiertegen bezwaar, ook al sloot de Toescheidingsovereenkomst met Indonesië dubbele nationaliteit uit. Het voorstel werd aangenomen en vanaf 1953 verkregen de derdegeneratie-immigranten automatisch door *ius soli* de Nederlandse nationaliteit bij geboorte (art. 2 sub a WNI 1892).

Gewoon Nederlandse kindjes

Drie decennia later wilde de regering, bij de wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap (1985), de automatische verkrijging van nationaliteit bij geboorte voor de derde generatie vervangen door een optierecht. Bij de derde generatie werd nu gedacht aan een heel andere groep: de kleinkinderen van mediterrane 'gastarbeiders', die vanaf de jaren vijftig naar Nederland waren gekomen en vanaf begin jaren tachtig het onderwerp van het zogeheten minderhedenbeleid waren geworden, dat beoogde hen te integreren. Het officiële startpunt van het minderhedenbeleid werd gevormd door de Minderhedennota van 1983. De ontwikkeling van het beleid was een teken van de aanvaarding van de permanente aanwezigheid van immigranten, maar ook een reactie op spanningen die daarvan het gevolg waren, zoals de Molukse gijzelingsacties en rellen in verschillende wijken (Hoogenboom en Scholten 2008).

Het eerste argument was, net als bij de afschaffing van *ius soli* voor de tweede generatie in 1892, dat het 'enkele feit' der geboorte 'in de tegenwoordige samen-

leving' geen band met de Nederlandse natie deed ontstaan.¹²² Geboorte op het grondgebied werd opnieuw als toevallig gezien. Het tweede argument, met verwijzing naar het Verdrag van Straatsburg van 1963, was dat meervoudige nationaliteit diende te worden voorkomen. Derdegeneratie-immigranten die zich deel voelden van de Nederlandse gemeenschap, moesten bereid zijn tot afstand van hun oorspronkelijke nationaliteit.¹²³ Als derde argument werd aangevoerd dat nationaliteitsverkrijging een keuze van het individu moest zijn en niet moest worden 'opgedrongen'. Dit was deels een reactie op de lobby van organisaties van Molukkers die, om het ideaal van terugkeer naar een onafhankelijk Ambon levend te houden, niet de Nederlandse nationaliteit wilden verwerven (Groenendijk en Heijs 2001: 59). Hoewel dit argument naar de instemming van de ouders lijkt te verwijzen, kan het in relatie met het eerste argument ook anders worden gelezen: men wilde niet de Nederlandse nationaliteit verlenen aan hen die niet als volledig Nederlander werden gezien.

Dit was hoe de Tweede Kamer de regeringsargumenten opvatte. Met uitzondering van de kleine christelijke partijen wilden alle partijen het *ius soli* voor de derde generatie behouden. Zij zagen de derde generatie als een onlosmakelijk onderdeel van de Nederlandse samenleving die zich alleen door het gebrek aan nationaliteit daarvan onderscheidde. Het ging om 'feitelijke Nederlanders', aldus het CDA en 'gewoon Nederlandse kindjes', volgens de PvdA. Verder vreesden partijen dat invoering van een optierecht voor spanningen in gezinnen zou zorgen, wanneer ouders zich tegen de nationaliteitsverwerving door hun kinderen zouden verzetten.¹²⁴ Het argument dat de nationaliteit zou worden opgedrongen, overtuigde hen niet: 'Wanneer ik in Nederland word geboren uit Nederlandse ouders, wordt mij de Nederlandse nationaliteit – met alle respect – ook "opgedrongen"', aldus het CDA.¹²⁵ De Kamerleden vonden steun in een rapport van het Nederlands Centrum Buitenlanders dat het regeringsvoorstel vanuit het perspectief van het minderhedenbeleid afwees.¹²⁶

De regering ging om en het *ius soli* bleef voor de derde generatie behouden. Na dit succesvolle verzet van de Kamer verwelkomden partijen van links tot rechts het daaropvolgende regeringsvoorstel te komen tot een optierecht voor de tweede generatie bij het bereiken van de meerderjarigheid, wanneer zij in Nederland waren geboren en sindsdien in Nederland hadden verbleven. Ze hoefden geen afstand te doen van de vorige nationaliteit, omdat bij geboorte op het grondgebied dubbele nationaliteit werd aanvaard, net als bij de derde generatie.¹²⁷ Het belang van het minderhedenbeleid stond voorop.¹²⁸ Alleen de extreemrechtse Centruumpartij verzette zich, omdat tweedegeneratie-immigranten niet afstamden van Nederlandse ouders en door optie zonder nadere voorwaarden te eenvoudig de Nederlandse nationaliteit zouden kunnen verkrijgen.¹²⁹

Links (PvdA, PPR en PSP) en D66 wilden zelfs verder gaan en ook een optierecht invoeren voor de tweedegeneratiekinderen die op jonge leeftijd naar Nederland waren gekomen. Zij gebruikten de 'toevallige geboorte' als insluitend argument: beide groepen waren in Nederland opgegroeid en gingen er naar school. Er was

geen verschil in de mate van verbondenheid met Nederland van beide groepen kinderen, die allebei in de Nederlandse samenleving thuis waren, ongeacht de vraag waar ze toevallig geboren waren.¹³⁰ Verlening van nationaliteit aan deze kinderen was ook in het belang van de Nederlandse samenleving, aldus de PvdA:

‘Willen wij een samenleving waarin een groep burgers niet onze nationaliteit heeft en ook niet de rechten en plichten die wij allemaal hebben of vinden wij het voor de samenleving beter dat ook deze mensen weten waarbij zij horen en zij ook de Nederlandse nationaliteit hebben, zodat zij weten dat zij hier rustig kunnen blijven en hier geworteld zijn en dat dit ook geaccepteerd wordt door ons?’¹³¹

Maar staatssecretaris Korte-Van Hemel (CDA) wilde vasthouden aan geboorte als criterium. Met het voorbeeld van een Amerikaan of Fin die voor een aantal jaren in Nederland kwam werken met een jong kind dat naar een internationale school ging, construeerde ze het opgroeien en naar school gaan in Nederland tot een toevalligheid, voorbijgaand aan de kinderen van permanente immigranten, waarop Kamerleden het oog hadden.¹³²

De uitkomst was dat het optierecht voor de tweede generatie beperkt bleef tot in Nederland geboren en getogen kinderen (art. 6 lid 1 onder a RWN 1985). In de herziene Rijkswet op het Nederlanderschap van 2000, die op 1 april 2003 in werking trad, werd het optierecht voor de tweede generatie zonder veel ophef alsnog uitgebreid tot kinderen van immigranten die op jonge leeftijd naar Nederland waren gekomen (vanaf hun vierde jaar, art. 6 lid 1 onder e RWN 2000). Ook hoefde de optie niet langer voor het vijfentwintigste levensjaar te worden uitgebracht. Dezelfde wet beperkte het optierecht echter ook. De vroegere eenzijdige verklaring was niet langer voldoende maar moest door de overheid worden bevestigd, de optie was niet langer kosteloos en kon worden geweigerd in geval van gevaar voor de openbare orde (art. 6 lid 3 RWN 2000). Daarom wordt de optie tegenwoordig wel gezien als een vereenvoudigde naturalisatieprocedure (Dekker 2003: 126). Dit geldt des te meer nu optanten inmiddels net als naturalisandi verplicht zijn de naturalisatieceremonie bij te wonen en daar de verklaring van verbondenheid af te leggen (art. 6 lid 2 RWN 2000).¹³³

Eén nationaliteit per gezin

In het gepolariseerde politieke klimaat dat ontstond na de ‘Fortuyn-revolte’ van 2002 werd de integratie van immigranten als mislukt beschouwd. De opvatting ontstond dat integratie niet moest worden bevorderd, maar afgedwongen of gesanctioneerd. In deze context kwam de positie van tweede- en derdegeneratiekinderen opnieuw ter discussie te staan. Daarbij werd dubbele nationaliteit gezien als een middel om degenen die niet of niet langer werden beschouwd als onderdeel van de Nederlandse samenleving te kunnen verwijderen.

De eerste uiting van deze nieuwe benadering van dubbele nationaliteit kwam van minister voor Immigratie en Integratie Nawijn (LPF, de partij van de inmid-

dels vermoorde Pim Fortuyn, die deel uitmaakte van het kabinet-Balkenende I), die in 2002 voorstelde om de Nederlandse nationaliteit af te nemen van criminele Marokkaans-Nederlandse tweedegeneratiejongeren. Daar ze na verlies van de Nederlandse nationaliteit nog in het bezit waren van de Marokkaanse, zouden ze naar Marokko kunnen worden verwijderd.¹³⁴ Nawijns voorstel werd algemeen afgewezen; door de Tweede Kamer, inclusief zijn eigen partij LPF, en door premier Balkenende, die wees op de grondwettelijk vastgelegde gelijke behandeling van alle Nederlandse burgers.¹³⁵

In het najaar van 2003 dienden Sterk (CDA), Hirsi Ali (VVD) en Nawijn (nu Kamerlid, na de val van het kabinet-Balkenende I binnen enkele maanden) een motie in, waarin zij de regering vroegen om dubbele nationaliteit voor de derdegeneratie-immigranten niet langer toe te staan.¹³⁶ Sterk stelde de retorische vraag: 'Wanneer is een Nederlandse Marokkaan of een Marokkaanse Nederlander eigenlijk gewoon Nederlands?'¹³⁷ Hoewel deze vraag lijkt te duiden op aanvaarding van Marokkaanse Nederlanders als 'gewoon Nederlandse kindjes' (insluiting), werd de vraag al snel of de Nederlandse nationaliteit moest worden onthouden wanneer er sprake was van dubbele nationaliteit (uitsluiting). Er werd soms gesproken in termen van een 'verbod' op dubbele nationaliteit. In de discussie werd grotendeels genegeerd dat de Marokkaanse nationaliteit niet kan worden opgegeven. De motie werd aangenomen met steun van VVD, CDA, Christen Unie, SGP en LPF.¹³⁸

Het waren ouders die wezen op het soms onvrijwillige karakter van dubbele nationaliteit. In december 2004 sprak een Marokkaans-Nederlandse vader in het actualiteitenprogramma *Nova* zich uit tegen de registratie in de Nederlandse Gemeentelijke Basis Administratie (GBA) van de Marokkaanse naast de Nederlandse nationaliteit van zijn kind:

'Ik dacht dat ik in Nederland woonde en viel onder Nederlandse wetgeving. Verdonk zegt dat dubbele nationaliteit niet mag, maar de ambtenaar geeft je dubbele nationaliteit, ook al wil je het niet. Nederland komt gewoon nooit van zijn Marokkanen af.'¹³⁹

Deze vader signaleerde dat dubbele nationaliteit aan etniciteit was verbonden. In zijn ogen werd door de registratie van de dubbele nationaliteit zijn kind tot Marokkaan in plaats van Nederlander gemaakt. Hij benadrukte het territoriale aspect van nationaliteit (leven in Nederland, onderworpen aan Nederlandse wetgeving), dat door de registratie van de Marokkaanse nationaliteit in zijn ogen werd ondermijnd.

De politiek nam dit vertoog van onderop al snel over. CDA en PvdA vroegen toelichting op de registratie van dubbele nationaliteit in de burgerlijke stand tegen de wil van de ouders.¹⁴⁰ De manier waarop de politici de wens van de ouders voor een nationaliteit voor hun kinderen opvatten, verschilde echter aanzienlijk van de manier waarop de ouders hun wens uitten, en wel op twee manieren. Ten eerste stond voor de ouders die zich in de media uitten het optreden van de Nederlandse overheid centraal: ze richtten zich op de GBA die de buitenlandse nationaliteit tegen

hun wil registreerde, hetgeen hun kinderen in hun ogen tot allochtoon maakte. Voor politici ging het echter om de relatie tussen de Marokkaanse of Turkse en Nederlandse overheid. Nederland zou zich gedragen als verlengstuk van Marokko en Turkije (vvd) of zelfs als schoothondje (GroenLinks), er was sprake van ongewenste beïnvloeding en macht van de Marokkaanse en Turkse overheid (PvdA). In dit kader kwam zelfs de formele gelijkstelling van vrouwen in het Marokkaanse nationaliteitsrecht in 2007, door ze het recht te verlenen hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven, in het negatieve daglicht van ongewenste beïnvloeding door de Marokkaanse overheid te staan.

Ten tweede sprak uit het citaat van de Marokkaans-Nederlandse vader angst voor de toekomst, waarin de mogelijkheden van zijn kind door afkomst zouden worden bepaald. Politici zagen echter een hoopvolle toekomst voor zich, omdat deze vader de Nederlandse nationaliteit en alleen de Nederlandse nationaliteit voor zijn kind wilde. Waar op andere momenten in het debat de nadruk werd gelegd op het gebrek aan integratie van immigranten in Nederland, werd nu gesproken over mensen die 'gewoon' en 'graag' Nederlander (CDA) wilden zijn en volop voor het Nederlanderschap gingen (sp). Minister van Integratie Van der Laan (PvdA) sprak over mensen die goed of volkomen waren geïntegreerd, of al waren vergeten dat integratie ooit een kwestie was.¹⁴¹ Politici schetsten een beeld van een toekomst waarin nationaliteit niet langer iets zou zeggen over verbondenheid en geen juridische of andere relevantie meer zou hebben, en waarin migranten onzichtbaar zouden zijn opgegaan in de Nederlandse samenleving. De protesterende ouders zagen zij als pioniers van deze samenleving (Kulk en De Hart 2011).

Nadat minister Verdonk (vvd) had gesteld dat de wil van de ouders niet relevant was, zegde in 2007 de nieuwe regering (PvdA, CDA en CU) een circulaire aan de gemeenten toe, waarin de aanwijzing werd gegeven de vreemde nationaliteit op GBA-uittrekssels alleen te registreren wanneer hierom door de ouder uitdrukkelijk werd gevraagd, of wanneer het noodzakelijk was voor het doel waarvoor het uittreksel werd verstrekt.¹⁴² Onder de aanhoudende druk van de Kamer ging de minister later verder en zegde een wetswijziging toe waarbij de tweede nationaliteit verkregen bij naturalisatie of optie wel, maar bij geboorte niet langer zou worden geregistreerd.¹⁴³

In reactie op de eerdergenoemde motie van Sterk c.s. beloofde minister Verdonk (vvd) een notitie over nationaliteitskwesties, dubbele nationaliteit en de afstandsverplichting, die in augustus 2004 werd uitgebracht.¹⁴⁴ In deze notitie werd dubbele nationaliteit ook voor de tweede en derde generatie als belemmering voor integratie gezien. Dubbele nationaliteit bij de derde generatie kon echter niet worden tegengegaan, omdat het Europees Verdrag Nationaliteit ontneming van bij geboorte verkregen dubbele nationaliteit verbiedt (art. 14 lid 1 EVN). Daarom stelde Verdonk een andere manier voor om hetzelfde doel te bereiken: het schrappen van drie wettelijke uitzonderingen op de afstandsverplichting bij naturalisatie en optie, voor de buitenlandse partners van Nederlanders en voor de tweedegeneratie-immigranten.¹⁴⁵ Door de mogelijkheden van ouders op behoud van de

oorspronkelijke nationaliteit te beperken, hoopte de minister het aantal gevallen van dubbele nationaliteit bij de tweede- en derdegeneratiekinderen te vermindere. Het streven was dat binnen het gezin nog slechts één nationaliteit zou bestaan: de Nederlandse.

De in 2007 nieuw aangetreden regering trok het wetsvoorstel van Verdonk voor beperking van meervoudige nationaliteit in, omdat het meervoudige nationaliteit niet als belemmering voor integratie beschouwde.¹⁴⁶ Toch wilde de regering, net als Verdonk, de afstandsverplichting invoeren voor tweedegeneratie-immigranten die niet in Nederland waren geboren, waaronder degenen die opteren op grond van artikel 6 lid 1 e RWN 2000. De regering legde in haar argumentatie de nadruk op de juridische problemen die door dubbele nationaliteit zouden ontstaan en op het ontbreken van een werkelijke band met de buitenlandse nationaliteit. De tweede generatie geboren in Nederland werd gelijkgesteld met derdegeneratie-immigranten, eveneens geboren in Nederland.¹⁴⁷ Hoewel ze juridisch geen effectieve band met het land van herkomst hadden, was het toch redelijk om de nationaliteit die ze bij geboorte hadden verkregen te respecteren, vanwege hun recht op identiteit.¹⁴⁸ De tweede generatie die op jonge leeftijd naar Nederland was gekomen, werd gelijkgesteld met naturalisandi.¹⁴⁹ Voor hen was de Nederlandse nationaliteit de effectieve nationaliteit. Daarmee werd bedoeld dat noch het individu, noch de staat nog beroep op de aan de nationaliteit verbonden rechten en plichten zou doen. Daarom was er behoefte de rechtspositie te 'verhelderen'.¹⁵⁰ De tweede generatie kon door het opgeven van de oorspronkelijke nationaliteit aangeven dat ze zich met de Nederlandse nationaliteit en de Nederlandse samenleving het nauwst verbonden voelde.¹⁵¹ Dat argument van gevoelens van verbondenheid duidt toch weer eerder op denkbeelden over integratie dan over het scheppen van juridische helderheid.

Daarmee werd voor het eerst sinds 1985 de afstandsverplichting gesteld aan de tweede generatie en voor het eerst aan optanten.¹⁵² Het wetsvoorstel werd door beide Kamers aanvaard en heeft op 1 oktober 2010 kracht van wet gekregen.¹⁵³ Zoals al bleek was in hetzelfde wetsvoorstel tevens een optierecht op het Nederlander-schap opgenomen voor de kinderen van Nederlandse moeders geboren vóór 1985, voor wie dubbele nationaliteit werd aanvaard. In één voorstel werd dus de mogelijkheid van dubbele nationaliteit voor tweedegeneratiekinderen ingeperkt en voor kinderen van gemengde relaties uitgebreid. De vraag naar de redenen voor dit verschil in behandeling werd door de Kamers nauwelijks opgeworpen (De Hart 2010).

In de praktijk blijkt het optierecht voor de tweede generatie niet zo belangrijk als in 1985 werd verwacht, omdat de meeste kinderen tijdens minderjarigheid de Nederlandse nationaliteit verwerven door medenaturalisatie met hun ouders (tabel 3.3). Bij medenaturalisatie met de ouders kan de andere nationaliteit worden behouden, zodat dubbele nationaliteit ontstaat. Ook in Nederland geboren tweedegeneratiekinderen hoeven geen afstand te doen. De invoering van de afstandsverplichting voor de tweede generatie die niet in Nederland is geboren, zal dan ook niet tot een aanmerkelijke vermindering van het aantal gevallen van dubbele nationaliteit leiden. Het aantal kinderen dat op basis van de derdegeneratie-regeling

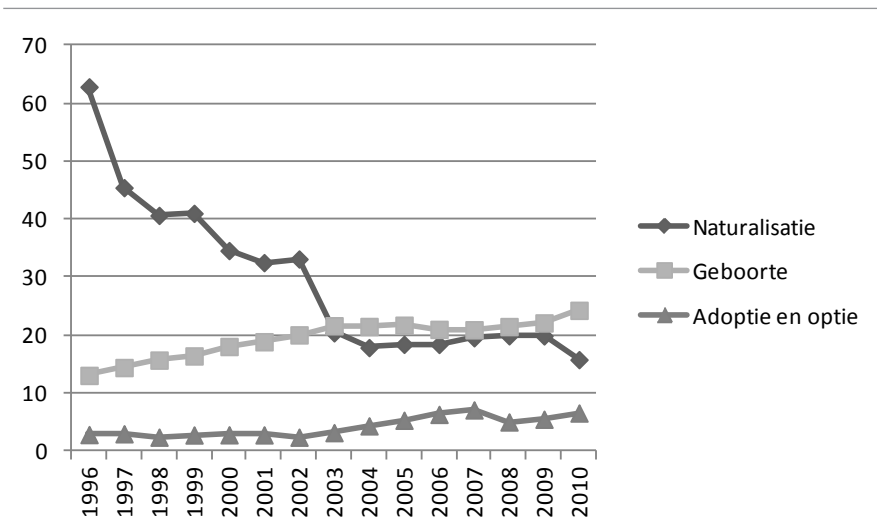
automatisch de Nederlandse nationaliteit bij geboorte verkrijgt, is niet bekend, maar het is aannemelijk dat het vooral kleinkinderen van EU-onderdanen betreft, omdat EU-onderdanen veel minder naturaliseren dan andere immigranten. Dubbele nationaliteit ontstaat vooral door geboorte (grafiek 3.1).

Tabel 3.3 Verkrijging Nederlandse nationaliteit door minderjarige immigranten (2004-2009)

	Door optie in Nederland geboren (6 lid 1 sub a)	Verblijf in Nederland sinds 4e levensjaar (6 lid 1 sub e)	Meegenaturaliseerd met ouders
2004	1.217	573	6.821
2005	1.620	656	5.172
2006	2.114	742	8.111
2007	2.336	707	8.080
2008	1.376	447	6.910
2009	1.616	478	6.119
Totaal	10.279	3.603	41.213

Bron: INDIAC, Trendrapportage Naturalisatie 2001-2008, tabel 1 p. 19 en tabel 4 p. 24; en Trendrapportage Naturalisatie 2006-2010, grafiek 12, p. 63

Grafiek 3.1 Verwerving dubbele nationaliteit door geboorte, naturalisatie, adoptie en optie in percentages (1996-2010)

Bron: CBS

Hoewel Duitsland in 2000 *ius soli* voor de tweede generatie invoerde, lijkt dit in Nederland vooralsnog politiek onhaalbaar. In 2006 bepleitten PvdA en Groen-Links voor het eerst de invoering van *ius soli* voor de tweede generatie geboren uit legaal verblijvende ouders, als symbool van hun onbetwistbare recht om in Nederland te zijn, dat ook hun land was. Tevens wezen zij op de belangen van effectuering van rechten en plichten verbonden aan het Nederlanderschap en het tegengaan van gevoelens van vervreemding van de tweede generatie.¹⁵⁴ Minister Verdonk was verheugd over de algemene afwijzende reactie van andere partijen omdat anders, zo vreesde zij, ‘vliegtuigen met zwangere vrouwen’ zouden gaan landen, waarna deze vrouwen automatisch een verblijfsrecht bij hun kind zouden verwerven.¹⁵⁵ Overigens kent het Nederlands vreemdelingenrecht een dergelijk recht voor buitenlandse ouders met een Nederlands kind niet.

De latere regering vond invoering van *ius soli* voor de tweede generatie niet nodig. Ze vroeg zich af of de kinderen wel prijs zouden stellen op verkrijging van het Nederlanderschap, nu dit soms consequenties zou kunnen hebben voor de andere nationaliteit. De regering zag *ius soli* voor de tweede generatie dus als een ‘opgedrongen’ nationaliteit.¹⁵⁶ Opmerkelijk is dat de regering er nu blijkbaar van uitging dat de tweede generatie geboren in Nederland aan deze vreemde nationaliteit zou hechten en geen prijs zou stellen op de Nederlandse nationaliteit, terwijl ze de invoering van de afstandsverplichting voor de tweede generatie niet geboren in Nederland nog met het ontbreken van een band met de vreemde nationaliteit had verdedigd en de Nederlandse nationaliteit als de effectieve nationaliteit zag. Blijkbaar werden deze tweedegeneratiekinderen en hun band met Nederland op verschillende momenten heel verschillend gezien.

3.4 De relatie tussen individu en staat

In mijn ogen zijn drie lijnen van argumentatie over de nationaliteit van kinderen het belangrijkste in relatie tot hun insluiting of uitsluiting: de instemming van de ouders met nationaliteitsverwerving door hun kinderen, de toevallige geboorte en de eenheid van het gezin.

De instemming van de ouders

In dit hoofdstuk zijn er overvloedige aanwijzingen dat de instemming door de ouders niet op voorhand is te zien als liberaal of republikeins argument. Hoewel Gerdes, Faist en Rieple (2007: 58) de nadruk op de instemming in Duitse debatten over nationaliteitsrecht in 1999 zagen als een uitdrukking van een republikeins nationaal model, waar de wil doorslaggevend is, onderschatten ze mijns inziens het uitsluitende karakter van het argument in de context waarin het werd gebruikt. Evenals naar voren kwam in hoofdstuk 2 waar het ging om de nationaliteit van de gehuwde vrouw, ging het om de toegeschreven instemming en niet de daadwerkelijke, uitgedrukte instemming die als relevant werd beschouwd. De

instemming van de ouders werd bij zowel *ius soli* als *ius sanguinis* als uitsluitend argument gebruikt. Wel zijn er belangrijke verschuivingen in de tijd.

De instemming van de ouders werd niet relevant geacht, wanneer de kinderen als reeds behorend tot de natiestaat werden gezien. Dit gold in de eerste plaats voor de kinderen van vaders die de nationaliteit van het land hadden, ongeacht de vraag waar die kinderen waren geboren. Maar hetzelfde gold ook in Duitsland bij staatloze kinderen van Duitse moeders in de jaren zestig en bij de derdegeneratiekinderen in Nederland in de jaren vijftig en tachtig. Expliciete toestemming van de ouders werd in die gevallen niet nodig geacht en in een deel van de gevallen werd de getroffen regeling dan ook zonder mankeren terugwerkende kracht verleend.

Wanneer de instemming van de ouders wel nodig werd geacht en gesproken werd over een 'opgedrongen' nationaliteit, was het uitgangspunt dat de kinderen geen deel uitmaakten van de natiestaat, tenzij zij, of hun ouders voor hen, hun expliciete wens daartoe kenbaar maakten. Dat was het geval bij de poging van de Nederlandse regering om in 1985 de derdegeneratie-regeling af te schaffen en het was het voornaamste bezwaar van de CDU tegen invoering van *ius soli* voor de tweede generatie in 1999. Hoewel de meerderheid van de tweedegeneratiekinderen tegenwoordig de Duitse nationaliteit bij geboorte verwerft, blijft de vraag of ze worden gezien als 'gewoon Duitse kindjes', omdat zij op latere leeftijd nog steeds aan hun instemming uitdrukking moeten geven. Pas dan kunnen zij bewijzen 'gewoon Duits' te zijn en uitsluitend dat, door de andere nationaliteit op te geven. Maken ze geen keuze, dan zijn ze automatisch Duitser-af. In de Verenigde Staten werd het argument van de instemming van de ouders veel minder gebruikt, men lijkt ervan uit te gaan dat ouders altijd instemmen met verkrijging van de Amerikaanse nationaliteit door hun kinderen. Vooral het ontbreken van instemming door de staat met het verblijf van de ouders werd geproblematiseerd. Hier werd uitgegaan van de wederzijdse instemming; ook al stemden de ouders in met de verkrijging van de Amerikaanse nationaliteit, de staat had niet ingestemd met het lidmaatschap van de ouders, op grond van hun raciale status of, later, hun illegale verblijfsstatus. Toch worden deze kinderen nog altijd Amerikaans bij geboorte, ongeacht de status van hun ouders.

De ontbrekende instemming van de ouders was een van de belangrijkste argumenten om terugwerkende kracht te onthouden aan de wetgeving die gelijkheid van man en vrouw uitbreidde tot de nationaliteit van de kinderen, althans in Duitsland en Nederland. Beide staten leken bezorgder over het 'opdringen' van de Duitse en Nederlandse nationaliteit aan degenen die het niet wilden, dan over onthouding van nationaliteit aan degenen die haar daadwerkelijk wilden. De nationaliteit van het kind werd gemaakt tot de individuele verantwoordelijkheid van de ouders, door te verwijzen naar hun plicht zich te informeren.

Hoewel de instemming van de ouders vaak geacht werd te ontbreken, zijn er slechts twee momenten aan te wijzen waarop ouders daadwerkelijk nationaliteitsverwerving door hun kinderen afwezen, beide in Nederland. Molukse organisaties verzetten zich in de jaren tachtig om politieke redenen tegen automatische

verwerving van de Nederlandse nationaliteit door hun kinderen. Na 2003 verzetten ouders zich tegen de automatische verwerving van de buitenlandse en niet de Nederlandse nationaliteit. Hun protesten waren gericht tegen de Nederlandse autoriteiten die de buitenlandse nationaliteit registreerden, omdat zij vreesden dat hun kinderen met dubbele nationaliteit niet zouden worden beschouwd als volwaardige Nederlandse burgers. Het was een reactie tegen processen van *unmaking citizenship* (Nyers 2006, Ngai 2007), die hun kinderen tot toevallige burgers dreigden te maken; niet-essentiële, onwenselijke en potentieel gevaarlijke burgers, wier nationaliteit kon worden afgenomen.

De toevallige geboorte

De toevalligheid van geboorte was een van de belangrijkste uitsluitende argumenten tegen *ius soli*-verwerving van nationaliteit. In deze visie was geboorte op het grondgebied een toevalligheid, die geen band met de staat vestigde. In Duitsland werd de toevalligheid van de geboorte nader beargumenteerd met de bewering dat kinderen misschien wel in Duitsland geboren waren, maar er niet naar school gingen, zodat geen band met de staat werd gevestigd. Zo werden geboorte en opgroeien in Duitsland van elkaar losgekoppeld.

Een andere manier om geboorte op het grondgebied als toevallig te construeren is door de figuur van de *anchor babies*: kinderen die geboren werden op het grondgebied met het enkele doel verblijfsrecht voor de ouders te verwerven (Bledsoe 2004). Dit argument werd het vaakst gebruikt in de Verenigde Staten en recent ook in Nederland, maar opvallend genoeg niet in Duitsland. De *ius sanguinis*-verwerving in geval van erkenning van een buitenechtelijk kind werd op een vergelijkbare manier gezien. De immigrantenvrouw was hier de actor; zij gebruikte haar seksualiteit om zich toegang tot de natie te verwerven en verstoorde zo het onderscheid tussen burger en vreemdeling (Chock 1995: 173). Zo blijkt de man en vader nog altijd bepalend voor de nationaliteit van het kind: omdat hij als afwezige vader werd beschouwd, werd geen band tussen kind en staat gevestigd en werd nationaliteit aan het kind onthouden.

Het gebruik van de toevallige geboorte als uitsluitend argument had twee gevolgen. Ten eerste maakte het immigratie tot een tijdelijk in plaats van een permanent verschijnsel. Ten tweede deed het de vraag rijzen of een band tussen kind en staat gevestigd kan worden via de ouders. Er is meer aan de hand dan alleen de vraag naar de aanwezigheid of het verblijf van het kind in de natiestaat; het gaat om de vraag of immigrantenouders capabele burgers zijn die hun nieuwgeborene tot een deugdelijk burger kunnen opvoeden (Bauböck 1994: 42).

De toevallige geboorte werd echter ook als insluitend argument gebruikt. Niet geboorte op het grondgebied of afstamming, maar opgroeien in het verblijfsland werd in dat geval als bepalend gezien. Daarbij werd betoogd dat afkomst niet belangrijk zou moeten zijn, omdat niemand invloed kan uitoefenen over zijn of haar geboorteplaats en dus ook niet benadeeld mag worden op basis van het gedrag van de ouders (Carens 1987, Shachar 2005). Het kind is in deze visie een zelfstandig

rechtssubject met eigen sociale netwerken en een zelfstandig opgebouwde band met de staat en niet het enkele object van de ouders. Op deze manier gebruikt, is de toevallige geboorte een sterk argument voor gelijke behandeling van tweedegeratiekinderen en kinderen uit gemengde relaties.

De eenheid van het gezin

Het lijkt erop dat het argument van de eenheid van het gezin minder relevant was dan in het vorige hoofdstuk, waar de nationaliteit van de gehuwde vrouw werd besproken. Soms werd wel gewezen op het belang van een gedeelde nationaliteit voor de band tussen ouders en gezin, zoals door de *Japanese Citizens League* in 1952 in de Verenigde Staten en door het Duitse *Bundesverfassungsgericht* in 1974.

Maar veeleer rijst de vraag of het gezin wel als een eenheid werd gezien. In Duitsland en Nederland werden gemengde gezinnen en immigrantengezinnen beschreven als disfunctionele gezinnen, verscheurd door onderlinge conflicten. Vooral in Duitsland bepleitten politici en juristen de belangen van kinderen van Duitse moeders bij de Duitse nationaliteit niet zozeer in termen van gelijkheid van man en vrouw, maar met argumenten die verwezen naar de kwetsbaarheid van de vrouw: haar positie bij echtscheiding, verstoting en kinderontvoering door islamitische immigrantenvaders. Kwetsbaarheid stond centraal in de constructie van westerse vrouwelijkheid (Schrover 2009: 200). De problematisering van moslims met gender als centraal element is dan ook allesbehalve een recent verschijnsel (Lutz 1991: 6). Het lijkt erop dat de immigrantenman, als vader en echtgenoot, slechts een negatieve rol werd toebedeeld als een patriarch met bijna absolute macht.

Ook het gezin van een immigrantenmoeder en Amerikaanse, Duitse of Nederlandse vader die niet met elkaar gehuwd waren maar wel kinderen hadden, werd gezien als disfunctioneel of eigenlijk niet bestaand, een schijnconstructie. De erkenning door de vader werd als frauduleus beschouwd. Die veronderstelling was gegrond op de perceptie van de relatie tussen beide ouders als van korte duur en louter seksueel. Ouderlijke liefde ontbrak en de geboorte van het kind berustte op puur rationele motieven. Daarmee ontbraken de publieke en private emoties vereist voor volwaardig burgerschap.

3.5 Conclusies

Behalve huwelijk zijn ook geboorte, afstamming en erkenning bepalend voor de toegang tot nationaliteit. Zoals in dit hoofdstuk is gebleken, is de relatie tussen de ouders en kinderen en tussen de ouders onderling constitutief voor de relatie tussen kind en staat, zoals uitgedrukt in nationaliteit.

In die percepties van gezin en gezinsrelaties zijn gender en etniciteit van groot belang. Lange tijd werd de relatie tussen kind en staat gezien als een louter publieke relatie, waarin de moeder niet was betrokken. Vrouwen kregen het recht om de

nationaliteit aan hun kinderen door te geven dan ook niet zonder meer omdat ze als capabele burgers in het publieke domein werden gezien, maar vanwege hun kwetsbaarheid als moeder en echtgenote in de privésfeer van het gezin. Hoewel er staatsbelangen waren om het kind de nationaliteit van de moeder te onthouden, waren er blijkbaar geen staatsbelangen om het kind de nationaliteit van de moeder te verlenen. Deze perceptie van vrouwen als kwetsbare in plaats van gelijke burgers had tevens tot gevolg dat zij niet volledig dezelfde rechten kregen toebedeeld als mannelijke burgers. Net als bij de nationaliteit van de gehuwde vrouw was er sprake van negatieve gelijkschakeling in de Verenigde Staten en Nederland, waarmee de reproductie van gezinnen in het buitenland werd beperkt. In deze beide landen is dat inmiddels hersteld, in respectievelijk 1994 en 2010, in Duitsland echter hebben kinderen van Duitse moeders geboren vóór 1974 nog altijd geen aanspraak op de Duitse nationaliteit. Het idee dat aan de formele genderdiscriminatie in het nationaliteitsrecht midden jaren tachtig van de twintigste eeuw een einde is gekomen (Joppke 2010: 43), moet dan ook op zijn minst worden genuanceerd.

Bij zowel immigrantenouders als ouders van gemengde gezinnen was de vraag of zij wel over de capaciteiten beschikten om in te stemmen met verkrijging van nationaliteit van hun kinderen, aangezien daarvoor een individuele wil, kennis en verplichting is vereist (Augustine-Adams 2002). Chock (1995) wijst erop dat vrouwen eigenlijk nog steeds vooral als onderdeel van een gezin werden gezien. Zij waren geen zelfstandige burgers, maar nog altijd afhankelijk van de man, die het hoofd van het gezin was. Daarom is de geboorte op het grondgebied van kinderen van ongehuwde immigrantenmoeders voor staten nog altijd zo problematisch.

In dat opzicht hebben gemengde relaties een belangrijke transformatie ondergaan. Lange tijd fungeerden vrouwelijke burgers in gemengde relaties als markeerders van de nationale gemeenschap. Nu hun kinderen in de loop der tijd witter zijn geworden, hebben ze het witte privilege van dubbele nationaliteit verkregen. De rol van gemengde gezinnen als markeerders van de nationale gemeenschap is overgenomen door immigrantenvrouwen, vooral in moslimgezinnen, die nog altijd als disfunctioneel worden gezien en als plaatsen van onderdrukking van vrouwen en kinderen. In een dergelijke problematische privésfeer kunnen tweeden-derdegeneratie-immigranten niet tot deugdelijke burgers worden opgevoed en daarom wordt dubbele nationaliteit voor hen geproblematiseerd.

4 • Het land van mijn moeder

Interviews over nationaliteit en gezinsrelaties

4.1 Inleiding

In de voorgaande twee hoofdstukken is gebleken welke gevolgen huwelijk, geboorte, afstamming en erkenning kunnen hebben voor nationaliteit. Gezinsrelaties zijn zeer bepalend voor de vraag welke nationaliteit of nationaliteiten iemand kan bezitten. De literatuur over individuele ervaringen met nationaliteit besteedt, gezien de nadruk op de publieke relatie met de staat, weinig aandacht aan de relaties met gezinsleden voor de betekenis van nationaliteit. Desondanks blijkt uit die literatuur dat de band met gezinsleden een rol speelt in de wens tot verkrijging van de nationaliteit (Van den Bedem 1993, Swiatkowski 2001, Gilbertson en Singer 2000, Wunderlich 2005: 120). In overeenstemming met het concept relationele nationaliteit van Knop (2001) geldt dit zowel voor de nationaliteit van het land van verblijf als voor de nationaliteit van het land van herkomst of land van herkomst van de ouders (Foblets et al. 2004: 156). In dit hoofdstuk ga ik in op de ervaringen van individuen en de betekenis die zij hechten aan nationaliteit in gezinsrelaties. Gezinsrelaties worden zowel vanuit het perspectief van de ouders als van de kinderen besproken. Daarnaast zal de relatie tussen de partners onderling aan de orde komen.

4.2 Zafer

Zafer is de 33-jarige zoon van een Nederlandse moeder en Turkse vader, geboren in Nederland. Toen hij drie jaar oud was, verhuisden zijn ouders met Zafer en de andere kinderen naar Turkije, waar hij verder opgroeide en nog altijd woont. Hij haalde zijn Master in Canada en werkte in Turkije in het bedrijfsleven. Zijn ouders hadden zich inmiddels na de ziekte van zijn oma van moeders kant weer in Nederland gevestigd. Zafer bezat alleen de Turkse nationaliteit, omdat hij als zoon van een Nederlandse moeder geboren vóór 1985 niet de Nederlandse nationaliteit verwierf. Hierover ging het interview dat ik met hem had.¹

Zafer begon zich vragen over zijn Nederlandse nationaliteit te stellen, nadat een docent hem tijdens zijn studie in Canada had gevraagd waarom hij niet de Nederlandse nationaliteit bezat, hoewel hij geboren was in Nederland en een

Nederlandse moeder had. De docent suggereerde dat sprake was van genderdiscriminatie en stimuleerde hem zich in de kwestie te verdiepen.

Zafer nam contact op met de Nederlandse ambassade in Ankara. Deze antwoordde aanvankelijk dat hij de Nederlandse nationaliteit wel degelijk bezat. Later kwamen ze daarop terug en deelden hem mee dat hij bij nader inzien toch niet de Nederlandse nationaliteit had, in Zafers woorden: ‘because I was not illegitimate at the time of my birth’.² Vóór 1985 kon een Nederlandse moeder immers alleen aan een buitenechtelijk kind haar Nederlandse nationaliteit doorgeven. Er bestond dus onduidelijkheid over de nationaliteit van Zafer en dat kwam vaker voor. Zafer was een van de drie respondenten bij wie dat het geval was. In twee gevallen werd door de Nederlandse autoriteiten een Nederlands paspoort verstrekt en later weer ingenomen, omdat betrokkene niet de Nederlandse nationaliteit zou bezitten. In één geval bleek dat later onterecht en werd tot aan de Raad van State geprocedeerd om de Nederlandse nationaliteit te laten vaststellen (zie ook De Groot 2008).

Zafer kreeg via internet contact met andere kinderen van Nederlandse moeders en sloot zich aan bij de stichting N(e)ederlanderschap ja!. Hij zei dat hij geobserveerd was geraakt door het vraagstuk van zijn Nederlandse nationaliteit.

‘I still believe there is a way to gain Dutch nationality. No one has been able to convince me that I am not Dutch and that I cannot have Dutch nationality. It has been more than a year now that I am actively searching laws about nationality – not just Dutch nationality. I guess I also have problem with the feel of defeat! It is as if I am at the court and everyone is telling me “you are guilty – not Dutch”, but I insist I am (half) Dutch. This is a reality no one has the power and right to change.’

Zafer claimde zijn Nederlanderschap tegenover anderen die hem een recht op die nationaliteit ontzegden. Hij gebruikte daarvoor de taal van het recht. Met de vergelijking van een rechtszaak waarin hij schuldig werd verklaard, maakte hij het tot een kwestie van rechtvaardigheid. Ook gaf hij aan dat alleen hij bepaalde welke nationaliteit hij had en niemand anders. Dat was zijn realiteit, ongeacht de juridische werkelijkheid, die hem dat recht ontzegde. Zafer zocht via internet informatie over nationaliteitsrecht en genderdiscriminatie in het nationaliteitsrecht. Ik kwam met hem in contact nadat hij de universiteit had benaderd met een verzoek om informatie.

Voor Zafer waren er twee redenen om de Nederlandse nationaliteit te wensen. Ten eerste was het voor hem van belang als uitdrukking van zijn individuele identiteit, die hij als half-Turks en half-Nederlands beschouwde. Zafer was de enige respondent die expliciet het begrip etniciteit gebruikte om zijn identiteit te beschrijven:

‘I guess, I say this because my mom is ethnically Dutch and she was a Dutch national living in the Netherlands when I was born. I cannot say that I am totally Dutch, because even though my father currently is a Dutch national, he was not Dutch and he is not of

Dutch ethnicity. Besides, though I have been to the Netherlands many times, I grew up in Turkey. Thus, I am half Turkish, and half Dutch.’

De term etniciteit lijkt een zekere onveranderlijkheid van identiteit te suggereren, een identiteit gebaseerd op afstamming. Toch zag Zafer zijn identiteit niet eenduidig op een dergelijke statische manier. In zijn ogen werd zijn identiteit mede bepaald door zijn verdere band met Nederland, waar hij was geboren en vaak was geweest, maar niet opgegroeid. Dat wordt duidelijk in het volgende fragment:

‘It is hard to explain everything because certain things can only be felt. My bond with the Dutch society comes with my mother’s love of Nederland. Her parents, friends. Thinking that your mother is part of a society (Dutch society) you associate yourself with that society, try to find simple prides. I was born in [plaats in Nederland], the first language I learned and spoke is Dutch (though I know just a couple of words now), I have memories in Nederland while talking with *oma* and *opa*, while learning riding a bike. I guess there are two bonds between me and the two societies: one coming through my parents, other is my memories.’

Hier benadrukte Zafer de band met zijn moeder en haar emotionele band met de Nederlandse samenleving, waaronder met haar ouders en vrienden. Zafer had een nauwe band met zijn moeder en zijn strijd om de Nederlandse nationaliteit deelde hij met haar. Zij bespraken te volgen stappen en wisselden informatie uit. Maar het waren ook zijn geboorte in en vroege herinneringen aan Nederland die zijn band met het land bepaalden. Het was dus niet alleen afstamming, maar geboorte, herinneringen en de band met zijn moeder die zijn band met Nederland bepaalden.

Die band drukte Zafer uit in emoties; de band kon alleen gevoeld worden en moeilijk in woorden uitgedrukt. Hij noemde gevoelens van trots en liefde, die zijn wezen, zijn identiteit uitmaakten (Ahmed, 2004: 2). Die emoties waren echter gericht op het microniveau van familie en jeugdherinneringen en niet op de staat (Lynn-Ee Ho 2009).

Volgens Levesley (2008: 33) is er sprake van een wens een nationaliteit in het gezin te delen, niet alleen vanwege de praktische voordelen die daaraan verbonden zijn, maar omdat het ‘juist’ voelt en een gevoel van gezinseenheid biedt. De beleving van Zafer lijkt hiermee overeen te stemmen. Maar voor Zafer was er daarnaast wel degelijk een praktische reden om de Nederlandse nationaliteit te willen verkrijgen, namelijk de visumplicht. Een visum voor bezoek aan zijn ouders in Nederland was hem al meerdere keren geweigerd of werd pas na lange tijd verstrekt. Dat leidde er onder meer toe dat hij de begrafenis van een tante in Nederland niet had kunnen bijwonen.³

‘No one also thinks how humiliating and disgusting it is to ask for a visa to go to your birth country, to visit your parents. What happens if there is an accident and my mom is hospitalized? I am not even able to go to the Netherlands. Now she is facing the

dilemma: if something happens to her, before we even get a Dutch visa she may pass away. If she moves back to Turkey, she has to sell her flat which means she will have no place to go in the Netherlands.'

De restrictieve toepassing van de visumplicht riep negatieve emoties van vernedering en walging op, niet alleen vanwege de band met zijn familie, maar ook omdat hij een visum moest aanvragen voor zijn geboorteland. Aan zowel geboorte op het grondgebied als aan de band met zijn familie meende hij een recht op toelating tot Nederland te ontleen. De visumplicht betekende voor hem de ontkenning van de Nederlandse identiteit en band met Nederland. De Nederlandse nationaliteit was voor Zafer van belang als uitdrukking van zijn dubbele identiteit, maar ook omdat het hem in staat zou stellen zijn banden met Nederland en zijn familie in Nederland te blijven onderhouden. Het 'praktische' voordeel van de Nederlandse nationaliteit aan de ene kant en identiteit en gezinsrelaties aan de andere kant waren dus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Toen het interview met Zafer plaatsvond, was er nog geen sprake van een optie-recht voor kinderen van Nederlandse moeders geboren vóór 1985. Na 1 oktober 2010 had Zafer echter een recht op de door hem zo gewenste Nederlandse nationaliteit, zonder dat hij daarvoor zijn Turkse nationaliteit hoefde op te geven. Nadien liet hij me weten dat hij het Nederlanderschap had verkregen tijdens een naturalisatieceremonie op de Nederlandse ambassade.

4.3 Ouders over kinderen

Dat de juridische voordelen van nationaliteit, identiteit en gezinsbanden sterk met elkaar zijn verbonden, kwam ook naar voren in de verhalen van ouders over de nationaliteit van hun kinderen.

Veel van de geïnterviewde ouders vonden het in de eerste plaats van belang dat hun kind de nationaliteit van het land van verblijf verwierf. Daarnaast wensten ze de eigen nationaliteit aan hun kind door te geven. De meeste ouders stonden dan ook dubbele nationaliteit voor hun kinderen voor. Het ging ouders niet alleen om het doorgeven van hun wortels en (meervoudige) afkomst, maar meer nog om het bieden van kansen en mogelijkheden aan hun kinderen. Ze waren zich er daarmee van bewust hoezeer nationaliteit de toekomst van kinderen kan bepalen en een vorm van kapitaal vormt (Bauder 2008) of, juist in dit verband, een bezitsrecht, bepaald door geboorte en afkomst (Shachar 2005, 2009). De kinderen zouden zelf, eenmaal volwassen, moeten uitmaken of en hoe ze hiervan gebruik wilden maken.

Deze gedachtegang werd verwoord door een Nederlandse emigrantenvader, die met zijn Nederlandse vrouw in de Verenigde Staten woonde. Ik sprak hem toen het gezin een familiebezoek bracht aan Nederland. Hun dochter had de Amerikaanse nationaliteit automatisch bij haar geboorte op Amerikaans grondgebied verkregen en de Nederlandse door afstamming van haar Nederlandse ouders. De vader

vond het belangrijk dat zijn dochter beide nationaliteiten had, ook al waren hij en zijn vrouw niet van plan de Amerikaanse nationaliteit aan te vragen, omdat ze de Nederlandse nationaliteit niet wilden verliezen. Hij benadrukte het belang van keuzemogelijkheden voor zijn dochter:

‘We zitten nu in Amerika, maar dat ze toch ook zelf die link met Nederland heeft en dat ze zelf kan kiezen, dat er niet voor haar gekozen wordt. (...) Zij heeft dan gewoon twee benen, echt volwaardige nationaliteiten, waar ze zelf dan uit kan kiezen, als ze dat zou willen. (...) Als we toch in de Verenigde Staten blijven wonen en ze zou niet de Amerikaanse nationaliteit hebben, dat zou ook wel gek zijn, denk ik dan. Het is niet haar keuze dat we daar zijn gaan wonen, ze heeft daar recht op die Amerikaanse nationaliteit. Ze is er geboren. Ze heeft er dan haar hele leven gewoond. (...) En als we dan in de Verenigde Staten blijven, is het wel belangrijk dat zij daar als volwaardig burger zal leven. Ja, wat dat dan precies inhoudt, daar moet zij zelf op haar eigen manier invulling aan gaan geven, maar dat zal inderdaad gevoed worden door de school, de vriendjes en dat soort dingen.’

Deze vader benadrukte eerst het belang van de Nederlandse nationaliteit, die het zijn dochter mogelijk maakte een band met Nederland te behouden, onafhankelijk van haar ouders. Vervolgens wees hij op het belang van de Amerikaanse nationaliteit, die een uitdrukking was van haar verbondenheid met het land waar ze was geboren en getogen. De Amerikaanse nationaliteit verzekerde haar van volwaardig burgerschap en daar had ze zijns inziens recht op, juist omdat ze niet zelf de keuze had gemaakt er te wonen, maar haar ouders voor haar. Hij gebruikte, met andere woorden, de ‘toevallige geboorte’ als insluitend argument. Op meerdere momenten benadrukte hij de keuzevrijheid van zijn dochter om naast haar Amerikaanse nationaliteit ook iets met haar Nederlandse nationaliteit te doen, mocht ze dat willen. Ten slotte wees hij op het identiteitsaspect van dubbele nationaliteit: door deelname in het publieke domein zou de dochter steeds meer Amerikaans worden, terwijl ze in het private domein van het gezin een Nederlandse opvoeding kreeg. De dubbele nationaliteit was daarmee tevens een reflectie van die werkelijkheid van zijn dochter.

Dat identiteitsaspect werd eveneens benadrukt door een Nederlandse vrouw met een Iraans-Belgische man, met haar gezin woonachtig in België. De vrouw had alleen de Nederlandse nationaliteit, haar man de Belgische en Iraanse nationaliteit. Haar man had zijn Belgische nationaliteit aan hun kinderen doorgegeven en zijzelf de Nederlandse nationaliteit. De ouders wilden voor hun kinderen tevens de Iraanse nationaliteit verkrijgen, zonder de Belgische en Nederlandse nationaliteit op te geven.

‘Het is bijna kwartetten zeggen we altijd [lacht]. We hebben vooral zoiets van: je moet het ze wel kunnen aanbieden, de weg ernaartoe, dat je dat wel in orde brengt. (...) Wij sturen natuurlijk voor een stukje in de opvoeding. Dat nationaliteitenverhaal of dat cul-

tureel verhaal, dat gaat inderdaad echt over drie culturen. (...) Maar ik vermoed dat zij heel sterk zullen neigen naar het Belgisch zijn, uiteindelijk. En het zou best kunnen dat een van de twee een enorme zoektocht naar Iran begint en dat de andere misschien of naar België of naar Nederland trekt. Maar we willen gewoon een soort van spectrum, ze hebben nu eenmaal de keuze tussen drie.'

Net als de eerdergenoemde vader benadrukte deze moeder de keuzevrijheid van haar kinderen. Daarvoor zag ze als voorwaardelijk dat de ouders een aanbod deden door de nationaliteit voor de kinderen aan te vragen, maar ook door ze in de opvoeding met de verschillende achtergronden te laten kennismaken. Nationaliteit en cultuur hingen voor haar samen. Wat de kinderen ermee zouden doen, kon in de loop der tijd en per kind verschillen. De invloed van de ouders was dan ook beperkt; uiteindelijk was het aan de kinderen zelf hoe ze van het aanbod gebruikmaakten. Haar verwachting was dat de kinderen, omdat ze in België geboren en getogen waren, zich toch vooral Belgisch zouden voelen. Daarom was het voor haar in de eerste plaats belangrijk dat de kinderen de Belgische nationaliteit bezaten, ook al had ze die zelf niet en was ze ook niet van plan die aan te vragen, omdat ze de Nederlandse nationaliteit niet wilde verliezen.

Deze vrouw benadrukte de keuzevrijheid van de kinderen en het gebruik van het woord 'kwartetten' wijst op de gedachte aan een spel met eigen regels, afgegrensd van de omringende samenleving. Alleen maar een vrije keuze en spel is die meervoudige identiteit en daarmee de nationaliteit echter niet, zo beschreven andere ouders. Een Marokkaans-Nederlandse vader vond het belangrijk dat zijn drie kinderen een dubbele nationaliteit hadden, als uitdrukking van hun dubbele identiteit. Hoewel hij die dubbele identiteit beschreef als iets positiefs, zag hij het veel minder als een vrije keuze, maar als iets dat het wezen van zijn kinderen weergaf en dat mede werd bepaald door de sociale omgeving. Zijn kinderen beschouwde hij als half-Marokkaans door opvoeding thuis, en half-Nederlands door de school. Net als de Nederlandse vader met de Nederlands-Amerikaanse dochter maakte hij hiermee een onderscheid tussen identiteitsvorming in het publieke en private domein. De invloed van de omgeving had hij persoonlijk ondervonden. Hij zei zich geen Nederlander te voelen, ondanks zijn Nederlandse nationaliteit, omdat hij door de Nederlandse omgeving steeds weer werd aangesproken op zijn Marokkaanse achtergrond. Het Nederlandse paspoort maakte hem niet tot Nederlander, omdat hij dat niet tevoorschijn kon halen op het moment dat hij in de bus door een Nederlandse vrouw met wantrouwen en als Marokkaan werd bejegend. Hetzelfde, zo vreesde hij, zou voor zijn kinderen gelden.

Een andere respondent, een Nederlandse vrouw met een Ghanese man, zag de meervoudige nationaliteit van haar Nederlands-Ghanese kinderen als symbool van de eigenwaarde van de kinderen, waarmee ze een positieve identiteit als gemengde kinderen zouden kunnen ontwikkelen en zich niet minderwaardig zouden voelen. Omdat ze vreesde voor een toekomst waarin haar 'bijzondere kinderen' met 'een ander kleurtje' met racisme te maken zouden krijgen, vond ze dat zo

belangrijk. De Ghanese ambassade begreep de wens van deze ouders overigens niet: waarom zou iemand de Ghanese nationaliteit willen als hij of zij de Nederlandse al had? De vrouw probeerde nu de Ghanese autoriteiten ervan te overtuigen dat de Nederlandse wetgeving dubbele nationaliteit toestond, om zo de Ghanese nationaliteit voor de kinderen te kunnen verwerven.

Niet voor alle ouders was dubbele nationaliteit voor de kinderen zo belangrijk, ook niet als ze zelf wel dubbele nationaliteit hadden. Een Egyptische vader vertelde hoe zijn Nederlandse echtgenote hem 'haastte' om de Nederlandse nationaliteit aan te vragen. In verband met plannen voor een eigen bedrijf en de visumplicht was het voor hem voordelig die te bezitten. Maar doorslaggevend leek althans voor zijn vrouw te zijn geweest dat hun vóór 1985 geboren kinderen alleen de Egyptische nationaliteit hadden. Door de naturalisatie van hun vader verkregen zij met hem de Nederlandse nationaliteit. De vrouw fungeerde als motor voor naturalisatie van haar man, met het oog op de positie van de kinderen. Kort na de geboorte van hun eerste kind, een dochter, ging de vader naar de Egyptische ambassade om haar daar te laten registreren. Hun tweede kind, een zoon, werd echter nooit bij de Egyptische ambassade geregistreerd en bezat, volgens de ouders, alleen de Nederlandse nationaliteit. 'Gewoon luiheid', lachte de man, het was er nooit van gekomen. Dat impliceert dat de dubbele nationaliteit van de kinderen voor deze ouders niet zo belangrijk was dat in beide gevallen actie werd ondernomen. Hoewel de ouders, net als veel andere ouders in gemengde relaties, hun kinderen zagen als kinderen met een meervoudige of gemengde identiteit, beschouwden ze nationaliteit niet zozeer als uitdrukking van die identiteit, maar vooral als een praktisch instrument.

Toch bleek er later in het interview meer vast te zitten aan de nationaliteit van de kinderen, opnieuw in verband met de door de omgeving opgelegde identiteit. Omdat de dochter donker was en de zoon blond, werden zij door de sociale omgeving heel verschillend benaderd: de zoon als Nederlander, de dochter als buitenlandse. De dochter had het hier moeilijk mee en 'verloor' haar identiteit, aldus haar vader. Ze ging een hoofddoek dragen en daardoor werd ze gediscrimineerd, op straat en in de trein. Nederlandse vriendinnen raakte ze kwijt. De dochter woonde inmiddels in Egypte en was met een Egyptische man getrouwd. De dubbele nationaliteit had haar daartoe de mogelijkheid geboden.

Twee ouders wezen de dubbele nationaliteit voor hun kinderen expliciet af. Een vader van Koerdisch-Iraakse afkomst, een vluchteling die zelf alleen de Nederlandse nationaliteit had, vond dubbele nationaliteit voor zijn kinderen niet van belang. De kinderen die hij met zijn Nederlandse echtgenote had, hadden alleen de Nederlandse nationaliteit en Nederlandse namen. Zijn sociale omgeving sprak hem daar regelmatig op aan, waarop hij zei: 'Dat hij Pepijn heet, dat vind ik nog mooier dan Ali of Koerdische namen en noem maar op. Dat doet mij niks'. De nationaliteit van de kinderen betekende voor hem ook 'überhaupt niks', dus ook niet de Nederlandse. 'Ze zouden net zo goed Bulgaars kunnen zijn, of Afghaans. Ik hecht geen belang aan welke nationaliteit dan ook.' Deze vader vond het verbin-

den van betekenis aan nationaliteit in de zin van identiteit en afkomst gevaarlijk; de gevaren daarvan had hij als Koerdische vluchteling uit Irak aan den lijve ondervonden. De keuze voor uitsluitend de Nederlandse nationaliteit van zijn kinderen was voor hem dan ook een principiële en politieke keuze.

In paragraaf 3.3.3 bleek al dat sommige ouders zich actief verzetten tegen de registratie in het GBA van de buitenlandse nationaliteit van hun kinderen. Ik heb dat verklaard als een reactie van ouders op processen van *unmaking citizenship* (Nyers 2006). Deze ouders vreesden dat door de registratie van de dubbele nationaliteit hun kinderen niet als volwaardige Nederlandse burgers zouden worden gezien, maar als niet-essentiële, potentieel gevaarlijke burgers wier Nederlandse nationaliteit kon worden afgenomen. Dat gold voor Linda, een Nederlandse moeder, getrouwd met een man met de Nederlandse en Marokkaanse nationaliteit. Haar man was geboren in Nederland en had een Marokkaanse vader en Nederlandse moeder; de kinderen hadden dus één Marokkaanse grootouder. De kinderen hadden via hun vader eveneens de Marokkaanse naast de Nederlandse nationaliteit verworven, aldus het GBA. De ouders hadden de kinderen echter nooit bij de Marokkaanse ambassade geregistreerd en hadden Nederlandse namen voor de kinderen gekozen, om dat onmogelijk te maken.⁴ Tevens waren zij vóór de hervorming van de Marokkaanse familiewetgeving in 2004 voor de Nederlandse wet getrouwd en werd dat huwelijk in Marokko niet erkend.

In tegenstelling tot de meeste andere ouders vond Linda niet dat dubbele nationaliteit haar kinderen kansen en mogelijkheden bood, of toegang tot hun roots of meervoudige identiteit. Ze zag dubbele nationaliteit niet als een voordeel, maar als een last en bedreiging waarvoor ze haar kinderen wilde behoeden. Haar echtgenoot zag dat anders, maar liet haar haar gang gaan.

Voor Linda was de strijd tegen de registratie van de dubbele nationaliteit van haar kinderen een strijd om hun identiteit. Zij verbond de Marokkaanse nationaliteit met een religieuze identiteit omdat, naar haar beleving, dat ook in het Nederlandse publieke en politieke debat gebeurde. De dubbele nationaliteit was voor haar een teken dat haar zoons als moslim werden gezien. Die toegeschreven identiteit van de kinderen wees ze af, nu noch zichzelf noch haar man gelovig was. Linda definieerde haar kinderen gedurende het interview op verschillende manieren, als half-Marokkaans, met een kwart Marokkaans bloed, 75% Nederlands en ten slotte: 'Ik heb gewoon Nederlands kinderen. Punt uit.' Wanneer de kinderen niet geregistreerd zouden staan als kinderen met dubbele nationaliteit, zou hun Nederlandse, niet-religieuze, niet-islamitische identiteit veel duidelijker zijn. Daarmee hoopte ze haar kinderen te beschermen tegen de processen van *unmaking citizenship*: haar vrees dat bij dubbele nationaliteit, de Nederlandse nationaliteit van de kinderen zou kunnen worden afgenomen en haar kinderen zouden kunnen worden uitgezet naar Marokko. Hoewel sinds 1 oktober 2010 intrekking van het Nederlanderschap wegens terrorisme mogelijk is van personen met dubbele nationaliteit, van zowel geboren als genaturaliseerde Nederlanders (en dus ook van deze kinderen met één Marokkaanse grootouder, paragraaf 8.4), bleek dat sommige ouders het

idee hadden dat intrekking van het Nederlandschap ook bij gewone strafbare feiten mogelijk zou zijn.

Toch was Linda's strijd niet alleen gericht op de Nederlandse politieke context, maar ook op de relatie met haar man en schoonfamilie. Ze was onzeker over de identiteit van haar man, die ze weliswaar niet als moslim zag, als een 'Hollander' of op zijn hoogst half-Marokkaans, maar van wie ze tevens vreesde dat hij de kinderen naar Marokko zou kunnen ontvoeren als hun huwelijk stuk zou lopen. Haar schoonvader had gewild dat zijn zoon en Linda in Marokko zouden zijn getrouwd en dat de kinderen Marokkaanse namen hadden gekregen. De vrouw beschreef haar schoonvader als conservatief en autoritair en ze verweet haar man dat die zich niet meer tegen zijn vader verzette. De situatie was dusdanig geëscaleerd, dat ze met haar schoonvader geen contact meer had. Linda was bezig de identiteit van de kinderen in zowel het publieke als het private domein te bevechten en zag de nationaliteit van haar kinderen als medebepalend voor de band die ze met hen voelde. De gedachte dat nationaliteit de band tussen ouder en kind beïnvloedt, vinden we, behalve bij Zafer, ook in de interviews met enkele andere kinderen terug.

4.4 Kinderen over ouders

We hebben gezien dat veel ouders dubbele nationaliteit verbonden met kansen en mogelijkheden voor hun kinderen. Uit Ute's verhaal blijkt welke kansen en mogelijkheden het bezit van dubbele nationaliteit haar bood. Ute was de dochter van een Nederlandse vader en Duitse moeder, in Nederland geboren, maar in Duitsland opgegroeid. Ze had beide nationaliteiten: de Nederlandse verkreeg ze bij geboorte op grond van afstamming van een Nederlandse vader, de Duitse op grond van de optie die haar moeder voor haar tijdens de Duitse overgangsregeling voor kinderen van Duitse moeders had uitgebracht. Ute had het document waaruit die optie bleek nog altijd in bezit en las het tijdens het interview aan me voor. Na de middelbare school in Duitsland te hebben afgerond, ging ze in Nederland studeren. Ze vond een baan en trouwde met een Nederlandse man, met wie ze een zoon kreeg. Haar ouders en zus woonden nog altijd in Duitsland. Met de Nederlandse nationaliteit kon ze eenvoudig in Nederland studeren. Dit mondde uiteindelijk uit in permanente vestiging.

Hetzelfde gold voor de dochter van een Nederlandse vader en Braziliaanse moeder, geboren en getogen in Brazilië, die op grond van de Nederlandse nationaliteit die ze via haar vader verkreeg in Nederland kwam studeren, waarna haar Braziliaanse man haar volgde en ze in Nederland een gezin stichtten. De dochter van een Argentijns-Nederlands echtpaar had in Argentinië gestudeerd en gewerkt. Deze kinderen maakten van dubbele nationaliteit gebruik als een vorm van kapitaal of bezitsrecht, door toegang tot het land in de vorm van verblijf, studie en werk. Door daadwerkelijk in het land van de nationaliteit te wonen, werd vervolgens de ver-

bondenheid met dat land en de familie daar versterkt en kreeg de nationaliteit ook andere, meer relationele betekenissen.

Ute hechtte aan het bezit van dubbele nationaliteit. De Duitse nationaliteit vond ze belangrijk in verband met de relatie met haar ouders, vooral haar moeder:

‘Emotioneel gezien, wil ik het gewoon. Mijn moeder is gewoon Duits, weet je. Als er iets met haar gebeurt, dat heeft misschien niets te maken met het paspoort, maar ik zou makkelijker dingen voor haar kunnen regelen. Plus het gevoel, mijn moeder is gescheiden en weer getrouwd en weer gescheiden en die hield dezelfde naam als ik. De naam van mijn vader. Omdat ze zegt: “Ik wil niet anders heten als mijn kinderen.” En ik heb misschien naar haar het gevoel: mijn moeder is in Duitsland, mijn vader ook, maar nu mijn moeder – je kunt toch dichterbij blijven als je dezelfde nationaliteit hebt. Misschien om mijn moeder.’

Interviewer: ‘Zoals je moeder dezelfde naam als haar kinderen wil hebben, wil je zelf dezelfde nationaliteit als je moeder hebben. Bedoel je dat?’

Respondent: ‘Ja, zo’n soort gevoel. Mijn moeder heeft trouwens ook beide nationaliteiten, ook de Nederlandse, omdat ze met mijn vader is getrouwd. En mijn zus heeft ook beide nationaliteiten. Mijn vader is de enige [lacht] die alleen de Nederlandse heeft.’

Ute verwoordt duidelijk het door Levesley (2008: 33) genoemde belang van gevoel van gezinseenheid. Voor haar bepaalde het bezit van de Duitse nationaliteit mede de emotionele kwaliteit van de relatie met haar moeder. Juist gezien de fysieke afstand, bracht de gedeelde nationaliteit ze nader tot elkaar. Het is opvallend dat ze het belang van de Duitse nationaliteit beschreef in termen van de relatie met haar moeder, maar niet de relatie met haar vader noemde, evenmin als Zafer overigens, die aan het begin van dit hoofdstuk aan het woord kwam. Ondanks het belang dat Ute voor zichzelf hechtte aan dubbele nationaliteit, wist ze niet of haar zoon eveneens de Duitse nationaliteit naast de Nederlandse bezat. Ze vond het blijkbaar niet essentieel haar Duitse nationaliteit aan haar kind door te geven. De betekenis die de Duitse nationaliteit naast de Nederlandse voor haar had, werd echter niet alleen bepaald door de relatie met haar moeder, maar ook door het feit dat ze in Duitsland was opgegroeid en daar haar jeugd had doorgebracht.

De band met familie alleen is derhalve onvoldoende voor het ontstaan van verbondenheid, omdat verbondenheid mede wordt bepaald door de vraag waar iemand zijn of haar levensmiddelpunt heeft. Volgens Snel, Engbersen en Leerkes (2004) komt familiebezoek in het herkomstland onder alle immigranten veel voor. Familiebezoek is van grote betekenis voor het behoud van transnationale familiebanden (Mason 2004). Maar familierelaties zijn niet altijd hecht, of zij verzwakken in de loop der tijd, zo blijkt uit het verhaal van John. John had een Britse vader en een Nederlandse moeder. Zijn vader woonde al meer dan dertig jaar in Nederland en sprak vloeiend Nederlands. Hij had alleen de Britse nationaliteit en voelde zich, aldus zijn zoon, nog altijd Brit. John had beide nationaliteiten, de Britse via zijn Britse vader en de Nederlandse door naturalisatie als volwassene. Hij hechtte

groot belang aan beide nationaliteiten. Hij had een band met Groot-Brittannië door ‘mijn vader, door de taal die er altijd is geweest. En ten derde mijn familie die ik daar heb’. Tijdens zijn jeugd bezocht hij met zijn ouders zijn familie regelmatig. Maar toen de bindende factor in de familie, zijn oma, overleed en een aantal echtscheidingen in de familie plaatsvond, werd de band minder hecht. Hij ging minder vaak naar Groot-Brittannië en zag zijn familie niet vaak meer. John had er wel vrienden en keek regelmatig naar de Britse televisie, maar voelde weinig verbondenheid met de mensen daar. Zijn verbondenheid was met Nederland, het land waar hij weliswaar niet was geboren (hij was in Canada geboren), maar wel opgegroeid. Zoals een Australisch-Nederlandse respondent het uitdrukte: ‘Dat is niet mijn leven, mijn leven is hier en daar zijn mijn vrienden en *family*, maar ik pas daar niet zo goed meer bij.’

Een band met de nationaliteit en het land van een ouder ontstaat niet, of is moeizaam, wanneer de relatie met die ouder problematisch is. Dit blijkt uit het verhaal van Michael, zoon van een Nederlandse moeder en Amerikaanse vader. Hij bezat de Nederlandse, maar niet de Amerikaanse nationaliteit. Volgens Michael verkreeg hij bij zijn geboorte niet de Amerikaanse nationaliteit als gevolg van diplomatieke afspraken ten tijde van de Vietnamoorlog tussen Nederland en de Verenigde Staten, die het zijn ouders onmogelijk maakten te trouwen en het zijn vader onmogelijk maakten zijn zoon bij de geboorte te erkennen. Zijn vader had wel notarieel laten vastleggen dat hij de vader was, maar op de geboorteakte stond vermeld ‘vader onbekend’. Michael vertelde het verhaal zoals hij het van zijn ouders had gehoord, hoe het precies zat, wist hij niet en hij sloot niet uit dat hijzelf of zijn ouders het verkeerd hadden begrepen. Hoewel het mogelijk zou moeten zijn, aldus Michael, om de Amerikaanse nationaliteit te verkrijgen, zou het een grote administratieve rompslomp met zich meebrengen. Toen hij probeerde uit te zoeken welke stappen hij moest zetten, begon hij weer te twijfelen: wilde hij de Amerikaanse nationaliteit wel?

‘Ik voel me uiteindelijk Nederlander, ik voel me niet zozeer Amerikaans. Dus waarom wil ik dan Amerikaans worden? Ik hoef dat niet, ik wil gewoon dat mijn vader als mijn vader erkend wordt. Dus uiteindelijk is dat een beetje verwaterd, dat hele plan om dat te gaan regelen. Een keer in de zoveel tijd denk ik weer: ja, nu ga ik er eens werk van maken, maar dat heb ik nog niet gedaan in ieder geval. (...) Ik heb, zeg maar, ook wel een haat-liefdeverhouding met mijn vader, dus dan heb ik ook een haat-liefdeverhouding met Amerikaans zijn. Maar ik weet niet, op een gegeven moment, dacht ik: ja, ongeacht of ik mijn vader nou een eikel vind, of niet, het is wel mijn vader. En dat is hetgeen wat ik ook het principepunt vind, omdat ik wel hetzelfde bloed heb als mijn vader. Het is mijn vader.’

De moeizame relatie met zijn vader bepaalde voor Michael tevens de moeizame relatie met de Amerikaanse nationaliteit, wat de vraag oproep of het alle moeite wel waard was. De Amerikaanse nationaliteit zou de formele erkenning betekenen

van het feit dat zijn vader zijn vader was. Maar uiteindelijk was het aan Michael zelf om dat te erkennen.

Er waren meer respondenten die hun nationaliteit niet met hun ouders deelden. Soms werden hele gezinnen genaturaliseerd, ouders en kinderen tegelijk. Maar een drietal respondenten had zelf wel de Nederlandse nationaliteit, terwijl hun ouders of een van hun ouders deze niet hadden. Geen van hen definieerde dat als probleem. Ze vonden het vanzelfsprekend dat deze ouder, zoals de vader van John, de Nederlandse nationaliteit niet aanvroeg, maar even vanzelfsprekend dat ze deze zelf wel verkregen. Een andere respondent, de zoon van Marokkaanse ouders geboren in Nederland, had op achttienjarige leeftijd door optie de Nederlandse nationaliteit verkregen. Zijn vader had ervan afgezien de Nederlandse nationaliteit aan te vragen, omdat hij dacht niet aan de voorwaarden te kunnen voldoen. Maar hij steunde zijn zoon in de optie voor de Nederlandse nationaliteit. Volgens de zoon was het in zijn gemengde vriendenkring vanzelfsprekend dat jongeren rond hun achttiende de Nederlandse nationaliteit aanvroegen, ook als de ouders deze niet hadden. Op de reacties van de familie komen we later nog terug. Eerst komt de nationaliteit van de partner aan bod.

4.5 De nationaliteit van de partner

In hoofdstuk 2 hebben we gezien dat Nederlandse vrouwen tot 1964 het Nederlanderschap automatisch verloren wanneer zij trouwden met een buitenlandse man.

Een van de geïnterviewde vrouwen, Marleen, had op deze manier haar Nederlanderschap verloren. Marleen was ten tijde van het interview eind zeventig. Ze was eind jaren vijftig getrouwd met een Turkse man die ze in Nederland had ontmoet. Ze verloor bij haar huwelijk automatisch de Nederlandse nationaliteit en werd automatisch Turkse. Ze kregen een dochter en gingen vervolgens in Turkije wonen, waar een tweede dochter werd geboren. Ten tijde van het interview woonde Marleen nog steeds met haar man in Turkije. Ik interviewde haar toen ze voor een familiebezoek in Nederland was.

Op het moment van het huwelijk wist Marleen niet dat ze haar Nederlanderschap zou kwijtraken. Haar ouders waren niet blij met haar vertrek naar Turkije en haar vader bracht boeken uit de bibliotheek voor haar mee om haar te waarschuwen voor de positie van de vrouw in Turkije. Maar niemand waarschuwde haar voor het verlies van het Nederlanderschap. Marleen ondervond in de jaren erna de gevolgen van dat verlies. Zij onderhield nauwe banden met haar familie in Nederland, die ze destijds elk jaar bezocht en tegenwoordig meerdere keren per jaar. Voor elk familiebezoek was een visum nodig. In het begin kreeg ze dat eenvoudig en kon ze bij het consulaat wachten op de verstrekking van het visum. In de loop der jaren werd echter het visumbeleid restrictiever, verschoof de beslissingsbevoegdheid van het consulaat naar de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) in Nederland en werd een visum steeds moeilijker te krijgen. Net als Zafer stak het

haar dat ze een visum nodig had voor het land waar ze was geboren, terwijl ze voor haar gevoel altijd Nederlandse was gebleven.

Toen Marleen tijdens een van haar bezoeken aan Nederland informeerde naar de mogelijkheden om haar Nederlanderschap terug te krijgen, werd haar verteld dat dit alleen kon door ontbinding van het huwelijk, door echtscheiding of overlijden van haar echtgenoot. Tijdens het interview verdedigde Marleen meermaals dat ze de keuze voor echtscheiding niet had willen maken, hetgeen impliceert dat ze zich gesteld voelde voor de keuze tussen echtgenoot en vaderland. Marleen kreeg haar Nederlanderschap niet terug door de overgangsregeling van 1964, maar pas in 2003, en sindsdien had ze beide nationaliteiten.⁵ Niet de Nederlandse ambassade, maar andere Nederlandse vrouwen met een Turkse man hadden haar geïnformeerd over de mogelijkheden het Nederlanderschap te herkrijgen. Ook nadat ze haar Nederlanderschap had teruggekregen, werd ze echter nog met de gevolgen van het verlies geconfronteerd: haar kinderen kwamen niet in aanmerking voor de optie voor latente Nederlanders, omdat ze geen Nederlandse was toen haar kinderen werden geboren. Marleen vond dit onrechtvaardig en ervoer het als een straf voor haar huwelijk met een Turkse man. Ze had iedereen aangeschreven die ze had kunnen bedenken: de koningin, de Nationale Ombudsman en advocaten. Verwerving van de Nederlandse nationaliteit voor haar kinderen zou voor haar een erkenning betekenen van het feit dat ze altijd Nederlandse was gebleven.

Verlies van Nederlanderschap door huwelijk treedt thans niet meer op en sinds 2003 kunnen Nederlanders de nationaliteit van de huwelijkspartner aanvragen zonder de Nederlandse te verliezen. Ik heb geen respondenten gevonden die hiervan gebruik hebben gemaakt; wel drie respondenten die dat overwogen. Een Nederlandse vrouw zou de Iraanse nationaliteit van haar man automatisch verwerven, zodra ze met hem op voor de Iraanse wet geldige wijze zou zijn getrouwd. Doel daarvan was een familiebezoek aan Iran mogelijk te maken. Ze vond het belangrijk dat de kinderen kennis zouden kunnen maken met de Iraanse cultuur en de Iraanse familie van haar man. Maar ze beschouwde het niet als een vrije keuze om de Iraanse nationaliteit te verwerven, noch als een uitdrukking van een band met Iran, ook gezien de complexe relatie van haar man, die vluchteling was, met zijn herkomstland.

Een Nederlandse vrouw met een Ghanese man wilde eveneens de Ghanese nationaliteit aanvragen, omdat ze een band met Ghana hoopte op te bouwen. Die band met Ghana en de dubbele nationaliteit van haar kinderen representeerden voor haar de gemengdheid van het gezin. Maar ook wilde ze het huis dat ze bouwden in Ghana voor zichzelf en de kinderen veiligstellen. Buitenlanders mogen in Ghana geen onroerend goed bezitten. Voor verkrijging van de Ghanese nationaliteit was echter nodig dat ze in Ghana woonde; vooralsnog kwam ze er niet voor in aanmerking.

Een Nederlandse man overwoog de Macedonische nationaliteit van zijn vrouw aan te vragen, omdat hij gedurende zijn verblijf aldaar een band met het land had opgebouwd en de taal had geleerd. Hij droomde van een vakantiehuisje in

Macedonië, waar ze misschien samen hun oude dag zouden doorbrengen. Ook in Macedonië kunnen buitenlanders geen onroerend goed bezitten. Tevens was een belangrijke reden dat hij verwachtte dat dubbele nationaliteit zijn carrièreperspectieven in zijn internationale werkkring zou vergroten.

Deze redenen om de nationaliteit van de partner aan te vragen: familiebezoek, een huis in het herkomstland van de partner, als uitdrukking van de gemengde identiteit van het gezin, roepen de relationele nationaliteit van Karen Knop in herinnering. Maar niet alleen zijn de verhalen van respondenten over de nationaliteit van hun partner veel minder uitgesproken dan die van ouders over de nationaliteit van de kinderen en vice versa, ook hier wordt weer duidelijk dat er meer is dan alleen de relatie met de partner, dat mensen ertoe brengt diens nationaliteit aan te vragen of dat te overwegen. Ook voor de immigrantenpartners in Nederland is een relatie of huwelijk met een Nederlandse man of vrouw slechts een van de factoren in de opgebouwde band met Nederland en dus zeker niet de enige reden om de Nederlandse nationaliteit aan te vragen. De aanvraag van het Nederlanderschap kan gemotiveerd zijn door de wens onafhankelijkheid van de Nederlandse partner te verwerven, als uitdrukking van een zelfstandig met Nederland opgebouwde band, zo vertelde een Australisch-Nederlandse man met een Nederlandse vriend.

‘Ja, dat vond ik toen belangrijk. (...) Hier woon ik; dat heb ik besloten, ik ga hier wonen. We hebben relatie al sinds jaren, maar je weet nooit wanneer dat kan aflopen, van een dag op een ander. Als J. bijvoorbeeld een auto-ongeluk had gehad toen en hij leefde niet meer, dan word ik gewoon het land uitgezet. Dat speelt ook een rol. Dat wil ik zelf besluiten, of ik hier wegga of niet. Niet dat ik weg moet, omdat ik geen partner meer heb. Ook voor andere dingen waar je de partner voor nodig hebt, als ik de nationaliteit heb, dan heb ik die niet meer nodig. Gewoon zelfstandig. En dat geeft een ander gevoel. Heel ander gevoel.’

Interviewer: ‘Kan je dat gevoel een beetje beschrijven?’

‘Vrijheid. Gewoon in één woord eigenlijk: vrijheid. (...) Je hoeft er geen gebruik van te maken, het is gewoon een gevoel dat je hebt. Je kunt je zelf zijn, je kunt doen wat je wilt, wanneer je wilt. Je hoeft niet een partner daarvoor te hebben. Het is niet zo lekker, natuurlijk, als je verantwoordelijk bent voor [afhankelijk bent van, bdh] je partner. [lacht] Ook voor je partner niet, volgens mij.’

4.6 Reacties van de familie

In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien dat in politieke debatten regelmatig werd verwezen naar de druk van familie, van mannen en ouders, die naturalisatie van vrouwen en kinderen zouden ontmoedigen. Een gebrek aan vrijheid van individuen om zelfstandige nationaliteitskeuzes te maken werd daarmee naar het privé domein verwezen. Volgens Wunderlich (2005: 132-133) namen Duitse autoriteiten vaak aan dat de familie druk uitoefende om naturalisatie te ontmoedi-

gen, maar wezen haar interviews op het tegendeel. Individuen ondervonden steun van hun families of, als ze tegenstand verwachtten, vroegen ze eerst de nationaliteit aan en informeerden daarna pas hun familie (Siegler 2000: 196). Ook zouden vrouwen juist als motor tot naturalisatie fungeren (Jones-Correa 1998, Wunderlich 2005: 127).

Dit beeld wordt bevestigd door de interviews. We zagen al dat een Nederlandse vrouw haar Egyptisch-Nederlandse echtgenoot stimuleerde de Nederlandse nationaliteit aan te vragen; een Nederlands-Marokkaanse man stimuleerde zijn Marokkaanse vrouw eveneens zo snel mogelijk het Nederlanderschap aan te vragen. Tegenstand ondervonden maar weinig mensen. Enkele respondenten van Turkse, Koerdische en Marokkaanse afkomst vertelden over de tegenstand die vroeger wel in de immigrantengemeenschappen in Nederland ten opzichte van naturalisatie had bestaan, maar al lang was verdwenen. Naturalisatie was een vanzelfsprekende zaak geworden, aldus een respondent met de Nederlandse en Turkse nationaliteit:

‘Ik weet nog wel van mijn vader en moeder, dat ze zeiden over de eerste mensen die de Nederlandse nationaliteit verkregen: “Die persoon is, hoe noem je dat? Vernederlandst.” Dat werd negatief bekeken. Maar nu is het juist andersom, de mensen die de Nederlandse nationaliteit hebben, die worden nu denk ik gezien in termen van die is vooruitstrevend, of die is verstandig.’

Drie respondenten hadden te maken gehad met negatieve reacties van familie op verwerving van de Nederlandse nationaliteit. Een man van Australische afkomst, die door naturalisatie automatisch de Australische nationaliteit verloor, beschreef de negatieve gevoelens van verlies, schuld en angst op het moment dat hij Nederlander werd, vanwege die reacties van zijn familie:

‘[Het] is zeker niet zo makkelijk om dat te doen. Dat heeft niets te maken met nationaliteit. Het heeft te maken met wie daar allemaal is, wat je achtergelaten hebt. Ik voelde me ook een beetje schuldig, dat ze zullen denken dat ik mijn rug naar hun toedraai: bekijk het maar, ik ga. En dat was het gewoon niet. Daar was ik ook een beetje bang voor, dat ze dat zouden denken.’

Toch had hij zich hierdoor niet laten weerhouden:

Respondent: ‘De family in Australië vond het afschuwelijk.’

Interviewer: ‘Ja, waarom?’

Respondent: ‘Ja, ik ben niet meer Australisch. Zo ja.’

Interviewer: ‘En waarom vonden ze het erg?’

Respondent: ‘Ja, ze zijn trotse, Australische mensen natuurlijk. Ze zijn nooit Australië uit geweest. Ze zijn gewoon Australiër. Ze zijn een beetje trots op Australië en kunnen zich niet voorstellen dat ze hun way of wrong zullen opgeven. Nee, ik heb er eigenlijk met niemand over gepraat. Ik heb het voor mezelf besloten. Kijk, dat is een proces van

jaren natuurlijk. (...) De eerste jaren is gewoon even kijken wat ik hier kan, kan ik hier werken of niet, dan: ik blijf wel hier. Ik vind het wel mooi. Even kijken wat ik zelf ervan vond en niet wat andere mensen zeggen. Ja, je moet zelf beslissen. En het bevalt me nog steeds goed.'

De man was overigens wel bezig zich te informeren over de mogelijkheden om de Australische nationaliteit terug te vragen, met behoud van Nederlanderschap, nu Australië sinds 2002 dubbele nationaliteit toestond. Een vrouw van Servische afkomst werd door haar zus bekritiseerd toen ze de Nederlandse nationaliteit wilde aanvragen. Ze was de oudste van drie kinderen en de eerste in het gezin die de Nederlandse nationaliteit verkreeg. Later volgden dezelfde zus en haar broer haar voorbeeld. Haar ouders hadden de Nederlandse nationaliteit niet aangevraagd. Het behoud van de Joegoslavische nationaliteit hielp haar keuze te legitimeren tegenover haar zus.

'En op dat moment dat ik hem heb gekregen, had mijn zusje iets van: ik zou het nóóit doen. Belachelijk, dat ik dat deed. Ik zeg: nou, het is gewoon voor mij, pure gemakzucht. Ik offer mijn Joegoslavische nationaliteit niet op, want dat doe ik niet. Dat is gewoon een deel van mij, dat is gewoon gevoelsmatig. Ik doe er nou ook niks meer mee, hoor, ik gebruik hem eigenlijk helemaal niet meer. De afgelopen jaren heb ik hem amper gebruikt. Want ik reis nu constant met mijn Nederlandse paspoort. Maar het is gewoon gevoelsmatig dat ik het heb. En toentertijd had mijn zusje zoiets van: nou, ik zou het nooit doen, dit en dat. Een paar jaar later had zij er ook een beetje tabak van, van al dat geouwehoer, met al die visa enzovoort. Nou ja, goed, onderhand hebben wij alle drie nu een dubbele nationaliteit.'

De respondente gaf in dit interviewfragment aan dat verkrijging van de Nederlandse nationaliteit geen identiteitskeuze was, maar om praktische redenen plaatsvond. Ook al gebruikte ze alleen nog haar Nederlandse paspoort, door het behoud van de Joegoslavisch-Servische nationaliteit kon ze haar familie duidelijk maken dat ze gevoelsmatig Servische bleef. De Servische nationaliteit gaf uitdrukking aan wat ze 'echt' was, omdat ze daar geboren was en daar vandaan kwam. Niet alleen ten tijde van de naturalisatie, ook jaren later nog bood de dubbele nationaliteit haar een legitimatie ten opzichte van haar familie. Het belang daarvan leek toe te nemen naarmate ze zich meer Nederlands voelde en volgens haar familie dreigde te 'vernederlandsen'. De dubbele nationaliteit vormde daarmee de erkenning van de relatie met haar ouders en hun verleden en afkomst (Foblets et al. 2004: 156). Maar ook voor zichzelf gaf de Servische nationaliteit aan dat ze haar identiteit niet was verloren, dat het nog steeds deel van haar uitmaakte, ondanks haar Nederlandse man, Nederlandse sociale omgeving en de steeds sporadischer wordende bezoeken aan Servië.

4.7 Conclusies

Zowel ouders als kinderen beschouwen het bezit van de nationaliteit van het verblijfsland en geboorteland als een ‘natuurlijk’ recht van kinderen (Hussain en Baguley 2005: 411), maar dat geldt ook voor de nationaliteit op basis van afstamming verkregen. In tegenstelling tot de literatuur zien zij geen fundamenteel onderscheid tussen beide. Ook dubbele nationaliteit lijken ouders te beschouwen als een natuurlijk recht van de kinderen, of in ieder geval van de eigen kinderen, want niet alle ouders vonden dat alle kinderen altijd recht hadden op dubbele nationaliteit. Op dit punt wordt teruggekomen in hoofdstuk 9. Voor veel ouders biedt dubbele nationaliteit zicht op een hoopvolle toekomst vol mogelijkheden, waarin hun kinderen volop gebruik zullen kunnen maken van de geboden kansen. Voor een minderheid van de ouders was die toekomst met dubbele nationaliteit echter verbonden met negatieve emoties en de angst dat hun kinderen op hun afkomst zullen worden afgerekend.

Er is een duidelijk verschil tussen hoe over de nationaliteit van de kinderen en over de nationaliteit van de partner wordt gesproken. Ook al kunnen er duidelijke redenen zijn om de nationaliteit van de partner aan te vragen en daarom dubbele nationaliteit te willen, hierover wordt niet gesproken in termen van een recht. Het is eerder de eigen, zelfstandige relatie met staat, land en de sociale omgeving, die reden is dubbele nationaliteit te willen en die daarmee ook een zekere onafhankelijkheid van de partner waarborgt.

Tevens is gebleken dat de sociale omgeving en politieke context belangrijke consequenties kunnen hebben voor de betekenis die nationaliteit in gezinsrelaties heeft. Er is geen scherp onderscheid te trekken tussen het publieke en private domein; beide beïnvloeden elkaar. Of dubbele nationaliteit voor kinderen een positieve betekenis kan hebben, wordt mede bepaald door de betekenis van dubbele nationaliteit in de sociale omgeving. Wanneer dubbele nationaliteit negatieve betekenis in de sociale context wordt verleend, kunnen ouders hier echter verschillend op reageren: het belang van dubbele nationaliteit benadrukken, of kiezen tegen dubbele nationaliteit. Tevens benadrukken ouders dat ze slechts hun kinderen een of meer nationaliteiten kunnen aanbieden; welke betekenis nationaliteit voor de kinderen uiteindelijk krijgt, zal per tijd, plaats en kind verschillen. De betekenis van nationaliteit is een dynamisch proces in een wisselwerking tussen individu, samenleving en staat en blijft daarmee veranderlijk.

Tot slot, hoewel gezinsleden veelal nastreven dat zij dezelfde nationaliteiten delen, blijkt in praktijk dat zij niet altijd toegang hebben tot dezelfde nationaliteiten. De nationaliteitsrechtelijke eenheid van het gezin, nog altijd uitgangspunt in het nationaliteitsrecht, is in de praktijk niet altijd eenvoudig te verwezenlijken. Soms wordt het onderdeel van een strijd om nationaliteit die persoonlijk, publiek en politiek kan zijn.

5 • Verloren zonen

De externe nationaliteit van emigranten

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk kwamen Nederlandse emigranten in het buitenland al enkele malen aan het woord. We zagen dat zij aarzelden de nationaliteit van het land van verblijf aan te vragen, omdat ze de Nederlandse nationaliteit niet wilden verliezen. Hoewel volgens de literatuur emigratie veel minder dan vroeger wordt gezien als een stap waarbij verlies van nationaliteit dient op te treden, vrezen emigranten blijkbaar nog altijd voor dat gevolg. In dit hoofdstuk wordt de vraag gesteld hoe het beleid inzake de nationaliteit van emigranten zich de afgelopen decennia heeft ontwikkeld. Hoe wordt de relatie gezien tussen de emigrant en de staat die hij of zij heeft verlaten? Worden emigranten gezien als ‘verloren zonen’, niet langer deel uitmakend van de nationale gemeenschap, of wordt getracht de banden met hen te behouden? Wanneer leidt deze wens tot behoud van banden tot aanvaarding van dubbele nationaliteit?

5.2 Verenigde Staten

Eind negentiende eeuw hanteerde de Verenigde Staten de klassieke nationalistische positie waarin de staat het recht opeiste immigranten te naturaliseren, maar zijn burgers het recht ontzegde hun Amerikaanse nationaliteit vrijwillig op te geven (Roché 1963: 328). Met dit beleid trachtte de Verenigde Staten enerzijds als immigratieland een gemeenschap op te bouwen en anderzijds conflicten, bijvoorbeeld over de dienstplicht, met herkomstlanden te voorkomen (Keelaghan-Silvestre 1982: 296).

Toch konden Amerikanen hun nationaliteit wel tegen hun wil verliezen. Verschillende daden werden gezien als daden van afstand, die tot verlies van nationaliteit dienden te leiden. Geboren en genaturaliseerde Amerikanen werden verschillend behandeld: voor de laatste groep werd minder bewijs noodzakelijk geacht om aan te nemen dat zij afstand hadden gedaan (Roché 1951: 290). Verblijf in het buitenland alleen was onvoldoende voor intrekking van de nationaliteit, behalve bij degenen die vielen onder de *Bancroft Treaties*, voor wie na twee jaar verblijf in het herkomstland verlies van nationaliteit optrad. Er was dus sprake

van drie categorieën Amerikaanse staatsburgers: geboren Amerikanen, genaturaliseerde Amerikanen die onder de *Bancroft Treaties* vielen en genaturaliseerde Amerikanen die hier niet onder vielen (Roché 1951: 291).¹

De Bancroft-verdragen waren vernoemd naar de Amerikaanse diplomaat George Bancroft die over de eerste verdragen onderhandelde. Aan hem wordt de veel geciteerde uitspraak toegeschreven dat staten: '[should] as soon tolerate a man with two wives as a man with two countries' (geciteerd in Spiro 2008: 61). Het is een veelgebruikte metafoor, waarin het kerngezin met een mannelijk gezinshoofd de natie symboliseert en dubbele nationaliteit de vereiste emotie voor goed burgerschap wordt ontzegd. De bilaterale verdragen werden gesloten met de Europese landen van herkomst van immigranten en hadden tot doel diplomatieke problemen te voorkomen. Tussen 1868 en 1937 sloot de Verenigde Staten 26 van deze bilaterale verdragen. Hoewel ze vaak worden genoemd als voorbeeld van de klassieke negentiende-eeuwse afwijzende houding van dubbele nationaliteit (Spiro 1998, Koslowski 2001: 206, Sejersen 2008: 530), waren in 1978 zeventien van de Bancroft-verdragen nog altijd van kracht. Elk verdrag was wederkerig en bevatte meestal de volgende bepalingen. Ten eerste de voorwaarden waaronder de ene staat naturalisatie van zijn burgers door de andere staat zou erkennen. Ten tweede de bepaling dat de genaturaliseerde burgers die terugkeerden naar het herkomstland vervolgbaar bleven voor misdrijven gepleegd voorafgaand aan de emigratie. De belangrijkste bepaling hield in dat de genaturaliseerde burger die terugkeerde naar zijn land van herkomst werd verondersteld zijn oude nationaliteit te hebben herkreten na twee jaar onafgebroken verblijf aldaar. Na afloop van die twee jaar trad geen automatisch verlies van de Amerikaanse nationaliteit op, maar werd aangenomen dat deze vrijwillig was opgegeven. Uit de emigratie werd dus een nationaliteitskeuze afgeleid. Deze aanname kon worden bestreden door aan te tonen dat men de intentie had naar de Verenigde Staten terug te keren (Walter 1978: 827).²

In de *Expatriation Act* van 1907 werd voor het eerst wettelijk bepaald dat de Amerikaanse nationaliteit kon worden opgegeven. Uitgangspunten van de wet waren dat afstand vrijwillig moest zijn en dat het individu kon worden verplicht de gevolgen van zijn handelen te aanvaarden (Roché 1963). Maar ook nu ging het om toegeschreven vrijwilligheid, niet om daadwerkelijke instemming van het individu of diens motieven. Zo werd het huwelijk met een buitenlander als een vrijwillige daad van afstand van nationaliteit gezien (par. 2.2). Ook al sloot de wet van 1907 dubbele nationaliteit uit, in praktijk ontstond het toch, onder meer omdat het verlies van de Amerikaanse nationaliteit door de ouders zich niet uitstreckte tot minderjarige kinderen.³

In 1940 werd als reactie op de Tweede Wereldoorlog het aantal verliesgronden verder uitgebreid.⁴ De wet richtte zich zowel op voorkomen van dubbele nationaliteit als op verlies van de Amerikaanse nationaliteit voor personen met dubbele nationaliteit die daden hadden gepleegd die als disloyaal werden gezien, zoals deelname aan buitenlandse verkiezingen of in een buitenlands leger.

De Koude Oorlog

Tijdens de Koude Oorlog ontstonden twee tegengestelde bewegingen. Enerzijds werd het aantal verliesgronden ter bestraffing van disloyaal gedrag nog verder uitgebreid. Anderzijds was er de wens Amerikanen in het buitenland te beschermen, voor zover dat in overeenstemming was met belangen van buitenlandse politiek.

De *McCarren-Walter Act* van 1952 maakte verlies van nationaliteit mogelijk op een tiental gronden. De wet beperkte het voortbestaan van dubbele nationaliteit verkregen bij geboorte. Sectie 350 van de wet bepaalde dat een Amerikaans burger geboren in de Verenigde Staten die bij geboorte tevens een andere nationaliteit had verworven, de Amerikaanse nationaliteit kon verliezen na een periode van drie jaar in het land van de andere nationaliteit, of wanneer hij of zij op enig moment na het 22ste levensjaar een beroep deed op de rechten en plichten verbonden aan deze tweede nationaliteit. Het verlies kon worden tegengegaan door het afleggen van een eed op de Amerikaanse vertegenwoordiging in het buitenland, dus door de expliciet uitgedrukte wil (INA 1952 sec. 352(a)(1)). Het doel van de nieuwe bepaling was te voorkomen dat iemand die in het buitenland woonde met de Verenigde Staten werd geïdentificeerd en alleen een beroep op de Amerikaanse nationaliteit deed wanneer het uitkwam, terwijl er geen werkelijke band met de Verenigde Staten bestond. In dat geval was de Amerikaanse nationaliteit slechts een *matter of convenience*.

Voor genaturaliseerde burgers trad eveneens verlies van Amerikaanse nationaliteit op na drie jaar verblijf in het land van de andere nationaliteit. Het ging in beide gevallen niet langer om de veronderstelling dat de nationaliteit vrijwillig was opgegeven, zoals bij de wet van 1907, maar om automatisch verlies.

Tevens werd de voorwaarde van vijf jaar verblijf voor behoud van Amerikaanse nationaliteit uitgebreid van kinderen geboren in het buitenland uit één Amerikaanse ouder, naar alle kinderen geboren in het buitenland, ook wanneer beide ouders Amerikaan waren (INA section 301 (b)) (par. 3.2.1). De wet van 1952 scherppte ook het verlies van nationaliteit wegens vreemde krijgsdienst aan, dat gezien werd als een daad van afstand van de Amerikaanse nationaliteit voor personen met dubbele nationaliteit.

Uit de debatten in 1952 in het Huis van Afgevaardigden en de Senaat valt af te leiden dat Sectie 350 vooral het oog had op tweedegeneratie-immigranten geboren in de Verenigde Staten, die emigreerden naar het herkomstland van de ouders. Ze had echter evenzeer gevolgen voor andere groepen Amerikanen met dubbele nationaliteit.

De bepaling was zeer tegen de zin van de Democratische president Harry Truman, die het kenschetste als een 'slap at millions of Americans whose fathers were of alien birth'. Ondanks de al sinds 1934 geldende formele gelijkheid gold voor Truman blijkbaar nog altijd alleen de band met de vader in het nationaliteitsrecht. Truman trof de wet met een veto, dat echter door het Congres werd geblokkeerd, en zo werd de wet in 1952 toch ingevoerd.⁵

Onmiddellijk na het van kracht worden van de *Immigration and Naturalization Act* van 1952 stelde Truman een commissie in, die in haar rapport *Whom We Shall Welcome* verdere liberalisering voorstond. Het rapport stelde onder meer de discriminatie aan de kaak van Amerikanen die bij geboorte dubbele nationaliteit hadden verworven. De commissie vond het echter wel redelijk dat Amerikanen in het buitenland een keuze dienden te maken tussen beide nationaliteiten (President's Commission 1953: 241).

Volgens Schwartz (1975: 1006-1007) vond het Congres deze bepalingen in overeenstemming met nationale belangen en werd niet gedebatteerd over de vraag of het Congres de bevoegdheid had de nationaliteit in te trekken. Toch kwam er ook kritiek vanuit het Congres. Volgens de Democratische senator Lehman, die de *McCarren-Walter Act* te restrictief vond, zouden 450.000 genaturaliseerde en geboren Amerikaanse burgers door deze bepalingen worden getroffen.⁶ Senator Benton (Republikein) meende dat geen land ter wereld zoveel verliesbepalingen in zijn nationaliteitswetgeving kende als de Verenigde Staten. De praktijk wees volgens hem uit dat mensen vaak niet de wens hadden de Amerikaanse nationaliteit te verliezen. Benton wees op de 4.000 Amerikanen die hadden deelgenomen aan de Italiaanse verkiezingen van 1948 om te voorkomen dat de communisten aan de macht zouden komen. Als gevolg hiervan hadden ze vervolgens de Amerikaanse nationaliteit verloren. Een speciale wet had deze groep de Amerikaanse nationaliteit teruggegeven, omdat ook de Amerikaanse regering de relatie met deze 'goede', anticommunistische emigranten niet wilde opgeven. Een zelfde soort bijzondere wet was gemaakt voor Amerikanen in Japan.⁷ Ook herkrege individuen door individuele wetsvoorstellen hun Amerikaanse nationaliteit. Dat gold voor Fanny Alexander Gast, een geboren Amerikaanse die na huwelijk met een Nederlandse man een dubbele nationaliteit bezat. Nadat zij haar stem had uitgebracht in Nederlandse verkiezingen verloor zij haar Amerikaanse nationaliteit, die zij in 1957 herkreeg. Zij verklaarde: 'My pride in, respect and admiration of the Dutch are boundless, but I still want to be an American again.'⁸

Benton bekritiseerde tevens de uitbreiding van het verlies van nationaliteit naar geboren Amerikaanse burgers met dubbele nationaliteit, dat hij zag als discriminatie op basis van afkomst en beledigend voor 'millions of loyal Americans of Italian and other foreign ancestry now in the United States'.⁹ Het verlies van nationaliteit moest wel onvrijwillig en onbewust zijn, want, aldus senator Morse (Republikein), wie zou de Amerikaanse nationaliteit, de meest gewilde nationaliteit ter wereld, op willen geven?¹⁰ Morse bekritiseerde tevens de uitbreiding van de verblijfsvoorwaarde naar kinderen van Amerikaanse ouders, geboren in het buitenland. Hij beschouwde deze uitbreiding als het einde van het recht van Amerikaanse vaders om de nationaliteit aan hun kinderen door te geven en van kinderen om de nationaliteit van hun vader te verkrijgen.¹¹ Blijkbaar zag de senator het doorgeven van de nationaliteit aan kinderen nog altijd vooral als een mannelijk privilege, net als president Truman.

Onderhandelingen tussen de Senaat en het Huis van Afgevaardigden leidden tot minimale wijzigingen. Verlies bij langdurig buitenlands verblijf zou niet optreden voor genaturaliseerde ouderen die ten minste 25 jaar vóór de naturalisatie in de Verenigde Staten hadden gewoond. De verliesbepaling voor de geboren Amerikanen werd niet gewijzigd, maar scherper geformuleerd, zodat duidelijk was dat verlies zou optreden tenzij een loyaliteitseed bij een Amerikaans consulaat werd afgelegd.¹² In 1955, drie jaar na het van kracht worden van de wet, waarschuwde het *State Department* Amerikaanse emigranten met dubbele nationaliteit dat zij hun Amerikaanse nationaliteit zouden verliezen wanneer zij niet tijdig een verklaring bij de Amerikaanse ambassade aflegden.¹³

De wens tot bescherming van Amerikanen in het buitenland blijkt behalve uit de wetten die Amerikanen in Italië en Japan hun nationaliteit teruggaven, uit de bezorgdheid over Amerikaanse burgers achter het IJzeren Gordijn. Tijdens hoorzittingen van de permanente Senaatscommissie *On Investigations of the Committee on Government Operations* werd gesteld dat ongeveer 2.000 Amerikanen van Russische afkomst in de Sovjet-Unie verbleven. De meesten van hen bezaten een dubbele nationaliteit.¹⁴ Hoewel sommigen waren ‘overgelopen’ en de Sovjet-Unie niet wilden verlaten, werden ze gezien als gevangenen van het communistische regime. De senatoren vroegen om een lijst van Amerikanen in communistische landen met vermelding van hun dubbele nationaliteit.¹⁵ Blijkbaar werden deze groepen achter het IJzeren Gordijn nog altijd tot de Amerikaanse gemeenschap gerekend.

In de jaren vijftig en zestig kwam als gevolg van de diverse verliesbepalingen verlies van nationaliteit door Amerikanen in het buitenland regelmatig voor. In de tien jaar van 1954 tot 1963 verloren meer dan 43.000 Amerikanen hun nationaliteit om verschillende redenen, bijna 6% van de ongeveer 750.000 Amerikanen die in deze periode in het buitenland leefden (Madden en Cohen 1966: 119). Het is dan ook niet verwonderlijk dat verlies van nationaliteit in meerdere uitspraken van het *Supreme Court* aan de orde kwam. De bekendste en meest baanbrekende uitspraak is *Afroyim v Rusk*.¹⁶

Afroyim v Rusk

In 1958 oordeelde het *Supreme Court* dat het uitbrengen van een stem in de Mexicaanse presidentiële verkiezingen door een persoon met dubbele nationaliteit tot verlies van de Amerikaanse nationaliteit leidde. Uitoefening van het kiesrecht in het buitenland was niet verenigbaar met de *allegiance* verbonden aan de Amerikaanse nationaliteit.¹⁷ Negen jaar later nam het *Supreme Court* in *Afroyim v Rusk* de tegenovergestelde positie in.

Afroyim, van Poolse afkomst, verkreeg de Amerikaanse nationaliteit in 1928, met behoud van de Poolse nationaliteit.¹⁸ In 1950 emigreerde hij naar Israël, waar hij de Israëliëse nationaliteit verwierf en een jaar later zijn stem uitbracht in nationale verkiezingen. In 1960 werd hem verlenging van zijn Amerikaanse paspoort geweigerd, op basis van de wet van 1940. Het Hooggerichtshof oordeelde dat het

Congres niet de bevoegdheid had een persoon zijn Amerikaanse nationaliteit te ontnemen, anders dan door diens vrijwillige afstand:

‘In our country, the people are sovereign and the government cannot sever this relationship to the people by taking away their citizenship.’

De bedoeling van de *Citizenship Clause* in het Veertiende Amendement was geweest nationaliteit *permanent and secure* te maken (par. 3,3.1). De bevoegdheid van het Congres om de nationaliteit af te nemen zou deze bedoeling ondermijnen, aldus het Hof. Ook vond het Hof dat het niet uitmaakte dat Afroyim genaturaliseerd was; geboren en genaturaliseerde Amerikanen dienden gelijk behandeld te worden. *Afroyim* was de eerste in een reeks uitspraken die het steeds moeilijker maakten Amerikaanse staatsburgers de nationaliteit tegen hun uitdrukkelijke wil te doen verliezen.

Het liberale *Warren-Court* deed deze uitspraak in de periode van de Amerikaanse burgerrechtenbeweging, in hetzelfde jaar waarin het in *Loving v Virginia* het verbod op interracial huwelijken onconstitutioneel verklaarde. Eerder, in 1954, had het een einde gemaakt aan de rassensegregatie op scholen.¹⁹ Het Hof reageerde met *Afroyim* op de gretigheid waarmee het Congres in de jaren veertig en vijftig haar bevoegdheid om te denaturaliseren had uitgebreid en wilde de individuele rechten van Amerikanen beschermen tegen misbruik door de regering (Aleinikoff 1986: 1483). De uitspraak leidde tot veel discussie in de academische wereld en kende voor- en tegenstanders.²⁰ Een ambtenaar van het ministerie van Buitenlandse Zaken schreef dat de uitspraak een breuk betekende met het beginsel van wederkerigheid van loyaliteit tussen burger en staat en met het beginsel van voorkoming van meervoudige nationaliteit (Duvall 1970). Juristen vonden de uitspraak ‘broad and ill-defined’ en meenden dat de problemen ervan aan de rechter werden overgelaten (Harvey 1974). Tegenwoordig wordt de uitspraak door neoconservatieve critici gezien als het begin van het einde van het beleid gericht op voorkoming van dubbele nationaliteit (par. 8.2).

De uitspraak had belangrijke gevolgen voor de praktijk. Het ging er nu om de vrijwilligheid van een daad van afstand te bepalen. Bijna twee jaar na *Afroyim*, op 18 januari 1969, gaf het *State Department* een *Statement of Interpretation* uit die moest helpen bij de definitie van ‘vrijwilligheid’. Er diende sprake te zijn van een daad van afstand, en indien betrokkene meende dat van vrijwilligheid geen sprake was, moest hij of zij een beroep doen op het gebrek aan intentie om afstand te doen. Amerikaanse ambassades dienden vast te stellen of er sprake was van intentie de Amerikaanse nationaliteit te verliezen, ook als een verklaring van afstand van de Amerikaanse nationaliteit was gedaan waarop mensen later terugkwamen. Van de jaarlijks 200 tot 300 afgelegde afstandsverklaringen werden er echter maar weinig in beroep met succes teruggedraaid (Smith 1971: 441). In de jaren zeventig verloren jaarlijks nog altijd rond de 1.000 Amerikanen hun nationaliteit op

grond van de INA 1952, omdat zij een daad van afstand hadden gepleegd (Abramson 1984).

De uitspraak *Afroyim* had tevens tot gevolg dat de *Bancroft Treaties* anders moesten worden toegepast. Automatisch verlies kon ook in deze gevallen niet langer worden aangenomen. Aangetoond moest worden dat betrokkene niet de intentie had naar de Verenigde Staten terug te keren en de intentie had door het verblijf in het herkomstland zijn of haar loyaliteit over te dragen aan dat land, en die aan de Verenigde Staten op te geven.²¹ Daarmee was de werking van de *Bancroft Treaties* grotendeels ondergraven (Walter 1978). De Democratische president Jimmy Carter trok zijn conclusies en zegde in 1980 de verdragen op.²²

Kinderen van emigranten

In de jaren zeventig kregen Amerikaanse emigranten ruimere mogelijkheden om hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven. Deze wijzigingen kwamen mede tot stand onder druk van organisaties van Amerikaanse emigranten en de partijorganisaties in het buitenland, in het bijzonder *Democrats Abroad*, die actieve campagnes voerden voor de belangen van emigranten (Dark 2003a: 738; Dark 2003b: 249).²³

Het verlies van nationaliteit door personen met dubbele nationaliteit die in het buitenland verbleven, dat in de *McCarren-Walter Act* was geïntroduceerd, kwam in 1978 te vervallen onder het Democratische presidentschap van Jimmy Carter.²⁴ Gebleken was dat het artikel in de praktijk al nauwelijks toepassing vond, tenzij was vastgesteld dat betrokkene de intentie had de Amerikaanse nationaliteit te verliezen. De commissie vond dat de bepaling niet langer een zinvol doel diende, voor verwarring bij uitvoerders zorgde en nodeloze angst bij Amerikanen in het buitenland creëerde.²⁵ De intrekking van de bepaling had geen terugwerkende kracht.

In dezelfde wet werd de voorwaarde geschrapt dat het kind een bepaalde periode in de Verenigde Staten moest doorbrengen. Ook het uitoefenen van het kiesrecht en desertie in het buitenland leidden niet langer tot verlies van nationaliteit. Het initiatief tot de wetswijziging kwam van Joshua Eilberg, de democratische voorzitter van de *Subcommission on immigration, citizenship and international law*, die nauwe contacten had met organisaties van Amerikaanse emigranten.²⁶ Deze organisaties hielden in Parijs met emigranten uit diverse Europese landen een conferentie over nationaliteitsrecht, en demonstreerden voor de Amerikaanse ambassade in Londen. Over deze activiteiten werd bericht in de *International Herald Tribune* (Michaux 1996: 80-82). Niet alle Congresleden steunden de eisen van de emigranten. Sommige Congresleden vroegen waarom ze niet eenvoudig terugkeerden naar de Verenigde Staten als ze de Amerikaanse nationaliteit voor hun kinderen wilden. Emigranten vonden dat ze soms als *un-American* of *subversive American* werden gezien (Michaux 1996: 76). De organisaties benadrukten dat ze Amerikaans bleven, ondanks of juist dankzij hun verblijf in het buitenland (Michaux 1996: 133. 144).

In de motivering voor de wetwijziging stelde de Commissie voor Justitie van het Huis van Afgevaardigden, dat steeds meer Amerikanen voor de Amerikaanse overheid in het buitenland werkten en dat de wet daarom tot steeds meer *hardship* leidde. Tussen 1972 en 1977 waren 693 gevallen bekend geworden van personen die zich verzetten tegen het verlies van de Amerikaanse nationaliteit, maar het werkelijke aantal lag hoger. In 1977 werden ruim 39.000 geboorten van Amerikaanse kinderen in het buitenland gerapporteerd. Naar schatting 25% daarvan betrof kinderen uit gemengde huwelijken. De commissie vond verlies van de Amerikaanse nationaliteit in deze gevallen niet langer gewenst. Ze verwees naar diverse uitspraken van het *Supreme Court*, waaronder *Afroyim v Rusk*. In een andere uitspraak, *Rogers v Bellei*, had het Hof Sectie 301 (b) echter grondwettig verklaard, omdat personen geboren in het buitenland hun nationaliteit niet ontleenden aan het Veertiende Amendement en daarom niet grondwettelijk werden beschermd.²⁷

Volgens de commissie was er echter sprake van ongelijke behandeling die moest worden weggenomen. De commissie benadrukte het onvrijwillige en bestraffende karakter van het verlies van nationaliteit door het te vergelijken met verbanning. Nationaliteit moest niet lichtvaardig worden verleend, maar ook niet lichtvaardig en niet discriminatoir worden weggenomen. De commissie vreesde niet voor de creatie van generaties van Amerikaanse burgers in het buitenland die weinig of geen band met de Verenigde Staten hadden, omdat met de verblijfsvoorwaarde voor de ouder werd gewaarborgd dat emigranten hun nationaliteit alleen konden doorgeven aan hun kinderen en niet aan hun kleinkinderen.

De ministeries van Buitenlandse Zaken en Justitie steunden de voorgestelde wijzigingen, vooral gezien de hoge werkdruk en uitvoeringsproblemen van de verliesbepalingen voor de Amerikaanse autoriteiten. Hoewel beide ministeries terugwerkende kracht tot 1934 voorstonden, toen de verblijfsvoorwaarde werd ingevoerd (par. 3.2.1), vond het Congres dit te ver gaan. Uit de stukken wordt niet duidelijk waarom het Congres de terugwerkende kracht afwees.²⁸

Intentie en vrijwilligheid

In *Vance v Terrazas* ging het Hof nog een stap verder dan in *Afroyim*. Het bepaalde dat de overheid de Amerikaanse nationaliteit alleen kon intrekken wanneer er afdoende bewijs was dat een vrijwillige daad van afstand van nationaliteit (*expatriation*) was gepleegd met de intentie de Amerikaanse nationaliteit te verliezen.²⁹ Verlies van nationaliteit hing vooral af van de wil van het individu en niet van de wil van het Congres. Daarom was alleen de daad – het afleggen van de afstandsverklaring – onvoldoende en diende ook de intentie om de nationaliteit te verliezen te worden vastgesteld met een grote mate van bewijs. Hoe de intentie moest worden vastgesteld, bepaalde het Hof niet (Goodman 1988: 343).

De eerste reactie van het Ministerie van Buitenlandse Zaken was dat het oordeel in *Terrazas* geen grote verandering in de behandeling van verlies van nationaliteit betekende (Goodman 1988: 350, nt. 49). In de zaken die Buitenlandse Zaken en de in 1979 ingestelde *Board of Appellee Review* na *Terrazas* beoordeelden, was

steeds de belangrijkste vraag of de nationaliteit vrijwillig was afgestaan. Individen voerden aan dat ze de Amerikaanse nationaliteit hadden opgegeven onder druk van economische omstandigheden, familie, regeringsorganen of om emotionele redenen. Alleen de druk van familieleden werd onder omstandigheden gezien als *duress* (dwang) die niet tot verlies leidde, zoals in het geval van een vrouw die door haar echtgenoot onder druk was gezet om afstand te doen van de Amerikaanse nationaliteit (Abramson 1984: 852). Uiteindelijk slaagden maar weinigen erin een succesvol beroep op gebrek aan vrijwilligheid te doen.

Bij vrijwilligheid was de vraag of de daad van afstand vrijwillig, zonder externe druk, was gepleegd. Daarnaast was er de vraag van intentie: had iemand bedoeld de Amerikaanse nationaliteit te verliezen? De intentie kon worden afgeleid uit observeerbare daden. Een verklaring van afstand was een duidelijk teken van intentie en als betrokkene er later spijt van kreeg, kon er toch niet op worden teruggekomen. In de meeste gevallen leidde naturalisatie elders echter niet tot automatisch verlies, in het bijzonder wanneer de betrokkene ontkende de intentie te hebben gehad van de Amerikaanse nationaliteit afstand te doen. Dit kon anders zijn wanneer bij naturalisatie in een eed ook de loyaliteit aan de Amerikaanse nationaliteit was afgezworen. Toch werd bij de tweede generatie Mexicaanse immigranten geboren in de Verenigde Staten die een eed moesten afleggen om de Mexicaanse nationaliteit te behouden, geen intentie tot verlies van de Amerikaanse nationaliteit aangenomen. Zij konden dus beide nationaliteiten houden. De praktijk liet zien dat het vaststellen van de intentie van een individu geen eenvoudige opgave was. Andere verliesgronden werden slechts sporadisch toegepast: vanwege vreemde krijgsdienst elf keer in een periode van vijf jaar en vanwege overheidsdienst in het land van de andere nationaliteit zes keer. Abramson (1984: 878-879) concludeerde dat de *Board* het ontstaan van dubbele loyaliteiten in de *global village* aanvaardde.

Volgens Keelaghan-Silvestre (1982: 302) werden ongewenste daden echter nog steeds bestraft. Dat blijkt wel uit de intrekking van de Amerikaanse nationaliteit in 1985 van een controversiële politieke figuur, rabbijn Meir Kahane, die met een rechts-extremistische partij tot de Israëlische Knesset was toegetreden en zowel de Amerikaanse als de Israëlische nationaliteit bezat. Hoewel Kahane stelde niet de intentie te hebben gehad afstand te doen van de Amerikaanse nationaliteit, werd zijn nationaliteit ingetrokken, omdat zijn geschriften en speeches zouden aantonen dat hij 'completely transferred allegiance to Israël, thereby abandoning United States citizenship' (Aleinikoff 1986: 1471-1472). Het ging de Amerikaanse overheid in dezen duidelijk om belangen van buitenlandse politiek, met als doel zich te distantiëren van de politiek van Kahane.³⁰

In 1986 bepaalde het Congres dat verlies van nationaliteit alleen zou optreden wanneer een potentiële daad van afstand vrijwillig werd verricht met de intentie van de Amerikaanse nationaliteit afstand te doen. De bewijslast verschoof van het individu naar overheid.³¹ Dit bracht de wetgeving in lijn met *Terrazas*. Militaire dienst in een buitenlands leger kon alleen nog tot verlies leiden in geval van vrijwilligheid en met de intentie om afstand te doen, wanneer betrokkene als officier

had gediend of het leger was betrokken in vijandelijkheden tegen de Verenigde Staten. Langdurig verblijf in het land van de andere nationaliteit in combinatie met een van de andere daden leidde niet langer tot verlies van nationaliteit.

In 1990 bepaalde Buitenlandse Zaken dat uit potentiële daden van afstand geen intentie om de Amerikaanse nationaliteit te verliezen kon worden afgeleid. Opnieuw lag de reden in vermindering van de werklast en problemen in de uitvoeringspraktijk. Volgens Kelly (1992) bestond er onder uitvoerders veel onduidelijkheid over het beleid. Volgens hem heerste er een wijd verbreide mythe dat gekozen moest worden tussen beide nationaliteiten. Ook gebeurde het dat consulaten bij betrokkenen erop aandrongen hun Amerikaanse nationaliteit op te geven. Individuen die afstand hadden gedaan van de Amerikaanse nationaliteit en later de nationaliteit terug wilden, maakten meer kans met een beroep op culturele of religieuze dwang dan met economische redenen. In het privé-domein van gezin en identiteit had men minder keuzevrijheid dan in het publieke domein van werk en economie, zo was de gedachte:

‘While the renunciant could choose a different career, the logic seems to hold, he or she cannot select different parents or a new religious faith. When dealing with such elemental forces that are at the core of the renunciant’s identity, duress comes closest to crossing the line where an individual’s alleged “choice” becomes most vulnerable to attack.’ (Endelman 1996: 714).

Kleinkinderen van emigranten

In de jaren negentig verkregen emigranten alsnog een recht hun nationaliteit aan hun kleinkinderen door te geven. In 1994 ondertekende de Democratische president Clinton een nieuwe wet die bepaalde dat personen die geboren waren in het buitenland met de Amerikaanse nationaliteit en die waren kwijtgeraakt omdat ze niet het vereiste aantal jaren in de Verenigde Staten hadden doorgebracht, de nationaliteit konden herkrijgen door het afleggen van een naturalisatie-eesd in de Verenigde Staten of in het buitenland.³² Personen geboren tussen 24 mei 1934 en 24 december 1952 herkregen de nationaliteit met ingang van de datum van het afleggen van de eed. In het buitenland geboren kleinkinderen van Amerikaanse burgers die de Amerikaanse nationaliteit niet bij de geboorte hadden verkregen omdat de Amerikaanse ouder niet in de Verenigde Staten had verbleven, konden naturaliseren indien de grootouder vijf jaar in de Verenigde Staten had verbleven. Het kind moest jonger zijn dan achttien jaar en met de ouder naar de Verenigde Staten reizen om hierop een beroep te kunnen doen. Vestiging was echter niet nodig. Het ministerie van Buitenlandse Zaken steunde ook deze maatregelen vanwege de werkdruk, nu deze ingewikkelde procedures over ‘unawareness, impossibility of performance, and misinformation’ overbodig maakten.³³ De regering Clinton had nog verder willen gaan: in 1995 kondigde *Secretary of State* Warren Christopher aan dat het ministerie van Justitie alle verliesgronden uit de wet zou

schrappen en dat alleen de formele afstand bij een Amerikaans consulaat nog tot verlies zou kunnen leiden. Zover kwam het echter niet (Legomsky 2005: 1345).

Maar wel bijna. Hoewel de *Immigration and Naturalization Act* nog altijd zeven verliesgronden noemt, zijn dat alleen nog potentieel *expatriating acts*.³⁴ Niemand kan de Amerikaanse nationaliteit verliezen zonder dat hij of zij dat zelf wil.³⁵ Wie daadwerkelijk de Amerikaanse nationaliteit wil verliezen, moet een vragenlijst over deze intentie invullen. Deze vragenlijst en het certificaat van verlies van de Amerikaanse nationaliteit worden naar het *Department of State* gestuurd dat goedkeuring geeft. De intentie de Amerikaanse nationaliteit te behouden, wordt niet aangenomen wanneer iemand op beleidsniveau een publieke dienst van een vreemde staat vervult, of bij verraad. In deze gevallen stelt de Amerikaanse ambassade een onderzoek in. Dit beleid is met terugwerkende kracht van toepassing. Personen die eerder hun Amerikaanse nationaliteit zijn verloren, kunnen herziening van hun zaak vragen bij het *Department of State*.³⁶

De belangrijkste beperking van het recht van ouders om hun nationaliteit aan hun kinderen geboren in het buitenland door te geven, is dat ouders een bepaalde tijd in de Verenigde Staten moeten hebben verbleven. Ingeval beide ouders de Amerikaanse nationaliteit bezitten, dient een van hen voorafgaand aan de geboorte van het kind verblijf in de Verenigde Staten te hebben gehad.³⁷ Wanneer een van de ouders de Amerikaanse nationaliteit bezit, dient deze na de leeftijd van veertien jaar ten minste vijf jaar in de Verenigde Staten te hebben verbleven.³⁸ De ongehuwde Amerikaanse moeder met kinderen die buiten huwelijk zijn geboren, dient voorafgaand aan de geboorte van het kind een onafgebroken periode van een jaar in de Verenigde Staten te hebben verbleven.³⁹ Volgens de in 1978 opgerichte organisatie *American Citizens Abroad* komt het, als gevolg van deze verblijfsseisen, nog steeds voor dat kinderen van Amerikaanse ouders geboren in het buitenland niet de Amerikaanse nationaliteit verwerven, hetgeen soms leidt tot staatloosheid. Volgens de organisatie zouden alle Amerikaanse ouders, waar ze ook leven, in staat moeten worden gesteld hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven en zouden de verblijfsseisen moeten worden geschrapt.⁴⁰

Volgens Amerikaans recht kunnen emigranten dus elders naturaliseren zonder de Amerikaanse nationaliteit te verliezen, mits de wetgeving in het land van naturalisatie dubbele nationaliteit toestaat. Hoeveel Amerikaanse emigranten dubbele nationaliteit bezitten, is niet bekend. Het naturalisatiepercentage van Amerikanen in Duitsland en Nederland is minder dan één procent, ook al behouden de meeste naturalisandi de Amerikaanse nationaliteit.⁴¹ Dit zou erop kunnen wijzen dat alleen die personen naturaliseren die ook een dubbele nationaliteit kunnen hebben, maar ook dat Amerikanen weinig naturaliseren, net als andere OECD-nationaliteiten, ongeacht de vraag of ze een dubbele nationaliteit kunnen hebben of niet.

5.3 Duitsland

Duitsland was juist bezig zichzelf uit te vinden als staat, toen in de negentiende eeuw miljoenen Duitsers het land verlieten, vooral naar de Verenigde Staten (Green 2005). Als gevolg van deze emigratie en omdat elke deelstaat zijn eigen nationaliteitsrecht kende, werd een aanzienlijk aantal mensen staatloos. De Duitse staten gingen vanaf ongeveer 1870 uit van het verlies van de Duitse nationaliteit van emigranten die zich niet elke tien jaar meldden bij een Duitse ambassade of van wie de zoons niet in het Duitse leger dienden (Naranch 2005: 26). In 1904 werd de verplichte registratie bij de ambassade afgeschaft. Het verlies wegens verzuim van de militaire dienstplicht bleef echter bestaan (Sargent 2005: 29).

De nationaliteitswet van 1913 was een poging massaal verlies van nationaliteit door emigranten tegen te gaan door invoering van *ius sanguinis*, waarmee Duitse emigranten via de vader aan het herkomstland werden verbonden (Klekowski von Koppenfels 2002). Duitsers die in het buitenland naturaliseerden, konden toestemming verkrijgen de Duitse nationaliteit te behouden (*Beibehaltungsgenehmigung*). Bij een expliciete wilsuiting was dubbele nationaliteit dus mogelijk. Omdat Duitsland geen grote koloniale macht was, hechtte het land in de periode tussen de beide wereldoorlogen groot belang aan het behoud van banden met Duitse emigranten.⁴² Op deze manier kon de natiestaat zich toch over de landsgrenzen heen uitstrekken. Dit beleid werd door de nazi's voortgezet en uitgebreid, althans voor zover het de nazibelangen diende (Götz 2005).

In de periode onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog werd getracht de emigratie tegen te gaan. Emigranten onttrokken zich aan de wederopbouw en de *Lasstenausgleich*, aldus Carlo Schmid in de *Parlamentarische Rat*, die tot taak had een nieuwe grondwet te ontwerpen (Freund 2004: 11). Tot 1949 was het niet eenvoudig het land te verlaten, omdat een visum nodig was van de geallieerden. Ook de West-Duitse regering wilde emigratie van mannen beperken, terwijl het vertrek van ongehuwde vrouwen en *Aussiedler* (personen van Duitse afkomst wier voorouders soms al eeuwen eerder vanuit Duitsland naar gebieden in Oost-Europa waren geëmigreerd) – waarvan er als gevolg van de oorlog ‘te veel’ waren – werd gestimuleerd (Freund 2004: 206).

Gezien de vele aandacht voor de Duitse emigratie in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, was er na de Tweede Wereldoorlog sprake van een opvallende breuk. Politici debatteerden nauwelijks over emigranten en ook de academische literatuur besteedde er nauwelijks aandacht aan (Freund 2004: 34). Door de nazipolitiek was de positie van de zogenaamde *Auslandsdeutsche* tot een taboe-onderwerp geworden.⁴³ Wel was er aandacht voor een groep die al veel eerder uit Duitsland was vertrokken: de *Aussiedler* en hun nakomelingen, die na de Tweede Wereldoorlog in grote aantallen naar Duitsland kwamen. Zij komen in paragraaf 8.3 aan bod. Wel werd gedebatteerd over Duitse emigranten in landen waarmee een problematische relatie bestond: Iran en Zuid-Afrika.

Emigranten in Iran en Zuid Afrika

In de jaren tachtig kwam de positie van emigranten kort aan bod in een debat dat eigenlijk ging over de positie van Iraanse immigranten in Duitsland (par. 6.3). Iraniërs hadden grote moeite toestemming te verkrijgen van de Iraanse autoriteiten om hun Iraanse nationaliteit af te staan, als gevolg van – zo werd gesteld – een in 1929 gesloten bilateraal verdrag tussen beide landen.⁴⁴ Daardoor konden ze niet tot Duitser naturaliseren, omdat ze niet voldeden aan de afstandsverplichting. Duitsland wilde het verdrag dat zoveel problemen veroorzaakte niet in gevaar brengen, omdat men het zag als middel om de positie van Duitse emigranten in Iran te beschermen.⁴⁵

In 1986 vroeg de SPD, naar aanleiding van berichten in de *Financial Times* over de actieve steun van Europese emigranten aan de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek, naar het aantal Duitse emigranten in dat land. Volgens de minister van Buitenlandse Zaken woonden er 60.000 personen met de Duitse nationaliteit, van wie ongeveer 20.000 tevens de Zuid-Afrikaanse nationaliteit hadden. De SPD vroeg verder naar het aantal Duitsers dat in het Zuid-Afrikaanse leger diende en of hun dienstneming niet in strijd was met de Duitse grondwet. De minister meende van niet.⁴⁶ De kwestie van Europeanen in het Zuid-Afrikaanse leger trok internationale aandacht en zou in Nederland, zoals we verderop in dit hoofdstuk nog zullen zien, tot een veel heftiger debat leiden (par. 5.4).

De jurisprudentie geeft enig inzicht in de manier waarop Duitse emigranten met verlies van nationaliteit te maken kregen. Een Duitse man die in 1955 naar Zuid-Afrika was geëmigreerd, verkreeg op 26 mei 1978 op aanvraag de Zuid-Afrikaanse nationaliteit. Op 8 maart 1979 ontving hij het document. Op 15 februari 1979 had hij toestemming verkregen om de Duitse nationaliteit naast de Zuid-Afrikaanse te behouden. Zijn Duitse paspoort werd daarop steeds verlengd tot het in 1993 werd ingenomen. De toestemming voor behoud van de Duitse nationaliteit had vóór 26 mei 1978 verkregen moeten zijn, het moment waarop hem de Zuid-Afrikaanse nationaliteit werd verleend. De man ging in beroep tegen deze beslissing omdat volgens hem artikel 16 lid 1 GG was geschonden. Het *Bundesverfassungsgericht* verwierp de klacht, met verwijzing naar een eerdere uitspraak uit 1990.⁴⁷ Het ging niet om een verlies dat de betrokkene niet kon beïnvloeden, aldus het Hof. Het verlies van de Duitse nationaliteit beruiste niet uitsluitend op de wil van de staat, maar op het handelen van betrokkene. De klager stelde dat hij meende de Zuid-Afrikaanse nationaliteit pas op 8 maart 1979, dus na verkrijging van de toestemming, te hebben verkregen. Maar dat hij zich hierin had vergist, was volgens het Hof niet relevant. Het Hof verwees naar de mogelijkheid de Duitse nationaliteit opnieuw aan te vragen als voormalig Duitser (art. 13 rustAG). Bij beoordeling van deze aanvraag zou de eerder verleende toestemming de Duitse nationaliteit te behouden in aanmerking moeten worden genomen. Daarnaast moest worden meegewogen dat ook volgens een deskundige de Zuid-Afrikaanse nationaliteit pas werd verworven op het moment van uitreiking van het document en dat de betrokkene had vertrouwd op de verklaringen van het Duitse consulaat in Kaapstad.⁴⁸ Ondanks gebrekkige

en tegenstrijdige informatie bleef er volgens het Hof sprake van een ‘selbstverantwortlichen und freien Willenentschluss.’

Het wetsvoorstel van de roodgroene coalitie

De wetswijziging waarmee de roodgroene coalitie in 1998 dubbele nationaliteit wilde aanvaarden, gold niet alleen voor immigranten, maar ook voor emigranten, hoewel dit laatste aan de politieke en publieke aandacht ontsnapte. Voor zover ik heb kunnen nagaan, was er behalve *Die Brücke* in Turkije geen organisatie van Duitse emigranten die zich in het debat mengde. Ook heb ik uit de debatten in de Bondsdag niet kunnen opmaken dat individuele emigranten zich tot partijen wendden. In het uiteindelijke, na de handtekeningenactie van de CDU gewijzigde, wetsvoorstel werd de algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit vervangen door de versoepeling van de *Beibehaltungsgenehmigung*, toestemming om de Duitse nationaliteit te behouden bij verkrijging van een andere nationaliteit (art. 25 lid 2 StAG). Een publiek belang bij het behoud van de Duitse nationaliteit was niet langer vereist. Deze bepaling gold voor alle Duitse emigranten, al werd haar invoering onder meer beargumenteerd met het belang van Duitse vrouwen in islamitische landen (par. 2.3). Ook werd in de toelichting op het wetsvoorstel verwezen naar Duitse emigranten in de Verenigde Staten.⁴⁹ Voorwaarde was dat er een blijvende band met Duitsland bestond, bijvoorbeeld familiebanden of onroerend goed.⁵⁰

Tijdens de hoorzitting over het wetsvoorstel in april 1999 betoogden meerdere deskundigen dat Duitse emigranten minder mogelijkheden hadden tot dubbele nationaliteit dan immigranten. Immigranten hadden een mogelijk beroep op verschillende uitzonderingen, bijvoorbeeld wanneer afstand van de andere nationaliteit niet mogelijk of moeilijk was, voor ouderen of in geval van financieel nadeel. Deze uitzonderingen van artikel 87 *Ausländergesetz* golden niet voor Duitse emigranten.⁵¹ De CDU vroeg daarop om afstemming van de uitzonderingen in beide situaties. Ook de SPD vroeg om afstemming van de uitzonderingen van artikel 87 AusLG, artikel 9 (naturalisatie door huwelijkspartners van Duitsers) en 25 lid 2 StAG (*Beibehaltung*).⁵² De regering koos echter voor versoepeling van de *Beibehaltungsgenehmigung*.

Tegelijkertijd werd echter het doorgeven van de Duitse nationaliteit aan de kinderen van emigranten beperkt. Het kind geboren in het buitenland, uit een Duitse ouder die zelf in het buitenland werd geboren na 31 december 1999 en daar zijn of haar gewone verblijfplaats had, verkreeg voortaan alleen de Duitse nationaliteit wanneer het binnen een jaar na de geboorte bij de Duitse vertegenwoordiging in het buitenland werd geregistreerd (art. 4 lid 4 StAG 2000). Dit betrof de derdegeneratie-emigranten. De SPD had een dergelijke regeling al voorgesteld bij het asielcompromis van 1992 en kon nu als regeringspartij uitvoering geven aan de gewenste beperking van de reproductie van de Duitse gemeenschap in het buitenland (Joppke 2003: 444). Hoewel onder de voorwaarde van registratie de Duitse nationaliteit steeds weer aan volgende generaties in het buitenland kan worden

doorgegeven, is het waarschijnlijk dat ouders de registratie zullen vergeten of niet van de voorwaarde op de hoogte zullen zijn. De gevolgen van de beoogde beperking zullen waarschijnlijk pas decennia later duidelijk worden.

Bijzondere banden met de EU en Israël

Na 2000 nam de emigratie vanuit Duitsland toe en kwam terug op het niveau van de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Het leidde tot soms alarmerende berichtgeving over de uittocht van de veelal hoogopgeleide emigranten. Migratiedeskundige Klaus Bade sprak over een 'migratorisch suicidalen Situation'.⁵³ In 2004 vroeg de FDP naar de toepassing van de *Beibehaltungsgenehmigung*. De partij wilde dat in het kader van de Europese eenwording voor Duitsers die een andere EU-nationaliteit aanvroegen, het behoud van Duitse nationaliteit als regel mogelijk zou worden. De FDP wees erop dat de Duitse ambassades in andere Europese landen de toestemming toch al routinematig verleenden, maar dat de leges van 255 euro aanzienlijk waren. De regering zei daarop een wijziging van artikel 25 lid 2 StAG te overwegen om tot algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit bij verwerving van een EU-nationaliteit te komen. Daarmee zouden de bureaucratische hindernissen van de procedure en de hoge kosten kunnen worden opgelost.⁵⁴ Vanaf 28 augustus 2007 was het zover. Duitsers die in een van de EU-lidstaten of in Zwitserland naturaliseerden, hoefden niet langer toestemming te vragen om de Duitse nationaliteit te behouden, maar behielden deze altijd. Dit betrof bijna 40% van de emigranten die in de jaren daarvoor toestemming hadden verkregen de Duitse nationaliteit te behouden (zie tabel 5.1).⁵⁵

In 2005 ontstond enige beroering onder emigrerende joodse Duitsers. Op grond van de Israëliëse Wet op de Terugkeer verwierven zij na twee jaar verblijf automatisch de Israëliëse nationaliteit, tenzij zij deze binnen drie maanden na verkrijging afwezen. In 2001 had het *Bundesverwaltungsgericht* München geoordeeld dat zij hun Duitse nationaliteit verloren, wanneer de automatisch verleende Israëliëse nationaliteit niet werd geweigerd. In reactie op het oordeel zou de Duitse ambassade in Israël verlenging van Duitse paspoorten en behoud van de Duitse nationaliteit steeds vaker weigeren. Naar aanleiding van de protesten wijzigde Buitenlandse Zaken deze praktijk: de Duitse nationaliteit werd behouden en indien ze al was verloren, kon ze eenvoudig worden herkregen, vanwege de bijzondere historische banden tussen Duitsland en Israël.⁵⁶ Daarmee werd Israël het 28ste land waar Duitse emigranten een dubbele nationaliteit kunnen houden.

Dat de praktijk van toestemming tot behoud van de Duitse nationaliteit vóór de herziening van 1999 zeer restrictief was, wordt bevestigd door de cijfers. In de jaren 1997-1999 werden slechts 19 toestemmingen verleend. Na inwerkingtreding van de nieuwe regeling steeg het aantal sterk.⁵⁷ Voor Duitse emigranten voorzag de toestemming om de Duitse nationaliteit te mogen behouden duidelijk in een behoefte. De grootste groep werd gevormd door Duitse emigranten in de Verenigde Staten, daarnaast in de Europese Unie, Zwitserland en Australië. Slechts

1,5% van de aanvragen kwam uit niet-OECD-landen. In de periode 2000-2006 werden ruim 16.000 aanvragen ingewilligd (tabel 5.1).⁵⁸

Tabel 5.1 Aantal aangevraagde en ingewilligde *Beibehaltungsgenehmigungen* (2000-2006)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	%
vs		1.451	1.182	1.096	1.374	1.797	1.578	40,2
EU		32	61	231	525	748	749	19,1
Zwitserland		85	87	91	526	682	754	19,2
Australië en N.-Zeeland		75	66	114	268	426	532	13,6
Canada		179	212	195	220	191	205	5,2
Overig Europa		30	26	20	26	28	29	0,7
Israël		1	0	1	7	16	19	0,5
Overig		34	47	34	48	55	57	1,5
Totaal aanvragen	1.295	1.887	1.681	1.782	2.994	3.943	3.923	17.505
Ingewilligd	325	1.347	1.556	1.583	3.300	3.924	4.461	16.496

Bron: Bundesverwaltungsamt⁵⁹

Hoeveel Duitse emigranten in het buitenland een dubbele nationaliteit bezitten, is niet bekend. In Nederland leefden in 2010 ruim 52.317 personen met zowel de Nederlandse als Duitse nationaliteit.⁶⁰ Het naturalisatiepercentage van Duitsers in Nederland is met 1% in 2001 laag; 20% van de naturalisandi behoudt de Duitse nationaliteit.⁶¹

In de Verenigde Staten naturaliseerden tussen 2000 en 2005 jaarlijks ongeveer 3.000 tot 4.500 personen geboren in Duitsland. Gezien het aantal verleende *Beibehaltungsgenehmigungen* in deze jaren (tabel 5.1), betekent dit dat ongeveer een derde van deze naturalisandi de Duitse nationaliteit met toestemming heeft behouden.⁶²

5.4 Nederland

De Wet op het Nederlanderschap van 1892 bepaalde dat verlies van Nederlandse nationaliteit optrad bij aanvraag van een andere nationaliteit. Het Nederlanderschap werd tevens verloren na tien jaar (daarvoor vijf jaar) verblijf in het buitenland, tenzij betrokkene verklaarde Nederlander te willen blijven (art. 7 onder 5 WNI 1892). Vóór 1892 kon men verlies van nationaliteit tegengaan indien men de intentie had terug te keren. In de praktijk bleek het voor de overheid bijkans onmogelijk om aan te tonen dat de betrokken emigrant niet beoogde terug te keren. Daarom werd overgegaan op vaststelling van verlies van nationaliteit op basis van het handelen van de emigrant (Heijs 1995: 75). Een overstap dus van de intentie naar het objectief waarneembare gedrag waaruit de intentie werd afgeleid.

Na protesten van Nederlandse emigranten kwam er in 1907 een wetwijziging die kosteloze hernaturalisatie mogelijk maakte voor degenen die hadden verzuimd tijdig de verklaring van behoud van Nederlanderschap af te leggen (Heijs 1995: 75-76).⁶³ In 1910 volgde een nieuwe wetwijziging die bepaalde dat het verlies van nationaliteit door verblijf in het buitenland niet gold voor wie in Nederland of de koloniën was geboren.⁶⁴ Wie de nationaliteit al eerder was verloren, kreeg het Nederlanderschap automatisch terug. Voor de kinderen van emigranten bleef de verplichting bestaan een verklaring af te leggen (Heijs 1995: 77).

Naoorlogse emigratie

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw stimuleerde de Nederlandse overheid emigratie actief. Honderdduizenden vertrokken naar onder meer Australië, Canada, de Verenigde Staten en Nieuw Zeeland.

De Nederlandse overheid trachtte de banden met deze emigranten in stand te houden, door hun mogelijkheden tot behoud van de Nederlandse nationaliteit te verruimen. In beginsel leverde het verrichten van publieke diensten voor een buitenlandse overheid verlies van Nederlandse nationaliteit op, wanneer niet vooraf door de Nederlandse autoriteiten toestemming was verleend (art. 7 lid 4 WNI 1892). Om grootschalig verlies van nationaliteit door Nederlandse emigranten te voorkomen, was het vanaf 1934 praktijk geworden collectief toestemming te verlenen. Dat gebeurde dat jaar voor het eerst aan Nederlanders in het Saarland, in 1951 voor Nederlanders in Indonesië, het jaar daarop voor Hongkong, Singapore en Maleisië. In 1959 werd het collectieve verlof uitgebreid naar voor Nederland belangrijke emigratielanden, zoals Australië en Zuid-Afrika. Het verlof werd verleend met terugwerkende kracht. De toestemming gold niet voor personen met dubbele nationaliteit, zodat bij hen nog altijd verlies van Nederlandse nationaliteit optrad.⁶⁵

Emigranten met dubbele nationaliteit verloren niet alleen eerder hun Nederlanderschap, maar hadden ook te maken met andere beperkingen. Zij hadden niet zonder meer recht op een Nederlands paspoort. In 1951 vroegen Tweede Kamerleden naar een circulaire van het ministerie van Buitenlandse Zaken, waaruit bleek dat een persoon met twee nationaliteiten die in het land van de andere nationaliteit woonde, geen Nederlands paspoort kon verkrijgen. Voor bezoek aan Nederland werd een visum verstrekt.⁶⁶ Begin jaren zeventig kwam de paspoortuitgifte aan Nederlanders met dubbele nationaliteit in het buitenland opnieuw aan de orde. De Paspoortinstructie Buitenland van 1952 bepaalde nog altijd dat geen paspoort werd uitgegeven aan personen met dubbele nationaliteit die woonachtig waren in het land van de andere nationaliteit. De PvdA vroeg toelichting over een rechterlijke uitspraak, die bepaalde dat van dit beleid onder omstandigheden kon worden afgeweken. De uitspraak betrof een Nederlandse man woonachtig in de Verenigde Staten, die een paspoort had aangevraagd voor zijn dochter, die tevens de Amerikaanse nationaliteit bezat.⁶⁷ De minister van Buitenlandse Zaken Schmelzer (KVP) vond echter 'een enkele rechterlijke uitspraak' geen reden om het beleid te wijzigen. Op nadere vragen van de PvdA antwoordde de minister dat voortaan op rui-

mere schaal uitzonderingen zouden worden gemaakt en dat wanneer het aantal uitzonderingen zeer groot zou blijken te zijn, wijziging van het beleid zou worden overwogen.⁶⁸

Na tien jaar buitenlands verblijf kon nog altijd verlies van Nederlanderschap optreden voor wie niet in Nederland of het Koninkrijk was geboren. Wel werd in deze gevallen soms een verklaring van verzuim opgemaakt, waardoor toch de Nederlandse nationaliteit werd behouden. In 1972 werd in 50 gevallen een verklaring van verzuim opgemaakt, in 1973 in 70 gevallen.⁶⁹ In de periode 1946-1974 kregen tevens 2.400 oud-Nederlanders woonachtig buiten het Koninkrijk de Nederlandse nationaliteit door naturalisatie terug (Heijs 1995: 152).

De Rijkswet op het Nederlanderschap 1985

In de nieuwe Rijkswet op het Nederlanderschap van 1985 werden met betrekking tot Nederlandse emigranten verschillende maatregelen genomen die hun recht op nationaliteit enerzijds uitbreidden, anderzijds beperkten. Het automatische verlies van nationaliteit wegens het verrichten van vreemde krijgsdienst werd afgeschaft. Daarnaast verkregen Nederlanders in het buitenland kiesrecht voor de Nederlandse nationale verkiezingen. Aan de andere kant werd bepaald dat het verlies van Nederlanderschap automatisch optrad wanneer men tevens een andere nationaliteit bezat, in het land van die nationaliteit was geboren en daar gedurende tien jaar na meerderjarigheid had gewoond (art. 15 lid 1 sub c RWN 1985). Stuiting van de tien-jaar-termijn door de aanvraag van een paspoort of verklaring van Nederlanderschap was niet mogelijk. Zoals al bleek in paragraaf 3.2.3 werd deze bepaling ingevoerd als 'correctie' op de toename van dubbele nationaliteit vanaf het moment dat Nederlandse moeders hun nationaliteit aan hun kinderen konden doorgeven. De bepaling werd dan ook niet in de context van emigranten besproken, al trof het hun recht de nationaliteit aan nakomelingen door te geven.

Tijdens de debatten over de nieuwe Rijkswet kwam de positie van emigranten in het buitenland wel meermaals aan de orde, bijna steeds in vergelijking met de positie van immigranten in Nederland. De linkse partijen pleitten voor algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit bij naturalisatie van immigranten (par. 6.4). Staatssecretaris van Justitie Korte Van Hemel (CDA) vroeg zich af waarom Kamerleden pleitten voor dubbele nationaliteit van immigranten, maar over emigranten zwegen.

Het was niet dat Nederlandse emigranten niet geïnteresseerd waren in dubbele nationaliteit. In een artikel in het *Nederlands Juristenblad* pleitte de Nederlandse emigrant en jurist MacKaay (1982, 1983), woonachtig in Canada, voor dubbele nationaliteit voor emigranten. Het verlies van Nederlanderschap bij naturalisatie had tot gevolg dat emigranten niet naturaliseerden, aldus MacKaay, omdat ze de optie van terugkeer naar Nederland open wilden houden. Hij vond dat het behoud van Nederlandse nationaliteit de keuzevrijheid van de emigrant diende te zijn. Het artikel van MacKaay werd ook gepubliceerd in een blad voor Nederlandse emigranten in het buitenland en dat leidde tot een stroom van reacties van Nederlandse emi-

granten aan het Nederlandse parlement, waarin zij dubbele nationaliteit bepleitten (Groenendijk en Heijs 2001: 160-161).⁷⁰ De vereniging Nederlanders in den vreemde was behoudender en pleitte niet voor algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit. In een rapport dat een inventarisatie van knelpunten in regelgeving op verschillende terreinen bevatte, waaronder het nationaliteitsrecht, stond het automatische verlies van nationaliteit na langdurig verblijf in het buitenland centraal.⁷¹ Artikel 15 lid 1 sub c rwn 1985 vormde een probleem voor kinderen van Nederlandse ouders geboren in het buitenland en voor buitenlandse vrouwen met een Nederlandse echtgenoot. Omdat zij tot 1985 konden opteren voor het Nederlanderschap, hadden ze vaak een dubbele nationaliteit. De organisatie wees op het ontstaan van rechtsongelijkheid, nu de wetgeving van het verblijfsland bepaalde of het verlies zich voordeed: verlies trad op bij degenen die geboren werden in een land waar *ius soli*-verwerving van nationaliteit gold, zoals de Verenigde Staten. De vereniging stelde voor dat de periode van tien jaar kon worden gestuit door het afleggen van een verklaring voor de Nederlandse ambassade. Deze verklaring kon dienen als teken van affiniteit met Nederland. Hoewel het rapport de steun meldde van verschillende organisaties in Nederland, werd het in de Kamerdebatten niet genoemd. De regel voor automatisch verlies bleef vooralsnog gehandhaafd.

Naar aanleiding van de debatten dienden de PvdA, D66 en de kleine linkse partijen moties in die dubbele nationaliteit zowel voor Nederlandse emigranten als voor immigranten in Nederland mogelijk zou moeten maken. Geen van de moties haalde een Kamermeerderheid.⁷² Nederlandse emigranten bleven automatisch hun Nederlandse nationaliteit verliezen wanneer ze een andere nationaliteit aanvroegen.

Tot slot werd in de Kamer gesproken over de vraag wanneer verkrijging van een andere nationaliteit als vrijwillig moest worden gezien, zodat verlies van de Nederlandse optrad (art. 15 lid 1 sub a rwn). De staatssecretaris lichtte het begrip vrijwillig als volgt toe:

‘Naar onze mening moet de verkrijging van een vreemde nationaliteit door de wil van de verkrijger (...) het gevolg zijn van een specifieke op dat doel gerichte wilsvaard van de betrokkene, wil er sprake zijn van vrijwilligheid die vereist is om het verlies van het Nederlanderschap te bewerkstelligen.’⁷³

In geval van vestiging door joodse Nederlanders in Israël resulteerde dat in verlies van Nederlanderschap wanneer de automatisch verkregen Israëlische nationaliteit (op basis van de Israëlische Wet op de Terugkeer) niet werd afgeslagen (Brinkman 1985: 66, anders De Groot 2003: 368-369). Deze definitie van vrijwilligheid ging een belangrijke rol spelen in het debat over Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika.

Nederlandse emigranten en de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitik

Al snel na de afschaffing van de verliesbepaling wegens dienstneming in een buitenlands leger per 1 januari 1985, werd de politiek geconfronteerd met de con-

sequenties van deze wetswijziging. Er ontstond een debat over Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika die dienst hadden genomen in het Zuid-Afrikaanse leger. De meeste Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika hadden een dubbele nationaliteit (Nicolaas 1994).⁷⁴ Het debat was langduriger en heftiger dan in Duitsland, hierboven besproken.

Vanaf 1977 voerde Nederland een beleid van principiële verwerping van de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek. In 1979 kondigde de minister van Buitenlandse Zaken aan het Koninklijk Besluit van 22 juli 1959, waarin collectief toestemming werd verleend voor het verrichten van staatsdiensten, voor Zuid-Afrika in te trekken met ingang van 1 mei 1980.⁷⁵

Door een wijziging van het nationaliteitsrecht in 1984 werd de Zuid-Afrikaanse nationaliteit automatisch en dwingend verleend aan alle witte vreemdelingen in de leeftijd van 15 tot 25 jaar die ten minste 5 jaar in Zuid-Afrika hadden verbleven. Wanneer de nationaliteit werd geweigerd, werd de permanente verblijfsvergunning ingetrokken en dreigde uitzetting. Doel van de wetswijziging was de emigranten tot dienstneming in het Zuid-Afrikaanse leger te verplichten. De Nederlandse regering stelde zich op het standpunt dat, gezien de consequentie van het verlies van verblijfsrecht, de Nederlandse emigranten hun Nederlandse nationaliteit behielden, omdat er geen sprake was van vrijwillige verkrijging in de zin van artikel 15 lid 1 sub a RWN 1985.⁷⁶

De aanleiding tot het debat lag mede in een rapport van onder meer Europarlementariër Alman Metten (PvdA), gepubliceerd door de Anti-Apartheidsbeweging Nederland, waaruit bleek dat een derde van het Zuid-Afrikaanse leger bestond uit mannen met een Europese nationaliteit, onder wie ongeveer 4.700 Nederlanders (Metten en Goodson 1988). Metten stelde voor dat voorafgaande toestemming voor dienstneming nodig zou zijn en dat automatisch verlies van de Nederlandse nationaliteit voor emigranten in Zuid-Afrika zou optreden bij het bereiken van de leeftijd van 25 jaar. Zij volgde hiermee de jurist Jessurun D'Oliveira (1977) die vond dat alleen al door in Zuid-Afrika te leven de apartheidspolitiek werd gesteund. Door verlies bij 25 jaar kon een keuze worden gemaakt. Blijven leven in Zuid-Afrika betekende dan verlies van nationaliteit.

De Nederlandse Anti-Apartheidsbeweging had het onderwerp opgepikt na een telefoontje van een Nederlandse vrouw wier kleinzoon wegens desertie in een Zuid-Afrikaanse gevangenis zat. In de debatten werd over deserteurs echter niet gesproken, alleen over wat er moest gebeuren met degenen die niet deserteerden. Op verzoek van de Anti-Apartheidsbeweging schreef een aantal juristen een ontwerp-wetsvoorstel dat twee maatregelen bevatte. De eerste maatregel betrof de opstelling van een lijst van landen waar Nederlanders niet in dienst mochten treden. De tweede maatregel betrof de bestraffing van Nederlanders die in Zuid-Afrika in het leger of bij de politie gingen, door intrekking van de Nederlandse nationaliteit. Op een conferentie over de kwestie werd geconcludeerd dat intrekking van de Nederlandse nationaliteit onderdeel kon uitmaken van een langetermijnstrategie, maar dat goed moest worden nagedacht over de gevolgen (Vlek 1989).

Minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek (CDA) verwierp juridische maatregelen. Toen de Kamer bleef aandringen, kwam de regering in mei 1989 met een notitie, waarin nationaliteitsrechtelijke maatregelen opnieuw werden verworpen.⁷⁷ In de Rijkswet op het Nederlanderschap van 1985 was juist gekozen dienstneming in een buitenlands leger zonder verlof niet langer tot verlies van de Nederlandse nationaliteit te laten leiden. Herziening van de Rijkswet op het Nederlanderschap op dit punt zou nakomelingen van Nederlandse emigranten treffen die buiten hun toedoen in Zuid-Afrika verbleven en buiten hun toedoen de Zuid-Afrikaanse nationaliteit hadden. Ook zouden dienstplichtigen in vergelijking met niet-dienstplichtigen worden benadeeld.⁷⁸ Van den Broek wees er tevens op dat nationaliteitsrechtelijke sancties alleen mogelijk waren, indien er sprake was van dubbele nationaliteit, omdat anders staatloosheid zou optreden. Dat zou in zijn ogen leiden tot een discriminatoir onderscheid tussen mensen met en mensen zonder dubbele nationaliteit.⁷⁹ In een mondeling overleg refereerde Van den Broek aan zijn eigen dubbele nationaliteit, die het gevolg was van zijn geboorte in Frankrijk. Vervolgens stelde de minister dat de richtlijn van vermijding van dubbele nationaliteit niet gold voor emigranten – een opmerkelijk standpunt dat niet overeenstemde met het geldende beleid.⁸⁰ Met de voorgestelde maatregelen zouden emigranten voor de dwangkeuze komen te staan: de Nederlandse nationaliteit opgeven of vertrek naar Nederland. Toch vond Van den Broek dat de zorgplicht voor emigranten, die het CDA had genoemd, beperkt was: ‘want als die mensen op mij een beroep willen doen, zou ik haast willen zeggen, dan moeten jullie naar Nederland komen’.⁸¹ Hoewel Van den Broek eerder sprak van een dwangkeuze, maakte hij hier emigratie juist tot een vrijwillige keuze, die tot verlies van rechten leidde.

CDA en VVD steunden de minister. Het CDA vond dat de zorgplicht ten opzichte van Nederlanders in den vreemde een hoge mate van rechtszekerheid vereiste, waarbij in aanmerking moest worden genomen dat maatregelen ten aanzien van emigranten in een bepaald land zouden kunnen resulteren in ongelijke behandeling, maar ook de deur zou openzetten voor precedentwerking die Nederlanders in andere landen zou kunnen treffen.⁸² De PvdA vond echter dat de kinderen van emigranten aan te spreken waren op hun verantwoordelijkheden, temeer daar het Nederlandse paspoort hun het recht gaf terug te keren naar Nederland.⁸³ Volgens de PSP was de verkrijging van de Zuid-Afrikaanse nationaliteit in dit geval geen vrije wilsuiting, maar dienstneming in het Zuid-Afrikaanse leger wel. Men had immers ook kunnen weigeren, ervoor kunnen kiezen de Nederlandse nationaliteit te handhaven en naar Nederland terug te keren.⁸⁴ Deze partijen leidden dus uit verschillende daden, of het uitblijven daarvan, verlies van aan de nationaliteit verbonden rechten af.

Ondanks deze debatten en voorstellen voor maatregelen ondernam de Nederlandse regering uiteindelijk niets. In 1988 was Nederland samen met Duitsland en de Verenigde Staten onder de twaalf landen die stemden tegen VN-sancties tegen

het apartheidsregime van Zuid-Afrika, waaronder maatregelen tegen emigranten die dienden in het Zuid-Afrikaanse leger (Vlek 1989).

Dubbele nationaliteit voor emigranten en immigranten?

Begin jaren negentig kwam de dubbele nationaliteit van Nederlandse emigranten opnieuw aan de orde. Net als bij de Rijkswet van 1985 richtte het debat zich echter vooral op immigranten. Om naturalisatie te stimuleren wilde de regering van PvdA en CDA het beleid zo wijzigen, dat immigranten bij naturalisatie niet langer om afstand van de vorige nationaliteit zou worden gevraagd. De beleidswijziging ging in per 1 januari 1992 (par. 6.4). Voor Nederlandse emigranten was deze beleidswijziging echter niet van toepassing. Hetzelfde gold voor het latere wetsvoorstel dat het beleid moest formaliseren. De Raad van State stelde in zijn advies bij het wetsvoorstel dat dit zou leiden tot ongelijke behandeling van Nederlandse emigranten ten opzichte van immigranten. De regering wijzigde daarop haar wetsvoorstel, zodat dubbele nationaliteit in beide gevallen mogelijk werd en emigranten bij aanvraag van een andere nationaliteit de Nederlandse nationaliteit zouden behouden.⁸⁵ Emigranten lifften dus als het ware mee in een wetsvoorstel dat tot doel had de integratie van immigranten te bevorderen door naturalisatie te stimuleren. De motivering van het wetsvoorstel was dan ook gericht op de positie van immigranten. Emigranten werden slechts kort genoemd: ondanks hun naturalisatie in het buitenland bleven zij zich verbonden voelen met Nederland. Zo kon worden uitgelegd dat immigranten hetzelfde voelden en dat daarom dubbele nationaliteit moest worden aanvaard.⁸⁶

In 1994 lanceerde de Nederlandse emigrantenpers een campagne voor dubbele nationaliteit. De bladen plaatsten een interview met het hoofd van de IND, en Kamerlid Apostolou (PvdA) had een interview met de Australische radio. De emigranten met wie hij sprak, waren verbaasd dat zij gesteund werden door de PvdA en niet de VVD of CDA, met wie zij zich identificeerden. De Nederlandse pers besteedde aan de situatie van emigranten geen aandacht, ondanks herhaald aandringen van Apostolou bij journalisten (Groenendijk en Heijs 2001: 161). De manier waarop de beide Kamers spraken over dubbele nationaliteit van emigranten ontsnapte eveneens grotendeels aan de publieke aandacht.⁸⁷

In de jarenlange debatten over het wetsvoorstel groeide de aandacht voor emigranten echter. Staatssecretaris van Justitie Schmitz (PvdA) wees op de moeilijkheden van Nederlanders in het buitenland die het verlies van de Nederlandse nationaliteit betreurden en daardoor emotionele problemen ondervonden. Ze hadden hun keuze vaak onder dwang van de omstandigheden gemaakt, bijvoorbeeld omdat bepaalde functies in het land van verblijf niet openstonden voor buitenlanders of vanwege sociale voorzieningen.⁸⁸ Toch bleven zij zich cultureel en emotioneel met Nederland verbonden voelen. Sommigen zagen af van naturalisatie, omdat ze de Nederlandse nationaliteit niet wilden verliezen.⁸⁹

Bezwaren tegen dubbele nationaliteit voor emigranten hadden Kamerleden niet. VVD, CDA en de SGP spraken zich uit tegen dubbele nationaliteit voor immi-

granten, maar niet voor emigranten. De linkse partijen bepleitten de belangen van Nederlandse emigranten, echter vooral als argument in de discussie over immigranten. Zij vroegen aan rechts waarom dat geen bezwaar had tegen dubbele nationaliteit voor emigranten, maar wel voor immigranten. In de woorden van Apostolou (PvdA):

‘Deze Nederlanders geven op de meest duidelijke manier antwoord aan degenen die beweren dat iemand die bij zijn naturalisatie tot Nederlander geen afstand wenst te doen van zijn oorspronkelijke nationaliteit, blijk geeft van onvoldoende integratie in de Nederlandse samenleving. Uit hun brieven blijkt hoe sterk de emotionele band met Nederland is en hoe teleurgesteld ze zijn dat ze het Nederlanderschap hebben verloren omdat ze Canadees, Zuid-Afrikaan of Nieuw-Zeelander zijn geworden. Daaruit blijkt ook dat integratie in het nieuwe vaderland geenszins belemmerd wordt door het behoud van de emotionele en culturele band met het land van herkomst. (...) De grootste tegenstanders van de meervoudige nationaliteit worden nu vanwege de Nederlanders in het buitenland de kampioenen van de mogelijkheid tot verruiming van de meervoudige nationaliteit.’⁹⁰

Staatssecretaris Schmitz (PvdA) wees de vvd op de gevolgen van de dreigende afwijzing van het wetsvoorstel voor emigranten.

‘Sommigen van ons kunnen zich wellicht iets makkelijker inleven in die ex-Nederlanders die ons, ook via ambassades, bestoken omdat zij dolgraag op de een of andere manier de band willen houden met het vaderland. Dit mogen ook emotionele redenen zijn. Ik denk dat dit ook helemaal geen slechte reden is. Als men daarover oordeelt, moet men naar twee kanten oordelen.’⁹¹

Waar de PvdA zo pleitte voor gelijke behandeling van gelijke gevallen, zagen CDA en vvd dubbele nationaliteit van emigranten en immigranten als twee gescheiden kwesties. De vvd ontkende dubbele nationaliteit voor emigranten voor te staan, maar vond het de verantwoordelijkheid van het ontvangende land en niet van Nederland om dubbele nationaliteit voor deze groep toe te staan of te verbieden.⁹² Het CDA vond beide groepen onvergelijkbaar, omdat emigranten geen integratieproblemen zouden veroorzaken.

Dit laatste argument was het belangrijkste. Doordat dubbele nationaliteit sterk verbonden was geraakt met integratie van immigranten, werd het mogelijk emigranten en immigranten als twee aparte, ongelijke groepen te beschouwen. De wens van emigranten om dubbele nationaliteit te behouden werd begrepen, of ze nu emotioneel waren of instrumenteel. Toen het wetsvoorstel in 1997 in de Eerste Kamer strandde vanwege het rechtse verzet tegen dubbele nationaliteit voor immigranten, waren de gevolgen uiteraard ook voor emigranten. Voor geen van beide groepen werd dubbele nationaliteit algemeen aanvaard.

Om emigranten nog enigszins tegemoet te komen, stelde Schmitz voor de mogelijkheid tot herkrijging van Nederlanderschap voor de groep die vanaf 1995 haar Nederlanderschap op grond van artikel 15 lid 1 c RWN 1985 automatisch was verloren, eerder in werking te laten treden dan de rest van de wet. De eerste emigranten die met het verlies van het Nederlanderschap waren geconfronteerd bombardeerden, zoals Kamerleden van alle geledingen steeds opnieuw memoreerden, het parlement met brieven. De betreffende groep kon met ingang van 1 februari 2001 een optie uitbrengen, de rest van de wet werd op 1 april 2003 van kracht.⁹³ Verwacht werd dat duizenden emigranten voor herkrijging van het Nederlanderschap zouden opteren.⁹⁴ Een van de eerste Nederlandse emigranten die zijn Nederlanderschap op deze manier herkreeg, was Harry Duynhoven, staatssecretaris in Nieuw-Zeeland. Na publieke ophef aldaar over zijn verkrijging van dubbele nationaliteit nam de Nieuw-Zeelandse regering een aparte wet aan om hem het bezit van dubbele nationaliteit toe te staan.⁹⁵ Op grond van de optiemogelijkheid herkrege in de jaren 2004-2006 ruim 4.500 personen de Nederlandse nationaliteit, zonder de verplichting de andere nationaliteit op te geven.⁹⁶

Een tweede manier om emigranten tegemoet te komen, lag in het toestaan van uitzonderingen op het automatisch verlies van de Nederlandse nationaliteit. De VVD vroeg in een amendement om de uitzondering op de afstandseis voor immigranten in geval van aanzienlijke financiële schade ook bij emigranten van toepassing te laten zijn. Ook het CDA bepleitte toepassing van de uitzonderingen voor immigranten bij emigranten, met een beroep op het gelijkheidsbeginsel: het was onjuist andere maatstaven te hanteren voor Nederlandse emigranten in Canada dan voor immigranten in Nederland.⁹⁷ Nu waren emigranten en immigranten voor VVD en CDA blijkbaar wel gelijke gevallen.

De nieuwe staatssecretaris Cohen (PvdA) ontraadde het amendement van de VVD. Hij wees erop dat naturalisatie door emigranten een vrijwillige keuze was. Een uitzondering wegens financiële schade had niets van doen met het bestaan van een werkelijke band met Nederland. Bovendien trad bij verlies van Nederlandse nationaliteit geen verlies van bezittingen in Nederland op.⁹⁸

Uiteindelijk werd een deel van de uitzonderingen ook voor Nederlanders in het buitenland van toepassing. Nederlandse tweedegeneratie-emigranten verliezen niet de Nederlandse nationaliteit bij naturalisatie in het land waar ze zijn geboren en getogen, of als ze daar vijf jaar gewoond hebben voor meerderjarigheid (art. 15 lid 2 a en b RWN 2000).⁹⁹ Net als bij tweedegeneratie-immigranten werd bij hen dubbele nationaliteit aanvaard (par. 3.3.3).

De vergelijking van Nederlandse emigranten met immigranten werd opnieuw gemaakt in de notitie Meervoudige nationaliteit en integratie, van minister Verdonk (VVD) van augustus 2004.¹⁰⁰ Ook nu was niet de positie van emigranten, maar die van immigranten de aanleiding. In de notitie werd stelling genomen tegen dubbele nationaliteit, omdat het de integratie van immigranten zou belemmeren. Wel werd begrip geuit voor geëmigreerde Nederlanders die zich, ondanks hun integratie in het land van verblijf, emotioneel en cultureel verbonden bleven

voelen met Nederland. De beperking van dubbele nationaliteit die in de notitie werd voorgesteld, gold dan ook niet voor Nederlanders in het buitenland, omdat het verband met integratie in Nederland ontbrak. Opnieuw werden immigranten en emigranten tot ongelijke gevallen geconstrueerd.

In latere jaren richtte het debat zich bijna uitsluitend op dubbele nationaliteit van immigranten (par. 6.4). Tegelijkertijd is wel de belangstelling voor emigratie toegenomen, net als in Duitsland vanwege de groei van de emigratie tot het niveau van de jaren vijftig van de twintigste eeuw, van vooral hoogopgeleide emigranten – overigens niet alleen autochtone, maar ook allochtone emigranten.¹⁰¹ In 2007 meldde het *Nederlands Dagblad* dat GroenLinks een amendement zou willen indienen om Nederlandse emigranten in het buitenland dubbele nationaliteit toe te staan. VVD, CDA en PvdA waren tegen, omdat dezelfde regels zouden moeten worden gehanteerd voor emigranten en immigranten.¹⁰² Het geplande amendement werd niet ingediend. In 2011 laaide het debat over emigranten opnieuw op, naar aanleiding van een voorontwerp van een wetsvoorstel dat dubbele nationaliteit voor zowel emigranten als immigranten zou beperken. Nederlandse emigranten in New York startten een petitie tegen deze plannen en kregen ruim aandacht van media en politiek. PvdA en D66 dienden moties in waarin ze de regering opriepen de mogelijkheden tot dubbele nationaliteit te behouden voor wie nu genoemd werden ‘expat-Nederlanders’.¹⁰³ Beide moties bepleitten alleen dubbele nationaliteit voor emigranten en zwegen over immigranten. Beide werden verworpen. Op het moment van schrijven was het wetsvoorstel nog niet bij de Tweede Kamer ingediend.

Hoeveel Nederlandse emigranten een dubbele nationaliteit hebben, is niet bekend. De beperkt beschikbare cijfers lijken te wijzen op een kleine toename. In de Canadese census verklaarde in 1981 0,6% van de tot Canadees genaturaliseerde Nederlanders de dubbele nationaliteit te hebben, in 1991 1,5% en in 1996 2,3% (Bloemraad 2004). Volgens een peiling van de Wereldomroep onder 858 Nederlandse emigranten had 11% een dubbele nationaliteit.¹⁰⁴ Volgens een peiling van *NRC Handelsblad* onder ruim 1.400 respondenten had 6% een of meer nationaliteiten naast de Nederlandse en 88% alleen de Nederlandse nationaliteit.¹⁰⁵

5.5 De relatie tussen individu en staat

Nog explicieter en frequenter dan in de vorige twee hoofdstukken, was de instemming een centraal argument in debatten over dubbele nationaliteit van emigranten. Daarnaast was het gelijkheidsbeginsel van cruciaal belang.

De instemming van de emigrant

Lange tijd werd uit de stap tot emigratie instemming met verlies van nationaliteit afgeleid. Emigratie werd opgevat als een soort stemmen met de voeten: de band met het land van herkomst werd ermee opgezegd. Toch werd al vrij vroeg (eind

negentiende eeuw in Nederland, begin twintigste eeuw in de Verenigde Staten en Duitsland) meer betekenis toegekend aan de geuite wil en werd het mogelijk het automatische verlies van nationaliteit tegen te gaan. Vervolgens was alleen langdurig verblijf in het buitenland niet meer voldoende om de nationaliteit te verliezen. Emigratie werd niet langer opgevat als een keuze over verbondenheid en nationaliteit. Er waren andere daden nodig, waaruit een loyaliteitsoverdracht werd afgeleid, zoals uitoefening van kiesrecht in het buitenland, publieke diensten of de dienstplicht. Ook deze verliesgronden werden geleidelijk afgeschaft, omdat er niet langer een loyaliteitskeuze in werd gezien, maar ook vanwege de uitvoeringsproblemen die het gevolg waren van het verlies. In de Verenigde Staten verliest de emigrant zijn Amerikaanse nationaliteit niet langer door naturalisatie, in Duitsland geldt hetzelfde wanneer het gaat om naturalisatie binnen de Europese Unie, in Zwitserland of Israël. In andere gevallen is toestemming tot behoud van de Duitse nationaliteit mogelijk, die ruimhartig wordt verstrekt zolang een band met Duitsland kan worden aangetoond. In Nederland zijn uitzonderingsgevallen geformuleerd, vooral voor de nakomelingen van emigranten.

Centraal stond de vraag wie bepaalde of de nationaliteit werd verloren: de staat of de emigrant. In de praktijk bleek het uiterst moeilijk om uit daden de intentie van het individu af te leiden. Met name voor de Verenigde Staten zagen we deze uitvoeringsproblemen geïllustreerd. De Amerikaanse overheid stuitte op onduidelijkheden in de uitvoering en gebrek aan informatie, die individuele emigranten niet werden toegerekend. Uiteindelijk heeft de nationaliteit van emigranten zich in de Verenigde Staten ontwikkeld tot een individueel recht. De individuele vrijheid werd gemaximaliseerd door alle burgers als gelijken te beschouwen en niet te 'straffen' met verlies van nationaliteit, enkel omdat ze het land hadden verlaten (Fitzgerald 2006: 106).

In Duitsland is deze ontwikkeling minder vergaand en in Nederland nog minder. In Nederland zijn duidelijke sporen aan te treffen van een andere visie op de nationaliteit van emigranten en de ambigue houding van *dismissal/need* (Green en Weil 2007: 6). Ook al hebben emigranten de nationaliteit van de herkomststaat behouden, toch, zo werd door Nederlandse politici betoogd, moesten zij terugkeren naar Nederland wanneer ze de rechten verbonden aan de nationaliteit wilden effectueren. In dergelijke argumentaties heeft nationaliteit een territoriaal aspect. Aan de andere kant werd regelmatig betoogd dat emigranten altijd een band met het herkomstland bleven houden, die emotioneel en cultureel was. Deze emotionele band werd niet gezien als problematisch, maar als begrijpelijk en zelfs ontroerend. Het lijkt erop dat in Nederland het identiteitsaspect van de externe nationaliteit werd benadrukt, maar dat dit niet tot volledige erkenning van de juridische status en rechten heeft geleid.

Dit hoofdstuk laat opnieuw zien dat 'instemming' geen eenduidig begrip is met een vaststaande inhoud, maar op verschillende momenten verschillend werd ingevuld. Soms werd naturalisatie in het buitenland gezien als een daad die onder dwang van de economische of familieomstandigheden werd gemaakt en waar-

uit geen wil kon worden afgeleid de band met de herkomststaat op te geven. De dwang in de publieke sfeer van de economie en de private sfeer van het gezin werd in de Verenigde Staten verschillend beoordeeld. Aangenomen werd dat met name vrouwen minder makkelijk weerstand konden bieden aan de druk in de privésfeer en dat deze sfeer sterker identiteitsbepalend was. Dit argument reproduceert het beeld van de vrij handelende, autonome, publieke, mannelijke burger en het gezin als plaats van onderdrukking en dwang voor vrouwen.

Naarmate nationaliteit zich meer tot een individueel recht ontwikkelde en dubbele nationaliteit vaker voorkwam, ontstond de noodzaak een onderscheid te kunnen maken tussen loyale en disloyale emigranten, door een verschillende invulling van instemming. ‘Goede’ emigranten werden tot de nationale gemeenschap gerekend, voor ‘disloyale’ emigranten gold dat niet. De vraag wie ‘goede’ en ‘slechte’ emigranten waren, werd bepaald door belangen van buitenlandse politiek. Amerikaanse emigranten die onder communistische regimes zuchtten of zich daartegen verzetten waren ‘goede’ emigranten, Nederlandse en Duitse emigranten in Zuid-Afrika waren ‘slechte’ emigranten. De manier waarop over deze emigranten werd gesproken maakt duidelijk dat het verlies van nationaliteit door ‘slechte’ emigranten als strafmaatregel kan worden gezien, net als het verlies van nationaliteit van de gehuwde vrouw. Toch hebben we ook gezien dat het regelmatig niet tot nationaliteitsrechtelijke maatregelen kwam, zoals ten aanzien van de Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika, of dat eerder verlies werd hersteld, zoals ten aanzien van de Amerikaanse emigranten die hadden deelgenomen aan buitenlandse verkiezingen. Niet alleen belangen van buitenlandse politiek, ook het gelijkheidsargument speelde hierin een rol.

Het gelijkheidsbeginsel

In de Verenigde Staten werd het gelijkheidsbeginsel vooral gebruikt ter vergelijking van emigranten onderling. Met name werd betoogd dat geboren en genaturaliseerde Amerikanen en emigranten met en zonder dubbele nationaliteit niet verschillend mochten worden behandeld. Dat laatste argument kwam ook in Nederland diverse malen naar voren in de discussie over emigranten in Zuid-Afrika. Het gelijkheidsbeginsel werd tevens als argument gebruikt rond het Duitse beleid dat emigranten in de EU, Zwitserland en Israël toestond, maar in andere landen alleen bij uitzondering.

In Duitsland en Nederland was echter de vergelijking tussen emigranten en immigranten cruciaal. De discussie over dubbele nationaliteit begon met immigranten, voor wie dubbele nationaliteit als instrument tot integratie werd gezien. Ik zal deze discussies in het volgende hoofdstuk uitgebreid beschrijven. Om ongelijke behandeling te voorkomen, zou ook emigranten dubbele nationaliteit moeten worden toegestaan en dienden uitzonderingen die golden voor immigranten ook voor emigranten toepasselijk te zijn, zo luidde de argumentatie. Maar ook werd het gelijkheidsbeginsel steeds verschillend ingezet: soms werden immigranten en emigranten als gelijke gevallen gezien, soms als ongelijke gevallen.

Dubbele nationaliteit van emigranten was echter veel minder een onderwerp van publiek en politiek debat dan de positie van immigranten. In Duitsland en Nederland werden emigranten soms geheel vergeten. Dat is niet alleen te verklaren uit de beperktere invloed van emigrantenorganisaties in Duitsland en Nederland in vergelijking met de Verenigde Staten. Emigranten dienden veeleer als argument in de discussies over immigranten dan dat ze zelfstandig onderwerp van debat waren.¹⁰⁶ Zoals in het volgende hoofdstuk nog zal blijken, was de uitkomst van het debat over immigranten echter wel bepalend voor emigranten.

5.6 Conclusies

Voor de Verenigde Staten zouden we kunnen spreken van een vorm van *external citizenship* (Rubio Marín 2006, Bauböck 2009). Het Amerikaanse nationaliteitsrecht maakt thans volop mogelijk dat emigranten, hoewel zij het grondgebied van de natiestaat hebben verlaten, hun lidmaatschap (identiteit, juridische status en rechten) voortzetten vanaf het grondgebied van een andere natiestaat.

Voor zover sprake is van een externe nationaliteit als individueel recht van emigranten, rest de vraag of dit recht ook aan volgende generaties emigranten kan worden overgedragen. In alle drie landen werd de vrees geuit dat een gemeenschap van opeenvolgende generaties in het buitenland werd gecreëerd, die geen werkelijke band meer met het herkomstland van hun ouders of grootouders hebben en voor wie de nationaliteit slechts een *matter of convenience* zou zijn. Tevens lijkt de gedachte een rol te spelen dat een intergenerationele gemeenschap gebaseerd op afkomst (door *ius sanguinis*) zou worden gecreëerd, en dat heeft de negatieve connotatie van een natiestaat die is gegrond op etniciteit (Bauböck 2009). Daarom stellen alle drie landen nog op een of andere manier grenzen aan het doorgeven van de nationaliteit aan volgende generaties, echter zo minimaal dat de creatie van opeenvolgende generaties burgers in het buitenland zeer wel mogelijk is.

6 • Genaturaliseerde buitenlanders

De nationaliteit van immigranten

6.1 Inleiding

Bij het thema dubbele nationaliteit wordt vaak op de eerste plaats gedacht aan immigranten en naturalisatie. Juist bij naturalisatie zou dubbele nationaliteit als een vrijwillige keuze kunnen worden gezien. Een immigrant maakt immers zelf de keuze de nationaliteit van het land van verblijf aan te vragen.

In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe in de politieke debatten in de drie landen over dubbele nationaliteit bij naturalisatie werd gesproken. Alle drie hebben ze periodes van liberalisering van het naturalisatiebeleid gekend, om de integratie van immigranten te bevorderen. Is dat gepaard gegaan met aanvaarding van dubbele nationaliteit? En welke gevolgen heeft de restrictieve trend die zich sinds 2000 in het nationaliteitsrecht zou voordoen (Joppke 2007, De Hart en Van Oers 2006) voor het beleid inzake meervoudige nationaliteit?

6.2 Verenigde Staten

De *Naturalization Act* van 1790 was de eerste wet die naturalisatie reguleerde. Deze wet bepaalde dat alleen *free white men* in aanmerking kwamen voor naturalisatie.¹ De bepaling betekende dat lange tijd ‘raciaal anderen’ niet konden naturaliseren (zie par. 3.3.1, Lopez 1996). De wet van 1790 kende een algemene eed, waarbij geen afstand hoefde te worden gedaan van de loyaliteit ten opzichte van de vorige staat. De huidige loyaliteitseed werd later, met de *Naturalization Act* van 1795, in de wet opgenomen. Ook tegenwoordig moet de naturalisandus nog altijd verklaren dat hij of zij:

‘absolutely and entirely renounce and abjure all allegiance and fidelity to any foreign prince, potentate, state or sovereignty, of whom or which I have heretofore been a subject or citizen.’²

De loyaliteitseed hield geen verplichting in afstand te doen van de vorige nationaliteit. Dat betekende echter niet dat dubbele nationaliteit van immigranten werd aanvaard. De overheid ging ervan uit dat niet de naturalisandus de oude natio-

naliteit hoefde op te geven bij aanvraag van de Amerikaanse nationaliteit, maar dat het land van herkomst diende te aanvaarden dat betrokkene Amerikaan was geworden en niet langer was te beschouwen als burger van dat land. Het was dus een staatsverplichting om afstand te nemen van de burger en niet van de burger om de verbondenheid met de herkomststaat op te geven. Met dat doel werden de eerder besproken *Bancroft*-verdragen gesloten (par. 5.2).

Tot de jaren negentig van de twintigste eeuw stond deze loyaliteitseed niet ter discussie. Wel vonden andere belangrijke ontwikkelingen in het naturalisatiebeleid plaats. Een aantal daarvan is in eerdere hoofdstukken reeds de revue gepasseerd.

De eerste relevante ontwikkeling is dat na de Tweede Wereldoorlog de raciale criteria in het nationaliteitsrecht werden afgeschaft. Al in 1943 werd de *Chinese Exclusion Act* ingetrokken, omdat China een bondgenoot was geworden in de strijd tegen Japan. In 1965 werd in de *Immigration Act* van Lyndon Johnson het nationale quotasysteem voor toelating afgeschaft.³ De wet van 1965 was een van de hoogtepunten in de liberale wetgeving in de tweede helft van de twintigste eeuw, die moet worden begrepen in de context van de uitbreiding van burgerrechten in deze periode (Daniels 2004: 134, Motomura 1996: 1936). Conservatieve publicisten beschouwden de wet van 1965 later echter als het begin van het einde, omdat zowel naturalisatie als toelating open kwam te staan voor alle nationaliteiten (Brimelow 1995, Geyer 1996). De vanaf de jaren zeventig en tachtig sterk gegroeide immigratie uit Latijns-Amerika en Mexico, vanaf die periode tevens het speerpunt van anti-immigratiegevoelens, was echter niet het gevolg van deze wet, omdat de immigratie uit deze landen nooit door wettelijke raciale criteria was verhinderd (Johnson 1996).

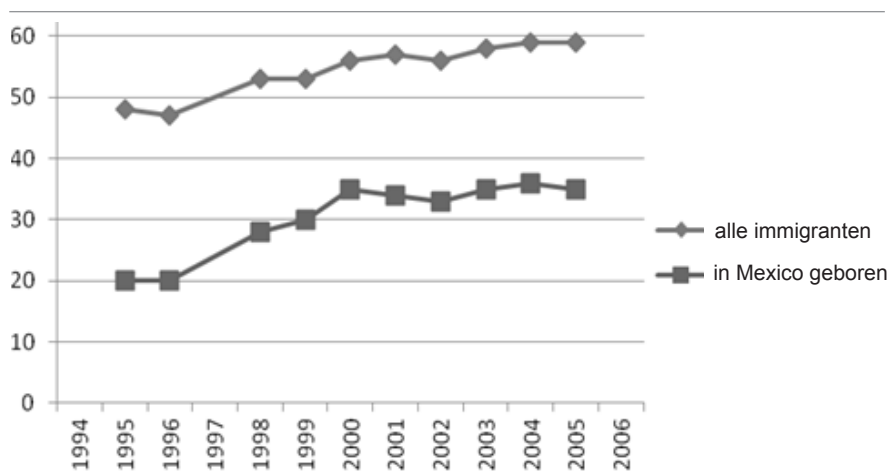
De tweede relevante ontwikkeling was de toename van illegale immigratie. Dat leidde tot verschillende maatregelen tegen ongedocumenteerde immigratie, maar ook tot grootschalige regularisaties. President Ronald Reagan regulariseerde bijna drie miljoen ongedocumenteerden, voornamelijk Mexicanen (Tichenor 1994: 337).

In 1994 werd in Californië als ‘burgerinitiatief’ *Proposition 187* aangenomen, dat ongedocumenteerden uitsloot van sociale voorzieningen en openbaar onderwijs (Daniels 2004: 142). Hoewel de wet door de rechter en de federale regering grotendeels teniet werd gedaan, zagen de Democraten en Republikeinen *Proposition 187* als een reflectie van de stemming onder de bevolking. Zij spraken daarop uit dat illegale immigratie gestopt moest worden (Calavita 1996: 300). In de *Welfare Act* die in 1996 door het Congres werd aangenomen, werden zelfs immigranten met een permanente verblijfsvergunning uitgesloten van federale voorzieningen, zoals voedselbonnen en *supplementary security income* (SSR) en kregen staten de bevoegdheid hetzelfde te doen (Legomsky 2005: 22).

Deze restrictieve maatregelen en de regularisaties resulteerden in een stijging van het aantal naturalisaties (Stamper Balistreri en Van Hook 2004, Woodrow-Lafield et al. 2004). Het percentage naturaliserende Mexicaanse immigranten steeg aanzienlijk: van 6,5% in 1990 naar ruim 20% in 1996 en 30% in 1999. Mexica-

nen vertoonden de sterkste stijging van alle immigrantengroepen: 144% van 1995 tot 2005 (grafiek 6.1), maar bleven nog altijd achter bij andere groepen, waarvan bijna 60% naturaliseerde.⁴

Grafiek 6.1 Percentage genaturaliseerde immigranten, alle immigranten en in Mexico geboren immigranten (1994-2006)

Bron: Pow Hispanic Center tabulations of augmented March supplements to the Current Populations Survey. Het betreft het percentage genaturaliseerden van de legaal verblijvende immigranten die voor naturalisatie in aanmerking komen.

De stijging van de naturalisatiecijfers leidde tot het idee dat immigranten slechts om instrumentele redenen zouden naturaliseren. Hun naturalisaties werden dus niet als daadwerkelijke instemming en uitdrukking van de wil tot verbondenheid gezien. In reactie op de restrictieve maatregelen besloot de Mexicaanse regering in 1998 om dubbele nationaliteit voor Mexicaanse emigranten in het buitenland mogelijk te maken. Dat maakte dubbele nationaliteit bij naturalisatie voor het eerst tot een thema van politiek en publiek debat.

Dubbele nationaliteit van Mexicanen

Eerder in de jaren negentig was dubbele nationaliteit nog geen onderwerp van debat. De *Commission on Immigration Reform* die in 1995 en 1997 het immigratie- en naturalisatiebeleid evalueerde, besteedde nauwelijks aandacht aan het thema.⁵ Dat betekende overigens niet dat het onderwerp onomstreden was. Een commissielid suggereerde dat er in het rapport van 1997 niets over dubbele nationaliteit te vinden was, juist vanwege de onderlinge meningsverschillen. Zelf vond hij een formele afstandsverplichting 'essentieel'.⁶

In Mexico kwamen in april 1995 de vier grote politieke partijen overeen dubbele nationaliteit voor Mexicaanse emigranten toe te staan. De bestaande Mexicaanse

nationaliteitswetgeving ging uit van het beginsel van vermijding van dubbele nationaliteit.

Het aanvragen van een andere nationaliteit leidde tot automatisch verlies van de Mexicaanse nationaliteit (art. 37 Mexicaanse Constitutie oud). De minderjarige met dubbele nationaliteit verloor automatisch de Mexicaanse nationaliteit bij het bereiken van de leeftijd van achttien jaar, tenzij hij of zij de autoriteiten liet weten afstand te hebben gedaan van de buitenlandse nationaliteit (Vargas 1998: 804).

Het nieuwe artikel 37 Grondwet bepaalde dat aan wie ermee was geboren de Mexicaanse nationaliteit niet mocht worden ontnomen. Deze wijziging werd in 1998 van kracht en beoogde behoud van een beperkte nationaliteit; kiesrecht bleef voorbehouden aan wie in Mexico woonde. In de praktijk betekende dit ook dat geboren Mexicanen geen afstand konden doen van hun nationaliteit (Böll 2007: 457).⁷ Hoewel er dus geen sprake was van een keuzemogelijkheid voor Mexicaanse immigranten, nu zij geen afstand van de Mexicaanse nationaliteit konden doen, kwam dit nergens in de Amerikaanse publieke en politieke debatten ter sprake.

Wie eerder de Mexicaanse nationaliteit had verloren, kon deze op eenvoudige wijze terugkrijgen gedurende een overgangperiode van vijf jaar, tot 2003. Toen bleek dat maar weinig mensen van deze overgangsregeling gebruik maakten, werd de tijdslimiet geschrapt. In 1996 volgde een voorstel dat ook het kiesrecht voor presidentiële verkiezingen voor Mexicanen levend in het buitenland mogelijk zou moeten maken. Dit voorstel kreeg in 2005 effect. Mexicaanse emigranten konden in 2006 voor het eerst meedoen aan verkiezingen in Mexico. In het Mexicaanse parlement werden zetels gereserveerd voor Mexicaanse emigranten (Itzigsohn 2007: 123).

De Mexicaanse 'aanvaarding' van dubbele nationaliteit kwam voort uit de veranderde houding ten opzichte van emigranten in de Verenigde Staten. Ze was zowel het resultaat van topdown genomen beslissingen van de Mexicaanse regering als van bottom-up-druk van organisaties van Mexicaanse emigranten (Itzigsohn 2007: 114, Vargas 1998). Publiekelijk sprak de Mexicaanse regering over het behoud van culturele banden, maar op de achtergrond speelden de groeiende economische belangen van opening naar de wereldmarkt en de NAFTA-overeenkomst (*North American Free Trade Agreement*) met de Verenigde Staten een rol (Itzigsohn 2007: 116). Het toestaan van dubbele nationaliteit was tevens een reactie op de anti-immigratietendensen in de Verenigde Staten (tot uitdrukking komend in de maatregelen tegen illegale immigratie), als gevolg waarvan de vrees ontstond dat Mexicaanse emigranten naar Mexico zouden terugkeren, met alle economische gevolgen van dien. Tevens hoopte de regering dat Mexicaanse emigranten hun mensenrechten en politieke rechten beter zouden kunnen uitoefenen, wanneer ze de Amerikaanse nationaliteit bezaten. Door de banden met Mexico te versterken zou hun integratie in de Verenigde Staten kunnen worden bevorderd (Itzigsohn 2007), maar tevens zouden zij als een *ethnic voting bloc* de Mexicaanse belangen kunnen behartigen (Lizarraga Chavez 1997: 126, 129). De druk van onderop kwam van Mexicaanse immigrantenorganisaties in de Verenigde Staten, die actief cam-

pagne voerden voor dubbele nationaliteit en voor kiesrecht vanuit het buitenland, waarbij ze dreigden te stoppen met het terugzenden van geld (Itzigsohn 2007: 126). Zij vonden een gewillig oor bij Mexicaanse oppositiepartijen, die zich steeds meer op het buitenlandse electoraat richtten (Jones-Correa 2001).

De Mexicaanse plannen vielen in de Verenigde Staten niet overal in goede aarde. De Californische Republikeinse partij riep middels een briefencampagne de Democratische regering Clinton op zich tegen de plannen voor dubbele nationaliteit uit te spreken (Lizarraga Chavez 1997: 139). Op 22 oktober 1996 hield het Congres hoorzittingen over de Mexicaanse plannen.⁸ De commissievoorzitter Alan Simpson (Republikein) verklaarde het sterk gestegen aantal naturalisaties uit het feit dat immigranten verwachtten de oude nationaliteit te kunnen behouden. Bij dubbele nationaliteit bestond het gevaar dat de politieke loyaliteit niet werd overgedragen en dat er werd gestemd met het oog op belangen van het herkomstland, aldus Simpson. Dan Stein van FAIR (*Federation for American Immigration Reform*) sprak in termen van de Amerikaans-Mexicaanse oorlog.⁹ Nieuwe immigranten zouden de Verenigde Staten zien als *occupied Mexico*. Aan welke kant zouden mensen met dubbele nationaliteit staan wanneer Mexico het Zuid-Westen zou bezetten?¹⁰ Stein wilde dubbele nationaliteit alleen toestaan voor geboren Amerikanen. De naturalisandus moest verplicht worden binnen dertig dagen na naturalisatie al het mogelijke te doen de oude nationaliteit af te staan. Uitoefening van het kiesrecht en het bekleden van politieke posten in het buitenland dienden tot intrekking van de Amerikaanse nationaliteit te leiden. De neoconservatief John Fonte stelde: ‘people of Mexican ancestry who are citizens of the United States are American, not “Mexicans living abroad”’.¹¹ Volgens Fonte zou aanvaarding van dubbele nationaliteit resulteren in aanvaarding van het oude Germaanse concept van *Das Volk*, of het Spaanse equivalent *La Raza*.¹² Door vast te houden aan de oude identiteit zouden pan-rationale groepen ontstaan, zo vreesde hij. Bovendien:

‘Dual citizenship violates the concept of equal citizenship. It means that some individuals are more equal than others. It means that some individuals are supercitizens.’ (geciteerd in Pickus 2007: 146).

Academicus Douglas Klusmeyer deelde deze bezwaren niet. Volgens hem bleek uit geen enkel onderzoek dat mensen met dubbele nationaliteit minder loyaal zouden zijn. Voor Mexico was dubbele nationaliteit een logische stap om zijn emigranten bescherming te bieden. Naturalisatie zag Klusmeyer niet als het einde van voltooide assimilatie, maar als een stap in het assimilatieproces. Hij zag niet hoe voorkomen kon worden dat mensen hun oude nationaliteit behielden als het herkomstland dat toestond. Uit deze uitspraak blijkt wel hoe ver de afstandsverplichting zoals die in Duitsland en Nederland bestaat, afstaat van het Amerikaanse denken.

De mediaberichtgeving over de gewijzigde wetgeving in Mexico was divers. De Amerikaans-Mexicaanse oorlog werd regelmatig genoemd en er werd soms geschreven over een ‘explosie’ van dubbele nationaliteit.¹³ De media presenteerden echter ook individuele verhalen van Mexicaanse immigranten die graag een dubbele nationaliteit wensten, om emotionele redenen, als uitdrukking van hun identiteit of om bezittingen in Mexico te kunnen houden. Ook verhalen van Amerikanen van Europese afkomst kwamen aan bod, zoals Ierse Amerikanen die de Ierse nationaliteit verwierven om met een EU-paspoort makkelijker te kunnen reizen.¹⁴ FAIR of andere anti-immigratiegroepen kwamen aan het woord als tegenstanders, de academicus Peter Spiro het vaakst als voorstander.¹⁵ De organisatie *National Council de la Raza* verwachtte weinig effect van de wijziging, maar sprak zich uit tegen stemrecht voor emigranten omdat de loyaliteit diende te liggen bij de Verenigde Staten.¹⁶

De effecten waren inderdaad beperkt. Het aantal Mexicaanse immigranten in de Verenigde Staten dat gebruikmaakte van dubbele nationaliteit en kiesrecht in Mexico was niet zo groot als verwacht. In plaats van de verwachte drie miljoen personen, vroegen minder dan 70.000 tot Amerikaan genaturaliseerde Mexicaanse immigranten de Mexicaanse nationaliteit terug (Castaneda 2004: 77). Niet meer dan ongeveer 50.000 Mexicanen in de Verenigde Staten hadden zich als kiezer laten registreren (Itzigsohn 2007: 130) en niet meer dan 33.000 kiezers in het buitenland brachten hun stem uit in de presidentiële verkiezingen van 2006 (Lafleur en Calderon Chelius 2011).¹⁷

Clash of Civilizations

In het Congres leefde het thema dubbele nationaliteit niet sterk. Een enkele keer brachten Congresleden dubbele nationaliteit in verband met internationale kinderontvoering door een van de ouders.¹⁸

Volgens het *Centre for Immigration Studies* had het Congres zich in dertig jaar tijd niet over het thema gebogen en had alleen Tom Tancredo (Republikein), bekend om zijn felle anti-immigratiestandpunten, zich daadwerkelijk met het thema beziggehouden in de jaren na de aanslagen van 11 september 2001.¹⁹ Hij vond dat na de aanslagen een ieder zich moest afvragen aan welke kant hij of zij stond, en dubbele nationaliteit was daarmee in zijn ogen niet verenigbaar.²⁰ Hij citeerde in dit verband president Roosevelt: ‘Either a man is an American and nothing else, or he is not an American at all.’²¹

Tancredo bracht dubbele nationaliteit echter vooral in verband met immigratie en multiculturalisme, meer dan met terrorisme. Immigratie en multiculturalisme vormden volgens hem een *deadly mixture* voor het land. Vanwege het uitgangspunt van gelijkwaardigheid van alle culturen zou multiculturalisme leiden tot de *Clash of Civilizations*; een gevleugelde term in zwang gekomen met het gelijknamige boek van Samuel Huntington (1996). Tancredo vreesde echter vooral de dubbele nationaliteit van Mexicaanse Amerikanen, de belangrijkste immigrantengroep. Hij noemde beurtelings aantallen van zes, zeven of acht miljoen mensen

met dubbele nationaliteit in de Verenigde Staten. 75 procent van de Amerikaanse immigranten zou afkomstig zijn uit landen die dubbele nationaliteit toestonden. Dit lijkt te zijn ontleend aan het boek *The 50% American* van Stanley Renshon, die deze cijfers noemt (Renshon 2005: 12). Tancredo deed twee keer wetsvoorstellen voor hervorming van het vreemdelingenrecht, waarvan een aantal bepalingen betrekking had op dubbele nationaliteit: beperking van *ius soli*-verkrijging, een affidavit van loyaliteit, en verlies van Amerikaanse nationaliteit bij uitoefening van het kiesrecht in buitenlandse verkiezingen.²²

De debatten in 2005 over de *Immigration Reform Act* van George W. Bush stonden, hoewel ze wel in termen van *citizenship* werden gevat (Spiro 2008: 159), opnieuw in het teken van illegale immigratie. Het voorstel van senator Alexander (Republikein) om buitenlandse ambassades te informeren dat iemand was genaturaliseerd, de loyaliteit aan dat land had afgezworen en aan de Verenigde Staten overgedragen, trok dan ook geen aandacht.²³ Tot een hervorming van de immigratiewetgeving kwam het niet, omdat de jarenlange onderhandelingen strandden.

Sindsdien is dubbele nationaliteit geen onderwerp van debat geweest. Wel werd door sommige conservatieven betoogd dat president Obama een dubbele nationaliteit zou hebben, of alleen de Keniaanse (verkregen via zijn Keniaanse vader) en daarom niet tot president had mogen worden benoemd.²⁴ Deze beweringen maakten deel uit van de samenzweringstheorieën die door conservatieven vooral via internet over Obama werden verspreid, onder meer dat hij Keniaan zou zijn of moslim. Het heeft Obama ertoe gedwongen zijn geboorteakte op de website van het Witte Huis te zetten, om aan te tonen dat hij voldoet aan de voorwaarde voor het Amerikaans presidentschap van geboorte op Amerikaans grondgebied.

6.3 Duitsland

In weerwil van het heersende idee dat de Duitse wetgeving vanwege het 'etnische' concept van de natiestaat dubbele nationaliteit altijd heeft afgewezen, bevatte de *Reichsstaatsangehörigkeitgesetz* van 1913 geen bepalingen over meervoudige nationaliteit en geen afstandsverplichting bij naturalisatie. De wet stond zelfs volkomen onverschillig ten opzichte van dubbele nationaliteit (Silagi 1993: 310). De beschikbare informatie over de vooroorlogse uitvoeringspraktijk van de wet van 1913 is tegenstrijdig, maar wijst op een liberale praktijk ten aanzien van dubbele nationaliteit. Volgens Silagi (1993) vroegen de meeste deelstaten geen afstand van de oude nationaliteit. Volgens Trevisiol (2004: 211) gingen uitvoerders er wel van uit dat naturalisandi afstand moesten doen, maar werden tevens ruimhartig uitzonderingen gemaakt, niet alleen wanneer aanvragers geen afstand konden doen, maar ook wanneer zij dat niet wilden.

Toch bleek in de praktijk een afstandsverplichting te worden gehanteerd die tot problemen leidde. In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw vroegen politici de regering specifiek naar de problemen van Oost-Europeanen, gast-

arbeiders en buitenlandse huwelijkspartners van Duitsers. In 1963 antwoordde de minister van Binnenlandse Zaken op vragen van de SPD, dat Joegoslaven de enige Oost-Europeanen waren van wie nog afstand werd gevraagd.²⁵ Toen in 1975 een organisatie van Tsjechische vluchtelingen zich beklaagde over de afstandsverplichting, ontkende het ministerie van Binnenlandse zaken de problemen, omdat voor vluchtelingen, waaronder Tsjechen, uitzonderingen mogelijk waren. Toch sloot de minister niet uit dat het beleid door deelstaten verschillend werd uitgevoerd.²⁶ In 1977 vroeg de CDU of ook bij Joegoslaven kon worden afgezien van de afstandsverplichting, wanneer pogingen tot afstand geen resultaat hadden. De minister verklaarde dat in de praktijk naturalisatie met behoud van nationaliteit mogelijk was, wanneer de aanvrager er ondanks *ernsthafter und nachhaltiger* inspanningen gedurende een langere periode niet in was geslaagd afstand te doen. Voor buitenlandse echtgenoten van Duitsers ontstonden er in het bijzonder problemen, omdat voor deze groep de afstandsverplichting in 1969 in de wet was opgenomen (par. 2.3).²⁷

De positie van 'gastarbeiders' (vooral Turkse immigranten) kwam in 1971 aan bod, toen de SPD voorstelde dubbele nationaliteit voor deze groep toe te staan. Minister van Binnenlandse Zaken Genscher (FDP) verwierp het voorstel, omdat het gelijkheidsbeginsel en de internationale norm van vermijding van meervoudige nationaliteit ermee zouden worden geschonden. Terughoudendheid bij het naturalisatiebeleid was geboden, omdat de herkomstlanden wilden dat hun mensen zouden terugkeren en hoge aantallen naturalisaties mogelijk niet zouden aangaan. Gastarbeiders waren overigens ook weinig tot naturalisatie bereid, zodat uitzonderingen overbodig waren, aldus de minister.²⁸

In 1976 stelde de regering Schmidt (SPD-FDP) voor om ter uitvoering van het VN-Verdrag ter voorkoming van staatloosheid van 1961 de *Inlandsklausel* af te schaffen.²⁹ Volgens de *Inlandsklausel* trad verlies van de Duitse nationaliteit niet op wanneer iemand een andere nationaliteit aanvroeg en in Duitsland woonachtig was. Volgens de regering konden immigranten zo de afstandsverplichting omzeilen door na verkrijging van de Duitse nationaliteit onmiddellijk weer de vreemde nationaliteit aan te vragen zonder de Duitse te verliezen.³⁰ De Commissies voor Justitie en Binnenlandse Zaken zagen echter de noodzaak van deze wijziging niet in.³¹ De *Inlandsklausel* zou bij de wetswijziging van 1999 alsnog worden afgeschaft.

De positie van Iraanse immigranten kreeg in deze periode bijzondere aandacht. Zoals al bleek, gingen de Duitse autoriteiten op grond van het bilateraal verdrag met Iran uit 1929 ervan uit dat Iraanse immigranten toestemming nodig hadden van de Iraanse autoriteiten om elders te naturaliseren (par. 5.3). Deze toestemming werd in praktijk altijd geweigerd, en vervolgens weigerden de Duitse autoriteiten naturalisatie, omdat de Iraanse nationaliteit niet was afgestaan. Op vragen van de CDU zei de regering dat in schrijnende gevallen langs diplomatieke weg onderhandeld zou kunnen worden.³² Later meldde de regering dat de onderhandelingen tot niets hadden geleid. Overigens zou het niet bezitten van de Duitse nationaliteit voor Iraniërs geen problemen met zich meebrengen, aldus de regering, zeker

niet wanneer ze met een Duitser waren getrouwd. Naturalisatie van Iraniërs zou onmogelijk blijven tot de wetswijziging van 1999.

Meervoudige nationaliteit en integratie (1977-1998)

Zoals we in paragraaf 2.3 reeds zagen, werd in 1969 bij de introductie van versnelde naturalisatie van huwelijkspartners van Duitsers voor het eerst een wettelijke bepaling ingevoerd die afstand van de oude nationaliteit bij naturalisatie vereiste (art. 9 RuStAG 1913). De motivering lag in de gevoelde noodzaak de integratie van huwelijkspartners van Duitsers te garanderen. In de naturalisatierichtlijn van 1977 werd voor het eerst een algemene afstandsverplichting voor naturalisatie geformuleerd:

{deshalb} soll eine Einbürgerung nur vollzogen werden, wenn nachgewiesen ist, dass der Einbürgerungsbewerber spätestens mit der Einbürgerung aus seiner bisherigen Staatsangehörigkeit ausscheidet.³³

Deze richtlijn kwam tot stand onder verantwoordelijkheid van de regering van SPD en FDP en was het resultaat van partijconsensus en onderhandelingen tussen de federale regering en CDU-deelstaten (Green 2004: 43). De regering erkende dat sommige groepen immigranten zich permanent in Duitsland hadden gevestigd. Toch bleef in de richtlijn het uitgangspunt dat naturalisatie een uitzondering was en alleen mogelijk wanneer het algemene belang ermee werd gediend. Een stijging van het aantal naturalisaties werd niet nagestreefd. Na inwerkingtreding van de richtlijn werd een restrictievere praktijk inzake de afstandsverplichting ontwikkeld, met beperkte ruimte voor uitzonderingen. De achtergrond van deze wijziging werd onder andere gevormd door de ratificatie van het Verdrag van Straatsburg van 1963, dat vermindering van meervoudige nationaliteit tot doel had en dat door Duitsland in 1969 was geratificeerd (Hailbronner en Renner 2005: 23), maar kan in de eerste plaats worden verklaard doordat de richtlijn de culturele aanpassing van immigranten vooropstelde (Green 2004: 40).

Toen in oktober 1982 de regering Kohl van CDU/CSU en FDP aan de macht kwam, werd immigratie onderwerp van groeiende polarisatie tussen links en rechts. De SPD wilde in het kader van de *Ausländerpolitik* dubbele nationaliteit voor gastarbeiders mogelijk maken. De Groenen kozen lange tijd voor postnationaal burgerschap en zetten zich in voor kiesrecht op lokaal niveau en minderheidsrechten.

In 1989 voerden de deelstaten Hamburg en Sleeswijk-Holstein kiesrecht voor immigranten in. De CDU en de deelstaat Beieren wendden zich vervolgens tot het *Bundesverfassungsgericht* dat oordeelde dat kiesrecht voor immigranten in strijd was met de grondwet, die bepaalde dat de soevereiniteit alleen kon worden gebaseerd op het Duitse volk als bedoeld in artikel 116 GG (Rubio Marín 2000: 203).³⁴ Met deze uitspraak wees het Hof op het nationaliteitsrecht als het enige middel om immigranten een gelijke rechtspositie te bieden en ze tot deel van de staatsgemeenschap te maken.³⁵ Eerder al, in 1988, had de regering Kohl (CDU/CSU-FDP)

verklaard dat naturalisatie van immigranten moest worden nagestreefd en dat een staat op lange termijn niet kon aanvaarden dat een belangrijk deel van de bevolking geen deel uitmaakte van de staatsgemeenschap.³⁶ Vervolgens nam de regering echter geen initiatieven op het gebied van nationaliteitsrecht. Toch waren er, zoals al bleek in paragraaf 3.3.2, binnen de liberale vleugel van de CDU ook voorstanders van dubbele nationaliteit te vinden. In 1989 trachtte de *Ausländerbeauftragte* van de Berlijnse Senaat, Barbara John (CDU), de discussie over hervormingen in het nationaliteitsrecht te stimuleren met de organisatie van een conferentie onder de titel *Doppelte Staatsbürgerschaft, ein Normalfall in Europa?*³⁷

In paragraaf 3.3.2 werd eveneens beschreven hoe na de Duitse eenwording en de aanslagen op immigranten in Solingen en Mölln, de regering met de oppositie overeenkwam het nationaliteitsrecht te wijzigen. Ontevreden met de regeringsvoorstellen, die ervan uitgingen dat Duitsland geen immigratieland was en dubbele nationaliteit afwezen, diende de SPD een eigen wetsvoorstel in.³⁸ Hierin stelde de SPD dat het opgeven van de oude nationaliteit voor immigranten voelde als het opgeven van de identiteit en de verbreking van culturele en familiebanden. Gemengde huwelijken lieten zien dat dubbele nationaliteit niet tot problemen hoefde te leiden. Het wetsvoorstel was een gebaar en een teken aan immigranten dat men met hen wilde samenleven en als gelijkberechtigde collega's, burens en vrienden zag.

Door de aanslagen was dubbele nationaliteit in een nieuw daglicht komen te staan. Dubbele nationaliteit werd bepleit als middel tegen racisme. Organisaties van immigranten, kerken, vakbonden en juristen pleitten voor aanvaarding van dubbele nationaliteit. De Groenen organiseerden een handtekeningactie voor dubbele nationaliteit, die een miljoen handtekeningen opleverde.³⁹

De regering vond echter dat naturalisatie het einde van het integratieproces moest zijn. Dubbele nationaliteit diende de integratie niet en leidde tot ongelijkheid, omdat het een recht van vestiging in twee staten opleverde. Het zou leiden tot de vorming van nationale minderheden, die de gedachte aan terugkeer levend hielden. De regering zag nationaliteit als de nauwste en meest verplichtende betrekking tussen burger en staat. Dubbele nationaliteit was volgens de CDU in strijd met de opvatting van het Duitse volk als *Schicksalgemeinschaft* (lotsgemeenschap), waar men niet naar believe kon intreden en waar immigranten niet zonder meer deel van uitmaakten.⁴⁰ Het SPD-voorstel strandde toen de FDP-leden de zitting van de *Innenausschuss* tijdens de stemming verlieten. De regering besloot vervolgens het nationaliteitsrecht tijdens haar regeringsperiode niet meer te wijzigen (Blumenwitz 1994: 246).

De roodgroene coalitie: een poging tot algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit

Toen na de verkiezingen in 1998 een regering van SPD en Groenen tot stand kwam, wilde zij de langgewenste hervorming van het nationaliteitsrecht doorvoeren, met inbegrip van algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit voor immigranten

en emigranten. Het was een aantrekkelijk gezamenlijk project voor de roodgroene coalitie, voor wie de hoge werkloosheid een onoplosbaar probleem leek (Thränhardt 2002). De regering verwachtte weinig oppositie tegen de plannen, omdat ze een comfortabele meerderheid had in beide kamers en belangrijke CDU-leden, media, kerken en vakbonden de plannen steunden (Hansen en Koehler 2005: 638). Toch liep het anders.

Na de aankondiging van het regeringsvoornemen in november 1998 lanceerden CDU-leider Schäuble en CSU-leider Stoiber een handtekeningenactie tegen de plannen. Zo hoopten ze zich te revancheren voor de verkiezingsnederlaag en de gewone burger te bereiken, die zich in opiniepeilingen in meerderheid tegen dubbele nationaliteit had uitgesproken. Voor de behoudende CDU was een handtekeningenactie een nieuw middel en bovendien niet zonder risico, omdat de miljoen handtekeningen van de Groenen uit 1991 moesten worden overtroffen en een campagne expliciet gericht tegen immigranten zich tegen de partij zou kunnen keren (Hansen en Koehler 2005: 638). In een poging dat laatste te voorkomen, plaatste de CDU de campagne in het kader van integratie, met de leuze: *Integration ja, Doppel-pass nein* (Cooper 2002).

Toch stuitte de campagne op kritiek. De Groenen verweten de CDU 'bruine schaduwen' te werpen. Vakbonden, de *Evangelische Kirche*, Joodse Raad en *Türkische Gemeinde*, alsmede sommige CDU-leden, spraken zich tegen de campagne uit, die echter met ruim vijf miljoen handtekeningen en een golf van publieke en media-aandacht voor de CDU een groot succes werd.⁴¹ Ze wonnen er de deelstaatverkiezingen in Hessen in februari 1999 mee; de grootste overwinning voor de CDU sinds 1954 (Hofrichter en Westle 2000). De roodgroene regering verloor haar meerderheid in de Bondsraad en zag zich gedwongen tot herziening van de plannen, resulterend in het *Mainzer Kompromis* met de FDP.

Het wetsvoorstel dat de regering op 19 maart 1999 aan de Bondsraad aanbood, hield niet langer algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit in.⁴² Alleen in een aantal wettelijke uitzonderingsgevallen was dubbele nationaliteit mogelijk.⁴³ Tevens werd de *Inlandsklausel* geschrapt. Een Duitser die een andere nationaliteit aanvroeg, verloor voortaan ook bij verblijf in Duitsland automatisch de Duitse nationaliteit. De afschaffing van deze *Inlandsklausel* had tot doel de voornamelijk van immigranten van Turkse afkomst bekende praktijk tegen te gaan, waarbij na verwerving van de Duitse nationaliteit opnieuw de Turkse nationaliteit werd aangevraagd, om zo dubbele nationaliteit te houden, ondanks de afstandsverplichting bij naturalisatie.⁴⁴

De motivering van het wetsvoorstel kwam grotendeels overeen met de voorstellen die de SPD en de Groenen in de jaren ervoor hadden ingediend: democratie, gelijke rechten en integratie. Het uitgangspunt van vermindering van meervoudige nationaliteit werd verdedigd met verwijzing naar de uitspraak van het *Bundesverfassungsgericht* uit 1974, waaruit zou blijken dat een onbegrensde uitbreiding van dubbele nationaliteit de ordeningsfunctie van nationaliteit zou ondermijnen, ook al stond het Hof dubbele nationaliteit juist toe (par. 3.2.2).

Het politieke debat begon al in januari 1999, tijdens de handtekeningen campagne en nog voordat het wetsvoorstel aan de Bondsdag was gepresenteerd. De CDU meende dat ‘eingebürgerte Ausländer’ de Duitse nationaliteit alleen aanvrogen vanwege de praktische voordelen en niet vanwege ‘innere Bindung an die deutsche Kultur, Geschichte und Weltordnung’.⁴⁵ Ook werd dubbele nationaliteit in verband gebracht met terrorisme. Stoiber (CSU) sprak in de media van plannen die gevaarlijker waren voor de veiligheid van Duitsland dan het RAF-terrorisme.⁴⁶ De Beierse minister van Binnenlandse Zaken Beckstein (CSU) verklaarde:

‘Terrorakte der PPK lassen ahnen. Wenn Millionen von deutsch-türkischen, deutsch-serbischen oder deutsch-albanischen Doppelstaatlern in Deutschland leben, dann hätten wir automatisch die Konflikte aus diesen Regionen bei uns im Land.’ (geciteerd in Naujoks 2009, nt. 38).

Ook al hield het gewijzigde wetsvoorstel niet langer algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit in, toch richtte het debat zich op dubbele nationaliteit.⁴⁷ Minister van Binnenlandse Zaken Schily (SPD) sprak over het wetsvoorstel als een ‘verbond van verstand’, met historische dimensies. Hij wees op het gevaar van *Parallelgesellschaften* wanneer het nationaliteitsrecht zou blijven zoals het was. Integratie kon alleen slagen wanneer door de Duitse nationaliteit de gelijkbepaalde deelname aan de samenleving mogelijk werd gemaakt.⁴⁸ Dubbele nationaliteit moest echter zo veel mogelijk worden vermeden. Turken in Duitsland waren goede burgers, die goed werk leverden, belasting betaalden, een rechtschapen leven leidden en een culturele verrijking waren:

‘Zu uns gehört, wer die Verfassung und deren Grundwerte achtet und unsere Gesetze einhält. Zu uns gehört, wer sprachfähig ist. Zu uns gehört, wer sich mit dem gesellschaftlichen Leben in Deutschland auf seine eigene Weise ohne Leitkultur verbinden will. Wer wir sind, erkennen wir an der Würde jedes einzelnen Menschen, die zu achten und zu schützen uns durch Art. 1 des Grundgesetzes aufgegeben ist.’⁴⁹

Twee miljoen mensen hadden al een dubbele nationaliteit, zodat het een dagelijkse realiteit was die geen problemen opleverde, aldus Schily. Bij wijze van voorbeeld werd verwezen naar Koningin Beatrix, die vier nationaliteiten had, zonder dat iemand twijfelde aan haar loyaliteit.⁵⁰

De CDU meende echter dat met de uitbreiding van uitzonderingscategorieën dubbele nationaliteit alsnog door de achterdeur werd ingevoerd. Nederland zagen zij als voorbeeld van de dwaalleer dat een paspoort leidde tot integratie. Integratie ontstond door in Duitsland te leven en naar school te gaan. De meerderheid van de Duitse bevolking wilde de *Doppelpass* niet. Personen met dubbele nationaliteit hadden een betere positie dan mensen met alleen de Duitse nationaliteit, zodat het gelijkheidsbeginsel werd geschonden.⁵¹ Meinrad Belle (CDU) refereerde aan een

televisiedebat met Hakki Keskin van de *Türkische Gemeinde*, waarin deze uitlegde waarom hij zijn dubbele nationaliteit wilde houden:

‘Ich lebe seit Jahren in Deutschland. Meine Familie und ich fühlen uns als Deutsche. Meine Kinder sprechen besser Deutsch als Türkisch. Wir beabsichtigen nicht, in die Türkei zurückzugehen. Es könnte aber der Fall eintreten, daß in Deutschland wieder Vorfälle wie im Dritten Reich mit fremdenfeindlichen Ausschreitungen geschehen. Dann will ich einfach die Möglichkeit haben, mich mit meiner Familie in unser ursprüngliches Heimatland zurückzuziehen.’

Belle wees dit af als een exit-optie:

‘Sehen Sie, genau dass wollen wir nicht. Wenn Sie die deutsche Staatsangehörigkeit haben, dann mit allen Rechten und Pflichten und ohne Rückzugsmöglichkeit.’⁵²

De Groenen waarschuwden dat wanneer immigranten met twijfel over hun loyaliteit tegemoet werden getreden, ze het integratieaanbod niet zouden aannemen. Volgens hen ging het niet om dubbele rechten, maar om menselijke dingen, zoals begraven willen worden in het land van herkomst. Het ging om het Duitse zelfbeeld. Werd veertig jaar migratie als feit geaccepteerd? De Groenen betwijfelden nu of dubbele nationaliteit kon dienen als middel tegen racisme: het zou geen einde maken aan discriminatie, want zag Duitsland het wel als vanzelfsprekend dat ook zwarte mensen een Duitse pas hadden?⁵³

Ook na de inwerkingtreding van de nieuwe wetgeving per 1 januari 2000 verstomde het debat over dubbele nationaliteit nog niet. Het richtte zich op drie onderwerpen: de uitzonderingen, de effectiviteit van de wetgeving en het automatische verlies van Duitse nationaliteit door Turkse Duitsers.

De SPD en de Groenen vonden dat de afstandsverplichting niet langer moest gelden voor Joegoslaven en Iraniërs. Zij vroegen tevens aandacht voor andere groepen die moeilijk afstand konden doen en tot *St. Nimmereinstag* moesten wachten tot ze konden naturaliseren. De CDU verzette zich tegen uitbreiding van de uitzonderingscategorieën naar Joegoslaven, in tegenstelling tot hun positie in de jaren zeventig, en vreesde dat verdere tolerantie ten aanzien van meervoudige nationaliteit zou leiden tot het ontstaan van *Nur-Deutsche* en *Auch-Deutsche*.⁵⁴ In onderhandelingen met de deelstaten werd besloten negen nationaliteiten van de afstandsverplichting uit te zonderen, waaronder Iraniërs.⁵⁵ Daardoor kon een stuk meer aan niet-behandelde aanvragen van Iraniërs alsnog worden ingewilligd en nam het naturalisatiepercentage van Iraniërs sterk toe, van 1,5% in 1999, tot 9% in 2009. Van alle naturalisandi behield in 2010 53% de oude nationaliteit (bijlage 3). De hervorming van het nationaliteitsrecht heeft er dus toe geleid dat dubbele nationaliteit vaker ontstaat dan daarvoor.

Tevens werd meermaals gepleit voor uitbreiding van de uitzonderingen tot Europeanen, met het oog op de Europese eenwording. De FDP bepleitte dubbele

nationaliteit voor Fransen, om het veertigjarig bestaan van het Elysée-vriendschapsverdrag tussen Duitsland en Frankrijk te vieren.⁵⁶ De SPD, de Groenen en de FDP vonden dubbele nationaliteit voor Unieburgers in het Duitse algemeen belang.⁵⁷ De CDU verzette zich hiertegen vanwege de komende uitbreiding van de Unie naar Oost-Europese landen en later mogelijk Turkije. De PDS (de voormalige Oost-Duitse communistische partij) verzette zich eveneens vanwege het onderscheid dat tussen verschillende groepen immigranten zou ontstaan (Takle 2007). De discussie werd in 2007 afgerond met de algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit voor EU-onderdanen.⁵⁸ Deze aanvaarding van dubbele nationaliteit heeft overigens niet geleid tot een aanzienlijke stijging van het naturalisatiepercentage van EU-onderdanen, dat laag was en laag bleef.⁵⁹

Om inzicht te krijgen in de effecten van de nieuwe wet vroegen politici meermaals naar statistieken over het aantal mensen dat bij naturalisatie de oude nationaliteit behield.⁶⁰ De regering betoogde keer op keer dat de nieuwe wetgeving een succes was. Duitsland was niet ten onder gegaan, ondanks de gestegen aantallen naturalisaties en dubbele nationaliteiten.⁶¹ Maatschappelijke organisaties waren echter teleurgesteld, omdat het aantal naturalisaties helemaal niet zo sterk was gestegen en zelfs weer afnam (Storz en Reisslandt 2002).⁶² Adviesorganen bleven dubbele nationaliteit voorstaan. De commissie *Zuwanderung* onder leiding van Rita Süßmuth (CDU) bepleitte dubbele nationaliteit voor immigranten die vóór 1973 naar Duitsland waren gemigreerd, evenals heroverweging van het optiemodel voor de tweede generatie.⁶³ Het zesde rapport van het ministerie van Familie, Senioren, Vrouwen en Jeugd vond dat er geen bewijs was dat dubbele nationaliteit leidde tot loyaliteits- en identiteitsconflicten.⁶⁴ In het jaarlijkse *Ausländerbericht* werd de uitvoering kritisch gevolgd en werden knelpunten gesignaleerd.⁶⁵ De meeste aandacht echter trok het automatische verlies van de Duitse nationaliteit door voornamelijk Turkse Duitsers die na verkrijging van de Duitse nationaliteit de Turkse opnieuw hadden aangevraagd.⁶⁶

Verlies van de Duitse nationaliteit door Turkse Duitsers

Na afschaffing van de *Inlandsklausel* in 2000 verloren vele genaturaliseerde immigranten van Turkse afkomst, na de Turkse nationaliteit te hebben herkreten, automatisch de Duitse nationaliteit.⁶⁷ Dit verlies van de Duitse nationaliteit trok veel aandacht van de media en de politiek. De schattingen van het aantal betrokkenen liepen uiteen van 50.000 tot 90.000.⁶⁸ Behalve kritiek op de regel zelf was er ook kritiek op de uitvoeringspraktijk. Deelstaten schreven Duitsers van Turkse afkomst aan met de vraag of zij de Turkse nationaliteit hadden herkreten. Beieren had alle 44.000 burgers van Turkse afkomst aangeschreven, van wie 6.000 hadden verklaard de Turkse nationaliteit te hebben herkreten. Zij hadden daarmee de Duitse nationaliteit automatisch verloren.⁶⁹ In Hessen werden meer dan 27.000 personen van Turkse afkomst aangeschreven.⁷⁰ Nog vier andere deelstaten hadden hetzelfde gedaan.⁷¹ De vakbond DGB en de *Türkische Gemeinde* beschouwden deze praktijk als discriminatie van Turkse immigranten. De *Zuwanderungsgesetz*

van 2004 regelde de verblijfsrechtelijke positie van degenen die hun Duitse nationaliteit hadden verloren.⁷²

In reactie op het automatische verlies droeg de Turkse regering haar ambtenaren in 2001 op de registratie van de Turkse nationaliteit te verheimelijken; een aanwijzing die ze in 2004 weer introk.⁷³ Dit leidde vooral bij CDU-politici tot de vrees dat aan de Bondsdagverkiezingen van 2002 personen zouden deelnemen die niet langer de Duitse nationaliteit bezaten.⁷⁴ De CDU sprak van 'illegale' dubbele nationaliteit en wilde dat de regering Turkije om een lijst vroeg van personen die opnieuw de Turkse nationaliteit hadden verkregen. Minister van Binnenlandse Zaken Schily (SPD) beloofde dit met de Turkse minister te bespreken.⁷⁵ Bij aanvraag van een Duits paspoort zou naar gegevens over andere nationaliteiten worden gevraagd.⁷⁶ Oproepen van academici en Die Linke om aan het verlies van de Duitse nationaliteit grenzen te stellen, bijvoorbeeld beperking tot een periode van vijf jaar, hadden vooralsnog geen resultaat.⁷⁷

In 2006 oordeelde het *Bundesverfassungsgericht* dat het automatisch verlies op grond van artikel 25 lid 1 StAG grondwettig was. De klager was een man, die in maart 1999 tot Duitser was genaturaliseerd, na de Turkse nationaliteit te hebben opgegeven. Kort daarna, op 11 juni 1999, vroeg hij opnieuw de Turkse nationaliteit aan, die hij op 5 februari 2001 herkreeg. Inmiddels was de *Inlandsklausel* afgeschaft. Ruim vier jaar later, in november 2005, namen de Duitse autoriteiten zijn Duitse paspoort in, omdat hij op grond van het herziene artikel 25 lid 1 StAG 2000 de Duitse nationaliteit op 5 februari 2001 automatisch had verloren.

Het Hof oordeelde dat het verlies dat optrad als gevolg van vrijwillige verkrijging van een andere nationaliteit niet ongrondwettig was, omdat het niet uitsluitend berustte op de wil van de staat. Betrokkene had het zelf in de hand de Duitse nationaliteit te behouden, door voorafgaand toestemming te vragen voor behoud van de Duitse nationaliteit. Uit de wetstekst bleek dat verlies ook optrad wanneer de aanvraag van de andere nationaliteit al vóór de datum van inwerkingtreding was ingediend. De klager had zich hierover moeten informeren. De onmiddellijke aanvraag tot herkrijging van de Turkse nationaliteit betekende dat de klager zich ervan bewust had moeten zijn dat hij via een omweg voor dubbele nationaliteit koos, wat de wetgever met de afstandsverplichting juist had willen voorkomen.

Het Hof verwierp tevens de klacht van ongelijke behandeling van Turkse Duitsers, omdat de regeling betrekking had op alle burgers, ongeacht afkomst. Dat autoriteiten bij de uitvoering zich vooral richtten op een groep van wie uit de pers en van Turkse instanties bekend was dat een aanzienlijk aantal na naturalisatie de oude nationaliteit herkreeg, vond het Hof tegen de achtergrond van de beperkte uitvoeringscapaciteit en de evenredigheid van doel en middelen te rechtvaardigen, ook omdat er geen vergelijkbare groep was voor wie hetzelfde gold, met name niet *Aussiedler*, voor wie immers dubbele nationaliteit was toegestaan (par. 8.3).⁷⁸

Landelijke cijfers over het daadwerkelijke aantal personen dat de Duitse nationaliteit op deze grond had verloren, zijn niet voorhanden. Op basis van sporadische regionale cijfers lijken de gevolgen toch aanzienlijk. Zo meldde Frankfurt

am Main dat in 2005 2.993 immigranten de Duitse nationaliteit door naturalisatie hadden verkregen, terwijl 1.100 personen in hetzelfde jaar de Duitse nationaliteit waren kwijtgeraakt op grond van artikel 25 lid 1 StAG; 90% van hen waren Turkse Duitsers, die opnieuw vreemdeling werden.⁷⁹

6.4 Nederland

In Nederland werd vanaf 1860 een afstandsverplichting bij naturalisatie gesteld, die in de Wet op het Nederlanderschap en ingezetenschap van 1892 werd geformaliseerd.⁸⁰ Hoewel de bewoordingen ruimte lieten voor de mogelijkheid dat van de afstandsverplichting werd afgezien, werd in praktijk in alle gevallen afstand van de eerdere nationaliteit geëist. Wanneer het land van herkomst afstand niet toestond, werd naturalisatie geweigerd. Dit leidde ertoe dat bijvoorbeeld Britten jarenlang niet konden naturaliseren (Heijs 1995: 74).

Van de naoorlogse debatten over dubbele nationaliteit worden hierna achtereenvolgens besproken: de Indonesische en Surinaamse onafhankelijkheid, de afstandsverplichting, met de afschaffing ervan in 1992 en de herinvoering in 1997, en heropening van het debat in 2003.

De Indonesische (1949) en Surinaamse (1975) onafhankelijkheid

Toen in 1949 Indonesië onafhankelijk werd, moesten alle onderdanen tussen de twee landen worden verdeeld. Uitgangspunt van de daartoe opgestelde Toescheidingsovereenkomst was dat zowel staatloosheid als dubbele nationaliteit moest worden vermeden. Op grond van de in koloniaal Indië geldende wettelijke raciale categorisering werden drie groepen onderscheiden. Nederlandse burgers op grond van de Wet op het Nederlanderschap van 1892 (Europeanen en 'Indische Nederlanders' van gemengde afkomst met een Nederlandse vader) hielden de Nederlandse nationaliteit, maar konden onder voorwaarden ook kiezen voor de Indonesische. 'Nederlandse onderdanen niet-Nederlanders' (de inlandse bevolking, inclusief kinderen van een Nederlandse moeder en inlandse vader), hadden geen keuze: ze verwierven de Indonesische nationaliteit en verloren de Nederlandse. De derde groep, de vreemde oosterlingen, merendeels Chinezen, verloren hun Nederlandse nationaliteit en hadden een optierecht op de Indonesische.⁸¹

Dat de praktijk toch minder eenduidig was, blijkt uit een uitspraak van de Haagse kantonrechter in 1950, die oordeelde dat een 'christen-inlander' beide nationaliteiten bezat.⁸² De kantonrechter vond dat niet bezwaarlijk, omdat meervoudige nationaliteit in het Nederlandse recht vaker voorkwam. De rechter overwoog dat er banden zouden blijven bestaan tussen Indonesië en Nederland, zeker waar het christen-inlanders betrof

'die toch gedurende vele generaties gelijke godsdienstige en ethische beginselen als de Nederlanders hebben beleden en nageleefd en van eenhorigheid blijk gegeven'.

De uitspraak stuitte op kritiek, omdat hij inging tegen de bedoelingen van de Toescheidingsovereenkomst, die dubbele nationaliteit uitsloot.⁸³ Maar, zoals we al eerder zagen, de regering sloot ook bij Javanen in Suriname dubbele nationaliteit niet uit (par. 3.3.3).

Toen Suriname op 25 november 1975 onafhankelijk werd, moest ook hier de bevolking worden opgedeeld. Er werd een commissie geïnstalleerd om te adviseren over de betrekkingen tussen Suriname en Nederland. Deze commissie ging eveneens uit van vermindering van dubbele nationaliteit en staatloosheid. Ze verwees daarvoor naar het Haagse Nationaliteitsverdrag van 1930 en het Verdrag van Straatsburg uit 1963, ook al had Nederland dat laatste nog niet geratificeerd. Dubbele nationaliteit zou met name op bezwaren stuiten gezien de omvang van de groep Surinamers.⁸⁴ Commissieleden van de Surinaamse oppositiepartij VHP namen een ander standpunt in en pleitten voor een tijdelijke dubbele nationaliteit tijdens een overgangperiode van bijvoorbeeld vijf jaar.⁸⁵ Surinaamse organisaties in Nederland en de Surinaams-Nederlandse advocaat Haakmat steunden dit voorstel, en het werd ook in de Nederlandse media positief ontvangen.⁸⁶ De *NRC* schreef dat dubbele nationaliteit geen verwerpelijke zaak was en misschien 'de minst slechte' van alle denkbare oplossingen zou zijn.⁸⁷ Maar de Surinaamse pers verweet de Surinaamse Nederlanders van twee walletjes te willen eten (Haakmat 1974: 39).

De Toescheidingsovereenkomst koos voor vermindering van dubbele nationaliteit.⁸⁸ Beide regeringen hadden hier belang bij. Nederland vreesde dat dubbele nationaliteit tot nog meer immigratie naar Nederland zou leiden. Suriname wilde een land met een eigen identiteit opbouwen en had er daarom belang bij grootschalige emigratie en de invloed van de voormalige kolonisator te voorkomen. Suriname koos daarom voor automatisch verlies van de Surinaamse nationaliteit bij aanvraag van een andere nationaliteit.⁸⁹

De Nederlanders die op de dag van de onafhankelijkheid in Suriname leefden, verkregen de Surinaamse nationaliteit en verloren hun Nederlandse nationaliteit. Nederlanders die niet in Suriname waren geboren en wier vader niet in Suriname was geboren, voornamelijk personen van Europese afkomst, behielden de Nederlandse nationaliteit. De tweede generatie van Europese afkomst kon binnen een jaar na de onafhankelijkheid de Nederlandse nationaliteit aanvragen, als hun vader buiten Suriname was geboren. Hoewel een expliciet geracialiseerde regel zoals bij de Indonesische onafhankelijkheid ontbrak, werd met deze criteria van afkomst en geboorteplaats hetzelfde resultaat bereikt. De meeste witte Nederlanders in Suriname behielden de Nederlandse nationaliteit, terwijl zwarte Nederlanders deze verloren (Heijs 1991). Wie 'wit' of 'zwart' was, werd, net als in 1949 bij Indonesië, mede bepaald op basis van sekse van de ouder.

Het gevolg van de uitsluiting van dubbele nationaliteit was dat slechts een gering percentage Surinamers van 9% bij naturalisatie tot Nederlander de oorspronkelijke nationaliteit behield.⁹⁰ In Nederland leefden in 2010 16.055 personen met zowel de Nederlandse als de Surinaamse nationaliteit en 4.120 personen met

zowel de Nederlandse als de Indonesische nationaliteit.⁹¹ Waarschijnlijk betreft dit vooral kinderen uit gemengde huwelijken; uitsluitend van Surinaamse mannen, omdat de Surinaamse nationaliteitswetgeving nog altijd discrimineert op grond van sekse en Surinaamse moeders hun nationaliteit niet aan hun kinderen kunnen doorgeven (ACVZ 2008a: 10).

In 2004 werd in Suriname de vraag gesteld of dubbele nationaliteit wenselijk zou zijn om Surinaamse immigranten in Nederland in staat te stellen de band met hun land van herkomst te behouden, mede gezien de bijdrage die zij aan Suriname zouden kunnen leveren. In maart 2004 discussieerden op conferenties in Rotterdam en Paramaribo vertegenwoordigers van de Surinaamse overheid, de Nederlands-Surinaamse jurist Ahmad Ali en andere wetenschappers, onder wie Kees Groenendijk en Han Entzinger, over dit thema.⁹² Naast de dubbele nationaliteit werd ook de optie van een 'roze kaart', naar Turks voorbeeld, besproken.⁹³ Met ingang van 2004 werd al een identiteitskaart ingevoerd die ontsloeg van de visumplicht. De Surinaamse president Venetiaan, de voorzitter van de Nationale Assemblee en de Surinaamse vakbeweging waren echter gekant tegen dubbele nationaliteit. De algemene opinie leek voor duaal burgerschap (roze kaart) en van dubbele nationaliteit is het vooralsnog niet gekomen.⁹⁴

Maar de discussie verstomde hierna niet. Met name de juridische strijd van Mahin Jankie, voorzitter van de Vereniging Surinaamse Nederlanders in Nederland, die gelijke behandeling als Surinamer in Suriname opeiste op basis van de Toescheidingsovereenkomst, hield het thema op de agenda, ook al werd dit niet opgemerkt in Nederland, behalve in de Surinaamse gemeenschap zelf.⁹⁵ Evenmin opgemerkt werd de succesvolle campagne van Indonesische moeders in gemengde gezinnen, die in 2006 het recht verkregen hun Indonesische nationaliteit aan hun kinderen door te geven, met aanvaarding van dubbele nationaliteit (Swatsi Winarnita 2008).

De afstandsverplichting (1945-1990)

In de periode na de Tweede Wereldoorlog werden incidenteel uitzonderingen op de afstandsverplichting gemaakt. Dat bleek onder meer uit in 1948 gestelde Kamervragen over de naturalisatie van een man met de Russische nationaliteit, van wie onduidelijk was of hij daadwerkelijk die nationaliteit was kwijtgeraakt. Regering noch Kamerleden hadden bezwaar tegen het ontstaan van dubbele nationaliteit in zijn geval, omdat verzoeker gehuwd was met een Nederlandse vrouw en zijn zoon in het Nederlandse leger had gediend. Met de naturalisatie van de man zouden ook zij Nederlander worden.⁹⁶ Integratie door een gemengd huwelijk, vervulde burgerschapsplichten en de eenheid van het gezin waren dus argumenten om van de afstandsverplichting af te zien.

In de jaren zeventig vroegen Kamerleden met enige regelmaat naar de praktijk van uitzonderingen op de afstandsverplichting. Soms deden naturalisandi ondanks eerdere toezeggingen geen afstand van de oude nationaliteit.⁹⁷ Vluchtelingen konden onmogelijk afstand doen en bij Grieken en Marokkanen werd

afstand door de autoriteiten van het herkomstland stelselmatig geweigerd. Wanneer niet aan de afstandsverplichting werd voldaan, kon de Nederlandse nationaliteit achteraf worden ingetrokken. Om pragmatische redenen gebeurde dit echter nooit. Naturalisatie geschiedde tot 1985 bij wetsvoorstel, dat door de Kamer moest worden goedgekeurd. Ook voor elke intrekking van nationaliteit zou een wetsontwerp noodzakelijk zijn. De staatssecretaris stelde voor om naturalisatie in te laten gaan op een door de minister van Justitie nader te bepalen tijdstip. De Kamercommissie ging akkoord, maar wees wel op het belang van rechtszekerheid.

In de gewijzigde redactie van de afstandsverplichting was dit voorstel echter niet terug te vinden.⁹⁸ Integendeel, expliciet werd de mogelijkheid opengehouden dat een naturalisandus 'het nodige' zou doen de vorige nationaliteit te verliezen, maar hierin niet zou slagen. De richtlijnen voor naturalisatie van 1977 bepaalden dat een bewijs of verklaring van afstand niet werd gevorderd, indien dit redelijkerwijs niet kon worden verlangd.⁹⁹ Wanneer afstand niet mogelijk was, werd een verklaring van bereidheid tot afstand gevraagd, op grond waarvan werd aangenomen dat de persoon die naturaliseerde inderdaad alleen Nederlander wilde zijn, ook als de andere nationaliteit werd behouden.¹⁰⁰

Kamerleden vroegen zich af of niet te veel uitzonderingen op de afstandsverplichting werden gemaakt. De PvdA verbaasde zich erover dat in een wetsvoorstel in 1976 veertien van de 23 naturalisandi de oude nationaliteit mochten behouden.¹⁰¹ De regering legde uit dat het bij deze naturalisaties ging om Tsjechen en Hongaren die, als vluchtelingen, geen afstand hoefden te doen. Individuen die in deze periode om emotionele redenen vroegen om een uitzondering op de afstandsverplichting, kregen echter nul op het rekest.¹⁰² Het gewijzigde artikel 5a werd van kracht in 1977. Hiermee werd het in de praktijk ontwikkelde 'afstand-tenzij'-beleid geformaliseerd.

In 1984 werd de wet van 1892 vervangen door een nieuwe Rijkswet op het Nederlanderschap. Tevens ratificeerde Nederland de *Convention on the reduction of cases of multiple nationalities and on military obligations in cases of multiple nationalities* uit 1963, ruim twintig jaar na de totstandkoming.¹⁰³ Hoewel het verdrag meervoudige nationaliteit moest voorkomen, leidde de nieuwe Rijkswet op het Nederlanderschap, die per 1 januari 1985 van kracht werd, juist tot een toename van het aantal gevallen van dubbele nationaliteit bij kinderen uit gemengde huwelijken en tweede generatie immigranten (par. 3.2.3 en 3.3.3). Staatssecretaris van Justitie Korte van Hemel (CDA) verzette zich echter uitdrukkelijk tegen meervoudige nationaliteit bij naturalisatie. Zij deed dat met drie argumenten. Ten eerste zou dubbele nationaliteit leiden tot juridische onzekerheden. Ten tweede zou het leiden tot ongelijkheid tussen immigranten aan wie dubbele nationaliteit zou worden toegestaan en Nederlandse emigranten, omdat die bij het aanvragen van een andere nationaliteit hun Nederlandse nationaliteit automatisch verloren. Haar derde en belangrijkste argument was dat immigranten die wilden naturaliseren, een uitdrukkelijke keuze dienden te maken voor het land waarmee ze zich het meest verbonden voelden:

‘Handhaving daarvan [van de afstandsverplichting, bdh] komt gewenst voor, niet zozeer omdat dubbele nationaliteit een kwaad is dat zo veel mogelijk moet worden vermeden, als wel omdat iemand die naturalisatie vraagt zichzelf daarmee voor een keuze stelt. Hij vraagt zich af (...) met welk land hij zich het meest verbonden voelt, met het land van oorsprong of het nieuwe land van vestiging. Of hij zich daarbij laat leiden door gevoelsmatige dan wel door zakelijke overwegingen, kan hier buiten beschouwing blijven. (...) Zoals gezegd impliceert de keuze voor Nederland het nemen van een zekere distantie tot het land van herkomst. Een en ander kan worden getoetst aan de bereidheid om van de oorspronkelijke nationaliteit afstand te doen.’¹⁰⁴

Opvallend is dat volgens de staatssecretaris de verbondenheid met Nederland niet emotioneel hoefde te zijn. In de jaren erna zou juist steeds meer nadruk komen te liggen op die emotionele verbondenheid,

PvdA, D66 en klein links waren inmiddels onder invloed van minderhedenbeleid tot uitgesproken voorstanders van dubbele nationaliteit geworden. Zij zagen zich hierin gesteund door het rapport van het Nederlands Centrum Buitenlanders, dat voor algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit pleitte, gezien de belangen van integratie.¹⁰⁵ Naar de mening van deze partijen hoefde de integratie van immigranten niet voltooid te zijn op het moment van naturalisatie. De oorspronkelijke nationaliteit was een uitdrukking van de band met het herkomstland en de culturele identiteit. Dubbele nationaliteit zou bovendien de remigratie van immigranten naar het land van herkomst bevorderen. Het gelijkheidsargument zagen zij anders dan de staatssecretaris. Ze vonden het niet gerechtvaardigd dat immigranten van wie het land van herkomst afstand van nationaliteit niet toestond dubbele nationaliteit werd toegestaan, terwijl andere immigranten wel afstand van hun nationaliteit moesten doen.¹⁰⁶ Verder maakten ze de vergelijking met kinderen uit gemengde huwelijken: als hun dubbele nationaliteit werd toegestaan, waarom dan niet aan andere groepen?¹⁰⁷

Een motie van PvdA en klein links om dubbele nationaliteit voor zowel immigranten als emigranten mogelijk te maken, haalde echter geen Kamermeerderheid.¹⁰⁸ Afstand van de oorspronkelijke nationaliteit bleef noodzakelijk, tenzij dit redelijkerwijs niet kon worden verlangd.¹⁰⁹ Uitzonderingen waren van toepassing wanneer afstand niet mogelijk was, voor vluchtelingen, of wanneer afstand onevenredig hardheid (morele dilemma’s of financiële problemen) opleverde.

Het afschaffen en herinvoeren van de afstandsverplichting (1990-1997)

Het rapport *Allochtonenbeleid* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) van 1989 was de aanleiding tot een nieuw debat over de afstandsverplichting.¹¹⁰ De WRR was kritisch over het eerdere minderhedenbeleid en riep de regering op de sociale integratie van immigranten te promoten en hun juridische positie te verbeteren. Naturalisatie moest niet moeilijker gemaakt worden dan strikt noodzakelijk en daarom adviseerde de WRR dubbele nationaliteit voor immigranten toe te staan. Er moest rekening worden gehouden met de juridische

en emotionele bezwaren om afstand te doen van de oude nationaliteit en de reële bezwaren van personen uit 'sommige mediterrane landen', aldus de Raad.¹¹¹ Ook de Commissie Deetman voor staatkundige, bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing, die onder andere adviseerde over de relatie tussen kiezers en politiek, bepleitte aanvaarding van dubbele nationaliteit ter vergroting van de politieke participatie van immigranten.¹¹²

Onder druk van de Kamer wijzigde de regering-Lubbers III (CDA-PvdA) haar aanvankelijk afwijzende houding. In de Notitie meervoudige nationaliteit/ kiesrecht voor vreemdelingen stelde de regering voor de afstandsverplichting in het geheel te schrappen, omdat deze een emotionele hindernis voor naturalisatie vormde en leidde tot een gevoel van verraad aan het herkomstland. De regering beschreef de beleidswijziging als een verschuiving van voorkoming naar beperking van dubbele nationaliteit. Het betekende tevens een keuze voor insluiting via de weg van naturalisatie. Uitbreiding van het kiesrecht voor immigranten naar het provinciale en landelijke niveau en een aparte wet voor gelijke behandeling van immigranten waren daarmee van de baan. De notitie sneed zo de weg naar de ontwikkeling in de richting van postnationaal burgerschap af. In dit opzicht was de notitie een compromis tussen CDA en PvdA.¹¹³

In de Tweede Kamer stuitte de regeringsnotitie op weerstand. De vvd en klein rechts wezen dubbele nationaliteit af en het CDA was intern verdeeld. In 1990 stelde de CDA-woordvoerder minderheden Kraayenbrink, dat het CDA geen principiële bezwaren had tegen dubbele nationaliteit. Nauwelijks een jaar later beweerde hij dat het CDA dubbele nationaliteit altijd als zeer problematisch had gezien.¹¹⁴ De christen-democraten vreesden loyaliteitsproblemen, terwijl de PvdA vermenging van loyaliteiten en banden met meer dan één land zeer wel mogelijk vond.¹¹⁵ Beide partijen vonden elkaar eind 1991 in een compromis, geformuleerd in de motie-Apostolou (PvdA)-Soutendijk-Van Appeldoorn (CDA).¹¹⁶ De motie was zo geformuleerd, dat het CDA er een bevestiging van de afstandsverplichting in kon lezen, terwijl volgens de PvdA de individuele immigrant een eigen keuze kon maken. Staatssecretaris van Justitie Kosto (PvdA) sloot zich bij de laatste interpretatie aan. De motie werd door een Kamermeerderheid van PvdA, CDA, D66 en GroenLinks aanvaard.¹¹⁷

Het bereikte compromis was mede mogelijk gemaakt door een informele bijeenkomst tussen premier Lubbers en de directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), Mohammed Rabbae. Zij bespraken de argumenten voor en tegen dubbele nationaliteit en Lubbers raakte ervan overtuigd dat naturalisatie beter was dan een verbeterde rechtspositie, omdat het laatste immigranten in het buitenland niets opleverde.¹¹⁸ Het Inspraakorgaan Turken, IOT, voerde met steun van het NCB (later Forum) een campagne voor dubbele nationaliteit.¹¹⁹ Het IOT benadrukte de gelijke rechten en integratie van immigranten, maar ook het psychologische belang van congruentie tussen nationaliteit en identiteit. De organisatie verbond dubbele nationaliteit aan religieuze identiteit, betogend dat mensen

zich altijd Turk zouden blijven voelen en verbonden wilden blijven met Turkije als islamitisch land.¹²⁰

De afschaffing van de afstandsverplichting werd vooruitlopend op een wetswijziging met onmiddellijke ingang in het beleid gerealiseerd. Met ingang van 1 januari 1992 hoefden naturalisandi geen afstand meer te doen van hun oorspronkelijke nationaliteit.¹²¹ Het wetsvoorstel van 1993 dat dit beleid moest formaliseren, maakte na advies van de Raad van State dubbele nationaliteit mogelijk voor immigranten en emigranten.¹²² De discussie in de Tweede Kamer richtte zich echter hoofdzakelijk op immigranten.

De Memorie van Toelichting zag nationaliteit als een uitdrukking van verbondenheid, niet van ongedeelde loyaliteit. Een individu kon politieke, sociale, economische, culturele en emotionele banden met meer dan één land hebben. De aanvaarding van dubbele nationaliteit zou de weerstanden van immigranten tegen naturalisatie kunnen wegnemen en hun integratie bevorderen. De regering formuleerde een tamelijk vage notie van nationaliteit:

(...) menen wij dat het begrip nationaliteit een cluster van relaties tussen de drager van de nationaliteit en de staat van die nationaliteit suggereert: politieke, sociale, economische, culturele en emotionele. Of en de mate waarin elk van deze relaties aanwezig moet zijn, wil er sprake zijn van een zodanige verbondenheid met een land dat daarvoor een recht op de nationaliteit ervan is ontstaan, is in algemene bewoordingen niet aan te geven. Welke rechten en plichten aan het bezit van de Nederlandse nationaliteit verbonden behoren te zijn, (...) is dan ook niet in algemene zin noch in meer gedetailleerde zin te geven.¹²³

Hoewel in deze formulering emotionele verbondenheid wel een plaats kreeg, bleef onduidelijk welke rol zij diende te spelen. Met de jurist De Groot concludeerde de regering dat nationaliteit een begrip zonder vastomlijnde inhoud was.¹²⁴ Hiermee werd ruimte geschapen voor een pragmatisch-instrumentalistische visie, waarbij belangen van integratie en minderhedenbeleid prioriteit hadden. Maar tevens was het meer principiële argument van belang dat de sociale integratie van immigranten een sterke rechtspositie vereiste.

Tijdens het politieke debat dat in de jaren daarop over het wetsvoorstel werd gevoerd, groeiden bij het CDA en de VVD echter de bezwaren tegen dubbele nationaliteit. Het aantal naturalisaties steeg van 29.100 in 1991, vóór de afschaffing van de afstandsverplichting, naar 43.100 in 1993.¹²⁵ Uit deze stijging, die met de beleidswijziging was beoogd, leidden deze partijen af dat naturalisatie te gemakkelijk was geworden. Zij zagen deze vrees bevestigd door de publicatie in 1996 van het Sociaal Cultureel Planbureau, *Rapportage Minderheden*, waarin het SCP stelde dat naturalisatie het resultaat was van een afweging van voor- en nadelen, en weinig van doen had met gevoelens van verbondenheid of sociale integratie in de Nederlandse samenleving.¹²⁶ De partijen vonden dat naturalisatie niet als een middel tot integratie moest worden gezien, maar als bekroning van een reeds vol-

tooid integratieproces. De vvd vreesde dat immigranten instrumenteel gebruikmaakten van dubbele nationaliteit en nationaliteiten verzamelden als waren het diploma's of creditcards.¹²⁷ Deze partijen wezen een instrumentele visie op nationaliteit expliciet af.

Aan de andere kant stonden PvdA, D66 en GroenLinks, die dubbele nationaliteit zagen als een middel om de sociale en culturele integratie van immigranten te bevorderen. Met name GroenLinks stelde dat zich Nederlander voelen niet hetzelfde was als verbondenheid met de Nederlandse samenleving. Alleen GroenLinks bracht het thema politieke participatie met enige regelmaat naar voren, hoewel PvdA en D66 hun wens van uitbreiding van kiesrecht tot 1997 bleven volhouden. De regering zelf ontkende dat het nodig was dat immigranten zich Nederlander voelden om te kunnen naturaliseren. De invloed van immigrantenorganisaties was inmiddels sterk afgenomen en zij hadden dan ook nog maar beperkte invloed op het debat (Hoogenboom en Scholten 2008). Tegenstanders van dubbele nationaliteit noemden de 'signalen' vanuit immigranten te klein in aantal en onduidelijk.¹²⁸

Politici begonnen dubbele nationaliteit steeds meer te zien als een uitdrukking van etnische en culturele identiteit. Er was sprake van een zekere culturalisatie, waarbij cultuur werd gezien als essentialistisch, homogeen, objectief en verbonden aan de gemeenschappelijke herkomst van een bepaalde groep (Tempelman 1999). De PvdA en GroenLinks probeerden een meer dynamische, meervoudige visie op culturele identiteit naar voren te brengen, waarin een persoon verbondenheid kon voelen met twee landen. Toch werd dubbele nationaliteit een cultureel issue, dat alleen van belang leek voor bepaalde 'niet-westerse' groepen en niet, of in mindere mate, voor andere.

Gezien de kritiek zag staatssecretaris van Justitie Schmitz (PvdA) zich genoodzaakt de betekenis van dubbele nationaliteit te herformuleren. Dat deed ze door te stellen dat dubbele nationaliteit geen automatisme moest zijn en dat enkelvoudige nationaliteit de voorkeur had. Autoriteiten betrokken bij naturalisatie moesten ervoor zorgen dat een bewuste keuze werd gemaakt.¹²⁹

Hoewel de Tweede Kamer het wetsvoorstel in 1995 uiteindelijk toch aanvaardde, sneuvelde het in de Eerste Kamer. Het kabinet-Lubbers III was inmiddels vervangen door Kok I. De vvd en het cda hadden samen een meerderheid in de Eerste Kamer en het cda voelde zich als oppositiepartij niet langer gebonden aan de compromissen die het eerder als regeringspartij met de PvdA had gesloten. De media-aandacht voor het politieke proces, met name voor de 'draai van het cda' – eerst voor, dan tegen – was groot.¹³⁰ De staatssecretaris slaagde er niet in de bezwaren van met name cda- en vvd-senatoren te overwinnen en in 1997 trok ze het voorstel in, voordat het kon worden verworpen.¹³¹ De afstandsverplichting werd in datzelfde jaar opnieuw ingevoerd.¹³²

Nog hetzelfde jaar werd een nieuw wetsvoorstel naar de Kamer gezonden, waarin de afstandsverplichting overeind werd gehouden.¹³³ Dezelfde argumenten waarmee het eerste paarse kabinet van PvdA, vvd en D66 (1994-1998) de afschaf-

ving van de afstandsverplichting had verdedigd, gebruikte de staatssecretaris nu vóór handhaving ervan. Naast de wettelijke uitzonderingen voor partners van Nederlanders en tweedegeneratie-immigranten werd in een circulaire nog een aantal andere uitzonderingen opgenomen, waaronder de mogelijkheid de oorspronkelijke nationaliteit te behouden in geval van een militaire dienstplicht in dat land.¹³⁴ Laatstgenoemde uitzondering was het resultaat van een lobby door het Turkse Inspraakorgaan IOT (IOT 1996). Het wetsvoorstel was een terugkeer naar het 'afstand-tenzij'-beleid.

In de debatten die volgden, stelden politieke partijen zich steeds restrictiever op. Het belang van de Nederlandse nationaliteit werd steeds meer in ideologische en etnisch-culturele termen uitgedrukt, terwijl ook het woord loyaliteit frequenter werd gebruikt. Zo stelde het CDA dat de Nederlandse nationaliteit iets was om trots op te zijn en verbonden moest zijn met gevoelens van Nederlandschap. Nationaliteit mocht geen wegwerp- of consumptieartikel worden. De christen-democraten stemden uiteindelijk tegen het wetsvoorstel, omdat ze de aangescherpte voorwaarden voor naturalisatie nog niet strikt genoeg vonden. De wet werd in december 2000 door de Eerste Kamer aangenomen en trad op 1 april 2003 in werking.¹³⁵ Hoewel dubbele nationaliteit nog altijd in veel gevallen mogelijk was, werd de verwerving van de Nederlandse nationaliteit moeilijker gemaakt, vooral door invoering van de naturalisatietoets (Van Oers 2006).

Na de totstandkoming van de nieuwe wet bleven enkele adviesorganen pleiten voor algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit voor immigranten. De WRR-rapporten van 2001 en 2007 gingen net als het rapport uit 1989 uit van aanvaarding van dubbele nationaliteit.¹³⁶ De WRR zag Nederland als een immigratieland, waarin mensen meervoudige banden, loyaliteiten en identificaties konden hebben. In 2008 adviseerde de Adviescommissie Vreemdelingenzaken (ACVZ) aanvaarding van dubbele nationaliteit. Net als de WRR-adviezen leidde het niet tot herziening van het regeringsstandpunt.¹³⁷ De adviezen waren een afwijkend geluid in een politiek klimaat waarin de bezwaren tegen dubbele nationaliteit steeds sterker waren geworden.

Heropening van het debat in 2003

De heropening van het debat met de motie van Sterk (CDA) in 2003 werd in eerdere hoofdstukken al beschreven. Hoewel het debat zich eerst richtte op tweede- en derdegeneratie-immigranten (par. 3.3.3), breidde het zich vervolgens uit naar dubbele nationaliteit van immigranten in het algemeen.

Sterk (CDA) bracht het thema dubbele nationaliteit expliciet in verband met de positie van vrouwen. Zij meende dat de enkelvoudige Nederlandse nationaliteit Marokkaanse vrouwen tegen het Marokkaanse familierecht zou kunnen beschermen. Met verwijzing naar het boek van Karima Ouchan, die door haar vader tegen haar wil in Marokko werd achtergelaten, stelde Sterk dat dergelijke problemen werden veroorzaakt door dubbele nationaliteit en dat de Nederlandse ambassade in Marokko in zulke gevallen niets kon doen. Ook stelde ze dat Nederlandse rechters

in geval van dubbele nationaliteit geen rechtsmacht zouden hebben. Partijleider Maxime Verhagen kondigde in een toespraak aan dat het CDA dubbele nationaliteit wilde verbieden, om de emancipatie van allochtone meisjes te bevorderen en ‘excessen’, zoals kinderontvoering en gedwongen huwelijken, te voorkomen.¹³⁸

Verdonk wees er in haar reactie op dat het tegengaan van dubbele nationaliteit niet zonder meer een oplossing was voor de geconstateerde familierechtelijke problemen.¹³⁹ Beperking tot de Nederlandse nationaliteit zou geen invloed hebben op het toepasselijke familierecht in islamitische landen.¹⁴⁰ En diplomatieke bescherming werd wel degelijk verleend aan vrouwen met dubbele nationaliteit die tegen hun wil in Marokko werden vastgehouden.¹⁴¹

Tijdens een debat een jaar later pleitte Sterk voor intrekking van de Nederlandse nationaliteit van ‘buitenlanders met een dubbele nationaliteit’, die hun echtgenotes of dochters tegen hun wil in het land van de andere nationaliteit hadden achtergelaten.¹⁴² Verder werd dubbele nationaliteit door politici onder meer in verband gebracht met eengerelateerd geweld, hangjongeren en homogeweld, militaire dienstplicht en internationale kinderontvoering.¹⁴³ Beperking van dubbele nationaliteit leek een middel voor alle kwalen.

In de regeringsnotitie Meervoudige nationaliteit en integratie van augustus 2004 werd dubbele nationaliteit expliciet als een hindernis voor integratie gezien.¹⁴⁴ Immigranten hadden ondanks hun maatschappelijke, economische en politieke integratie, toch emotionele, culturele en soms ook religieuze banden met het herkomstland. De afstandsverplichting zou mensen kunnen afhouden van naturalisatie, wat de integratie niet bevorderde omdat dit verblijfszekerheid ver-eiste. De vraag waarom toch werd vastgehouden aan de afstandsverplichting en hoe dubbele nationaliteit de integratie precies belemmerde, werd niet beantwoord.

In een Kamerdebat lichtte minister Verdonk dit verband tussen integratie en dubbele nationaliteit toe. Met de Nederlandse nationaliteit, die zij als ‘hoofdprijs’ typeerde, en het opgeven van de vorige nationaliteit kon iemand duidelijk maken echt Nederlander te willen zijn en geïntegreerd te zijn.¹⁴⁵ Integratie was een voorwaarde voor naturalisatie en naturalisatie was niet een middel om integratie te bevorderen.¹⁴⁶ Verdonk kreeg steun van CDA, VVD, Christen Unie, LPF en SGP. Volgens het CDA toonde het bezit van dubbele nationaliteit aan dat de betrokkenen niet waren geïntegreerd. De Nederlandse nationaliteit moest een speciale waarde behouden, door nieuwkomers ondubbelzinnig te laten kiezen voor Nederland. Staatsburgerschap was een exclusief begrip en impliceerde loyaliteit aan de Nederlandse staat. Minister Verdonk schreef hierover:

‘Loyaliteit is een te complex begrip om in een debat over integratie en meervoudige nationaliteit als toetssteen te kunnen worden gehanteerd. Niet beweerd kan worden dat het hebben van meer dan één nationaliteit onder alle omstandigheden leidt tot een probleem voor de loyaliteit aan Nederland. Loyaliteit speelt immers zowel bij enkelvoudige als bij meervoudige nationaliteit een rol.’¹⁴⁷

Met andere woorden: niet alleen van de loyaliteit van immigranten met dubbele nationaliteit, maar ook van de loyaliteit van immigranten met alleen de Nederlandse nationaliteit was men niet verzekerd.

GroenLinks, PvdA en D66 bepleitten een meer internationale benadering van dubbele nationaliteit. GroenLinks vond dat verbondenheid met meerdere culturen en landen mogelijk was, zonder dat dit leidde tot disloyaliteit aan Nederland. Immigranten moesten worden uitgenodigd deel te nemen aan de Nederlandse samenleving en een beperking van de mogelijkheden van dubbele nationaliteit paste daar niet bij.¹⁴⁸ D66 stelde dat eigenlijk iedereen een dubbele nationaliteit zou moeten hebben: de Europese nationaliteit en daarnaast de nationaliteit van de lidstaat. Volgens hen moest het voldoende zijn dat voldaan werd aan de formele voorwaarden voor naturalisatie. GroenLinks en D66 dienden samen een motie in, waarin werd gevraagd het verband tussen integratie en dubbele nationaliteit te onderzoeken. De motie haalde het niet.¹⁴⁹

Naast integratie was de relatie met de herkomstlanden onderwerp van debat. CDA, PvdA en GroenLinks wilden dat de minister de kwestie dubbele nationaliteit bij de Marokkaanse regering aan de orde stelde.¹⁵⁰ In de notitie Meervoudige nationaliteit stond dat overreding van landen in de islamitische wereld zeer moeilijk zou zijn, omdat nationaliteit er naast een juridische ook een religieuze betekenis had.¹⁵¹ Na een werkbezoek aan Marokko in juni 2005 zei Verdonk dat het onderwerp dubbele nationaliteit was 'geagendeerd' en in de gemengde ambtelijke commissie van de ministeries van Justitie van beide landen aan de orde zou komen.¹⁵²

Uit de cijfers in de notitie bleek dat 62,7% van de naturalisandi de oorspronkelijke nationaliteit behield. In het wetsvoorstel werd voorgesteld het aantal uitzonderingen op de afstandsverplichting te beperken. De uitzonderingen voor de tweede generatie en voor huwelijkspartners van Nederlanders zouden worden afgeschaft. Tevens werd intrekking van het Nederlanderschap bij veroordeling wegens terrorisme mogelijk gemaakt, een thema dat wordt besproken in paragraaf 8.4. In het debat verzetten D66, PvdA en GroenLinks zich tegen beperking van de uitzonderingen.¹⁵³ Zij twijfelden aan het verband tussen integratie en dubbele nationaliteit. GroenLinks verwees naar het kritische advies van de Raad van State en naar de Integratiekaart 2005, waaruit bleek dat Iraniërs het best waren geïntegreerd, hoewel zij allemaal de dubbele nationaliteit hadden.¹⁵⁴ Azough (GroenLinks), die tijdens het debat door Verdonk werd gekapitteld omdat ze haar beide paspoorten (Nederlands en Marokkaans) toonde, benadrukte het identiteitsaspect van nationaliteit, dat door een staat niet kon worden opgelegd:

'Voor mijn fractie staat voorop dat geen enkele staat, geen enkele overheid mag opleggen wat je bent en wat je moet voelen. Dus ook niet of je een nationaliteit mag aannemen of moet opgeven.'¹⁵⁵

Na het aantreden van het nieuwe kabinet-Balkenende IV (CDA, PvdA en CU) in 2007 werd het wetsvoorstel voor beperking van meervoudige nationaliteit ingetrokken,

omdat het kabinet een andere benadering van meervoudige nationaliteit voorstond. Voor zover meervoudige nationaliteit beperkt moest worden, was dit om redenen van praktische en juridische aard en niet vanwege vermeende problemen met disloyaliteit of integratie.¹⁵⁶ Daarom wilde de regering toch de afstandsverplichting invoeren bij optie en naturalisatie door tweedegeneratie-immigranten die niet in Nederland waren geboren (par. 3.3.3).

Bij de installatie van het nieuwe kabinet ontstond ophef over de dubbele nationaliteit van staatssecretaris van Justitie Albayrak en staatssecretaris van Sociale Zaken Aboutaleb. De PVV diende een motie in tegen dubbele nationaliteit van leden in het kabinet en wilde een wetwijziging die dit voor de toekomst onmogelijk zou maken.¹⁵⁷

Het was het voorlopige einde van een reeks gebeurtenissen die in verband werden gebracht met dubbele nationaliteit. De PVV trok het onderwerp naar zich toe met een stroom Kamervragen, waarin steeds opnieuw werd gevraagd om het afnemen van de Nederlandse nationaliteit van mensen met dubbele nationaliteit – vooral met Nederlandse en Marokkaanse nationaliteit – om ze te kunnen uitzetten. Het regeringsantwoord was steeds dat de Rijkswet op het Nederlanderschap en het Europees Verdrag Nationaliteit geen ruimte lieten voor intrekking van nationaliteit op grond van strafbare feiten.¹⁵⁸ Bij de behandeling van het wetsvoorstel met betrekking tot meervoudige nationaliteit van 2008 nam de VVD het stokje over met twee moties en twee amendementen, waarin beperking van meervoudige nationaliteit werd bepleit. Een van de amendementen betrof het schrappen van alle uitzonderingen op de afstandsverplichtingen uit artikelen 6 (optie) en 9 RWN (naturalisatie). De VVD bepleitte tevens de opzegging van het Tweede Protocol van 1993 en wijziging van internationale verdragen die aanvaarding van dubbele nationaliteit zouden eisen (die, zoals we hebben gezien, niet bestaan).¹⁵⁹

Er ontstond tevens enige aandacht voor de gevolgen van het niet voldoen aan de afstandsverplichting. In juni 2004 kwam een weduwe van Turkse afkomst in het nieuws, die na ruim twintig jaar verblijf in 1998 tot Nederlander was genaturaliseerd. Toen bleek dat zij de Turkse nationaliteit niet had afgestaan, werd de Nederlandse nationaliteit in 2001 ingetrokken. Uitzetting dreigde, omdat ze niet beschikte over een machtiging tot voorlopig verblijf om een verblijfsvergunning te kunnen aanvragen.¹⁶⁰ Ook anderen werden met verlies vanwege het niet voldoen aan de afstandsverplichting geconfronteerd. De Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State bepaalde, met rechtstreekse toepassing van artikel 7 van het Europees Verdrag Nationaliteit, dat intrekking van de Nederlandse nationaliteit niet mocht plaatsvinden, indien het tot staatloosheid leidde.¹⁶¹

6.5 De relatie tussen individu en staat

Drie argumenten stonden centraal in de debatten over dubbele nationaliteit van immigranten: de instemming van de immigrant, integratie en het gelijkheidsbeginsel.

De instemming van de immigrant

Naturalisatie is gericht op de vrijwillige verkrijging van de nationaliteit van het verblijfsland. Toch werd naturalisatie soms als een 'onechte' instemming gezien. werd ervan uitgegaan dat de instemming louter was gericht op verkrijging van de rechtspositionele voordelen van de nationaliteit en niet een keuze voor toebehoren inhield. In de drie landen werd er bijna steeds van uitgegaan dat de wil van immigranten altijd was gericht op het verkrijgen van een dubbele nationaliteit. Hieruit zou eens te meer blijken dat van daadwerkelijke instemming geen sprake was, omdat geen duidelijke keuze tussen herkomstland en land van verblijf werd gemaakt. Weigering deze keuze te maken zou erop duiden dat een daadwerkelijke wil tot toebehoren ontbrak. De instemming van de immigrant was dus ambigu: hoewel enerzijds het toestaan van dubbele nationaliteit zou leiden tot een grote naturalisatiebereidheid, kon anderzijds uit deze naturalisatiebereidheid worden afgeleid dat van daadwerkelijke instemming geen sprake was: er werd genaturaliseerd om louter instrumentele redenen en zonder een keuze voor het verblijfsland te maken.

Tegenover deze instrumentele redenen voor naturalisatie wees links veelvuldig op de emotionele redenen die mensen hadden om de oude nationaliteit te willen behouden. Dit argument impliceerde echter dat eenzelfde emotionele band niet bestond met het land van verblijf, waarmee indirect het vertoog van tegenstanders van dubbele nationaliteit – het ontbreken van een daadwerkelijke verbondenheid – werd gereproduceerd. Pogingen een meervoudige identiteit te presenteren, waarin een keuze tussen beide nationaliteiten niet nodig was, werden wel gedaan, maar bleven marginaal.

In de debatten werd veelal voorbijgegaan aan de beperkte invloed die immigranten zelf hadden op hun dubbele nationaliteit. Zo werd de dubbele nationaliteit van Mexicaanse Amerikanen en Marokkaanse Nederlanders toch vooral als vrijwillig gezien – en dus als een keuze van verbondenheid. Nergens in de Amerikaanse literatuur of debatten heb ik een verwijzing kunnen vinden naar het onvrijwillige karakter van de Mexicaanse nationaliteit. De onvrijwilligheid werd tot vrijwilligheid geherdefinieerd. In Nederland was het bewustzijn dat de Marokkaanse nationaliteit niet kon worden afgestaan er wel, maar werd er toch over gesproken alsof individuen keuzevrijheid zouden hebben.

In Duitsland en Nederland werd dubbele nationaliteit een reden tot automatisch verlies of intrekking van de bij naturalisatie verleende nationaliteit. Dit werd vertaald in wetgeving en beleid. Hoewel immigranten tegen hun zin de Duitse of Nederlandse nationaliteit verloren en tot vreemdeling werden gemaakt, werd de

intrekking van nationaliteit gezien als een consequentie van het vrijwillige gedrag van betrokkenen, dat een frauduleus karakter werd toegeschreven. Het bevestigde nog eens dat zij niet daadwerkelijk hadden ingestemd met het lidmaatschap van de natiestaat.

Integratie

Een centrale en steeds terugkerende vraag was of dubbele nationaliteit de integratie kon bevorderen omdat het een hindernis voor naturalisatie wegnam, of dat dubbele nationaliteit de integratie belemmerde omdat verbondenheid met twee landen bleef bestaan. Deze verschillende visies op integratie bestonden al enkele decennia en kunnen worden gezien als een ‘weerbare beleidscontroversie’ (Scholten 2008). Dat betekent waarschijnlijk ook dat dubbele nationaliteit onderwerp van debat zal blijven, zolang integratie onderwerp van debat blijft. Althans in Duitsland en Nederland: omdat in de Verenigde Staten geen actief integratiebeleid werd gevoerd, kon dubbele nationaliteit of de voorkoming ervan niet fungeren als beleidsinstrument om de integratie te bevorderen.¹⁶² Wel werd dubbele nationaliteit er in verband gebracht met het verfoeide multiculturalisme, dat vaak met panraciale identiteiten werd geassocieerd. De huidige immigratie werd een geheel ander karakter toegedicht dan de immigratie vóór de Tweede Wereldoorlog: niet alleen een ander soort ‘niet-westerse’ immigranten, maar ook immigranten met een andere instelling, die hun banden met hun herkomstland wilden behouden.

De opvattingen over dubbele nationaliteit veranderden met een veranderde invulling van het begrip integratie. Ging het om sociale en economische integratie, of wordt ook culturele integratie verwacht? In alle drie landen kwam de nadruk meer op eenheid, sociale cohesie en nationale identiteit te liggen – in welke termen ook gevat – en was men gekant tegen een vrijblijvende omgang met culturele diversiteit, waaronder aanvaarding van meervoudige nationaliteit.

De aandacht richtte zich vooral op ‘niet-westerse’ immigrantengroepen, die als onvoldoende geïntegreerd werden beschouwd, groepen die als ‘gastarbeiders’ werden gezien: Mexicanen in de Verenigde Staten, Turken in Duitsland en Turken, maar vooral Marokkanen, in Nederland. Het ging juist om die groepen die in het publieke debat zeer zichtbaar waren, en afkomstig uit landen van herkomst waarmee intensieve contacten bestonden.

Dat kwam het sterkst tot uitdrukking in de Verenigde Staten. In de Amerikaanse debatten was de ambigue politieke relatie met Mexico duidelijk bepalend voor de manier waarop over dubbele nationaliteit werd gesproken. De beide landen delen een lange geschiedenis van intensief contact, van oorlog en geannexeerde gebiedsdelen, van al dan niet legale immigratie, maar ook van intensieve economische samenwerking in de NAFTA. Al deze thema's kwamen in de debatten over dubbele nationaliteit terug, het meest opmerkelijk in de oorlogstaal van sommige neoconservatieven die in dubbele nationaliteit een herovering zagen van voormalige Mexicaanse gebieden. In Duitsland stond de complexe politieke relatie met Turkije centraal, in Nederland de politieke relatie met Marokko. Het ging

in deze debatten dan ook niet alleen om een strijd over het toebehoren van immigranten – de relatie tussen individu en staat – maar ook om de hiërarchische verhouding tussen staten onderling, om machtsverhoudingen in het internationale politieke systeem (Croucher 2009).

Dubbele nationaliteit van als geïntegreerd beschouwde groepen werd niet als problematisch beschouwd. In 1975 haalden de debatten over dubbele nationaliteit van Surinaamse Nederlanders nog de landelijke media, maar in 2004 kregen de Surinaamse debatten over dubbele nationaliteit geen enkele politieke of media-aandacht. Dit was een betekenisvolle stilte (Jones 2007: 48). Hoewel Surinaamse Nederlanders formeel tot de categorie ‘niet-westerse allochtonen’ werden gerekend, werden zij niet (langer) gezien als een problematische groep (Jones 2007: 263). Andere immigrantengroepen met dubbele nationaliteit konden rekenen op begrip, wanneer hun dubbele nationaliteit een onvrijwillig karakter werd toegeschreven en ze antiwesterse regimes waren ontvlucht. Dit gold met name voor Oost-Europeanen voor de val van de muur, maar niet erna. Ook hier ging het uiteindelijk om internationale politieke verhoudingen.

In de Verenigde Staten werd vaker gesproken over loyaliteit dan over integratie, maar ook in de andere twee landen werd het begrip loyaliteit gebruikt. Dubbele loyaliteit werd verbonden met integratie, omdat juist wordt getwijfeld aan de loyaliteit van personen die als onvoldoende geïntegreerd worden beschouwd. Illustratief in dit verband is de uitspraak van Verdonk, waarin de loyaliteit van zowel immigranten met meervoudige als met enkelvoudige nationaliteit werd betwijfeld. In hoofdstuk 8 zal hierop nader worden ingegaan.

Gelijkheid

Personen met dubbele nationaliteit zouden meer rechten verkrijgen dan personen met één nationaliteit. Ze werden betiteld als *Auch-Deutsche* of *supercitizens*. In Nederland wees het gebruik van de term ‘creditcards’ op een vergelijkbare gedachtegang; in deze metafoer was zelfs het verband met burgerschap verdwenen. Door de autochtone bevolking tegenover immigranten te stellen, werd de autochtone bevolking als benadeelde groep met minder rechten dan immigranten geconstrueerd.

Aan de andere kant werden immigranten met dubbele nationaliteit juist als minder gelijken gezien. Termen als ‘*eingebürgerte Ausländer*’ en ‘buitenlanders met dubbele nationaliteit’ wijzen erop dat immigranten met dubbele nationaliteit eerder als vreemdelingen dan als burgers werden gezien, ook al hadden ze het staatsburgerschap. Zo werden ze onderscheiden van ‘echte’ burgers en was het een kleine stap naar pleidooien voor het ontnemen van de nationaliteit, zoals die in Nederland inmiddels gemeengoed zijn geworden; een proces van *unmaking citizenship* (Nyers 2006: 24).

Dat immigranten niet als gelijke burgers werden gezien, wordt bevestigd door het feit dat het gelijkheidsbeginsel slechts beperkt werd ingezet ten behoeve van immigranten. Immigrantengroepen werden onderling vergeleken, ze werden vergeleken

met gemengde relaties, emigranten en – in Duitsland – met *Aussiedler*. Dit waren echter marginale vertogen, die uiteindelijk geen effect sorteerden. De bezwaren tegen dubbele nationaliteit voor immigranten waren daarvoor te groot. Het was de reden dat het in Duitsland en Nederland niet tot algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit kwam, ook niet voor emigranten. Want ook al waren emigranten gelijk aan immigranten, andersom werkte het gelijkheidsbeginsel niet.

Een van de manieren om immigranten tot een groep ‘anderen’ te construeren, was via argumenten over emotie. Emotie (liefde, loyaliteit) staat centraal in argumenten over behoud van de natiestaat en sociale cohesie (Ahmed 2004: 135). Immigranten lijken hun emoties echter vooral op het herkomstland te richten, terwijl hun verbondenheid met het land van verblijf louter instrumenteel zou zijn. Hoewel de emotionele banden met het land van herkomst van emigranten als begrijpelijk of zelfs ontoeroend worden gezien, zoals ik al stelde in de conclusies van het vorige hoofdstuk, worden de emoties van immigranten beschouwd als anders, problematischer, sterker, onvermijdelijk. Dat deze emoties van immigranten in het culturalistische vertoog verklaard worden uit cultuur, maakt hen tot een groep die onvergelijkbaar is met andere groepen, zoals Europese immigrantengroepen, emigranten en gemengde relaties. De andere kwaliteit van hun emoties maakt hen tot ongelijke gevallen.

6.6 Conclusies

In de Verenigde Staten en Duitsland ging het debat over dubbele nationaliteit vooral om de publieke relatie tussen individu en staat en sociale cohesie in de samenleving als geheel. Met name in Duitsland ontstond de vrees voor het ontstaan van *Parallelgesellschaften*, dat men wilde tegengaan.

Dat is een opvallend verschil met Nederland, waar na 2003 het debat zich richtte op immigrantenvrouwen in hun relatie met hun vaders en echtgenoten.¹⁶³ Het onthouden van dubbele nationaliteit zou eerwraak, gedwongen huwelijken, achterlating en kinderontvoering voorkomen. Al in hoofdstuk 3 heb ik vraagtekens gesteld bij de manier waarop de positie van immigrantenvrouwen werd besproken. Zij figureerden wel in het debat, maar de aandacht was niet echt gericht op de door hen ondervonden problemen. Zo is het niet juist dat de Nederlandse overheid in geval van dubbele nationaliteit geen hulp in het buitenland kan bieden, noch dat de Nederlandse rechter in dat geval geen rechtsmacht zou hebben. De manier waarop dubbele nationaliteit met de positie van vrouwen in verband werd gebracht, leek vooral de functie te hebben de culturele groeps grenzen te markeren (Saharso 2002). Het is een manier de emancipatie van immigrantenvrouwen te ‘vervreemden’: het is dan geen Nederlands probleem (bijvoorbeeld van gebrekkige steun van de Nederlandse ambassade), maar een probleem van Marokkaans (islamitisch) recht. Dit is ook zeker het gevolg van het feit dat de stemmen van immigranten en

immigrantenvrouwen in de debatten ontbraken. Er werd wel over, maar niet met hen gesproken.

Het is op het punt van de positie van vrouwen dat de grens tussen publiek en privédoemín verschoof. Het tegengaan van dubbele nationaliteit was een middel om problemen in de privé sfeer van intieme relaties en seksualiteit van immigranten tegen te gaan (Roggeband en Verloo 2007: 281). Het niet-toebehoren van immigranten werd verklaard vanuit problemen in de privé sfeer. De overheid trad op als beschermer van immigrantenvrouwen, wanneer de immigrantenman niet aan zijn verplichtingen als echtgenoot en vader voldeed. Het was op dit soort momenten dat gesproken werd over immigranten met dubbele nationaliteit als 'buitenlanders met dubbele nationaliteit'. Het bezit van dubbele nationaliteit in combinatie met gedrag dat als 'on-Nederlands' werd beschouwd, maakte hen niet langer tot Nederlanders, ondanks hun Nederlandse nationaliteit.

7 • Het land van mijn jeugd

Interviews over nationaliteit, rechten en plichten

7.1 Inleiding

In de hoofdstukken 5 en 6 is gebleken dat in de politieke debatten een onderscheid werd gemaakt tussen instrumentele motieven voor nationaliteitsverkrijging gericht op verwerving van de daaraan verbonden rechten, en meer emotionele motieven van verbondenheid en loyaliteit. Ook in de academische literatuur wordt veelal een onderscheid gemaakt tussen instrumentele of rationele motieven voor nationaliteitsverkrijging, en meer emotionele motieven van identificatie en verbondenheid (Van den Bedem 1993, Labelle en Salee 2001, Swiatkowski 2001, Gilbertson en Singer 2000). Zo zou volgens Van den Bedem (1993) naturalisatie in Nederland nauwelijks te zien zijn als teken van integratie of culturele adaptatie. Genaturaliseerde immigranten blijven zich Turk voelen en de loyaliteit ligt bij het land van herkomst, aldus Van den Bedem. De keuze voor het Nederlanderschap zou zijn ingegeven door de wens de rechtspositie te verbeteren. Ook de Canadese onderzoekers Labelle en Salee (2001) vermelden het instrumentele gebruik van nationaliteit; dubbele nationaliteit is voor immigranten handig om te hebben.

Juist dubbele nationaliteit zou de uitdrukking van een instrumentele opvatting van nationaliteit zijn, gericht op de rechten en publieke goederen van het land van verblijf en het behoud van de affectieve band met het land van herkomst (Stasiulis 2005, Kastoryano 2002).¹ De burger met dubbele nationaliteit wordt gezien als een *greedy citizen* (Plummer 2003: 58), die uit is op rechten en tracht verplichtingen te vermijden.

Al in hoofdstuk 4 heb ik laten doorschemeren dat deze dichotomie tussen instrumentele en emotionele redenen moeilijk is vol te houden, omdat beide sterk met elkaar zijn verbonden. In dit hoofdstuk zal ik nog een stapje verder gaan en aantonen dat het onderscheid tussen emotionele en instrumentele motieven onvruchtbaar is voor een goed begrip van de betekenis van dubbele nationaliteit. Ik zal dat doen door na te gaan welke betekenissen respondenten hechten aan de aan de nationaliteit verbonden rechten en plichten van beide nationaliteiten: reisvrijheid, onaantastbaar verblijfsrecht, kiesrecht, dienstplicht, familierecht en economische rechten. Maar eerst ga ik in op de ervaringen van respondenten met de afstandsverplichting.

7.2 Mira

Mira is een 48-jarige vrouw, geboren in voormalig Joegoslavië. Ze kwam ruim twintig jaar geleden naar Nederland om te studeren, waarna ze ging werken. Toen ze acht jaar in Nederland verbleef, besloot ze de Nederlandse nationaliteit aan te vragen. Dat deed ze in 1997, enkele maanden nadat aan de algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit een einde was gekomen. Ze had wel eerder willen naturaliseren, maar volgens Mira kon dat niet, omdat ze vijf jaar in Nederland moest hebben gewerkt en aan die eis voldeed ze niet.²

Mira vroeg de Nederlandse nationaliteit om twee redenen aan: om niet langer geconfronteerd te worden met de visumplicht, die na het uitbreken van de oorlog in voormalig Joegoslavië was ingevoerd, en omdat ze af wilde van de jaarlijkse verlenging van haar verblijfsvergunning:

'I had through all these procedures of every year extending my residence. And I was increasingly tired – physically and mentally – of going through these procedures. To be dependent on my boss, who was wonderful and could do all this work for me. But then once a year, I had to ask people to write all these letters for me. Go to all these interviews and procedures. And I just had enough of it. And I simply wanted to have a document which will allow me to travel and to move around.'

In dit interviewfragment blijkt duidelijk hoezeer schijnbaar instrumentele motieven met emoties verknoot kunnen zijn. De procedure van de jaarlijkse verlenging van de verblijfsvergunning was met negatieve emoties verbonden, die haar fysiek en mentaal uitputten. Maar ook ontleende Mira positieve gevoelens aan de steun die ze ondervond van haar baas en andere mensen, die de voor haar verblijfsvergunning noodzakelijke papieren invulden. De terugkerende verlenging van de verblijfsvergunning stond dus voor veel meer dan een lastige papierwinkel. Uiteindelijk was voor Mira de noodzaak onafhankelijk te kunnen zijn van andere mensen het belangrijkste naturalisatiemotief.

De Nederlandse nationaliteit werd haar verleend, onder voorwaarde dat ze afstand deed van de Servische nationaliteit en de documenten waaruit bleek dat ze dat had gedaan aan de IND stuurde. Als ze dat niet zou doen, zou haar Nederlandse nationaliteit weer kunnen worden ingetrokken. Dit gaf de Nederlandse nationaliteit in haar beleving een zekere tijdelijkheid en onzekerheid. Na afloop van de afstandsprocedure vroeg Mira de IND om het document waaruit bleek dat ze de Nederlandse nationaliteit had verkregen, maar dat ontving ze nooit.³

De procedure om afstand te doen was niet ingewikkeld. Ze vulde de vereiste documenten in op de Servische ambassade en haar ouders verzamelden enkele documenten voor haar in Servië, zoals haar geboorteakte. Toch vond ze de procedure uitermate vervelend en maakte het haar woedend dat ze, om afstand te kunnen doen, een grote som geld (3000 DM) moest betalen aan de Servische regering van Milosevic, die ze verafschuwde. Ze schreef de IND een boze brief over de kwestie.

‘I also made very clear in the letter there that paying such a huge amount of money, not only for the totally insecure results, but also for the government. (...) And that government was Milosevic government, that I don’t support and don’t feel like giving any money to, you know. I basically said that the Dutch government was also complicit in financing the state, the regime. But of course, I never even got a reply from them [laughs]. So eventually, I did get a letter from Yugoslav government that my request was granted, so that I am not citizen any longer. And that I sent to the Dutch *Immigratiedienst*.’

Ze vroeg tevens om toepassing van een uitzondering op de afstandsverplichting vanwege die hoge kosten. Dit verzoek had ze echter te laat gedaan, omdat dat meteen bij de aanvraag van de Nederlandse nationaliteit diende te gebeuren. Waar ze het eerder in het interview had over een eenvoudige procedure, zei ze nu dat de procedure moeilijker was dan ze had gedacht en dat ze niet goed was geïnformeerd. Pas later hoorde ze van andere mensen dat ze geen afstand had hoeven doen op grond van verlies van erfrechten. Mira had dus toch liever geen afstand gedaan van de Servische nationaliteit, als dat mogelijk was geweest. Voorop stond voor haar echter dat ze de Nederlandse nationaliteit wilde, welke voorwaarden daarvoor ook golden.

Ook al had ze liever geen afstand van de Servische nationaliteit gedaan, Mira had er geen emotionele problemen mee. Dat was omdat de Servische nationaliteit voor haar geen emotionele betekenis had, nu het Joegoslavië waarmee ze zich verbonden had gevoeld, niet langer bestond:

‘You see, I left Yugoslavia, as a grown up person, I didn’t leave like a teenager or a child. Who I am, I became there. And that did not exist any longer at the point when I was looking for new documents which allow me traveling. So for me, my attachments are not to the state. My attachment remains in a way to Yugoslavia in the way I knew it, the country where I had cousins in Bosnia or in Macedonia, or in Croatia. That country was not there. The passport that I had didn’t mean anything any longer, because it did not represent what I left. And because what I left was not there any longer, I didn’t care for the document.’

Mira voelde geen verbondenheid met de Servische staat en daarmee had het paspoort dat die band met de staat representeerde voor haar geen waarde meer. Hoewel ze zich nog altijd verbonden voelde met haar familie en vrienden in voormalig Joegoslavië, representeerde de Servische nationaliteit juist de werkelijkheid dat het Joegoslavië van die diverse familie- en andere banden niet langer bestond en het nationalisme dat ze verwierp.

Mira was een van de weinige respondenten die daadwerkelijk afstand had moeten doen van haar vorige nationaliteit. De meeste mensen die ik interviewde, hoefden om welke reden dan ook (naturalisatie als minderjarige, huwelijk met een

Nederlander, naturalisatie in de periode dat de afstandseis niet gold, afstand niet mogelijk) geen afstand te doen.

Vijf genaturaliseerde respondenten hadden uitsluitend de Nederlandse nationaliteit. Een Australische respondent had bij zijn naturalisatie tot Nederlander de Australische nationaliteit automatisch verloren. Nadat Australië in 2002 was overgegaan tot aanvaarding van dubbele nationaliteit voor emigranten in het buitenland, overwoog hij de Australische nationaliteit opnieuw aan te vragen.⁴ Een respondent had als minderjarige samen met zijn vader de Roemeense nationaliteit verloren door naturalisatie tot Nederlander. Een Nederlands-Koerdische respondent was de Iraakse nationaliteit ontnomen vanwege zijn politieke activiteiten in het buitenland.

Behalve Mira had nog een respondent afstand gedaan van de vorige nationaliteit, de Belgische. Deze respondent had geen enkele moeite met het doen van afstand. Hij kon eenvoudig een papier tekenen op het Belgische consulaat en daarmee was het gedaan. De afstand had voor hem geen emotionele betekenis.

Twee respondenten hadden aan de afstandsverplichting weten te ontkomen. Een Iraanse vrouw zette met haar Nederlandse vriend de stap naar het huwelijk, zodat ze als echtgenote van een Nederlander geen afstand hoefde te doen.⁵ Ariel, een Nederlands-Israëlische respondent, kwam terug op zijn aanvankelijke beslissing afstand te doen van de Israëlische nationaliteit. De afstand had een veel grotere emotionele impact dan hij van tevoren had verwacht. De man herinnerde zich nog levendig dat hij in de jaren tachtig van de twintigste eeuw na zijn naturalisatie een brief ontving van Justitie, waarin gesteld werd dat zijn net verworven Nederlanderschap weer zou worden ingetrokken, wanneer hij de Israëlische nationaliteit niet zou opgeven:

Interviewer: ‘Dus tot die tijd had u nog niets gedaan om te proberen afstand te doen?’

Respondent: ‘Nee. Voor mij behouden van paspoort is niet alleen maar een stuk papier. Het symboliseert de band met de staat Israël. Daarna heb ik wel stappen ondernomen. In Israël kun je niet zomaar het paspoort terugsturen naar consulaat en zeggen: ik wil afstand van doen, hou maar. Zo gaat dat niet. Ik moest een verzoek indienen bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, via het consulaat in Den Haag met het verzoek om mijn nationaliteit in te trekken. En ja, verbazingwekkend, binnen twee maanden heb ik een akkoordbrief gekregen van het consulaat. Daar hebben ze mij gevraagd al mijn symbolen die verbonden zijn met mijn band met Israël terug te geven. En toen kwam bij mij het gevoel: nou stel ik niks meer voor. Ik hoor nergens bij. Ik ben nog net pas Nederlander, tussen aanhalingstekens, en alles wat ik met Israël heb, dat wordt van mij in één klap afgenomen. Omdat minister De Ruijter dat goed vindt. Ja, ik vind het niet goed. Ik heb me verplicht, maar ik heb er toen niet zo bij stilgestaan, ik dacht: ach, dat doe ik zo maar eventjes. (...). Maar ik was het niet eens met dat idee, want dan zou ik emotioneel nergens toebehoren, in mijn beleving, nu ook, maar toen zeker. En toen heb ik de ambassade gebeld, het consulaat gevraagd om mijn verzoek af te wijzen. Want ze kunnen ook een verzoek afwijzen. En binnen drie weken heb ik een brief ontvangen van de

secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Israël, dat mijn verzoek is afgewezen. En dat heb ik vertaald voor 70 guldencenten per woord en gestuurd aan minister De Ruijter. [lacht] Toen kwam alles goed. (...) Ik heb er niet bij stilgestaan wat dat voor mij zou betekenen. En toen het zover was, betekende het echt heel veel voor mij. Een rib uit mijn lijf trekken. Zo voel ik me nog steeds verbonden met Israël. (...) De eerste 24 jaar van mijn leven heb ik in Israël doorgebracht. En ja, dat is ook een vorm van *homeland*. En het is ook een diepgewortelde band.'

Deze respondent beschreef de afstand in emotionele bewoordingen, in termen van pijn, lichamelijke pijn (een rib uit mijn lijf), verlies van verbondenheid en identiteit, het gevoel nergens meer bij te horen, geen thuis te hebben. Net als Mira beschreef hij zijn herkomstland als het land waar hij de jaren van zijn jeugd had doorgebracht waardoor een sterke band ontstond. Waar voor Mira het land van haar jeugd al verloren was gegaan doordat het uiteen was gevallen, dreigde het voor Ariel verloren te gaan door het verlies van nationaliteit. Deze emoties van pijn en verlies op het moment dat hij daadwerkelijk afstand deed, maakten dat Ariel zich realiseerde welke betekenis de Israëlische nationaliteit voor hem had, als symbool voor de verbondenheid met Israël, waarvan hij geen afstand kon doen. Hij manipuleerde met succes de regels om aan de afstandsverplichting te ontkomen.

7.3 De vrijheid om te reizen

De literatuur noemt de visumplicht vaak als belangrijkste instrumentele motief voor naturalisatie (Van den Bedem 1993, Siegler 2000). Dit is mede het gevolg van het feit dat veel van die literatuur zich richt op niet-OECD-nationaliteiten, die vooral met de visumplicht te maken hebben. De Nederlandse nationaliteit bevrijdt iemand met een niet-Europese nationaliteit van de verplichting een visum voor andere landen van de Europese Unie aan te vragen, maar vereenvoudigt ook het reizen naar landen buiten de Europese Unie. Het behoud van de andere nationaliteit en dus het bezit van de dubbele nationaliteit voorkomt dat men te maken krijgt met een visumplicht voor toelating in het land van die andere nationaliteit.

Zeven respondenten noemden verwerving van vrijheid om te reizen als het eerste motief voor het aanvragen van de Nederlandse nationaliteit. Nog eens vijf respondenten noemden het als een van de motieven voor naturalisatie, terwijl drie respondenten reisevrijheid noemden als motief in verband met bezoeken aan het land van de andere nationaliteit. Wat betekende de vrijheid om te reizen voor deze respondenten?

De hiërarchische indeling in nationaliteiten (Castles 2005) met en zonder visumplicht is veranderlijk in tijd. Dat betekent dat respondenten plotseling met een visumplicht geconfronteerd konden worden die daarvoor niet bestond. Vier respondenten afkomstig uit voormalig Joegoslavië noemden het uitbreken van de

oorlog en de daarop ingevoerde visumplicht als motief om de Nederlandse nationaliteit aan te vragen, voor henzelf of hun partner. Mira was een van hen. Het uitbreken van de oorlog betekende als het ware een daling op de hiërarchische ladder van nationaliteiten:

Interviewer: 'What was the reason for you to apply for Dutch citizenship?'

Respondent: 'I had Yugoslav passport, I had Yugoslav citizenship. But Yugoslav passport at that time because of war, actually meant that I can't move anywhere whatsoever. I could not travel. I needed visas for absolutely every move that I was supposed to make. If I want to go for a conference, to Britain, to Germany, to you know, any other place, I basically needed visas. (...) And I just had enough of it. And I simply wanted to have a document which will allow me to travel and to move around. I basically see myself as a scholar. So as a scholar I need to go to conferences, I need to, you know, travel around.'

Omdat Europese landen buiten het Schengengebied als voorwaarde stellen dat een verblijfsvergunning nog een half jaar geldig is, kon Mira, met een verblijfsvergunning die elk jaar moest worden verlengd, feitelijk slechts de helft van het jaar reizen. Voor Mira betekende de visumplicht een belemmering voor haar beroepsuitoefening en daarmee voor haar sociaal-economische positie (Siegler 2000). De betekenis van reisvrijheid ging voor haar echter verder dan alleen beroepsuitoefening:

'And for me, that is part of my life, traveling. It was part of my life. Whether through singing in a choir, and traveling all over the place, or because I go to a conference or something, it was part of my life, and I didn't want to be restricted.'

De visumplicht was niet alleen praktisch en beroepsmatig lastig, maar maakte tevens inbreuk op iets dat deel uitmaakte van haar leven, van hoe Mira zichzelf zag en identificeerde – als academicus met een internationaal sociaal netwerk. Opnieuw was het instrumentele motief van de visumplicht verbonden met sterke emoties.

Ook respondenten van Iraanse afkomst beschreven een daling op de hiërarchische ladder van nationaliteiten, die plaatvond met de val van de sjah. Zij wilden de Iraanse nationaliteit tevens naast de Nederlandse behouden, om eenvoudig toegang te hebben tot Iran en hun familie te kunnen bezoeken. Wat betreft Iran is de visumplicht een daadwerkelijke hindernis om het land binnen te komen. Verder waren de verhalen van respondenten over grensoverschrijdingen in het herkomstland heel verschillend. De een reisde zonder problemen met zijn of haar Nederlandse paspoort naar Turkije, de ander reisde altijd met het Turkse paspoort omdat reizen op het Nederlandse paspoort allerlei vragen zou oproepen. Volgens de meeste respondenten van Marokkaanse afkomst maakte reizen op een Nederlands paspoort het makkelijker door de Marokkaanse douane te komen.

Een Nederlands-Argentijns echtpaar vertelde als enige van de respondenten over concrete problemen bij grensoverschrijding die zij hadden ondervonden als gevolg van de dubbele nationaliteit. Het echtpaar voerde tijdens hun eerste reis terug naar Argentinië sinds ze het land om politieke redenen waren ontvlucht een ‘experiment’ uit. Ze verlieten Nederland op hun Nederlandse paspoort. Bij de Argentijnse grens besloten ze hun Argentijnse paspoort te gebruiken, om na te gaan of de man nog als politiek gevaarlijk te boek stond. Ze kwamen zonder problemen het land in, maar niet uit. Volgens de Argentijnse douane was er geen garantie dat ze in Nederland zouden worden toegelaten, omdat een bewijs van een verblijfsvergunning ontbrak. Toen het paar zei allebei een Nederlands paspoort te bezitten, was de reactie dat ze dan een visum voor Argentinië hadden moeten hebben. Uiteindelijk konden ze het land toch verlaten, maar op hun Argentijnse paspoort hebben ze nooit meer gereisd.

Ook respondenten uit OECD-landen noemden reisevrijheid als een motief voor naturalisatie en dubbele nationaliteit. Het ging ze dan om andere reismogelijkheden dan de visumplicht. Een respondent van Belgische afkomst had geopteerd voor de Nederlandse nationaliteit om voor een jaar naar Australië te kunnen gaan.⁶ Een respondent met de Nederlandse en Britse nationaliteit had de Nederlandse nationaliteit aangevraagd om een studieverblijf in het buitenland makkelijker te maken. Een man van Australische afkomst, met de Nederlandse nationaliteit, wilde de Australische nationaliteit terugvragen, zodat hij langer dan drie maanden in Australië kon verblijven, ook al had hij geen enkel plan naar Australië terug te keren. Daarmee komen we aan het verblijfsrecht.

7.4 Een onaantastbaar verblijfsrecht

Soms in één adem noemden respondenten naast de reisevrijheid tevens verblijfsrecht als motief voor het aanvragen van de Nederlandse nationaliteit: ‘reizen, verblijf, dat. Dat was de enige reden, zeg maar en meer niet’, aldus Davut, een man van Koerdische afkomst met de Turkse en Nederlandse nationaliteit. De betekenis van dat verblijfsrecht verbonden aan het Nederlanderschap was volgens Davut:

‘De Nederlandse nationaliteit, dat is gezien ook het restrictieve toelatingsbeleid en de regels die strikter worden, gaat het ingetrokken worden, de verblijfsvergunning ingetrokken worden? En de Nederlandse nationaliteit biedt op die manier wel een bepaald positief effect. Het is ook een soort erkenning van toebehoren tot deze samenleving. En dat is wel een geruststelling. Het is heel vervelend als je in een land jarenlang leeft en je hebt een verblijfsvergunning, dan is het een bepaalde onwerkelijke realiteit waar je in leeft. Voor de samenleving, maar ook voor die persoon zelf. (...) Het maakt veel uit of je al dan niet de nationaliteit hebt. Het is ook een erkenning of je tot een samenleving behoort of niet.’

Davut wees allereerst op de consequenties van het ontbreken van het Nederlanderschap dat, gezien het restrictiever geworden vreemdelingenbeleid, leidde tot onzekerheid over de verblijfsstatus. Hij verbond de Nederlandse nationaliteit daarentegen aan positieve emoties, zoals geruststelling, verbondenheid en veiligheid; erkenning van zijn toebehoren zowel door hemzelf als door de Nederlandse samenleving. Een onaantastbaar verblijfsrecht zag hij als voorwaarde voor verbondenheid.

Dat gold ook voor John. John, 27 jaar, was geboren in Canada maar sinds zijn tweede woonachtig in Nederland, en hij had een Nederlandse moeder en Britse vader. John had bij zijn geboorte in Canada de Canadese nationaliteit verworven, alsmede de Britse nationaliteit via zijn vader. De Nederlandse nationaliteit verkreeg hij toen niet, omdat hij vóór 1985 was geboren, toen kinderen nog niet de Nederlandse nationaliteit via hun moeder verwierven. John had de Nederlandse nationaliteit ongeveer drie jaar voor het interview door naturalisatie verkregen. De procedure was eenvoudig: een gesprek met een gemeenteambtenaar en toen was het al gauw rond. Hij hoefde geen afstand te doen van de andere nationaliteiten. De directe aanleiding voor de aanvraag tot naturalisatie was dat John een buitenlandse studiebeurs wilde aanvragen en daarvoor was het bezit van de Nederlandse nationaliteit een voorwaarde. Zijn motief om de Nederlandse nationaliteit aan te vragen, zouden we dan ook bij uitstek kunnen zien als instrumenteel.

Toch was het veel meer dan dat; het was de aanleiding, maar niet de reden. De aanvraag van de Nederlandse nationaliteit was een stap die John eigenlijk al jaren eerder had willen zetten. Daar ging een ontwikkeling in de beleving van zijn identiteit aan vooraf. Toen hij jong was, profileerde John zich als Canadees. Aangezien hij al op tweejarige leeftijd uit Canada was vertrokken, wist hij nauwelijks iets van het land. Hij was er slechts één keer op vakantie geweest, terwijl hij een paar keer per jaar in Engeland kwam voor familiebezoek. Toch profileerde hij zich als Canadees, omdat het interessant en 'stoer' was en dat ook door zijn leeftijdgenoten zo werd gezien. Achteraf zag hij deze constructie van een Canadese identiteit als 'puberaal' en 'gekunsteld'. John noemde nog een tweede motief voor naturalisatie: hij wilde af van de jaarlijkse bezoeken aan de vreemdelingendienst. John benadrukte echter niet zozeer het praktische nadeel van het bezoek aan de vreemdelingendienst, hoewel dat er ook zeker was. Het kwam voor dat hij de afspraak vergat en dat de vreemdelingendienst bij zijn ouderlijk huis aan de deur kwam, omdat hij niet aan zijn verplichtingen had voldaan. Maar het ging John er vooral om dat hij als vreemdeling werd behandeld, hetgeen hij formeel ook was, terwijl hij zich subjectief niet zo voelde. Inmiddels beschreef hij zichzelf als '100% Nederlander', eventueel met wat Engelse elementen. De Nederlandse nationaliteit zag hij als uitdrukking van deze werkelijkheid, net als Davut. De Britse nationaliteit had hij echter behouden en wilde hij niet opgeven.

Zelfs al hadden ze een dubbele nationaliteit, voor de respondenten die in Nederland woonden (op vijf na alle respondenten) was in eerste instantie de Nederlandse nationaliteit van belang. Zij spraken net als Davut en John in termen van verbon-

denheid met en toebehoren (*belonging*) tot de Nederlandse samenleving, die ontstond door deelname in die samenleving. Het ging om emotionele verbondenheid, een gevoel thuis en veilig te zijn (Yuval-Davis 2006: 197). De Nederlandse nationaliteit was de juridische bevestiging van het feitelijk toebehoren (Wunderlich 2005: 123) en de wil als inherent deel van de samenleving te worden gezien (Labelle en Salee 2001). Cem, met de Nederlandse en Turkse nationaliteit, drukte het als volgt uit:

‘Het geeft een bepaalde erkenning, een bepaalde gemoedstoestand. Dat je zegt: nou, oké, ik hoor hierbij. En ik kan bijvoorbeeld niet uitgezet worden, of ik ben ook deel van de samenleving, niet alleen feitelijk, maar ook juridisch. En beide beïnvloeden elkaar ook heel sterk.’

Nederland was voor respondenten hun levensmiddelpunt. Zij verbonden aan de Nederlandse nationaliteit emoties zoals geruststelling, zekerheid, vrijheid, ontspanning en stabiliteit; emoties verbonden aan een zekere toekomst, die in Nederland lag. Deze verbondenheid met de Nederlandse samenleving was het logische gevolg van langdurig verblijf en participatie in de Nederlandse samenleving en ging vooraf aan de eventuele naturalisatie of optie. Naturalisatie was een logische stap na plaatsgevonden integratie (Wunderlich 2005: 87) en een onaantastbaar verblijfsrecht en burgerschap zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Voor enkele respondenten bood dubbele nationaliteit de mogelijkheid van vertrek of terugkeer naar het land van de andere nationaliteit, of terugkeer naar Nederland na een verblijf in het buitenland. Voor een Nederlandse vrouw en haar Ghanese man was het aanvragen van de Nederlandse nationaliteit door haar man een reactie op ervaringen met de meer dan drie jaar durende, moeizame vreemdelingenrechtelijke procedure in Nederland. Verkrijging van het Nederlanderschap gaf de zekerheid dat ze dat nooit meer zouden hoeven meemaken. Ook wilden ze na een eventueel langdurig verblijf in Ghana de zekerheid hebben dat ze als gezin naar Nederland zouden kunnen terugkeren. Zonder Nederlanderschap bestond die zekerheid niet.

Voor Nederlandse emigranten was het openhouden van de terugkeermogelijkheid naar Nederland evenzeer de reden om de Nederlandse nationaliteit te behouden. Een Nederlands emigrantenpaar in de Verenigde Staten besloot de Amerikaanse nationaliteit niet aan te vragen, omdat dat zou leiden tot automatisch verlies van de Nederlandse nationaliteit:

‘Als wij over een paar jaar besluiten terug te gaan, dan voor een Nederlandse middelbare school en dat soort dingen. Dus op dit moment denk ik inderdaad: nou ja, oké, het kan niet [dubbele nationaliteit, bdh], vanwege Nederland. Dus dan doen we het maar niet. Zoals gezegd, ik vind het toch wel belangrijk dat er die optie is om terug te gaan naar Nederland. Als toch blijkt dat het voor haar [hun dochter, bdh] beter is, dus om dat schip nu al te verbranden, nee. Nee.’

Later in het interview legde de man nader uit waarom hij behoud van het Nederlandschap zo belangrijk vond en noemde hij emotionele redenen en vooral de band met de ouders:

‘Dat is gevoelsmatig. Ja, je bent toch Nederlander en het is toch wel erg fijn om Nederlander te zijn. (...) We zitten ook met ouders die hier [in Nederland, bdh] nog zitten. De moeder van mijn vrouw is een beetje aan het kwakkelen. Dus als de vader wegvalt, hou je een kwakkelende moeder over. Je hele familie zit natuurlijk ook in Nederland dus, als daar iets mee gebeurt. Nou, stel dat je toch voor die moeder moet gaan zorgen. Moet je dan terug? Als je dan dus je Nederlandschap kwijt bent, hoe kom je dan het land in? Om voor je schoonmoeder te zorgen? (...) Dus ja, het zou heel gek zijn ook gevoelsmatig denk ik, om inderdaad te denken, nu ben ik geen Nederlander meer. Dat is wel een belangrijke reden om vast te houden, dat Nederlandschap.’

7.5 Kiesrecht

Volgens Van den Bedem (1993) noemde een meerderheid van zijn respondenten uitoefening van het kiesrecht in Nederland als een belangrijk naturalisatiemotief. De interviews in dit boek bevestigen dit. Op één na brachten alle in Nederland woonachtige respondenten hun stem uit in Nederlandse verkiezingen, ook al noemden de meesten het niet direct als naturalisatiemotief. Uitoefening van het kiesrecht in Nederland was veeleer iets vanzelfsprekends, hetgeen betekende dat ze er niet veel mee bezig waren in hun dagelijks leven. Hoewel dubbel kiesrecht in de literatuur een belangrijk thema is (par. 1.2), leefde het voor respondenten niet echt.

Stemmen in het land van de tweede nationaliteit deden respondenten nauwelijks (Van Bochove, Rusinovic en Engbersen 2010). Een Nederlandse vrouw die woonachtig was in België, nam deel aan Nederlandse verkiezingen, zij bezat echter alleen de Nederlandse nationaliteit. In België mocht zij tevens stemmen in de gemeenteraadsverkiezingen en voor het Europese parlement. Haar echtgenoot, in het bezit van de Belgische en Iraanse nationaliteit, stemde in België, maar had eveneens een keer gestemd in Iraanse presidentsverkiezingen, toen er hoop leek op democratische hervormingen.

Vijf andere respondenten hadden in het verleden wel gestemd voor verkiezingen in het land van de andere nationaliteit, maar deden dit niet langer. Dit was omdat uitoefening van kiesrecht vanuit het buitenland soms praktisch moeilijk uitvoerbaar was en soms omdat respondenten een stem uitbrengen in hun niet-democratische herkomstland weinig zinvol vonden. De belangrijkste reden echter bestond in de ervaren afstand met het land van herkomst of de andere nationaliteit, zelfs al volgden respondenten de politieke ontwikkelingen wel. Enkele respondenten verbonden hieraan het normatieve argument van de exit-optie: als burger levend in het buitenland hadden ze geen zeggenschap, omdat ze niet met de consequenties

van hun stem werden geconfronteerd (par. 1.2). Een Nederlands-Israëlische respondent, die vroeger wel zijn stem had uitgebracht in Israëlische verkiezingen, zei hierover:

‘Ik vind het terecht dat het niet meer kan of mag. Want Israëliërs in buitenland hebben een andere binding als het om Israël gaat. Ze ervaren niet de lading van wat daar gaande is. Dus hebben ze ook geen recht om te stemmen. Mensen daar ondervinden het, laat zij stemmen wie ze willen, hoe gaat leven en werken, politieke richting. (...) Wil je recht van spreken hebben, dan moet je daar wonen.’

7.6 Dienstplicht

Acht respondenten spraken over de militaire dienstplicht. De literatuur schrijft veelal over dubbele dienstplicht (Legomsky 2003), maar nadat Nederland in 1997 de opkomstplicht opschortte, werd voor respondenten vooral de dienstplicht in het buitenland een probleem. Drie respondenten hadden na hun naturalisatie in de periode vóór 1997 nog met een dienstplicht in Nederland kunnen worden geconfronteerd, maar hadden deze niet vervuld. Twee van hen, beiden van Koerdische afkomst met de Nederlandse en Turkse nationaliteit, hadden hiervoor politieke redenen. Een van deze respondenten had in Nederland de dienstplicht geweigerd, omdat hij tegen elke vorm van oorlog was. Het leverde hem een boete op, maar hij hoefde niet in dienst. De andere respondent wachtte met het aanvragen van de Nederlandse nationaliteit tot na de opschorting van de opkomstplicht. Dat gold tevens voor een respondent met de Nederlandse en Britse nationaliteit, die geen zin had om zijn tijd in het leger te ‘verdoen’.

Drie respondenten met de Turkse nationaliteit hadden te maken met de dienstplicht in Turkije. Zij waren niet van plan hieraan te voldoen en wilden evenmin gebruikmaken van de afkoopmogelijkheid voor in het buitenland wonende Turken. De respondenten overwogen daarom de Turkse nationaliteit op te geven; een keuze konden ze op grond van de Turkse regelgeving nog uitstellen tot hun 38ste.⁷ Twee van hen waren Koerden die om politieke redenen niet wilden dienen in het Turkse leger. De redenen van de derde respondent lagen niet alleen in de moeilijke omstandigheden in het Turkse leger, maar ook in zijn verbondenheid met Nederland.

‘De omstandigheden zijn gewoon, daar ben ik niet aan gewend. Ik ben toch hier opgegroeid en het is moeilijk voor mij om twee jaar in Turkije onder barre omstandigheden die dienstplicht te vervullen. In Nederland is het vast ook wel moeilijk om de dienstplicht te vervullen, maar dan ben je nog ergens in de buurt. Dan kan je zaterdag, of zondag, kan je thuis komen. Dat is toch anders. (...) Het is ook een moeilijke beslissing om in dienstplicht te gaan in een land waar je in feite niet woont.’

Hij noemde in eerste instantie de moeilijke omstandigheden in het Turkse leger waaraan hij, geboren en getogen in Nederland, niet was gewend en de kans op oorlog. Maar het was vooral de fysieke afstand van Nederland, waar zijn thuis was. In dienst gaan in een land waarmee hij niet op die wijze verbonden was, kwam hem vreemd voor.

De kwestie van de dienstplicht hield ook de ouders bezig. Een Nederlandse vrouw getrouwd met een Iraanse man besprak een eventuele dienstplicht in Iran van hun twee zoons met haar man:

‘Als dat zo mocht zijn, dan gaan we er denk ik niet aan beginnen hè. Kader is gevlucht omdat hij moest gaan vechten in de oorlog tegen Irak. Ik bedoel, dat is een heel duidelijke anti-oorlogsreden geweest, om Iran te verlaten. En het laatste wat we zouden willen, is dat onze kinderen plotseling in een dan toch wel vreemd land met hele andere wetten en regels de militaire dienstplicht zouden moeten vervullen. (...) We weten het eigenlijk niet, dat is iets wat we eens moeten uitzoeken. (...) Maar ik zou dat wel een serieuze belemmering vinden om eventueel de Iraanse nationaliteit aan te nemen, als het zo zou zijn dat ze daar in dienst zouden moeten.’

Het paar overwoog juist hun huwelijk en kinderen bij de Iraanse ambassade te laten registreren, zodat ze als gezin naar Iran op familiebezoek zouden kunnen gaan. Ook vertelde de vrouw dat ze hun kinderen zagen als deels Iraans en dat ze als ouders probeerden hun kinderen in beide culturen op te voeden en ook met de Iraanse cultuur vertrouwd te maken. Maar nu sprak ze van een ‘vreemd land met hele andere wetten en regels’. Hiermee creëerde ze afstand; ze wilde wel dat de kinderen een band met het land zouden opbouwen in hun privérelaties, maar niet zo nauw dat ze ook aan de dure publieke verplichting van militaire dienst zouden moeten voldoen. De kritische politieke houding van haar man speelde daarin zeker een rol. Het zou reden kunnen zijn de aanvraag van de Iraanse nationaliteit te heroverwegen. Waarschijnlijk zal het paar er echter toch voor gekozen hebben de Iraanse nationaliteit voor hun kinderen te verkrijgen, omdat ze op korte termijn een bezoek aan Iran wilden brengen, terwijl het probleem van de dienstplicht een onzekere toekomstige gebeurtenis was.

7.7 Familierecht

Vier vrouwen – en geen enkele man – brachten dubbele nationaliteit in verband met familierecht; twee van hen had ik als respondent specifiek gevraagd met deze vraag in mijn achterhoofd.⁸ Linda, een Nederlandse moeder, verzette zich tegen dubbele nationaliteit voor haar kinderen, om precies te zijn tegen de Marokkaanse nationaliteit, omdat zij niet wilde dat ze onderworpen zouden worden aan Marokkaans familierecht.

‘En dat is ook wat bij mij speelt, dat ik sowieso al heel erg opkom voor vrouwenrechten en voor gelijkheid en allemaal eender. Daar heb ik me toen ook in verdiept, naar de Marokkaanse wet en wat toen zo was, wat nu dus veranderd is, ik weet niet exact hoor. Maar wat toen zo was, toen ik trouwde, was dat voor de Marokkaanse wet de man wel kon scheiden van de vrouw, maar de vrouw niet zomaar kon van de man. Dat de man recht had op de kinderen, dat de man meerdere vrouwen mocht onderhouden, maar dat-ie wel voor alle vrouwen echt gewoon moet zorgen. En dan het idee dat mijn schoonvader dus eigenlijk eiste dat wij ook voor de Marokkaanse wet trouwden. Nou, je bent niet van deze tijd. Ga alsjeblieft terug naar je berg ergens in Marokko. Ik bedoel, je past niet hier in dit land. Weet je, het is zo’n wereldbeeld en dan het idee dat dat opgelegd kan worden, of dat iemand dat van mij eist. En mijn man is daar heel erg, die had zoiets van: weet je, het maakt mij niet uit. Nou ja, daar had ik ook al zoiets: het maakt jou niet uit? Weet je wel wat de Marokkaanse wet inhoudt? Ja, daar had-ie zich nog nooit in verdiept. Maar hij had zoiets: Marokko is zo gemoderniseerd en waar heb je het allemaal over. Ik denk, nou, volgens mij weet jij niet de helft van wat er zich allemaal afspeelt. En ik denk ook: als man dat je dat ook niet, dat je je daar niet zo van bewust bent. Voor hem is het natuurlijk altijd een vakantieland geweest, paradijs, stranden, lekker eten, en gezellig met familie daar. Ja, dan heb je een hele andere kijk op wat daadwerkelijk zich afspeelt.’

De koppeling tussen dubbele nationaliteit en familierecht is, zoals de voorgaande hoofdstukken toonden, in met name het Nederlandse politieke debat meermaals gelegd. Echtscheiding, gedwongen achterlating van vrouwen en kinderontvoering werden in verband gebracht met dubbele nationaliteit.⁹ Hoewel de respondent niet expliciet aan deze debatten refereerde, klonk het in haar uitspraken wel door. Het leidde tot een emotionele uitbarsting. Dubbele nationaliteit riep gevoelens van angst en bedreiging op, voor haar positie als vrouw en moeder. Met de verwijzing naar het Marokkaanse familierecht als probleem voor vrouwen en kinderen refereerde ze impliciet aan oriëntalistische vertogen over islamitisch familierecht (Nader 2009). Ze wilde daarom zo ver mogelijk wegblijven van Marokkaans familierecht, door niet voor de Marokkaanse wet te trouwen en zich te verzetten tegen dubbele nationaliteit voor haar kinderen. Tevens weigerde ze met de kinderen Marokko te bezoeken zolang de kinderen de Marokkaanse nationaliteit hadden. Dat het paar niet volgens Marokkaans recht trouwde, betekende dat volgens Marokkaans recht haar man geen juridische relatie met de kinderen had. Hiermee hoopte ze tevens de kinderen te beschermen tegen de gevolgen van een eventuele echtscheiding en de volgens haar daaruit voortvloeiende dreiging van internationale kinderontvoering door haar man.

Het was een positie die ze dan ook niet deelde met haar man, die deze problemen beschouwde als ver verwijderd van hun realiteit en van de Marokkaanse samenleving zoals hij die kende. De vrouw dacht zelf echter als vrouw een beter inzicht te hebben in het Marokkaanse familierecht en zijn consequenties, hoewel ze tegelijkertijd aangaf niet precies te weten hoe het Marokkaanse familierecht

eruitzag. Haar positie ten opzichte van dubbele nationaliteit werd bepaald door hoe ze haar positie als vrouw in een gemengd huwelijk zag.

Maar het Marokkaanse familierecht was zeker niet de enige reden voor deze vrouw om de dubbele nationaliteit voor haar kinderen af te wijzen. Het ging om een complex van redenen, die onder meer te maken hadden met de identiteit van haar kinderen, die ze als Nederlands zag, en met de uiterst moeizame relatie met haar schoonvader, die bleek uit haar jegens hem onverzoenlijke woorden, die hem uitsloten van de Nederlandse samenleving.

Een tegengestelde reactie kwam van een Nederlandse vrouw met een Iraanse man voor wie het Iraans familierecht juist een reden was om naar Iraans recht te trouwen en de Iraanse nationaliteit aan te vragen. Het huwelijk was inmiddels voor een door de Iraanse ambassade goedgekeurde imam voltrokken en daarbij was de vrouw, zoals vereist, ook islamitisch geworden. Het was geen prettige ervaring:

‘Het was een eenvoudige procedure, het duurde ook niet lang. Maar het is toch het spel meespelen. Ik vond het ook hypocriet, omdat het voor ons geen religieuze redenen had. Ik werd islamitisch, ook al ben ik dat niet. Hij hoefde zich niet te bekeren, want als Iranier is hij moslim, of wordt zo beschouwd, ook al voelt hij dat zelf absoluut niet zo. Hij is juist voor de islam gevlucht, voor het islamitische regime. En ook als vrouw, je positie als vrouw. Ik kon het niet verstaan, ik vond het niet alleen een vervelende, zelfs een vernederende ervaring. Je krijgt ook een islamitische naam, die komt ook in je paspoort te staan (...).’

De vrouw beschreef de plechtigheid in negatieve bewoordingen, vanwege de ontkenning van een deel van de niet-islamitische identiteit van beide partners, maar ook vanwege haar positie als vrouw. De negatieve emotie van vernedering leek vooral daarin te zitten. Deze ervaren kwetsbaarheid van de positie als vrouw had ze gemeen met Linda. Toch was haar reactie anders:

‘Ik moet heel eerlijk zeggen dat we daar inderdaad nauwelijks of niet over spreken. Niet echt met elkaar en ook niet echt met andere koppels. Hoewel het natuurlijk zo is en dat is niet altijd even positief. Maar ik denk, als ik voor mijzelf spreek en voor mijn echtgenoot, dat wij daar ook niet echt een issue van maken, omdat we allebei heel goed weten dat wij ons niet gaan bezighouden met dat familierecht. Ik bedoel al die ellendige verhalen van *not without my daughter* en dat soort toestanden. Dat is wel heel erg ver weg van ons van onze manier van leven en onze manier van denken, begrijp je wat ik wil zeggen? [Interviewer: ‘Ja.’] (...) De discussie inderdaad over familierecht en noem maar op is niet echt aan de orde. Al heb je gelijk natuurlijk hè, dat is een gegeven en stel dat je ermee wordt geconfronteerd, dan is dat niet per definitie positief. Maar het is geen issue, ik kan er niet meer en minder van zeggen.’

De vrouw ontkende de nadelige juridische positie van vrouwen in Iran niet, maar vond dat geen probleem dat haar persoonlijk raakte. Niet zij was het, maar ik, die het thema in het interview aansneed. Ze verwachtte nooit met Iraans familierecht in aanraking te komen en al helemaal niet met *not without my daughter*-achtige situaties, met andere woorden: kinderontvoering.¹⁰ Waar Linda rekening hield met het gevaar van kinderontvoering, verwierp deze vrouw het als iets dat ver af stond van hun manier van leven en denken als ouders. Het is een positie die zij deelde met haar man, waar het Linda eerder tegenover haar man stelde. Beide waren tegengestelde reacties op de negatieve vertogen over islamitisch familierecht en islamitische mannen als kinderontvoerders (De Hart 2001).

Voor de vrouw met de Iraanse echtgenoot was er het grotere, directe belang dat haar man haar en de kinderen met zijn land en familie kon laten kennismaken en de kinderen met hun Iraanse roots. Daarmee is het verschil in reactie van beide vrouwen tevens te verklaren uit een andere perceptie van de identiteit van hun kinderen, die de vrouw met de Iraanse man als meervoudig zag, waar de vrouw met de Nederlands-Marokkaanse man de Nederlandse identiteit van haar kinderen benadrukte en hun Marokkaanse achtergrond op afstand wilde houden. De perceptie van de positie als vrouw (gender) werd zo mede bepaald door opvattingen over etniciteit.

7.8 Werken en wonen

Economische rechten kwamen in de interviews niet prominent naar voren. Hoewel het denken over nationaliteit als een vorm van kapitaal de nadruk legt op de toegang tot arbeid en sociale voorzieningen (Bauder 2008), was dit voor respondenten nauwelijks een thema. Twee tweedegeneratiejongeren dachten dat het makkelijker zou zijn werk te vinden wanneer ze de Nederlandse nationaliteit op hun cv konden vermelden. Een andere respondent vermeldde op haar cv juist haar Algerijnse nationaliteit, naast de Nederlandse, bij sollicitaties naar banen waar een multiculturele achtergrond een voordeel was. Het ging in beide gevallen niet om nationaliteit als formele voorwaarde voor toegang tot arbeid, maar als identiteitsconstructie waarvan respondenten verwachtten dat dit voordelig zou zijn op de arbeidsmarkt.

Twee respondenten noemden de toegang tot arbeid in het land van de andere nationaliteit. Een van deze respondenten was een Nederlandse emigrant, getrouwd met een Macedonische vrouw. Voor hem was toegang tot functies op de internationale arbeidsmarkt een van de redenen om de nationaliteit van zijn vrouw te willen aanvragen. Deze respondent beschreef het belang van dubbele nationaliteit voor een belangrijk deel in termen van arbeid, ook voor hun minderjarige zoon, en leek sterk carrièregericht.

Slechts één respondent noemde het verkrijgen van een uitkering als een motief voor naturalisatie. Hoewel de man, van Australische afkomst, nooit een uitkering

had gehad, gaf het idee dat hij een uitkering zou kunnen verkrijgen hem een gevoel van zekerheid en onafhankelijkheid van zijn Nederlandse vriend. Hij noemde in verband hiermee ook de mogelijkheden zelf contracten te kunnen afsluiten en een huis te kunnen kopen. De Nederlandse nationaliteit bood hem economische zelfstandigheid.

Vier respondenten brachten dubbele nationaliteit in verband met huizenbezit. In twee gevallen ging het om huizenbezit in Turkije van respondenten van Koerdische afkomst. Een vrouw vertelde dat het voor haar moeder de reden was om als enige van het gezin niet de Nederlandse nationaliteit aan te vragen. Dit is opvallend, omdat formeel het ontbreken van de Turkse nationaliteit niet langer een belemmering in Turkije is om onroerend goed te bezitten. Personen die de Turkse nationaliteit zijn verloren, kunnen de roze kaart aanvragen, op grond waarvan ze onder andere onroerend goed kunnen bezitten. Uit de interviews en informele gesprekken met mensen met de Nederlandse en Turkse nationaliteit bleek dat deze roze kaart echter weinig bekend is.

Een Nederlandse vrouw met een Ghanese man vertelde dat huizenbezit in Nederland een belangrijke reden was voor de naturalisatie van haar man. De hypotheek voor hun koopwoning stond alleen op haar naam, omdat haar man nog geen permanente verblijfsvergunning had en daarom geen hypotheek kon afsluiten. Het gezin woonde met twee kinderen op een kleine bovenverdieping en zou graag naar een grotere woning verhuizen. Zelf zou ze graag de Ghanese nationaliteit aanvragen, omdat ze in Ghana bezig waren met de bouw van een huis. Mocht haar man komen te overlijden, dan zou ze het huis niet kunnen erven, omdat buitenlanders in Ghana geen onroerend goed mogen bezitten. Hoewel de Ghanese nationaliteit voor haarzelf nog niet in het verschiep lag, omdat ze daarvoor in Ghana moest wonen, was ze mede met het oog daarop wel bezig voor de kinderen de Ghanese nationaliteit, naast de Nederlandse, te verkrijgen. Het huis in Ghana draaide om het mogelijk maken van familiebezoek en een eventueel permanent verblijf daar op latere leeftijd. Het huis in Nederland stond tevens voor het kunnen opbouwen van een toekomst en een normaal gezinsleven in Nederland:

‘Iedereen denkt: het is maar een paspoort. Ja natuurlijk, het is maar een paspoort, maar er hangen zoveel dingen mee samen. Ik bedoel, het wordt je haast onmogelijk gemaakt om een normaal gezinsleven te hebben hier in Nederland, zonder dat paspoort. (...) Maar als je getrouwd bent met een Nederlander, zoals mijn man, dan heb je geen recht op verblijf. [Interviewer: ‘Ja ja.’] Dat vind ik ook wel heel pijnlijk tegenover mijn man, ik bedoel, door mijn huwelijk met hem ben ik altijd welkom in Ghana. Terwijl het andersom niet zo is. En hij voelt dat ook wel zo. Hij verwijt mij altijd: hoe kan Nederland dat beslissen? En beseffen Nederlanders dan niet hoe vervelend dat is? Wat voor gevoel je daar bij krijgt? En ik denk ook dat veel Nederlanders dat helemaal niet beseffen. De buitenlanders, dat zijn mensen die een eigen leven willen opbouwen en een eigen toekomst.’

7.9 Conclusies

In dit hoofdstuk is gebleken dat instrumentele en emotionele motieven niet strikt van elkaar zijn te scheiden. Achter schijnbaar instrumentele motieven, zoals vermijding van de visumplicht en verblijfsrecht, gaan verhalen schuil over relaties met en onafhankelijkheid in relaties met *significant others* en de wens een gewoon leven te leiden, net als iedereen. De uitdrukking 'net als iedereen' verwijst naar de wens deel uit te maken van een nationale gemeenschap, geen uitzondering te zijn. Het zijn juist deze dagelijkse, kleine betekenissen van nationaliteit, die verbondenheid laten zien met de omringende samenleving.

De respondenten bleken tevens vooral georiënteerd op de rechten in het land van verblijf, voor de meeste respondenten: Nederland. Rechten in het land van de tweede nationaliteit zijn veelal van ondergeschikt belang. Respondenten maken er geen gebruik van, of niet meer, met uitzondering van de mogelijkheid van familiebezoek en huizenbezit, hoewel dat laatste slechts een kleine groep betrof.

Verkrijging van aan de nationaliteit verbonden rechten heeft dus veel meer dan louter een instrumentele betekenis. Verkrijging van de nationaliteit houdt een belofte in van gelijke behandeling, gelijke politieke rechten en gelijk burgerschap. Voor een goed begrip van de betekenis van dubbele nationaliteit, dienen we te begrijpen waar de aan nationaliteit verbonden rechten voor staan. Met dit hoofdstuk hoop ik daartoe een aanzet te hebben gegeven.

8 • Vijandige strijders

Nationaliteit in oorlogstijd

8.1 Inleiding

Dubbele nationaliteit lijkt juist in conflictsituaties zoals oorlog problematisch te zijn. Zoals we zagen in hoofdstuk 1, wordt de vraag opgeworpen hoe een staat kan vertrouwen op onderdanen die ook nog burger zijn van de staat waarmee men in staat van oorlog verkeert. Zullen niet juist dan loyaliteitsconflicten ontstaan?

Dit hoofdstuk gaat in op de vraag hoe met dubbele nationaliteit is omgegaan in conflictsituaties. Worden personen met dubbele nationaliteit gezien als vijandige onderdanen en, zo ja, tot welke reacties met betrekking tot dubbele nationaliteit leidt dat? Ik beperk me tot twee perioden van bijzonder belang: de Tweede Wereldoorlog en de *war on terror* na de terroristische aanslagen in de Verenigde Staten van 11 september 2001.

8.2 Verenigde Staten

De internering van Japans-Amerikanen tijdens de Tweede Wereldoorlog

Na de aanval door het Japanse leger op Pearl Harbor op 7 december 1941 raakte de Verenigde Staten betrokken in de Tweede Wereldoorlog. Na de aanval ontstond zowel bij de media als bij autoriteiten het idee dat Japanse immigranten, die veelal aan de Westkust woonden, een soort vijfde colonne zouden vormen. Ten onrechte werd vermoed dat de piloten die Pearl Harbor hadden gebombardeerd, tweedegeratie-immigranten uit de Verenigde Staten waren. Er werden verschillende maatregelen tegen Japans-Amerikanen genomen, omdat ze gezien werden als bedreiging voor de nationale veiligheid.

Eerste stap: internering

Eerst werd een avondklok voor mensen van Japanse afkomst ingesteld. Vervolgens werden in 1942 bijna 120.000 immigranten van Japanse afkomst gedwongen naar interneringskampen overgebracht, die werden opgezet door de *War Relocation Authority* (WRA) van de federale overheid. Hun bezittingen moesten zij verkopen.

Als gevolg van de destijds geldende raciale uitsluitingscriteria voor naturalisatie kon de eerste generatie Japanse immigranten niet naturaliseren om hun verbou-

denheid met de Verenigde Staten uit te drukken (Ueda 1994:122). Hierin verschilde hun positie van Duitsers en Italianen, die wel konden naturaliseren en alleen in individuele gevallen werden geïnterneerd. Japans-Amerikanen werden behandeld als groep, Italianen en Duitsers als individuen.¹ Maar ook werden de groepen heel anders gezien: Italianen waren geen verraders, maar operazangers, aldus president Roosevelt.

De vraag of Japans-Amerikanen nu wel of niet de Amerikaanse nationaliteit bezaten, bleek voor de manier waarop ze behandeld werden niet doorslaggevend. De op Amerikaans grondgebied geboren tweedegeneratiekinderen verkregen automatisch de Amerikaanse nationaliteit, maar werden desondanks eveneens geïnterneerd. Tweederde van de geïnterneerden was dan ook Amerikaans burger.

Hun behandeling als *enemy nationals* was gegrond op de overtuiging dat loyaliteit was gebaseerd op ras. Earl Warren, die als *Attorney General* (hoogste overheidsjurist) in Californië een centrale rol speelde in de organisatie van de internering, meende:

‘We believe that when we are dealing with the Caucasian race we have methods that will test the loyalty of them, and we believe that we can, in dealing with the Germans and Italians, arrive at some fairly sound conclusions because of our knowledge of the way they live in the community and have lived for many years. But when we deal with the Japanese, we are in an entirely different field and we cannot form any opinion that we believe to be sound.’ (geciteerd in Dundes Renteln 1995: 622).

De militaire leider verantwoordelijk voor de internering, generaal DeWitt stelde:

‘A Jap is a Jap. They are a dangerous element. There is no way to determine their loyalty. It makes no difference whether he is an American citizen, he is still Japanese. American citizenship does not necessarily determine loyalty.’² (geciteerd in Dundes Renteln 1995: 634).

In deze uitspraken werden Japans-Amerikanen, ondanks hun Amerikaanse nationaliteit, als Japanners beschouwd. Loyaliteit werd in de ogen van Warren en DeWitt niet bepaald door nationaliteit, maar door ras. Gemengde gezinnen werden aanvankelijk eveneens geïnterneerd, ook de Amerikaanse partners. Maar om te voorkomen dat kinderen die werden opgevoed door *Caucasians* (witten) in aanraking kwamen met Japanners, mochten op grond van de *Mixed Marriage Leave Clearance* van juli 1942 gemengde stellen met minderjarige kinderen het kamp verlaten. Of zij ook terug mochten naar huis, hing af van de samenstelling van het gezin. Nog altijd overheerste de gedachte dat de man de loyaliteit van het gezin bepaalde. Daarom mocht het gezin van een Japanse man en een niet-Japanse vrouw het kamp verlaten, maar niet terug naar de Westkust. Het gezin van een Amerikaanse man en een Japanse vrouw mocht dat wel (Spickard 1986: 8).

De internering werd door de Democratische president Roosevelt, het Congres en het Hooggerechtshof goedgekeurd en publiek breed gesteund.³ In de debatten over de maatregelen in de Senaat verklaarde de voorzitter van de *Military Affairs Committee* dat de redenen voor de verdenking van wijdverbreide vijfdecolonie-activiteiten voortvloeiden uit het systeem van dubbele nationaliteit, dat Japan van toepassing achtte voor in Amerika geboren Japanners, en uit de propaganda door Japanse consuls en anderen onder in de Verenigde Staten geboren kinderen van Japanners.⁴

De publieke steun van niet-Japans-Amerikanen bleek onder meer tijdens hoorzittingen over de noodzaak van de evacuatie, in de zogenaamde *Tolan Committee*. Dubbele nationaliteit speelde hierbij een rol, volgens de volgende getuigenis:

‘In the matter of the Japanese who are American citizens, the problem is far more difficult. It is a hard decision, in view of our traditions, to take action against men and women upon whom citizenship has been conferred. But we cannot overlook the fact that dual citizenship has been discovered in a number of instances – and America is fighting for its life.’⁵

Anti-immigrantenorganisaties in Californië, zoals de *Native Sons of the Golden West*, hadden op maatregelen aangedrongen.⁶ Toch waren er ook niet-Japans-Amerikanen die zich uitspraken tegen de evacuatie van ‘law abiding, upright people of our community’ (Eisenberg 2003, Schaffer 1998).

Tweede stap: loyaliteitsverklaring

De regering zelf had twijfels over de legitimiteit van internering van Amerikaanse burgers en nam daarom aanvullende maatregelen ten aanzien van de nationaliteit. In januari 1943 werden alle personen van Japanse afkomst ouder dan zeventien jaar (dus ook minderjarigen), mannen en vrouwen, vreemdelingen en Amerikaanse burgers, verplicht een loyaliteitsverklaring te tekenen. Doel was dat na gebleken loyaliteit door het invullen van de verklaring begonnen kon worden met de vrijlating van in ieder geval de tweede generatie, die de Amerikaanse nationaliteit bezat. Er werden twee verschillende verklaringen opgesteld: een voor mannen in de dienstplichtige leeftijd (*Selective Service Questionnaire*) en een voor alle anderen (*Leave Clearance Questionnaire*). Vragen uit de laatste vragenlijst zijn opgenomen in figuur 8.1. Een van de vragen had betrekking op dubbele nationaliteit. Andere vragen gingen in op de sociale banden: familieleden in Japan, het spreken van de Japanse taal, kleding en lidmaatschap van Japanse organisaties in de Verenigde Staten. Blijkbaar werd politieke loyaliteit mede uit deze sociale banden afgeleid. De verklaring voor dienstplichtige mannen bevatte twee vragen die tot veel problemen leidden:

‘Are you willing to serve in the armed forces of the United States on combat duty, wherever ordered?’

en

‘Will you swear unqualified allegiance to the United States of America and faithfully defend the United States from any attack by foreign or domestic forces? And foreswear any form of allegiance or obedience to the Japanese emperor, or any other foreign government, power or organization?’ (Yamamoto et al. 2001: 217-218).

Wie de verklaring niet invulde of de vraag afstand te doen van de loyaliteit aan Japan met nee beantwoordde, werd als disloyaal gezien en naar een apart kamp

Figuur 8.1 Vragen uit de *Leave Clearance Questionnaire*

- Did you belong to any Japanese organizations?
  - Did you attend a Japanese language school? Have you at any time been a resident or visitor to Japan?
  - Do you have any relatives in Japan?
  - Are any relatives serving in the Japanese army?
  - Will you voluntarily remain out of the states of Arizona, Nevada, Utah, until such time that public opinion makes you more welcome?
  - What is your plan for mixing into the community to which you will return?
  - Will you avoid the use of Japanese language except when necessary?
  - Will you for the duration of the war, avoid the organization of any typically Japanese clubs, associations etc?
  - Will you try to develop such American habits which will cause you to be accepted rapidly into American social groups?
  - Are you willing to give information to the proper authorities regarding any subversive activity which you might note or which you might be informed about directly or indirectly, both in the relocation centers and in the communities in which you are resettling?
  - Will you conform to the customs and dress of your new home?
  - Will you make every effort to represent all that is good, reliable and honest in the Japanese Americans? Give 5 references of people who can vouch for your conduct in the center other than members of you family. Include at least 2 representatives of the administration.
  - Can you furnish any proof that you have always been loyal to the United States?
  - What do you think of the Segregation of the loyal from the disloyal in the relocation centers?
  - What do you think of the United States in general?
  - What effect has the report of any Japanese victory in the Pacific and in the Far East had upon your thinking?
  - Do you think that you are losing face by cooperating with the United States?
  - What do you think loyalty to Japan would demand of a person in the center under the present conditions?
  - What is your opinion on dual citizenship?
  - Have you been associated with any groups whose membership is made up of those who have the majority of ‘no’ answers on the Army Questionnaire?
  - What, in your opinion, does your ‘yes’ answer imply?
-

Bron: Yamamoto et al. 2001: 217-218

overgebracht, Tule Lake. De manier waarop de verklaring was opgesteld en de gebeurtenissen die eraan vooraf waren gegaan, leidden ertoe dat meerdere personen de verklaring weigerden te tekenen. Om hun familie bij elkaar te houden, gingen familieleden vaak mee naar Tule Lake. Hun aantal was zelfs groter dan het aantal 'disloyalen', die bekend stonden als de *no-no-boys*.

Derde stap: afstand van de Amerikaanse nationaliteit

De volgende stap was gericht op intrekking van de Amerikaanse nationaliteit van de 'disloyale' Japans-Amerikanen van de tweede generatie in Tule Lake. De geldende wetgeving bepaalde dat afzweren van de loyaliteit aan de Verenigde Staten alleen tot verlies van nationaliteit kon leiden wanneer betrokkene in het buitenland verbleef. Het Congres had tussen oktober 1943 en februari 1944 al vijf wetsvoorstellen voor deportatie en denaturalisatie van Japans-Amerikanen gedaan en wilde graag meewerken aan wetgeving die intrekking van de Amerikaanse nationaliteit mogelijk zou maken (Christgau 1994: 5). De schattingen over het aantal disloyale Japans-Amerikanen liepen uiteen van 5.000 tot 20.000 disloyalen, of 20.000 tot 50.000, volgens leden van het Huis van Afgevaardigden, tot een veel kleinere groep van 1.500 tot 2.000 disloyale personen volgens *Attorney General Biddle*.

In de debatten in de *Committee on Immigration and Naturalisation* van het Huis van Afgevaardigden, die vier dagen duurden, waren de leden zich duidelijk bewust van de bezwaren van racisme en ongrondwettigheid, met name de vraag of de op grond van het Veertiende Amendement van de grondwet verkregen nationaliteit wel kon worden afgenomen. Toch wilden de leden die dergelijke bezwaren naar voren brachten, duidelijk maken dat zij geen vrienden waren van disloyale *Japs*. Behalve het veelvuldig gebruik van de term *Japs*, deden zij dat door te spreken van *questionable American citizenship* en van het misbruik door Japans-Amerikanen van de grondwettelijke privileges, verbonden aan de Amerikaanse nationaliteit.

Een van de leden, Shepard, stelde voor de nationaliteit in te trekken van alle disloyalen en niet alleen van Japans-Amerikanen. Tijdens het debat werden er echter geen doekjes om gewonden dat men uitsluitend het oog had op Japans-Amerikanen. Aangevoerd werd dat de loyale Japans-Amerikanen er baat bij hadden dat de disloyalen werden verwijderd. De leden wilden daadkracht tonen en zich niet laten weerhouden door juridische bezwaren. Een lid pleitte voor het onthouden van de mogelijkheid van hoger beroep. Een ander Congreslid zei:

'If I do not want to do something, I read Blackstone-law books and begin to figure out why I cannot do it. If I want to do something I leave Blackstone on the shelf and try to find a legal way to do what is desired.'⁷

Dubbele nationaliteit speelde in het debat een ondergeschikte rol, ook al werd wel beweerd dat een Amerikaans burger geen dubbele nationaliteit kon hebben.⁸

Overheersend was het idee dat bij personen van Japanse afkomst de loyalen niet van disloyalen waren te scheiden. Afgevaardigde Allen (Democraat) stelde dat het de bedoeling was de nationaliteit af te nemen van iemand die lid was van een familie die misschien al honderd jaar in de Verenigde Staten woonde en Smith heette. Hiermee presenteerde hij de denaturalisatie als een onvrijwillige ontneming van nationaliteit bij een groep die in de samenleving was opgegaan. Afgevaardigde Russell (Democraat) stelde daar tegenover dat het ging om zelfbeschikking: het gaf een man het recht en de Verenigde Staten de mogelijkheid dat een persoon die loyaliteit zwoer aan een ander land, naar dat land kon gaan. Russell was kritischer over de gevangenhouding van Amerikaanse burgers in Tule Lake, maar verbond daaraan de conclusie dat de Amerikaanse nationaliteit moest worden afgenomen, zodat ze als vreemdelingen konden worden behandeld. Immers: ‘We do not want the Japs back in California and the more of them we can get out of this country, the better.’

Attorney General Biddle omschreef de *Japs* als ‘neither fish nor fowl’, hetgeen vooral gold voor de leden van de tweede generatie die door hun ouders in Japan naar school waren gestuurd. Hij kwam met een alternatief wetsvoorstel, dat inhield dat mensen vrijwillig afstand konden doen van de Amerikaanse nationaliteit, ook wanneer men tijdens een oorlogssituatie in de Verenigde Staten woonachtig was.⁹

Dit voorstel werd neergelegd in de *Denaturalization Act* van 1944. Het doel van de wet was tweeledig: wanneer de Amerikaanse nationaliteit werd opgegeven, werden niet langer Amerikaanse burgers geïnterneerd en dat verminderde de kans dat het *Supreme Court* de internering onconstitutioneel zou vinden. Ten tweede hoopte Justitie de ‘disloyalen’ na verlies van hun Amerikaanse nationaliteit te kunnen verwijderen naar Japan (Daniels 1993: 84). Uiteindelijk gaven 5.766 Amerikanen van Japanse afkomst hun Amerikaanse nationaliteit op. Ruim 4.500 personen werden na de oorlog naar Japan verwijderd.¹⁰

Toetsing door de rechter

De interneringsmaatregelen en de verklaringen van afstand van de Amerikaanse nationaliteit leidden tot een stroom van rechtszaken tijdens en na de oorlog. Ik bespreek kort de twee belangrijkste zaken over de interneringsmaatregelen en concentreer me op de zaken rond de afstandsverklaringen.

Aangezien ook de burgerrechtenorganisatie ACLU en de *Japanese Americans Citizens League* de interneringsmaatregelen onderschreven, verleenden zij geen steun aan twee Japans-Amerikanen van de tweede generatie, die het op rechtszaken lieten aankomen (Eisenberg 2003, Yamamoto et al. 2001: 132). Beiden waren in de Verenigde Staten geboren en dus Amerikaanse burgers. Hirabayashi schond bewust de avondklok en Korematsu onttrok zich aan de internering. In beide rechtszaken vond het *Supreme Court* dat de regeringsmaatregelen gerechtvaardigd waren. In *Hirabayashi* vond het Hof dat discriminatie op basis van ras onderworpen moest worden aan *strict scrutiny*. Toch achtte het Hof de aparte behandeling van Japans-Amerikanen gerechtvaardigd vanwege hun gebrek aan assimilatie.¹¹

Korematsu werd gepubliceerd in december 1944, een dag nadat de regering had aangekondigd een einde te zullen maken aan de internering. Hierin volgde het Hof de redenering van de regering dat het voor de autoriteiten onmogelijk was de loyale en niet-loyale Japans-Amerikanen onmiddellijk van elkaar te scheiden.¹² Het gebrek aan assimilatie zou onder meer blijken uit de dubbele nationaliteit van de tweede generatie, het feit dat een deel van de kinderen naar scholen in Japan werd gestuurd, de juridische uitsluiting van naturalisatie en het huwelijksverbod met *Caucasians*. De wettelijke uitsluiting op grond van ras werd aldus Japanse immigranten zelf aangerekend. Het Congres en de uitvoerders konden redelijkerwijs concluderen dat deze omstandigheden hadden geleid tot een voortdurende verbondenheid van leden van de groep met Japan en Japanse instituties, aldus het Hof. En die voortdurende verbondenheid met Japan vond het Hof klaarblijkelijk voldoende voor de conclusie dat sprake was van disloyaliteit.

Toch worstelde het Hof met het feit dat er sprake was van behandeling gebaseerd op ras. De uitspraken waren dan ook in meerdere opzichten tegenstrijdig. Eerst stelde het Hof *strict scrutiny* te zullen toepassen als norm voor beoordeling van discriminatie gebaseerd op ras, vervolgens stelde het Hof dat de zaken niet over ras gingen. Ook zei het Hof *strict scrutiny* te zullen toepassen op het militaire optreden, vervolgens volgde het Hof het oordeel van de regering over de militaire noodzaak van de maatregelen (Yamamoto et al. 2001: 159). De interne verdeeldheid van het Hof kwam naar voren in *dissenting opinions* van drie rechters in *Korematsu*, die vonden dat wel degelijk sprake was van rassendiscriminatie.¹³ In een voetnoot wees rechter Murphy het bezwaar van dubbele nationaliteit van de hand. Japan hanteerde het *ius sanguinis*-beginsel en beschouwde alle personen geboren uit Japanse burgers als burgers, ook bij geboorte in het buitenland. Maar Japan stond afstand van de nationaliteit toe en had zijn claim op alle personen van Japanse nationaliteit geboren in de Verenigde Staten na 1925 opgegeven.¹⁴

Er volgden vele procedures van de personen die in Tule Lake hun Amerikaanse nationaliteit in 1944 hadden opgegeven, maar deze na de oorlog probeerden terug te krijgen, omdat ze vonden dat ze de Amerikaanse nationaliteit niet vrijwillig, maar onder dwang hadden opgegeven. In totaal namen de procedures van meer dan 5.000 personen 23 jaar in beslag (Christgau 1994). De regering ontkende dat er sprake was geweest van dwang door de Amerikaanse autoriteiten, hoogstens door Japanse nationalistische groepen en ouders. Ook probeerde de regering aan te tonen dat sommige Japans-Amerikanen wel degelijk gevaarlijk waren. Rechters oordeelden echter dat de dwang (*duress*) om de Amerikaanse nationaliteit op te geven was uitgegaan van Amerikaanse autoriteiten, aangezien door de omstandigheden van de internering van uitoefening van vrije wil geen sprake was. De afstand was nietig, want niet gebaseerd op:

(...) their intelligent choice but were caused by the unnecessarily cruel and inhuman treatment of these citizens, (a) in the manner of their deportation for imprisonment, and (b) in their incarceration for over two and a half years under conditions in major

respects as degrading as those of a penitentiary and in important respects worse than in any federal penitentiary, and (c) in applying to them the Nazi-like doctrine of inherited racial enmity, stated by the Commanding General ordering the deportations as the major reason for that action, and by other facts found by the district court creating mental fear, intimidation and coercion.¹⁵

Deze uitspraak toont aan hoezeer expliciete raciale criteria door de Tweede Wereldoorlog hun legitimiteit hadden verloren. De processen werden in 1968 afgesloten. Op enkele tientallen personen na had toen iedereen de Amerikaanse nationaliteit teruggekregen (Kennedy 2006).

De volgende kwestie betrof de nationaliteit van Japans-Amerikanen die tijdens de oorlog in Japan hadden verbleven. Vaak waren mensen daar eenvoudig gestrand, omdat ze door het uitbreken van de oorlog niet naar de Verenigde Staten konden terugkeren. Velen van hen hadden de Japanse nationaliteit verkregen door herstel (*recovery*).¹⁶ De vraag was of de herkrijging van de Japanse nationaliteit door herstel leidde tot verlies van de Amerikaanse nationaliteit. Soms was de Japanse nationaliteit niet door betrokkenen zelf, maar door hun Japanse familieleden aangevraagd, of was herstel van de Japanse nationaliteit onder dwang aangevraagd, omdat het anders sociaal onmogelijk was te functioneren (Blackmore 1949). De Amerikaanse overheid paste de regels echter strikt toe. In geen enkel geval kwam Buitenlandse Zaken tot de conclusie dat er sprake was van *duress*. Zo ook niet in de zaak van een Japans-Amerikaan van de tweede generatie, die herstel in de Japanse nationaliteit had gevraagd na zes maanden van ondervragingen door de Japanse politie, arrestaties, werkloosheid, dreigende huisuitzetting en ziekte van vrouw en kinderen (Blackmore 1949: 450).

Andere Japans-Amerikanen verloren de Amerikaanse nationaliteit omdat ze hadden gediend in het Japanse leger, of hun stem hadden uitgebracht in de eerste naoorlogse, democratische verkiezingen van 1946. Vrouwen die onderwijzeres waren geweest, verloren hun Amerikaanse nationaliteit omdat ze in buitenlandse publieke dienst waren geweest.¹⁷ Dit alles betekende niet dat dubbele nationaliteit op zichzelf en uitoefening van aan de vreemde nationaliteit verbonden rechten of plichten tijdens oorlog steeds leidden tot verlies van de Amerikaanse nationaliteit. Het *Supreme Court* oordeelde in *Nishikawa v Dulles* dat ingeval een persoon met beide nationaliteiten voldeed aan de Japanse dienstplicht, dit geen vrijwillige daad van afstand van de Amerikaanse nationaliteit inhield, omdat hij met strafsancities geconfronteerd zou zijn als hij aan de oproep tot verrichten van de dienstplicht niet had voldaan.¹⁸

Met de kennis van achteraf

Daniels (1993: 3) typeert de maatregelen ten aanzien van Japans-Amerikanen als een schakel in de keten van racisme die bestond vanaf de eerste contacten tussen Aziaten en witte Amerikanen op Amerikaanse bodem, met de *Chinese Exclusion Act* van 1882 als beginpunt van de juridische uitsluiting (par. 6.2). Japanse immi-

granten werden gezien als niet-assimileerbaar en als een economische bedreiging; mannen werden tevens gezien als seksuele bedreiging (Schaffer 1998: 1454, Dundes Renteln 1995: 625, Daniels 1993: 3). De juridische uitsluiting in het nationaliteitsrecht en het interracial huwelijksverbod vormden mede de rechtvaardiging voor de interneringsmaatregelen en het ontnemen van de Amerikaanse nationaliteit.

De Amerikaanse nationaliteit beschermde de Japans-Amerikanen van de tweede generatie niet tegen deze juridische uitsluiting. Hun Amerikaanse nationaliteit werd gezien als ‘*accidental citizenship*’ en dat maakte hen niet tot ‘echte, essentiële Amerikanen’ (Shiffrin 2001:152). Overigens bezat al in de jaren dertig, als gevolg van veranderde Japanse nationaliteitswetgeving en oproepen van Japans-Amerikaanse organisaties om kinderen niet bij de Japanse ambassade te registreren, niet meer dan 20% van de tweede generatie dubbele nationaliteit.¹⁹ Niet dubbele nationaliteit, maar afkomst was de voornaamste reden om te twijfelen aan hun loyaliteit.

Hoewel tijdens en kort na de oorlog de behandeling van Japans-Amerikanen door juristen al als *disaster* en een aantasting van burgerrechten werd bestempeld (Rostow 1945), duurde het nog enkele decennia voordat de Amerikaanse regering concludeerde dat de internering onterecht was geweest.²⁰ Een door de Republikeinse president Reagan ingestelde onderzoekscommissie zocht in 1982 de oorzaken van de internering in ‘raciale vooroordelen, oorlogshysterie en falend politiek leiderschap’.²¹ Hirabayashi en Korematsu vroegen in de jaren tachtig om heropening van hun zaken en nietigverklaring van hun eerdere veroordelingen. Tijdens deze rechtszaken bleek dat de FBI en de veiligheidsdienst van de marine destijds tegen massale internering hadden geadviseerd, maar dat de Amerikaanse regering deze rapporten bij de rechtszaken voor het *Supreme Court* had achtergehouden (Yamamoto et al. 2001: 161; 300).²²

Toch werd de behandeling van Japans-Amerikanen niet algemeen veroordeeld. Earl Warren, die als *Attorney General* betrokken was bij de internering en later *Chief Justice* van het *Supreme Court* werd, verdedigde nog in de jaren zestig de uitspraken *Hirabayashi* en *Korematsu* (Warren 1962), terwijl ook de latere *Chief Justice* William Rehnquist de maatregelen niet geheel verwierp (Rehnquist 1998: 209-211). De uitspraak *Korematsu* gold nog altijd als *good law* en werd door het *Supreme Court* als precedent gebruikt in een zaak over positieve actie (Yamamoto 1995: 451). In 2004 verdedigde de conservatieve publiciste Michelle Malkin de internering van Japans-Amerikanen in haar boek *In defense of internment: the case for ‘racial profiling’ in World War II and the war on terror*. Het boek werd een bestseller, maar werd door historici en organisaties van Aziatische Amerikanen zeer kritisch ontvangen.²³ Malkin legde een link tussen de Japans-Amerikaanse internering en de *war on terror*, die ook door anderen werd gelegd.

Dubbele nationaliteit na 9/11

Na de aanslagen op het *World Trade Center* en het *Pentagon* op 11 september 2001 kreeg de Republikeinse president Bush van het Congres de bevoegdheid om alle

noodzakelijke en geschikte middelen in te zetten tegen naties, organisaties of personen die de aanvallen hadden gepland, ertoe opdracht gegeven of eraan meegeholpen, of zulke personen of organisaties onderdak hadden verleend.²⁴ In de *war on terror* die op de aanslagen volgde, vond wat werd genoemd *racial profiling* plaats, met vreemdelingenrechtelijke maatregelen gericht op Arabische moslims. Het aantal verwijderingen van personen van Pakistaanse, Saoedische, Algerijnse, Egyptische en Marokkaanse nationaliteit steeg met meer dan 100% (Legomsky 2005: 892).²⁵ In januari 2004 verbleven 5.000 vreemdelingen in hechtenis in het kader van antiterrorismemaatregelen (Cole 2004: 25).²⁶ Mogelijk anticiperend op dergelijke maatregelen steeg het aantal naturalisatieaanvragen van Arabische moslims in de eerste drie maanden na 11 september 2001 met 61% (Legomsky 2005: 910). De autoriteiten hielden echter de behandeling van naturalisatieaanvragen van mannen uit 25 landen aan, op één na landen met een overwegend islamitische bevolking.²⁷ Tegen deze achtergrond kwam dubbele nationaliteit in een nieuw licht te staan. Dit werd met name duidelijk in de *Hamdi*-zaak.

Yaser Esam Hamdi werd in 1980 in de Verenigde Staten geboren, toen zijn ouders daar drie jaar lang legaal verbleven voor arbeid. Zijn ouders keerden met hem terug naar Saoedi-Arabië toen hij drie jaar oud was. In het najaar van 2001 pakte het Amerikaanse leger hem op in Noord-Afghanistan en werd hij overgebracht naar Guantánamo Bay. Daar kwam aan het licht dat hij in de Verenigde Staten was geboren en dus de Amerikaanse nationaliteit bezat. Dat stelde de Amerikaanse regering voor de vraag of een Amerikaans burger als *enemy combatant* kon worden vastgehouden op Guantánamo Bay. Uitgangspunt was dat een vijandig strijder kon worden vastgehouden zolang de vijandelijkheden duurden, zonder vorm van proces.

In april 2002 werd Hamdi overgebracht naar Amerikaans grondgebied. De constitutionele rechten verbonden aan de Amerikaanse nationaliteit – het recht op een advocaat en een eerlijk proces – werden hem echter onthouden. Hamdi's vader stelde beroep in tegen de vasthouding van zijn zoon en tegen de onthouding van contact met een advocaat, ondersteund door een scala aan academici en maatschappelijke organisaties.²⁸ Maar ook waren er organisaties die meenden dat Hamdi nooit de Amerikaanse nationaliteit had verkregen. John Eastman betoogde namens het *Claremont Institute*, een conservatieve denktank, dat voor verkrijging van de Amerikaanse nationaliteit op grond van het Veertiende Amendement alleen geboorte op Amerikaans grondgebied niet genoeg was. Er moest tevens volledige en exclusieve *allegiance* bestaan, en die was er niet in het geval van Hamdi, omdat hij een dubbele nationaliteit bezat. Om recht te doen aan de oorspronkelijke betekenis van het Veertiende Amendement, zou de extensieve interpretatie van het Hof in *Won Kim Ark* moeten worden verlaten.²⁹

Het beroep stelde dat Hamdi als Amerikaans burger de volle bescherming van de grondwet had en dat zijn vasthouding op een militaire basis in Virginia in strijd was met het Vijfde en Veertiende Amendement van de Amerikaanse grondwet.

Het *Fourth Circuit Court* stelde dat Hamdi ‘apparently was born in Louisiana but left for Saudi Arabia when he was a small child’. In Guantánamo Bay werd ontdekt dat hij ‘may not have renounced his American citizenship’. Door in die termen te spreken werd zijn Amerikaanse nationaliteit tot een *accidental citizenship* gemaakt, die hij per ongeluk en eigenlijk onterecht had verkregen (Nyers 2006: 24). Hamdi had daarmee een duale status als Amerikaans burger en ‘vijandig strijder’. De Amerikaanse nationaliteit was volgens de rechtbank geen belemmering om hem als vijandig strijder gevangen te houden. Op grond van de presidentiële oorlogsbevoegdheden was zijn recht van beroep beperkt en strekte het zich niet uit tot de feiten op grond waarvan hij tot vijandig strijder was verklaard.

In april 2004 kwam het *Supreme Court* tot een ander oordeel. Het Hof bevestigde dat de president de bevoegdheid had om Amerikaanse burgers als *enemy combatants* vast te zetten, op grond van de *Patriot Act*. Maar Hamdi had wel recht op een advocaat en een proces, waarin ook de feiten voor de rechter konden worden betwist, zo oordeelde het Hof.³⁰ De *Hamdi*-uitspraak werd in de Verenigde Staten beschouwd als een belangrijk oordeel in het kader van burgerrechten.

Om het publieke proces waarop Hamdi volgens het *Supreme Court* recht had te voorkomen, kwam de regering Bush in september 2004 met hem overeen dat hij zou worden vrijgelaten en naar Saoedi-Arabië overgebracht, onder de voorwaarde dat hij zijn Amerikaanse nationaliteit opgaf. Hij moest dit doen binnen zeven dagen na aankomst in Saoedi-Arabië bij de Amerikaanse ambassade, en verklaren dat hij zichzelf beschouwde als een burger van Saoedi-Arabië.³¹ Ook moest hij elke vorm van terrorisme en gewelddadige *jihad* afzweren, beloven de Amerikaanse regering niet voor het gerecht te dagen en nooit te zullen reizen naar Afghanistan, Irak, Israël, Pakistan, Syrië, de West-Bank of Gaza. Hamdi werd op 10 oktober 2004 op het vliegtuig naar Saoedi-Arabië gezet en deed vervolgens inderdaad afstand van de Amerikaanse nationaliteit. Gezien de omstandigheden waaronder Hamdi zich bereid verklaarde daarvan afstand te doen (voor onbepaalde tijd in detentie), was sprake van dwang in juridische zin, net als bij de Japans-Amerikanen tijdens de Tweede Wereldoorlog (Lauer 2006). De vergelijking met de Japanse internering werd in het academische en publieke debat veelvuldig gemaakt om te wijzen op de gevaren van het antiterrorismebeleid en van *racial profiling* (Gruber 2006: 317, Stumpf 2004, Tayler Saito 2005), maar ook om het beleid te verdedigen.³²

De Verenigde Staten kon de voorwaarde van afstand van de nationaliteit alleen stellen omdat Hamdi twee nationaliteiten bezat; anders zou deze voorwaarde immers leiden tot staatloosheid, hetgeen zijn verwijdering zou hebben bemoeilijkt. De behandeling van Hamdi week af van een andere Amerikaan opgepakt in Afghanistan, John Walker Lindh, die al snel na zijn arrestatie een burgerlijk strafproces kreeg met ondersteuning van een advocaat.³³ Inmiddels heeft het *Supreme Court* geoordeeld dat alle gevangenen op Guantánamo Bay, allen vreemdelingen, hun gevangenhouding voor een federale rechtbank mogen aanvechten.³⁴ De democratische president Obama kondigde bij zijn aantreden de sluiting van

Guantánamo Bay aan, die overigens op het moment van schrijven nog niet heeft plaatsgevonden.

Na 11 september werden in het Congres verschillende voorstellen gedaan die intrekking van de Amerikaanse nationaliteit wegens terrorisme mogelijk moesten maken. Op 24 september 2002 diende een groep Republikeinse senatoren een wetsvoorstel in voor intrekking van de Amerikaanse nationaliteit van genaturaliseerde en geboren Amerikanen die betrokken waren bij terroristische activiteiten.³⁵ Veroordeling wegens deze activiteiten was volgens de tekst van het voorstel niet nodig. Van het wetsvoorstel werd na verwijzing naar de commissie niets meer vernomen.

In 2003 lekte een door het ministerie van Justitie uitgewerkt voorstel voor een *Domestic Security Enhancement Act of 2003* uit, gewoonlijk genoemd de *Patriot Act II*. De *Patriot Act II* breidde de bevoegdheden van de regering in het kader van terrorismebestrijding verder uit. Een van de bepalingen in het bij de Senaat ingediende wetsvoorstel betrof de mogelijkheid van het intrekken van de Amerikaanse nationaliteit, ook van geboren Amerikanen, indien steun was verleend aan organisaties die als terroristisch werden aangemerkt, ook in geval van legale activiteiten. Het was tevens een terugkeer naar het oude beleid inzake verlies van Amerikaanse nationaliteit, waarbij alleen de daad voldoende was om de intentie van afstand van de Amerikaanse nationaliteit uit af te leiden (par. 5.2).³⁶

Maatschappelijke organisaties en academici toonden zich bezorgd en de wet vond geen doorgang. Volgens de ACLU werden de fundamentele constitutionele rechten van Amerikanen ondermijnd, door de te brede definitie van terrorisme en terroristische organisatie:

‘Stripping even native-born Americans of all of the rights of United States citizenship if they provide support to unpopular organizations labeled as terrorist by our government, even if they support only the lawful activities of such organizations, allowing them to be indefinitely imprisoned in their own country as undocumented aliens (Section 501).³⁷

Door te spreken over *native born Americans* verwees de ACLU naar het Veertiende Amendement en dus naar constitutionele bezwaren, maar maakte de ACLU tevens impliciet een onderscheid tussen geboren en genaturaliseerde Amerikanen.

De zaak *Hamdi* leidde tot heropening van het publieke en politieke debat over dubbele nationaliteit. Tijdens de hoorzittingen over de aanslagen van 11 september 2001 van de *National Commission on Terrorist Attacks* in december 2003, stelde professor Jan Ting van de Temple Law Faculty dat het beleid betreffende dubbele nationaliteit gezien het belang van de nationale veiligheid onnodig tolerant was.³⁸ Hij zocht de bestrijding van dubbele nationaliteit in uitbreiding van de verliesbepalingen. Hij stond voor dat bij naturalisatie in het buitenland of het afleggen van een eed voor een andere staat werd aangenomen dat iemand de intentie had de Amerikaanse nationaliteit te verliezen, tenzij deze kon bewijzen deze intentie niet

te hebben gehad. Volgens Ting was er niets mis met de detentie van Amerikaanse burgers als *enemy combatants*.³⁹

Op 29 september 2005 vond een hoorzitting plaats van de *Subcommittee on Immigration, Border Security and Claims* van het Huis van Afgevaardigden, met als thema 'Dual Citizenship, Birthright Citizenship, and the Meaning of Sovereignty'.⁴⁰ Als aanleiding werd onder andere de zaak *Hamdi* genoemd, wiens Amerikaanse nationaliteit hem rechten gaf die normaal niet open stonden voor *foreign enemy combatants*.⁴¹ Toch ging een groot deel van de hoorzitting over illegale immigratie. Getuigen waren Stanley Renshon, John Fonte (FAIR), John Eastman (Claremont Institute) en Peter Spiro, de enige voorstander van dubbele nationaliteit.

Eastman volgde in zijn inleiding 'Born in the USA? Rethinking Birthright Citizenship in the Wake of 9/11' in grote lijnen het betoog dat hij eerder in zijn *Brief* voor het *Supreme Court* had aangevoerd. Hij zag Hamdi's Amerikaanse nationaliteit als een 'get-out-of-Cuba-free card' en noemde Hamdi's claim op de Amerikaanse nationaliteit 'absurd'. Terwijl Eastman zich richtte tegen de gebruikelijke interpretatie van het Veertiende Amendement, zoals bepaald in *Wong Kim Ark* (3.3.1), richtte John Fonte zich op de afstandsverplichting bij naturalisatie, die hij nodig vond als de kern van 'patriottische assimilatie'. Fonte keerde zich tegen *Afroyim v Rusk*; hij zag deze uitspraak als het begin van het einde van tweehonderd jaar Amerikaanse praktijk ten aanzien van dubbele nationaliteit (par. 5.2).

Stanley Renshon legde de nadruk op integratie van immigranten, die hij door dubbele nationaliteit gehinderd zag, omdat verbondenheid met het herkomstland bleef bestaan en herkomstlanden via dubbele nationaliteit hun politieke belangen in de Verenigde Staten poogden te behartigen. Spiro stelde dat dubbele nationaliteit de nationale belangen kon dienen en bracht naar voren dat dubbele nationaliteit niet alleen bij naturalisatie, maar vooral bij geboorte werd verworven. Ondanks herhaald aandringen van afgevaardigde Jackson Lee (Republikein) noemde geen van de sprekers concrete problemen die zich met dubbele nationaliteit hadden voorgedaan.

Diverse Republikeinse senatoren dienden wetsvoorstellen in die wijziging van de *ius soli*-verwerving van de Amerikaanse nationaliteit en het beperken van dubbele nationaliteit beoogden. De Republikein Hayworth richtte zich met zijn voorstel tegen illegale immigratie, maar plaatste het tevens in het kader van terrorismebestrijding: onder illegale immigranten vanuit Mexico zouden zich 'islamo-fascisten' kunnen bevinden die zich uitgaven voor Latino.⁴² Alleen kinderen geboren uit legaal gevestigde ouders zouden de Amerikaanse nationaliteit *ius soli* moeten verwerven (Sec. 701). Dubbele nationaliteit moest worden bestreden door middel van boetes van 10.000 dollar of gevangenisstraf van een jaar voor schending van de loyaliteitseed, door uitoefening van buitenlands kiesrecht, vervulling van buitenlandse overheidsdienst of krijgsmacht, of het afleggen van een loyaliteitseed, maar ook bij gebruik van een tweede paspoort. Een uitzondering kon worden toegestaan met toestemming vooraf, wanneer dit het Amerikaanse belang diende (Sec. 703). Tevens bepaalde het voorstel dat de staat van de andere nationa-

liteit door de Verenigde Staten op de hoogte zou worden gebracht van de naturalisatie in de Verenigde Staten.⁴³ Geen van deze voorstellen heeft tot iets geleid.

8.3 Duitsland

De nasleep van de Tweede Wereldoorlog (1945-1959)

Na de Duitse capitulatie in mei 1945 en tot de oprichting van de twee Duitse staten in 1949 stond Duitsland onder controle van de geallieerde bezettingsmachten. De geallieerden bepaalden in Potsdam dat alle nazistische wetten die discrimineerden op basis van ras, religie of politieke overtuiging moesten worden afgeschaft, waaronder de bepalingen in het nationaliteitsrecht op grond waarvan velen hun Duitse nationaliteit was ontnomen (*ausgebürgert*). Dit betrof met name een wet van 14 juli 1933, die het mogelijk maakte de nationaliteit af te nemen van recent genaturaliseerde personen in Duitsland (vooral Oost-Europese joden) en van Duitse emigranten, waaronder joden, die op basis van hun gedrag als disloyaal werden gezien of op andere wijze de Duitse belangen zouden hebben geschaad. Daarnaast was er de *Elften Verordnung zum Reichsbürgergesetz* van 25 november 1941, die massaal joden die in het buitenland verbleven of op transport waren gezet naar concentratiekampen, de Duitse nationaliteit ontnam (Dean 2002).⁴⁴ De elfde verordening trof 240.000 personen. Daarnaast werd in de periode 1933-1945 van 39.006 individuen de Duitse nationaliteit ingetrokken (Böll 2007: 250).

Maar de nazi's trokken niet alleen massaal de Duitse nationaliteit in, ze verleenden deze ook massaal. Ze zagen meervoudige nationaliteit als een uitdrukking van de 'verbondenheid' van de volken in Europa (Silagi 1999). De *Verordnung zur Regelung von Staatsangehörigkeit* van 20 januari 1942 stond meervoudige nationaliteit toe bij de naturalisatie van vreemdelingen, ook als zij niet in Duitsland verbleven (art. 1 lid 3). Van deze regeling werd gebruik gemaakt bij Elzas-Lotharingen en Luxemburg. Verder werd collectief de Duitse nationaliteit verleend aan Duitse *Volkszugehörige* in Sudetenland, Bohemen en Moravië, Karpaten, Memelgebied en Oostenrijk, door verdragen en annexatie.

De geallieerde machthebbers verklaarden in 1949 de verlening van de Duitse nationaliteit aan Franse en Luxemburgse burgers met terugwerkende kracht nietig (Hailbronner en Renner 2005: 19), maar lieten de nationaliteitswet van 1913 in stand. Ze schaften de regelingen voor de *Ausbürgerung* af, maar zonder terugwerkende kracht. De personen die hun Duitse nationaliteit waren verloren, herkregen deze dus niet automatisch. Daarmee kwam de vraag wat te doen met de slachtoffers van het naziregime bij de nieuwe Duitse regering te liggen. De *Parlamentarische Rat* die de grondwet ontwierp, boog zich over deze vraag. Daarnaast moesten oplossingen worden gevonden voor de collectieve nationaliteitsverlening aan inwoners van tijdens de oorlog geannexeerde gebieden en voor de etnische Duitsers die na de oorlog uit Oost-Europa werden verdreven. Ik zal deze drie thema's achtereenvolgens behandelen.

Ausgebürgerte personen

De *Parlamentarische Rat* ontwierp een grondwet met twee nationaliteitsrechtelijke artikelen, artikel 16 GG en artikel 116 GG. In artikel 16 GG werd de ontneming van nationaliteit verboden. Het ging de ontwerpers erom te voorkomen dat het onrecht van de *Zwangsausbürgerung* in de toekomst opnieuw zou kunnen gebeuren. Het oorspronkelijke voorstel was dat niemand willekeurig de nationaliteit mocht worden ontnomen. Maar wat was 'willekeurig'? Het algemene standpunt was dat van willekeur geen sprake was wanneer een vrouw door huwelijk met een buitenlandse man haar nationaliteit automatisch verloor; zij had immers zelf voor dat huwelijk gekozen. In de uiteindelijke tekst werd het woord willekeurig geschrapt. Verlies mocht alleen bij wet plaatsvinden en alleen tegen de wil van de persoon wanneer het niet tot staatloosheid leidde.⁴⁵

Lid 2 van artikel 116 GG had betrekking op door de nazi's *ausgebürgerte* personen en hun nakomelingen. Wie in Duitsland woonde, werd geacht de Duitse nationaliteit nooit te hebben verloren, tenzij de Duitse nationaliteit werd geweigerd.⁴⁶ Eerst was het voorstel dat deze mensen opnieuw genaturaliseerd konden worden, waarbij dan de andere nationaliteit moest worden opgegeven. Von Mangoldt (CDU) vermoedde dat sommigen de Duitse nationaliteit niet terug wilden, omdat het problemen kon opleveren met de nationaliteit die men later had verkregen. Een mogelijkheid tot naturalisatie met een afstandsverplichting werd echter als een te zwakke vorm van *Wiedergutmachung* gezien (Schätzel 1954-1967: 544). In de uiteindelijke tekst van het artikel was meervoudige nationaliteit geen bezwaar. De belangen van de *ausgebürgerte* personen gingen boven het belang van voorkoming van meervoudige nationaliteit. Volgens Carlo Schmid (SPD) was meervoudige nationaliteit, gezien het nieuwe Europese denken, in het geheel geen bezwaar. Ook Von Mangoldt meende: 'Man sollte es ruhig darauf ankommen lassen, das einmal eine doppelte Staatsangehörigkeit entsteht' (Hinken 1998).

Ten aanzien van personen woonachtig in het buitenland was de regeling echter strikter en werd voorkoming van meervoudige nationaliteit wel voorgestaan (Böll 2007: 252-253). Als zij een andere nationaliteit door naturalisatie hadden verkregen, ging de Duitse nationaliteit verloren. En ook al was de wetgeving betreffende de *Ausbürgerung* van joden door de geallieerden en de Duitse grondwet buiten werking gesteld, toch ging de Duitse regering ervan uit dat joden de Duitse nationaliteit op grond van de Elfde Verordening in 1941 waren kwijtgeraakt. Ook in de juridische literatuur werd hiervan uitgegaan.⁴⁷ Pas in 1968 bepaalde het *Bundesverfassungsgericht* dat de verordening nietig was, zodat geen verlies van de Duitse nationaliteit was opgetreden (Hecker 1990: 159).⁴⁸ De zaak was aangespannen door de in Nederland woonachtige zoons van een joodse man die in een concentratiekamp was omgekomen. Zij maakten aanspraak op hun vaders erfenis in Duitsland. De rechtbank oordeelde dat de nakomelingen op deze nalatenschap geen recht hadden, omdat hun vader op grond van de verordening zijn Duitse nationaliteit was verloren. Volgens de regering gaf artikel 116 lid 2 alleen die *ausgebürgerte* personen de Duitse nationaliteit terug, die na de inwerkingtreding een aanvraag

hadden ingediend of sinds 8 mei 1945 woonplaats in Duitsland hadden. Met dit standpunt miskende de regering volgens het *Bundesverfassungsgericht* de context waarin de verordening tot stand was gekomen – de nationaal-socialistische wetgeving en het politieke doel van de vernietiging van het Jodendom. Door de verordening als geldig recht te beschouwen, werd het willekeurverbod van artikel 3 lid 3 GG geschonden, dat bepaalde dat niemand wegens ras benadeeld mocht worden. Het Hof verdiepte zich in de wetsgeschiedenis van artikel 116 lid 2 GG en concludeerde dat de *Parlementarische Rat* ervan was uitgegaan dat de denaturalisaties niet geldig waren. Ze waren alleen niet nietig verklaard, om de betrokken vervolgden niet tegen hun wil de Duitse nationaliteit op te dringen. Ook voor degenen die vóór de afloop van de oorlog waren overleden, moest ervan worden uitgegaan dat zij hun Duitse nationaliteit hadden behouden.

Ook later was het voor Duitse joden niet altijd eenvoudig de Duitse nationaliteit te herkrijgen. In 1986 wendde een joodse man in Israël zich met een petitie tot de Bondsdag. In 1920 had hij de nationaliteit van Danzig verkregen, maar van de latere collectieve naturalisatie tot Duitser was hij als jood uitgesloten. Voor de regeling van de wet van 1955 (zie hierna) kwam hij evenmin in aanmerking, omdat hij niet in Duitsland woonde en een andere nationaliteit had verworven. Het *Bundesverwaltungsamt* wees zijn aanvraag tot hernaturalisatie als *Auslandsdeutscher* (art. 13 RuStAG) af. Desondanks moest hij de leges van 1.620 DM betalen. Na overleg met Binnenlandse Zaken oordeelde het *Bundesverwaltungsamt* dat hernaturalisatie mogelijk was, wanneer de man kon aantonen onder het nazisme te hebben geleefd en in cultureel opzicht Duits te zijn. De vraag of joodse burgers die alleen op grond van ras van de collectieve naturalisatie waren uitgesloten, niet toch *ex lege* als Duitser moesten worden behandeld, kwam niet aan de orde (Hecker 1990: 160).

Tegenwoordig is de Duitse overheid ruimhartiger. Zoals in paragraaf 6.3 beschreven, wordt bij Duitse joden in Israël in de praktijk rekening gehouden met de bijzondere banden tussen Duitsland en Israël (lees: de Tweede Wereldoorlog), zodat zij bij wijze van *Wiedergutmachung* in de regel een dubbele nationaliteit kunnen hebben.

Collectieve nationaliteitsverlening in de geannexeerde gebieden

In 1955 kwam de *Gesetz zur Regelung von Fragen von Staatsangehörigkeit* tot stand, die een einde moest maken aan de verschillende praktijken in de bezettingszones ten aanzien van de *Sammleinbürgerungen* tussen 1938 en 1945 (Hailbronner en Renner 2005: 22). In de Britse zone werden de personen aan wie de Duitse nationaliteit collectief was verleend, als Duitsers behandeld, maar in de Amerikaanse en Franse zone niet. In 1952 oordeelde het *Bundesverfassungsgericht* dat de naturalisaties geldig waren zolang niet een andere staat de burgers claimde, zodat geen dubbele nationaliteit kon ontstaan.⁴⁹ Deze uitspraak werd in de wet van 1955 neergelegd. Voor verschillende geannexeerde gebieden zoals de *Ostgebieten* in Polen en Sudetenland in het huidige Tsjechië gold dat de Duitse nationaliteit bleef behouden, tenzij deze binnen een jaar werd afgewezen.⁵⁰

Tijdens het debat in de Bondsdag vond Carlo Schmid (SPD), een van de auteurs van de Grondwet en lid van de *Parlamentarische Rat*, dat de gelegenheid moest worden aangegrepen om het nationaliteitsrecht geheel te herzien. Hij stelde voor *ius soli* in te voeren, de zelfstandige nationaliteit van de gehuwde vrouw mogelijk te maken en dubbele nationaliteit in ieder geval binnen de Europese Unie te aanvaarden:

‘Jeder Mensch sollte die Möglichkeit haben, mehr als nur eine Staatsangehörigkeit zu besitzen, die seines Heimatlands und die seines Aufenthaltstaates, wenn dessen Gesetze es zulassen. (...) Wenn die Gesetze des Aufenthaltstaates das Weiterbestehen etwa der deutschen Staatsangehörigkeit nicht zulassen sollten, dann sollte ein Deutscher wenigstens dann, wenn er nach Hause zurückkommt, in Deutschland so behandelt werden, als habe er seine Staatsangehörigkeit nie verloren – wenn er das will.’⁵¹

Minister van Binnenlandse Zaken Gerhard Schröder (CDU, niet te verwarren met de latere gelijknamige SPD-Bondskanselier) wilde in verband met de voortdurende deling van de beide Duitslanden echter alleen het hoogstnoodzakelijke regelen. De Duitsers die werden verdreven uit de gebieden waarvan ze de Duitse nationaliteit hadden verkregen, kregen een optierecht om de Duitse nationaliteit af te wijzen, omdat de collectieve naturalisatie tegen de wil van betrokkenen had plaatsgevonden, maar slechts een klein deel van hen het bezit van de Duitse nationaliteit afwees.

Ook de commissie dacht genuanceerd over dubbele nationaliteit, dat volgens haar naar Duits recht mogelijk was. In dat geval bleven alle nationaliteiten gelden en moesten verschillen worden opgelost in het collisierecht. Maar een algemene regeling van dubbele nationaliteit diende in een nieuwe wet te worden opgenomen en niet in een wet die de vragen van de oorlog moest oplossen. Verwerving van een vreemde nationaliteit na de collectieve verlening van de Duitse nationaliteit moest volgens de commissie leiden tot verlies van de Duitse nationaliteit, zodat dubbele nationaliteit werd voorkomen. Door de *Vermittlungsausschuss* werd deze bepaling echter weer verwijderd en de Bondsdag ging hiermee akkoord.⁵² Dat betekende dat latere verwerving van een andere nationaliteit niet leidde tot verlies van de Duitse nationaliteit, alleen gebruik van de optiemogelijkheid tegen de Duitse nationaliteit.⁵³ In veel gevallen ontstond dus dubbele nationaliteit, die lang doorwerkte. In de jaren negentig van de twintigste eeuw ging de Duitse regering over tot het in grote aantallen verstrekken van Duitse paspoorten aan personen met dubbele nationaliteit in Polen, vooral met als doel dat ze in Polen zouden blijven (Groenedijk 1997: 470).

De nationaliteitsrechtelijke gevolgen van de *Anschluss* van Oostenrijk in 1938 en de heroprichting van Oostenrijk op 27 april 1945 werden in een tweede nationaliteitsrechtelijke regeling vastgelegd, omdat de beide landen het eerder niet eens hadden kunnen worden.⁵⁴ Op 30 oktober 1953 bepaalde het *Bundesverfassungsgericht* dat de Duitse nationaliteit van in Duitsland levende Oostenrijkers in stand

bleef, omdat er voor nationaliteit geen internationaalrechtelijke regel was over de gevolgen van gebiedsveranderingen. Oostenrijk maakte echter aanspraak op zijn Oostenrijkse onderdanen, ook als ze in Duitsland woonden. Ook de praktijk van de Duitse deelstaten varieerde. De zuidelijke deelstaten hadden niet aanvaard dat de Duitse nationaliteit na de heroprichting van Oostenrijk was blijven voortbestaan, westelijke en noordelijke staten wel. Gekozen werd voor een regeling waarbij de bij de *Anschluss* verkregen Duitse nationaliteit per 27 april 1945 verloren ging. Herkrijging van de Duitse nationaliteit was mogelijk door optie binnen drie maanden, maar alleen wanneer het verlies niet door de wil tot stand was gekomen en betrokkene sinds 26 april 1945 in Duitsland – het grondgebied van 31 december 1937 – woonachtig was. Oostenrijkers die na die datum naar Duitsland waren gegaan, waren aangewezen op gewone naturalisatie. Met de wet werd dubbele nationaliteit te voorkomen. Optie voor de Duitse nationaliteit leidde tot verlies van de Oostenrijkse nationaliteit, behalve bij vrouwen die opteerden terwijl hun man dat niet deed. Omdat de man zijn Oostenrijkse nationaliteit in deze situatie behield, gold dat ook voor de vrouw. Men verwachtte dat het om kleine aantallen zou gaan.⁵⁵

In de voorbereiding van het wetsvoorstel waren wel ruimhartiger voorstellen gedaan. Sommige leden van de Bondsdag vreesden voor strijd met artikel 16 Grondwet, omdat automatisch verlies van de Duitse nationaliteit optrad. Enkele commissieleden pleitten voor automatische verlening van de Duitse nationaliteit, met een optierecht tegen de Duitse nationaliteit, om zo rechtsonzekerheid te voorkomen. Anderen stelden voor Oostenrijkers in Duitsland dubbele nationaliteit toe te staan. Zij wezen erop dat in de grensgebieden met Oostenrijk en Zwitserland al veel mensen met dubbele nationaliteit leefden. Het voorstel werd echter verworpen, omdat de meerderheid de indruk wilde vermijden dat Duitsland nog altijd aanspraak maakte op het Oostenrijkse volk.⁵⁶ De gewijzigde wet, met een verlengde optietermijn, werd op 19 april 1956 met algemene stemmen door de Bondsdag aangenomen en werd van kracht op 17 mei 1956.⁵⁷

Volkszugehörige, Vertriebenen, Aussiedler

De oorlog leidde tot de verdrijving en vlucht van zogenaamde ‘etnische Duitsers’, of *Vertriebenen*, wier voorouders soms al eeuwen eerder naar gebieden in Oost-Europa waren geëmigreerd. Slechts een deel van hen bezat de Duitse nationaliteit. De opname door Duitsland van deze etnische Duitsers wordt in de academische literatuur vaak gezien als uiting van het Duitse etnisch-culturele concept van nationaliteit (Brubaker 1992: 14). Het was echter niet zozeer een keuze van de Duitse regering om hen op te nemen, maar in de eerste plaats een gevolg van hun verdrijving uit Oost-Europese landen, die door de geallieerden als gegeven werd beschouwd. De geallieerden maakten het onderscheid tussen etnische Duitsers en andere vluchtelingen.⁵⁸ Verder kon de behandeling van *Vertriebenen* verklaard worden uit de specifieke politieke situatie na de oorlog, waarin de Duitsers zich als slachtoffers van het nazisme beschouwden. De positie van *Vertriebenen* bevestigde

dit slachtofferschap. Tevens hadden de *Vertriebenen* aanzienlijke politieke invloed, ook omdat zij onmiddellijke toegang tot de Duitse nationaliteit hadden en meteen kiezers werden. Niet alleen belangenorganisaties, maar ook de politieke partij GB/BHE behartigde hun belangen.⁵⁹ Hun insluiting paste ten slotte in de Koude Oorlog-politiek (Klekowski von Koppenfels 2002: 7).

Artikel 116 lid 1 GG beoogde de kwestie te regelen door te bepalen wie in juridische zin Duitser was:

‘Deutscher im Sinne dieses Grundgesetzes ist vorbehaltlich anderweitiger gesetzlicher Regelung, wer die deutsche Staatsangehörigkeit besitzt oder als Flüchtling oder Vertriebener deutscher Volkszugehörigkeit oder als dessen Ehegatte oder Abkömmling in dem Gebiete des deutschen Reiches nach dem Stande vom 31 Dezember 1937 Aufnahme gefunden hat.’

Onder de werking van artikel 116 lid 1 GG vielen *Reichsdeutsche* in gebieden die later aan Polen of Rusland werden overgedragen, *Sudetendeutsche* die Duits waren geworden door de annexatie van Sudetenland in 1938 en *Volksdeutsche*, Duitsers die niet de Duitse nationaliteit bezaten, maar uit hun woongebied in Oost-Europa werden verdreven. De twee miljoen Sudeten-Duitsers en de 1,6 miljoen etnische Duitsers verkregen met artikel 116 GG expliciet dezelfde status als Duitsers die in Duitsland woonachtig waren, zonder onderscheid. Het begrip *Volkszugehörige* was in de tekst van het artikel geïntroduceerd, als direct resultaat van het gebruik van het begrip door Stalin en de geallieerden in 1941 en 1945.⁶⁰ Duitsers die niet onder een communistisch regime leefden, werden niet in de regelingen betrokken, maar evenmin communistische landen waar slechts een klein aantal Duitsers woonde, zoals Bulgarije, Albanië en China.

In de *Vertriebenengesetz* van 1953 werd artikel 116 lid 1 GG nader uitgewerkt. Het was van toepassing op personen met de Duitse nationaliteit volgens de vooroorlogse wetgeving en *Volkszugehörigen*, die niet de Duitse nationaliteit bezaten, maar van Duitse afkomst waren.⁶¹ De wet gaf betrokkenen het recht Duitsland binnen te komen en er te verblijven. Zij konden via een eenvoudige procedure om registratie als Duitser vragen, zonder de verplichting de andere nationaliteit op te geven. De potentiële *Aussiedler* moest zichzelf als Duits beschouwen in zijn privéleven, zichzelf naar anderen als zodanig presenteren en als direct resultaat daarvan op etniciteit gebaseerde discriminatie hebben ervaren. Tot eind jaren zeventig werd deze discriminatie aangenomen en hoefde zij niet op individuele basis te worden bewezen. Het asielbeleid ten aanzien van vluchtelingen uit Oost-Europa die niet etnisch Duits waren, was echter ook ruimhartig. De boodschap was dat niemand gedwongen moest worden terug te keren naar een leven onder het communisme. Tot eind jaren zeventig werd ook de voorwaarde van Duitse afkomst ruim geïnterpreteerd. In het algemeen werden documenten die de Duitse afkomst aantoonde als voldoende beschouwd en taalkennis was niet vereist. Uitgangspunt is dat wanneer door discriminatie het spreken van Duits niet was toegestaan,

het niet redelijk was Duitse kennis te verwachten. Eind jaren zeventig werd de *Vertreibungsdruck* niet meer altijd aangenomen, maar werden contra-indicaties ontwikkeld, zoals afstand van het Duitse *Volkstum*, een hoge maatschappelijke positie, of aanwijzingen dat men om economische redenen wilde migreren.

Eerder waren wel ruimhartiger regelingen bepleit. In 1950 diende de *Kommunistische Partei Deutschland* (KPD) een wetsvoorstel in waarmee de Duitse *Volkszugehörigen* automatisch de Duitse nationaliteit verkregen, omdat de gelijkstelling volgens artikel 116 lid 1 GG in hun ogen niet voldeed. De SPD was tegen omdat ze niet tot dwangverlening van de Duitse nationaliteit wilde overgaan aan mensen die de nationaliteit mogelijk niet wensten (Hecker 1990: 165). In 1967 deed de CDU hetzelfde voorstel, vanwege de moeilijkheden die de groep bij naturalisatie zou ondervinden. De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken ontkende dat zich dergelijke moeilijkheden voordeden; ook hij wilde niet overgaan tot *Zwangsverleihung* van de Duitse nationaliteit (Hecker 1990: 167).

In de jaren tachtig vroeg de CDU enige malen naar de gevolgen van de afstandsverplichting voor *Aussiedler*. Er zouden problemen ontstaan omdat Rusland afstand van de Russische nationaliteit in het geheel niet toeliet en Roemenië en Polen pas na jaren (Hecker 1990: 99). Pas na enkele jaren gaf de regering expliciet toe dat problemen konden ontstaan, doordat afstand niet mogelijk of zeer moeilijk was. De CDU vroeg of afstand van de andere nationaliteit wel nodig was en of dubbele nationaliteit niet zou kunnen worden aanvaard. De regering stelde dat betrokkenen de Duitse nationaliteit verkregen op basis van artikel 6 van de wet van 1955, zodat afstand niet werd geëist, maar wel werd aangeraden, om loyaliteitsconflicten en rechtsonzekerheid te voorkomen en diplomatieke bescherming te kunnen verlenen (Silagi 2000: 5).⁶²

Na het einde van de Koude Oorlog werd de legitimiteit van het beleid ondergraven. Duitsers uit Polen en Roemenië werden niet langer als *Aussiedler* aanvaard nadat deze landen in 1990 democratisch waren geworden. Toch kwam het niet eenvoudig tot een einde van het beleid. Vooral bij rechts bestond het idee dat tijdens de Koude Oorlog de regeling vooral symbolische betekenis had, omdat het voor etnische Duitsers moeilijk was om het land te verlaten. Het leek onterecht de deur te sluiten nu mensen eindelijk in groten getale konden komen (Klekowski von Koppenfels 2002). Links wilde echter de toelating beperken. Het kwam tot het *Asylkompromis* dat hun toegang belangrijk beperkte. In 1992 werd de *Vertriebenengesetz* gewijzigd en in 1996 werd een strikte taaltest ingevoerd, echter alleen voor de *Aussiedler* zelf en niet voor familieleden. De test had meer tot doel het vermogen tot integreren te toetsen dan de etnische afkomst (Groenendijk 1997).

In 1999 wijzigde de regering van SPD en Groenen de juridische positie van *Vertriebenen* en *Aussiedler* door ze automatisch te naturaliseren. Op grond van artikel 40a StAG verwierven de *Aussiedler* of *Vertriebenen* die op 1 augustus 1999 statusduitsers waren in de zin van artikel 116 lid 1 GG, automatisch de Duitse nationaliteit (Silagi 2000: 6). De regering koos om pragmatische redenen voor de regeling

van deze ‘oude gevallen’. Omdat het automatische verwerving betrof, zouden zij in de meeste gevallen hun oude nationaliteit behouden.

Duitsland en de war on terror

In paragraaf 6.3 bleek dat al in 1999 dubbele nationaliteit in verband werd gebracht met terrorisme. Na 2001 werd in Duitsland gedebatteerd over de toetsing van loyaliteit van naturalisandi op het moment van verlening.⁶³ Dat valt echter buiten het bestek van dit boek. Op geen moment werd echter een voorstel tot intrekking van de Duitse nationaliteit of voor beperking van meervoudige nationaliteit in verband met terrorisme ingediend, of over de mogelijkheid daarvan gediscussieerd.⁶⁴

Intrekking van de Duitse nationaliteit, onder andere wegens extremistische opvattingen, vond echter wel plaats op grond van artikel 48 *Verwaltungsverfahrensgesetz*.⁶⁵ Het *Bundesverwaltungsgericht* stelde grenzen aan de intrekking op deze grond in een uitspraak over een Turkse man van wie de deelstaat Hessen de Duitse nationaliteit had ingetrokken, omdat hij bij zijn naturalisatie niet had gemeld dat hij betrokken was bij de Turks-islamitische organisatie Milli Görüş. Volgens het Hof volstond echter alleen onvolledige gegevensverstrekking niet om tot intrekking van de nationaliteit over te gaan. Hoewel de veiligheidsdienst regelmatig over de organisatie berichtte, hoefde betrokkene zijn lidmaatschap niet ongevraagd te melden.⁶⁶ Maar later, in 2009, oordeelde het *Bundesverwaltungsgericht* dat aan kaderleden van Milli Görüş naturalisatie kon worden geweigerd, omdat de organisatie als *Verfassungsfeindlich* werd gezien.⁶⁷

8.4 Nederland

De nasleep van de Tweede Wereldoorlog (1945-1955)

Op 10 mei 1940 raakte Nederland door de inval van het Duitse leger betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Voor joden in Nederland werd dubbele nationaliteit toen een zaak van levensbelang, omdat het tijdelijk bescherming bood tegen deportatie naar de vernietigingskampen. Soms bezaten mensen daadwerkelijk een tweede nationaliteit, in andere gevallen poogden zij deze alsnog te verwerven. De Zwitserse nationaliteit bood tijdelijk bescherming tot vanaf 1 februari 1943 Zwitserse joden aan dezelfde maatregelen werden onderworpen als andere joden. Tijdelijke bescherming hadden ook personen met de Britse nationaliteit. De burgerlijke stand verstreekte hun brieven waarop stond ‘Nederlander tevens Engelsman’. Hiermee verkregen zij bescherming van de Zwitserse consul-generaal die ook de belangen van Amerikaanse en Britse burgers behartigde. In 1942-1943 kwam er een omslag en werden mensen met dubbele nationaliteit ook gedeporteerd. De bezettende regering had toen besloten dat iemand die in het bevolkingsregister als Nederlander stond ingeschreven, niet ook vreemdeling kon zijn (Presser 1965: 425).

De Duitse bezetter trof maatregelen die dubbele nationaliteit mogelijk maakten, voor zover dat de eigen oorlogsbelangen diende. Verordening no. 147 van 8 augustus

tus 1941 bepaalde dat door verkrijging van de Duitse nationaliteit de Nederlandse nationaliteit niet werd verloren, tenzij vrijwillig afstand van de Nederlandse nationaliteit werd gedaan. Eerder al had de Duitse bezetter bepaald dat dienstneming in het Duitse leger niet leidde tot verlies van de Nederlandse nationaliteit.⁶⁸

Het naturalisatiebeleid van de Nederlandse overheid lag in deze periode stil (Heijs 1995). Wel werden bijzondere regelingen voor nationaliteit getroffen om de gevolgen van de oorlog te reguleren. In 1944 werden de maatregelen van de bezetter door de regering als nooit bestaand aangemerkt (Rabus 1988: 38). Daarnaast vond de Nederlandse regering in ballingschap het noodzakelijk oplossingen te vinden voor huwelijken met vijandige onderdanen, voor de Duitse immigranten in Nederland en Nederlanders in Duitsland. Duitsers waren in deze periode de grootste immigrantengroep in Nederland en vooral Duitse vrouwen waren vaak met Nederlanders gehuwd (Lucassen 2005).

Bijzondere regelingen voor de nationaliteit van de gehuwde vrouw

In besluit D 16 van 22 mei 1943 bepaalde de regering te Londen dat degenen die na 9 mei 1940 de nationaliteit hadden verkregen van een staat waarmee in die tijd geen diplomatieke betrekkingen werden onderhouden, de Nederlandse nationaliteit niet verloren, behalve wanneer uitdrukkelijk door de regering verklaard.⁶⁹ In deze gevallen ontstond dus dubbele nationaliteit. De regering had hierbij uitdrukkelijk het staatsbelang en niet het private belang van betrokkenen op het oog. Het ging erom te voorkomen dat vijandige mogendheden door schijnbaar vrijwillige verlening konden bereiken dat mensen het Nederlanderschap verloren, of dat landverraders door verlies van Nederlanderschap zich aan hun straf zouden kunnen onttrekken.⁷⁰ De groep betrokkenen bestond voor een belangrijk deel uit Nederlandse vrouwen gehuwd met een vijandige onderdaan. Als vijanden golden behalve Duitsers ook Italianen en Japanners. De huwelijken met Duitsers waren echter het talrijkst. Vrouwen verloren door huwelijk met een vijandige onderdaan niet hun Nederlandse nationaliteit; omdat zij de nationaliteit van hun echtgenoot bij huwelijk verkregen, hadden zij voortaan dubbele nationaliteit,

Daarnaast bepaalde Besluit F 278 dat buitenlandse vrouwen die na 10 mei 1940 trouwden met een Nederlander, de Nederlandse nationaliteit niet automatisch door het huwelijk verkregen. Vrouwen die de Nederlandse nationaliteit reeds hadden verworven, verloren deze op de dag dat het besluit van kracht werd.⁷¹ De aanvankelijke regeling was dat deze huwelijken nietig waren. Deze regeling werd met Besluit F 271 weer opgeheven en vervangen door Besluit F 278 (Henkes 1995: 205-nt 43).⁷² Besluit F 278 gold zowel vrouwen die vijandige onderdanen waren (Duitsers) als niet-vijandige onderdanen die in vijandig gebied met een Nederlander waren getrouwd. Dit gold met name dwangarbeidsters die in Duitsland met Nederlandse dwangarbeiders waren getrouwd. Er werd een bijzondere commissie ingesteld voor deze huwelijken.⁷³ Het Besluit bepaalde in artikel 3 sub 4 dat regels zouden worden gemaakt die de onafhankelijke naturalisatie van vrouwen moge-

lijk zouden maken. Deze regelingen kwamen er echter nooit en aanvragen werden niet in behandeling genomen.⁷⁴

Besluit D 16 betrof een uitzonderlijke en tijdelijke aanvaarding van dubbele nationaliteit. Uitzonderlijk, omdat het afweek van het normale Nederlandse nationaliteitsrecht, dat uitging van het beginsel van vermindering van dubbele nationaliteit en eenheid van het gezin (par. 2.4). Tijdelijk, omdat het Besluit later, met de wet van 23 december 1953, werd ingetrokken.⁷⁵ De Nederlandse nationaliteit die was behouden, kwam op de datum van de inwerkingtreding van de wet, 1 maart 1954, te vervallen (artikel 1).⁷⁶ Het was immers, zo stelde de regering bij bekendmaking van besluit D 16, niet de bedoeling dat personen met een vijandelijk onderdaanschap 'voorgoed in het genot van Nederlandse burgerrechten' zouden worden gelaten. Het landsbelang zou beslissend zijn voor het antwoord op de vraag welke 'aan de Nederlandsche volksgemeenschap vreemde elementen' alsnog tot vreemdeling zouden worden verklaard en uit Nederland verwijderd.⁷⁷ De intrekking van Besluit D 16 in 1953 betekende niet dat Nederlandse vrouwen met een buitenlandse man hun Nederlandse nationaliteit meteen verloren, de Nederlandse regering moest deze consequentie bekend maken in de *Staatscourant*. Tot deze aankondiging behielden vrouwen hun Nederlandse nationaliteit. De regering behield zich het recht voor de geldigheid van huwelijken te controleren. Onderzoek van de *Staatscouranten* in de periode 1953-1960 heeft geen enkele vermelding van intrekking van het Nederlanderschap opgeleverd, zodat het erop lijkt dat alle vrouwen hun dubbele nationaliteit hebben behouden.

In Wet 1586, van kracht wordend op 15 maart 1950, werd Besluit F 278 ingetrokken. De buitenlandse vrouw die na 10 mei 1940 een Nederlandse man had gehuwd en niet de Nederlandse nationaliteit had verkregen als gevolg van het Besluit, verwierf deze alsnog op de datum van inwerkingtreding, met uitzondering van vrouwen met de Duitse nationaliteit, of vrouwen die de Duitse nationaliteit zouden hebben wanneer zij niet met een Nederlander waren getrouwd.⁷⁸ Deze vrouwen kregen een optierecht op de Nederlandse nationaliteit wanneer ze ten minste een jaar in Nederland verbleven, of het huwelijk ten minste vijf jaar duurde en nog altijd in stand was.⁷⁹

De toelichting motiveerde de invoering van het Besluit met de naoorlogse angst dat een stroom Duitse vrouwen toegang tot Nederland zou verkrijgen door huwelijk met een Nederlander, evenals de vrees dat schijnhuwelijken zouden worden gesloten met het enkele doel toegang tot Nederland te verkrijgen. Deze redenen gingen anno 1950 niet langer op. Vrouwen die de Nederlandse nationaliteit waren verloren, konden deze terugkrijgen. Dit gold bijvoorbeeld Belgische vrouwen die tijdens de Duitse bezetting van België met een Nederlander waren getrouwd. Er was geen reden hun de Nederlandse nationaliteit te onthouden. Voor vrouwen van Duitse afkomst werd een andere regeling voorgesteld, omdat verondersteld werd dat een groot deel van hen gescheiden was, of weduwe en in Duitsland woonachtig. Blijkbaar werd aangenomen dat de Duitse vrouwen na ontbinding van hun huwelijk teruggingen naar Duitsland en geen andere banden in Nederland had-

den opgebouwd. Het zou te ver gaan deze vrouwen de Nederlandse nationaliteit te geven, terwijl ze niet langer een feitelijke band met Nederland hadden, meende de regering. Voor vrouwen die in Nederland woonden, hoefde het huwelijk niet langer voort te bestaan, omdat zij door verblijf in Nederland een feitelijke band hadden. Nog altijd werd ervan uitgegaan dat vrouwen alleen via hun echtgenoot een band met de staat konden vestigen.

In praktijk leidde de regeling regelmatig tot staatloosheid. Een staatloos geworden vrouw van Oostenrijkse afkomst beklaagde zich in 1949 bij de Raad van Europa over de regeling. Eerste Kamerlid Van Heuven Goedhart (PvdA) vond dat de regeling nooit voor deze categorie vrouwen was bedoeld. De minister antwoordde dat een maatregel ter opheffing van het Besluit in voorbereiding was en dat de Raad van Europa hierover was geïnformeerd.⁸⁰ Henkes (1995: 206) noemt het voorbeeld van een Duitse vrouw die door haar huwelijk met een Nederlander staatloos was geworden tot zij in 1952 het Nederlanderschap verkreeg. De vrouw beleefde de verlening van het Nederlanderschap als een erkenning dat op haar als Duitse niets was aan te merken; een goedkeuring van haar loyaliteit.

Juristen steunden de genoemde maatregelen. Hoewel Meijers vond dat personen met dubbele nationaliteit behandeld moeten worden als zijnde Nederlander, meende een andere jurist dat dit niet moest gelden voor Nederlandse vrouwen die hun nationaliteit op grond van D 16 hadden behouden. Hij meende dat de regering in Londen niet de bedoeling had gehad het nationaliteitsrecht principieel te wijzigen, maar de vrouw haar verplichtingen ten opzichte van de staat te doen behouden en te kunnen vervolgen voor een Nederlandse rechter. Door haar huwelijk was ze tot het Duitse volk gaan behoren. De vrouw diende dus als vreemdelinge te worden behandeld, ondanks haar Nederlandse nationaliteit.⁸¹

Bij anderen riep de veronderstelling dat veel politieke delinquenten Duitse familiebanden zouden hebben, de vraag op of in de toekomst de Nederlandse nationaliteit verleend moest blijven worden aan buitenlandse vrouwen getrouwd met een Nederlander. Deze vraag was des te klemmender nu vrouwen steeds meer rechten hadden verkregen, zoals het kiesrecht (Duys 1948: 33-34).⁸²

Hoewel van politieke delinquenten de Nederlandse nationaliteit niet kon worden ingetrokken, betreurden sommige tribunaalrechters dat hun hiertoe de bevoegdheid ontbrak. Het tribunaal van 's-Hertogenbosch zei in een oordeel over een van oorsprong Oostenrijkse Nederlander die in het Duitse leger had gediend en de Duitse nationaliteit had verkregen, te betreuren niet over de bevoegdheid te beschikken de Nederlandse nationaliteit vervallen te verklaren. De tribunaalrechter adviseerde de Nederlandse regering 'de beschuldigde buiten de Nederlandse gemeenschap te stellen en het verblijf op Nederlands grondgebied te ontzeggen'.⁸³

De verwijdering van Duitsers uit Nederland en Nederlanders uit Duitsland

Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog was de Nederlandse regering aanvaankelijk van plan alle Duitse immigranten in Nederland naar Duitsland te verwijderen, in wat bekend werd als de *Black Tulip*-operatie (Maartensdijk en Nijland 2009).

Grote aantallen Duitse gezinnen – waaronder de Nederlandse echtgenotes en de kinderen – werden in kampen geïnterneerd. In september 1946 werden Duitse families opgepakt en 3.000 personen verwijderd. Gezien het verzet van de geallieerden was de regering genoodzaakt haar plannen voor massale uitwijzing te herzien. Ook verzetten katholieke organisaties en buurtgenoten in Nederland zich tegen de uitwijzing vanwege de wijze waarop de arrestaties werden uitgevoerd, omdat de gezinnen thuis waren in Nederland en als goede vaderlanders werden gezien, en zelfs degenen die de Duitse regering hadden gesteund dat vaak onder dwang hadden gedaan (Van Walsum 2008: 91-92, Maartensdijk en Nijland 2009: 99 e.v.).

In de herziene plannen werden eerst degenen uitgezonderd die het nazisme waren ontvlucht en die actief aan het verzet tegen de Duitsers hadden deelgenomen. Minister van Justitie Maarseveen (KVP) maakte een uitzondering voor Duitsers die al vóór de oorlog in Nederland hadden verbleven en hun loyaliteit tijdens de oorlog hadden getoond, of met een Nederlandse vrouw waren getrouwd (Bogaarts 1981: 167). Uiteindelijk werden na 1947 niet meer dan 691 Duitsers gedwongen uit Nederland te vertrekken. 7% van de in totaal 12.000 Duitse vrouwen met een Nederlandse echtgenoot werd de toegang geweigerd (Bogaarts 1981: 174-175).

De geallieerden in Duitsland wilden onmiddellijk na de oorlog tevens vele duizenden personen met de Nederlandse nationaliteit naar Nederland verwijderen. Dit betrof voor het grootste deel gemengde Nederlands-Duitse gezinnen. Ook al had de Nederlandse regering dat wel gewild, ze kon zich niet verzetten tegen de komst van gezinnen met een Nederlandse vader, wiens echtgenote en kinderen eveneens de Nederlandse nationaliteit hadden. Dat lag anders voor de gezinnen met een van oorsprong Nederlandse moeder en Duitse vader. De echtgenote en kinderen hadden veelal niet de Nederlandse nationaliteit en de Nederlandse regering wilde voor hen geen verantwoordelijkheid nemen. Veel van de Duitse mannen waren omgekomen of de vrouwen waren van hen gescheiden. In dat geval kon de vrouw haar Nederlandse nationaliteit herkrijgen, maar het kind bleef Duits. Door het kind de toegang te weigeren, hoopten de Nederlandse autoriteiten dat het gehele gezin in Duitsland zou blijven. Om zogenaamde ‘schijnrechtscheidingen’ te voorkomen, werden alleen scheidingen van vóór mei 1945 erkend. In 1946 werd het beleid iets soepeler. De regering bepaalde dat de vrouw wier huwelijk door overlijden van de echtgenoot of echtscheiding was ontbonden, bij wijze van uitzondering kon worden toegelaten. Voorwaarden waren dat de kinderen jonger waren dan elf jaar, de vrouw gunstig bekend stond en een Nederlander garant stond voor haar inkomen en huisvesting (Maartensdijk en Nijland 2009: 70-71). In augustus 1946 rapporteerde *Trouw* dat slechts 800 Nederlands-Duitse gezinnen mochten terugkeren.⁸⁴

Terrorisme en dubbele nationaliteit na de moord op Theo van Gogh

In Nederland werd het verband tussen dubbele nationaliteit en terrorisme in het publieke en politieke debat niet zozeer gelegd na de aanslagen van 11 september 2001, maar na de moord op filmmaker Theo van Gogh. Toen de dader, Mohammed B., zoon van Marokkaanse ouders, geboren en getogen in Amsterdam, op 2

november 2004 Theo van Gogh vermoordde, werd hij aangeduid als ‘een dader met zowel de Marokkaanse als de Nederlandse nationaliteit’.⁸⁵

In de dagen na de moord riepen politici om het intrekken van de Nederlandse nationaliteit van Mohammed B., zodat hij kon worden uitgezet.⁸⁶ Het kabinet kondigde een dergelijke maatregel enkele dagen na de moord aan.⁸⁷ In sommige kranten werd een verband gelegd tussen religieuze identiteit en dubbele nationaliteit. Ze schreven over het ontnemen van de Nederlandse nationaliteit aan moslims met een dubbele nationaliteit, die een ernstig misdrijf hadden gepleegd.⁸⁸ Overigens waren deze maatregelen volgens de destijds geldende wetgeving niet toegestaan.

Acht dagen na de moord op Theo van Gogh stuurde de regering een uitgebreide brief aan de Tweede Kamer, waarin talrijke antiterrorismemaatregelen werden genoemd, waaronder, onder het kopje ‘tegengaan en verstoren’, het tegengaan van dubbele nationaliteit. De alinea waarin deze maatregelen werden aangekondigd, begon met de zin ‘alle beschikbare middelen worden ingezet om het aanzetten tot haat en geweld zo veel mogelijk tegen te gaan’.⁸⁹ PvdA en GroenLinks uitten kritiek op het verband dat werd gelegd tussen terrorisme en dubbele nationaliteit, maar minister Donner van Justitie (CDA) zag een dergelijk verband wel degelijk: bevordering van de integratie door beperking van dubbele nationaliteit zou de voedingsbodem van radicalisering kunnen wegnemen. Hij gaf toe dat de plannen inzake dubbele nationaliteit niet op de betreffende plaats in de brief hadden moeten staan.⁹⁰ Toch bleef de brief in een latere versie ongewijzigd en in een lijst met actiepunten terrorismebestrijding van juni 2005 stond het wetsvoorstel tot beperking van dubbele nationaliteit opnieuw genoemd.⁹¹

Maar de regering had het verband tussen dubbele nationaliteit en terrorisme ook al vóór de moord op Van Gogh gelegd. In de notitie Meervoudige nationaliteit van 27 augustus 2004 van minister Verdonk (VVD), ruim twee maanden vóór de moord op Van Gogh, werd een wetsvoorstel aangekondigd dat intrekking van de Nederlandse nationaliteit mogelijk zou maken in geval van terrorisme. Het wetsvoorstel van 21 juni 2005 maakte intrekking mogelijk van de Nederlandse nationaliteit indien een persoon essentiële belangen van de Nederlandse staat had geschonden, waaronder terrorisme werd begrepen.⁹² Intrekking van de Nederlandse nationaliteit was alleen mogelijk indien de dader nog een andere nationaliteit bezat, omdat internationaal recht verplichtte staatloosheid tegen te gaan. De bepaling was volgens de regering mogelijk op grond van het Europees Nationaliteitsverdrag en het VN-Verdrag ter voorkoming van staatloosheid. Intrekking zou mogelijk worden bij uitvoeringshandelingen en voorbereidingshandelingen.⁹³

Voor sommige partijen gingen de voorgestelde maatregelen nog niet ver genoeg. Zo wilde het CDA intrekking van de Nederlandse nationaliteit, indien iemand met de dubbele nationaliteit liet blijken op ‘geen enkele wijze binding te hebben met onze waarden’.⁹⁴ De leden Koopmans en Van Haersma Buma (CDA) vonden dat bij terrorisme automatisch verlies van het Nederlanderschap diende op te treden, omdat de dader geen recht meer had om aan de samenleving deel te nemen.⁹⁵ Het CDA vroeg zich tevens af waarom niet ook bij gewone misdrijven tot intrekking

van de Nederlandse nationaliteit zou kunnen worden overgegaan. De ‘groep’ Wilders, destijds bestaand uit Wilders alleen, wilde intrekking van de Nederlandse nationaliteit in geval van ‘straatterrorisme’ door Marokkaanse jongeren. Hoewel hij hier het woord terreur gebruikte, ging het in feite om straatcriminaliteit, die niet politiek was gemotiveerd. D66, PvdA en GroenLinks stelden vraagtekens bij het voorstel tot intrekking van de nationaliteit wegens terrorisme, zonder zich er expliciet tegen uit te spreken. PvdA en GroenLinks uitten tevens twijfels over de effectiviteit, omdat het terrorisme niet zou tegengaan, terwijl ook de mogelijkheid tot verwijdering van een terrorist twijfelachtig was.

Er ontstond kamerbreed verzet tegen de opneming van de strafbare feiten die tot intrekking aanleiding zouden kunnen geven in een algemene maatregel van bestuur (amvb). Daarmee zou het aantal strafbare feiten te gemakkelijk kunnen worden uitgebreid, wat de rechtszekerheid niet ten goede kwam, zo vreesde de Kamer. Volgens minister Verdonk werd die eenvoudige uitbreiding in een amvb ook beoogd, omdat terrorismewetgeving nog betrekkelijk nieuw was en steeds weer nieuwe activiteiten werden ontdekt. Verdonk beloofde de amvb vooraf aan de Kamer te zullen voorleggen.⁹⁶

Na de regeringsswisseling van 2007 handhaafde minister van Justitie Hirsch Ballin (CDA) dit onderdeel van het wetsvoorstel. De minister vergeleek terrorisme met dienstneming in een vijandelijk leger. Het ging niet om een straf, maar om een ordemaatregel, aldus de minister. Dit is van belang omdat, wanneer het om een bestraffende sanctie zou gaan, er sprake zou kunnen zijn van een schending van het *ne bis in idem*-beginsel, omdat er immers al door middel van het strafrecht is bestraft. Op deze vraag van mogelijke dubbele bestraffing werd in de debatten niet ingegaan.⁹⁷

De minister kwam tegemoet aan de bezwaren tegen opneming in een amvb, door een limitatieve opsomming van de betreffende misdrijven in de Rijkswet op het Nederlandschap op te nemen.⁹⁸ Tegelijkertijd werd intrekking bij een groter aantal misdrijven mogelijk gemaakt, niet alleen in geval van terrorisme, maar ook bij andere misdrijven die de staatsbelangen schaadden. Er diende sprake te zijn van een onherroepelijke veroordeling en gevaar voor de veiligheid, en om geweldsmisdrijven waarop een straf van acht jaar of meer was bedreigd. Het betrof misdrijven uit Titel I t/m IV Tweede Boek WvSr (artt. 92-130a): misdrijven tegen de veiligheid van de staat, tegen de koninklijke waardigheid, tegen bevriende staatshoofden en internationaal beschermde personen, misdrijven betreffende de uitoefening van staatsplichten en staatsrechten; artikel 83 WvSr (terroristische misdrijven) en 205 WvSr (werven voor vreemde krijgsmacht).⁹⁹ De lijst van misdrijven werd beperkt, omdat de Kamerleden de zekerheid wilden dat het ‘gooien van een schoen’ naar een bevriend staatshoofd niet tot intrekking van de Nederlandse nationaliteit zou kunnen leiden.

In haar argumenten voor intrekking van het Nederlandschap verwees de regering naar artikel 7 lid 1 sub d van het Europees Verdrag Nationaliteit, dat bepaalt dat intrekking van de nationaliteit mogelijk is in geval van ‘conduct seriously

prejudicial to the vital interest of the state', mits geen staatloosheid ontstaat. De toelichting bij het Verdrag maakte duidelijk dat intrekking wegens gewone misdrijven uitdrukkelijk niet is toegestaan, hoewel sommige partijen hier wel voor hadden gepleit.

Aan de effectiviteit van de intrekking wegens terrorisme werd door de beide Kamers ernstig getwijfeld. Zij vroegen zich af of door de intrekking de betrokken persoon als ongewenste vreemdeling zou kunnen worden verwijderd naar het land van de andere nationaliteit, waar ze niet op een terrorist zaten te wachten. De regering ontkende dat staten personen met hun nationaliteit de toegang zouden ontzeggen.¹⁰⁰ Een pvv-motie voor onmiddellijke intrekking van de Nederlandse nationaliteit van Mohammed B. werd door de Kamer verworpen.¹⁰¹ De regering legde uit dat geen intrekking kon plaatsvinden voor misdrijven gepleegd voordat de wetswijziging in werking was getreden.

In de debatten over intrekking wegens terrorisme kwam het gelijkheidsbeginsel meerdere keren en op verschillende wijzen aan de orde. Intrekking van de nationaliteit was zowel mogelijk bij genaturaliseerde Nederlanders als bij Nederlanders die de Nederlandse nationaliteit door geboorte hadden verkregen. De PvdA kaartte aan dat de wetswijziging intrekking van het Nederlanderschap mogelijk maakte van iemand die in Nederland was geboren en getogen, maar om wat voor reden dan ook nog over een tweede nationaliteit beschikte. Het ging dan om een persoon die in alle opzichten effectief Nederlander was en geen of nauwelijks binding had met het land van herkomst. De regering zag intrekking van Nederlanderschap van zowel geboren als genaturaliseerde Nederlanders echter als uitdrukking van het gelijkheidsbeginsel.¹⁰² Of iemand de dubbele nationaliteit vrijwillig bezat, was volgens de regering niet relevant, want:

'In de gevallen dat tot intrekking wordt besloten heeft de onherroepelijk veroordeelde persoon aantoonbaar laten zien dat hij zijn band met het Koninkrijk heeft 'opgezegd' en het risico van het verlies van de Nederlandse nationaliteit op de koop toe heeft genomen.'¹⁰³

Zo construeerde de regering de intrekking van de Nederlandse nationaliteit tot een daad van vrijwilligheid door betrokkene, die daarvan de consequenties had te dragen. De ernst van de 'vertrouwensbreuk' woog zwaarder dan het belang van behoud van de band met het land van de effectieve nationaliteit.¹⁰⁴

GroenLinks vroeg naar het verschil in behandeling tussen personen met dubbele nationaliteit en zonder dubbele nationaliteit. De sp voegde hieraan toe de groep personen die geen afstand konden doen van hun tweede nationaliteit. Volgens de regering lag het gerechtvaardigde onderscheid in het belang van voorkoming van staatloosheid, dat is neergelegd in internationale verdragen: het Verdrag ter voorkoming van staatloosheid (art. 8 par. 3 a ii) en het Europees Nationaliteitsverdrag (art. 7 lid 3).¹⁰⁵ Mijns inziens maakte de regering daarmee slechts duidelijk waarom van personen met alleen de Nederlandse nationaliteit het Nederlander-

schap niet kan worden ingetrokken, maar niet waarom dat bij personen met dubbele nationaliteit dat wel zou moeten gebeuren. We zullen moeten afwachten of intrekking op deze grond ooit zal plaatsvinden.

8.5 De relatie tussen individu en staat

In de boven genoemde debatten werden de inmiddels bekende argumenten van instemming, de toevallige geboorte en loyaliteit/integratie gebruikt.

De instemming

In de in dit hoofdstuk beschreven debatten werd instemming, of het ontbreken daarvan, niet op individuele basis, maar aan groepen toegeschreven, op grond van raciale en etnische afkomst. Uitsluiting gebeurde op grond van vermeende disloyaliteit, die op grond van afkomst aan groepen werd toegeschreven.

Om deze groepsgewijze uitsluiting een schijn van legitimiteit te geven, werd in sommige gevallen wel tot individuele intrekkingen van nationaliteit overgegaan: dit gold voor de intrekkingen van de Duitse nationaliteit van ruim 39.000 'disloyalen' op basis van de wet van 1933 en de intrekking van de Amerikaanse nationaliteit van Japans-Amerikanen op basis van de *Denaturalization Act* van 1944.

Instemming met dit verlies van nationaliteit werd op verschillende manieren geconstrueerd. De nazi's construeerden de fictie dat Duitse belangen waren geschaad. Nationaliteit werd daarmee tevens een contractueel en wederkerig karakter verleend. In de Verenigde Staten gebeurde dat door mensen in een situatie van dwang een verklaring te laten tekenen waarmee ze afstand deden van hun Amerikaanse nationaliteit. Er werd gesproken over 'zelfbeschikking', waaruit een gebrek aan loyaliteit viel af te leiden, ook al ging het er duidelijk om groepsgewijs de nationaliteit te ontnemen en de betreffende groepen vervolgens te verwijderen. Het ging er immers om zo veel mogelijk mensen door uitzetting kwijt te raken of, in het geval van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog, te vernietigen.

Toen na de oorlog werd geconcludeerd dat de grootschalige ontneming van nationaliteit onterecht was geweest, besloot men in Duitsland tot massale verlening of herstel van nationaliteit, om ongerechtvaardigde uitsluiting te voorkomen. Instemming werd niet altijd cruciaal geacht; deze werd aangenomen, met de mogelijkheid de nationaliteit te weigeren. Dubbele nationaliteit moest om dezelfde reden worden aanvaard. Ook in de Verenigde Staten heeft bijna iedereen, na juridische procedures, de Amerikaanse nationaliteit teruggekregen. In Duitsland waren individuele aanvragen nodig van joden in het buitenland. In Nederland is onduidelijk hoe Duitse vrouwen getrouwd tussen 1940 en 1950 de Nederlandse nationaliteit van hun echtgenoot konden verkrijgen. Een regeling werd niet getroffen voor deze vrouwen, toch werd in individuele gevallen genaturaliseerd. Het lijkt erop dat Nederlandse vrouwen niet alsnog massaal hun eerder behouden Nederlander-schap verloren. De vraag is of individuele herkrijging van eerder groepsgewijze

ontnomen of onthouden nationaliteit altijd voldoende is geweest om te komen tot afdoende herstel. Hier is nader onderzoek noodzakelijk.

De toevallige geboorte

In de Verenigde Staten werden de bij geboorte verkregen Amerikaanse nationaliteit van Japans-Amerikanen en de Amerikaanse nationaliteit van Hamdi als ‘toevallig’ gezien. Het gebruik van termen als *questionable American citizenship* en *accidental citizenship* wijzen hierop. Door hen zo als onechte, niet-essentiële Amerikanen te construeren, werden de gevangenhouding en ontneming van de nationaliteit met de daarop volgende verwijdering gerechtvaardigd.

In Nederland werd door te spreken over een ‘dader met zowel de Marokkaanse als de Nederlandse nationaliteit’ de betekenis van de Nederlandse nationaliteit van Mohammed B. eveneens in twijfel getrokken en een toevallig karakter verleend. In beide gevallen werd gesproken over de wenselijkheid de Amerikaanse respectievelijk Nederlandse nationaliteit in te trekken. Dit toont mijns inziens aan dat niet het *ius soli* en de korte verblijfsduur van Hamdi in de Verenigde Staten zijn Amerikaanse nationaliteit tot toevallige nationaliteit maakten. En Mohammed B. woonde al zijn hele leven in Nederland; het was niet de duur van het verblijf, maar de afkomst waarop de constructie van toevalligheid was gestoeld.

Volgens de Canadese juriste Audrey Macklin heeft nationaliteit een *performative aspect* verkregen, waarbij het gedrag bepaalt of men in het genot van de nationaliteit kan blijven (Macklin 2007). Deze gedachte is herkenbaar in het voorstel tot intrekking van Nederlanderschap in geval van terrorisme en in voorstellen van Kamerleden tot intrekking van de nationaliteit van eerwraakplegers, radicale imams et cetera (par. 6.4). Dit *performative aspect* reikt dan ook verder dan alleen bij terrorisme; het gaat om radicale opvattingen, ‘culturele delicten’, ‘straatterroristen’ en crimineel gedrag in het algemeen. Ook in de Verenigde Staten is het begrip terrorisme opgerekt en zijn mensen opgepakt op grond van heel zwakke verbanden. Er lijkt sprake van een zekere inflatie van het begrip terrorisme. Bovendien is het niet alleen het individuele gedrag waarop deze voorstellen tot intrekking van nationaliteit zijn gebaseerd. Steeds gaat het om gedrag dat ‘de ander’ op basis van afkomst wordt toegeschreven, van groepen die op basis van afkomst als niet-toehorend worden beschouwd.

Loyaliteit en integratie

Argumenten over loyaliteit werden verbonden aan de gepercipieerde integratie van immigranten. In de casus van de Japans-Amerikanen, de huidige Duitse debatten over loyaliteit en naturalisatie, en de Nederlandse debatten na de moord op Theo van Gogh, werd een verband gelegd tussen terrorisme, loyaliteit en integratie.

Dubbele nationaliteit werd dan beschouwd als teken van het gebrek aan integratie, zelfs als die dubbele nationaliteit onvrijwillig was (bij Marokkanen in Nederland) of niet in grote aantallen aanwezig (bij de Japans-Amerikanen, waar slechts 20% van de tweede generatie dubbele nationaliteit bezat). Bestrijding van dubbele

nationaliteit zou de integratie en daarmee de loyaliteit bevorderen en terrorisme tegengaan. Daarmee wordt de vraag naar loyaliteit niet bepaald door het individuele gedrag van immigranten, maar door hoe zij worden gezien; of ze als deel van 'ons' worden beschouwd.

Anderzijds werd een duidelijk verband tussen nationaliteit en loyaliteit ontkend. Dat wil zeggen: uit het bezit van de nationaliteit van het land van verblijf kon niet worden afgeleid dat immigranten loyaal waren aan de staat. Het argument dat nationaliteit geen gevolgen heeft voor de loyaliteit, kon op die manier net zo uitsluitend worden gebruikt als het argument dat nationaliteit (een tweede nationaliteit) de loyaliteit vérgaand bepaalt.

Tevens is loyaliteit geen genderneutraal begrip. Mannen werden als politiek delinquent of vijandelijk strijder gezien vanwege de aan hen toegeschreven loyaliteit; vrouwen vanwege hun relaties met anderen: huwelijk of andere familierelaties met de vijand; hoewel het laatste incidenteel ook wel bij mannen gebeurde.¹⁰⁶

Vanzelfsprekend is de behandeling van joden door de nazi's niet te vergelijken met de behandeling van andere groepen die in dit hoofdstuk werden besproken, omdat de nazi's uit waren op hun vernietiging. Zonder het daarom op één lijn te willen stellen, wil ik toch erop wijzen dat ook in de casus van de Japans-Amerikanen hun disloyaliteit en gebrek aan integratie in de ogen van de Amerikaanse overheid was gebaseerd op ras, ongeacht hun individueel gedrag. Ook bij de Duitsers in Nederland werd na de oorlog groepsgewijze uitzetting overwogen, op basis van afkomst, niet individueel gedrag.

In de huidige *war on terror* is hiervan niet op dezelfde manier sprake. In dit opzicht schiet de vergelijking die in de Verenigde Staten vaak werd gemaakt tussen de behandeling van Japans-Amerikanen en Hamdi tekort. Hamdi werd niet alleen op basis van afkomst geïnterneerd, maar ook op grond van individueel gedrag (ook al blijft onduidelijk wat hij nu precies had gedaan). Als in Nederland ooit gebruik zal worden gemaakt van intrekking van het Nederlanderschap vanwege terroristische daden, zal dit zijn op basis van individueel gepleegde daden. In dit en voorgaande hoofdstukken is echter duidelijk geworden dat het problematisch is aan individuele daden intenties over verbondenheid en toebehoren toe te schrijven. Bovendien is het niet alleen het individueel gedrag dat bepalend is. De koppeling aan dubbele nationaliteit en de manier waarop over de loyaliteit van bepaalde groepen gedebatteerd wordt, betekent dat het toch gaat om de perceptie van disloyaliteit die niet is gebaseerd op wat mensen doen, maar op wat zij zijn (Razack 2008: 28).

8.6 Conclusies

Regeringen hebben terug moeten komen op al te draconische maatregelen genomen tijdens of na de Tweede Wereldoorlog. Dit gold niet alleen voor de naoorlogse Duitse regering die de misdaden van de nazi's moest proberen goed te maken via

het nationaliteitsrecht. De Amerikaanse regering moest toegeven dat de internering van Japans-Amerikanen onterecht was geweest. Gedenaturaliseerden kregen bijna allemaal hun Amerikaanse nationaliteiten terug en raciale criteria werden uit het nationaliteitsrecht geschrapt. De Nederlandse regering moest aanvaarden dat Duitse immigranten permanent in Nederland leefden, banden hadden opgebouwd en gezinnen gesticht. Van massale verwijdering moest daarom worden afgezien. De tijdelijke nationaliteitsrechtelijke maatregelen ten aanzien van de gehuwde vrouw werden teruggedraaid en voormalig Nederlandse vrouwen en hun kinderen moesten uiteindelijk worden teruggenomen, omdat zij banden met Nederland hadden behouden. In alle gevallen moest uiteindelijk de conclusie worden getrokken dat loyaliteit niet louter op afkomst kon worden gebaseerd.

Opvallend is de aanzienlijke rol die privégedrag speelde in de beoordeling van integratie en loyaliteit. Taalbeheersing, familiebanden, kledinggewoonten en schoolbezoek in het herkomstland werden gezien als gedrag waaraan de loyaliteit kon worden afgemeten. Uit dit private gedrag werd een gebrek aan publieke loyaliteit afgeleid, zonder dat er sprake was van politieke daden die het land hadden geschaad. De maatregelen die gericht waren op het straffen of uitsluiten van veronderstelde disloyale personen waren dan ook gebaseerd op emoties van angst voor en afkeer van de ‘vijand in ons midden’.

Nogmaals, zonder het op één lijn te willen stellen met de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog, ook de huidige processen van *unmaking citizenship* in de *war on terror* zijn gebaseerd op angst voor de ‘gevaarlijke moslimman’ (Razack 2008: 25 e.v.) en de angst dat iedere moslim een potentiële terrorist kan zijn (Ahmed 2004: 75). Tot nu toe heeft dit proces zich in de Verenigde Staten en Duitsland voornamelijk op vertoogniveau voorgedaan en alleen in Nederland geleid tot concrete maatregelen met betrekking tot dubbele nationaliteit. Door die maatregelen – de intrekking van het Nederlanderschap bij veroordeling wegens terrorisme en beperking van dubbele nationaliteit in het algemeen – dreigt de belofte van juridische zekerheid en gelijkheid verbonden aan nationaliteit te worden ondergraven. Juridische bezwaren van *Blackstone-law*, grondwettelijke bezwaren of het gelijkheidsbeginsel worden dan soms al te snel terzijde geschoven. De omgang van staten met dubbele nationaliteit in oorlogstijd is het duidelijkste voorbeeld van hoe dubbele nationaliteit voor individuen tot een last in plaats van een voordeel kan worden. Dit is waarom Kevin Johnson (2005: 25) waarschuwt dat 9/11 niet alleen voor Arabische moslims, maar voor alle immigranten gevolgen heeft. Immigranten of personen met familiebanden met immigranten worden in oorlogstijd tot niet-essentiële burgers gemaakt. Dat de drie staten na de Tweede Wereldoorlog op hun omgang met niet-essentiële burgers hebben moeten terugkomen, vormt een waarschuwing voor onze omgang met dubbele nationaliteit in de *war on terror*.

9 • Het land waar ik thuis ben

Interviews over burgerschap, loyaliteit en gelijkheid

9.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is gebleken hoe het lidmaatschap van de natiestaat van burgers met dubbele nationaliteit op het spel stond in tijden van onzekerheid en conflict. In deze debatten werd dubbele nationaliteit gekoppeld aan een gebrek aan loyaliteit en goed burgerschap. In dit hoofdstuk komen de respondenten aan het woord over loyaliteit en burgerschap en het verband met dubbele nationaliteit.

Dit was geen gemakkelijk onderwerp in de interviews. Juist vanwege de debatten over loyaliteit die in de afgelopen jaren in Nederland hebben plaatsgevonden, was ik huiverig om zelf in de interviews het begrip loyaliteit te gebruiken. Gezien de negatieve connotaties van het begrip wilde ik voorkomen dat respondenten het gevoel zouden krijgen dat ze hun loyaliteit moesten verdedigen, of dat ze een keuze tussen meervoudige loyaliteiten zouden moeten maken. Meerdere respondenten introduceerden echter zelf het begrip loyaliteit in het gesprek. In de volgende paragraaf ga ik na hoe respondenten spraken over loyaliteit en hoe zij dit begrip verbonden aan ideeën over burgerschap. Vervolgens zal ik in paragraaf 9.3 ingaan op de vraag van gelijkheid en burgerschap. Meerdere respondenten ervoeren dat zij ondanks hun Nederlandschap niet altijd als gelijke burgers werden gezien. Ten slotte komen in paragraaf 9.4 de opvattingen en percepties van respondenten over dubbele nationaliteit aan bod. Staan zij dubbele nationaliteit voor, of niet, waarom en voor wie? Dan zal blijken dat respondenten niet alleen onderworpen zijn aan uitsluitingsprocessen, maar ook deelnemer zijn in dergelijke processen.

9.2 Aydın

Aydın was een van de respondenten die zelf het begrip loyaliteit in het interview introduceerde. Aydın was 24 jaar toen ik hem sprak en als tweedegeneratie-immigrant in Nederland geboren. Zijn vader was als kind voor gezinshereniging naar Nederland gekomen. Toen ik Aydın benaderde voor een interview, zei hij dat hij niet zeker wist of hij een dubbele nationaliteit had: hij had in ieder geval de Nederlandse nationaliteit, maar was er niet zeker van of hij ook de Turkse nationaliteit had. Toen we elkaar ontmoetten voor het interview, had hij de conclusie getrokken

dat hij inderdaad de Turkse nationaliteit bezat. Tijdens het gesprek noemde Aydın het ontstaan van dubbele loyaliteit als mogelijk argument tegen dubbele nationaliteit, maar hij verwierp het meteen:

‘Een mogelijk nadeel is dat je te maken hebt met twee loyaliteiten. Maar dat speelt voor mij niet erg, omdat ik zelf niet in een dilemma zit van: waar ben ik nu loyaal aan, is dat aan Turkije of Nederland? Dat is voor mij eigenlijk niet het belangrijkste. Wat ik het belangrijkste vind, is: ik heb een bepaalde functie te vervullen in de Nederlandse maatschappij. Die brengt verantwoordelijkheden met zich mee en ik moet die functie gewoon verantwoord vervullen. En in die zin ervaar ik geen dilemma van waar liggen nu mijn loyaliteiten. Dat is voor mij niet van belang, omdat het belangrijkste is mijn gezin en mijn familie. Dat is het belangrijkste. En ik geloof eigenlijk niet in loyaal zijn aan Turkije of loyaal zijn aan Nederland. Daarom is het voor mij geen probleem.’

In dit interviewfragment gaf Aydın aan geen dilemma te ervaren van loyaliteit aan Nederland of Turkije. Hij formuleerde een burgerschapsbegrip waarin hij het begrip loyaliteit niet nodig had: een verantwoorde uitoefening van zijn functie in de Nederlandse samenleving, een verantwoordelijkheid die hij niet licht opvatte. Hij sprak niet over een functie of verantwoordelijkheid ten aanzien van Turkije, blijkbaar zag hij deze niet. Zijn lidmaatschap van en verbondenheid met de Nederlandse maatschappij stond dus voorop. Dat betekende echter niet dat hij zichzelf loyaal achtte aan Nederland, noch aan Turkije. Aydın stond kritisch en zelfs wantrouwend tegenover het begrip loyaliteit:

‘Nederland en Turkije, dat zijn abstracte begrippen. Je kunt het ook zien als mythes, mythes waar je gewoon in gelooft. Maar ik geloof er eigenlijk niet in. Ik denk meer op microniveau. En je kunt het realistisch noemen of gewoon verstandig of redelijk, maar ik geloof daar gewoon niet in. Want ik weet dat je onder het mom van Turkije of onder het mom van Nederland een heleboel dingen kunt rechtvaardigen, maar dat is gewoon aan mij. Ik geloof niet in het nationalisme. Vandaar dat het voor mij geen probleem is.’

Aydın associeerde loyaliteit met nationalisme en blinde trouw aan de staat, wat hij gevaarlijk achtte. Aydın eiste de ruimte op een eigen keuze te maken en te overwegen of hij wilde voldoen aan wat de staat van hem vroeg, indien hij wat hem gevraagd werd rechtvaardig achtte. Het moest, in zijn ogen en in overeenstemming met Shklar (1993), gaan om een rechtvaardige staat. Hij kende daarmee aan het begrip loyaliteit wederzijdsheid toe en een moment van keuze, waarin hijzelf uiteindelijk bepaalde hoe hij zijn verplichtingen invulde. Aydın stelde in plaats van loyaliteit zijn maatschappelijke verantwoordelijkheden ten opzichte van de Nederlandse samenleving voorop en zijn bindingen op microniveau, met zijn gezin en familie.

Ook andere respondenten wezen blinde trouw aan de Nederlandse staat, waarmee ze het begrip loyaliteit leken te associëren, af. Zij eisten het recht op om kritisch

te kunnen zijn, het recht op een stem (Lister et al. 2003: 239), maar ondervonden dat hun Nederlandse sociale omgeving hun dat recht niet altijd gunde. Voor een respondent afkomstig uit voormalig Joegoslavië met alleen de Nederlandse nationaliteit, was dit recht op een stem, zeker tegen de achtergrond van de oorlog in Joegoslavië, een belangrijk aspect van haar verbondenheid met Nederland:

‘For me, you see, I always want to claim a right to be critical and negative about the country in which I live. Because I had the same kind of reaction and negativism and emotion in the country which I come from. The only difference is there, because I was a citizen, the anger was seen as rightful, because citizens have a right to be critical about politics of its government. But here obviously I am not seen as citizen.

Interviewer: ‘You are a citizen here also.’

Respondent: ‘Yes, I am, but I am formally. But informally if I would be critical or express some of these things, in a circle, and also when you read in the newspapers also, you know: if you don’t like it here, go back where you come from. So in a way I am not seen as a rightful critic. You know. Being born Dutch is a rightful critic. Not being born Dutch is not rightful critic. And I think, well, sorry guys, but I am critical. (...) You know, if I scream, there are times where I have to justify. Sometimes I don’t feel like and sometimes I do not care, but emotionally it is a different situation. Because I have to explain, also to my partner I have to explain that if I am angry and critical, it does not mean that I hate.’

Dat haar sociale omgeving, inclusief haar partner, haar een gelijk recht op kritiek betwistte, maakte voor deze respondent duidelijk dat ze geen Nederlander was zoals andere Nederlanders. Ook al bezat ze het formeel lidmaatschap door nationaliteit, informeel lidmaatschap, in de zin van toebehoren en verbondenheid, werd haar door haar sociale omgeving ontzegd. Dat ze de Servische nationaliteit had afgestaan en alleen de Nederlandse nationaliteit bezat, maakte dat niet anders.

Een vrouw met de Nederlandse en Oekraïense nationaliteit had eveneens de ervaring dat haar recht op een stem werd betwist. Het formele Nederlandse lidmaatschap maakte echter dat ze zich zekerder voelde, een gevoel van toebehoren ervoer dat het haar makkelijker maakte toch haar kritiek te uiten:

‘Ik woon hier en ik ben kritisch over de politieke ontwikkelingen. Maar op het moment dat ik dergelijke kritiek uit, dan krijg ik veel sneller te horen van mensen “alsof de Oekraïne beter is”, of: “wat heb je nou te zeuren, in de Oekraïne is het ook een zootje”. Daar gaat het niet om, het gaat om hier. Ik vind dat het hier een zootje is en ik wil dat ook kunnen zeggen. En op het moment dat ik mijn paspoort in handen had, vond ik het makkelijker om daar gewoon heel stellig in te zijn. Ik heb er nu ook recht op.’

In tegenstelling tot deze respondenten, onderschreef Ariel het begrip loyaliteit wel. Hij vond het belangrijk dat mensen loyaal waren aan Nederland en dat hij zelf loyaal was aan Nederland. Tegelijkertijd zei hij dat zijn primaire loyaliteit lag

bij het land van zijn tweede nationaliteit, Israël, in geval van een conflict tussen Nederland en Israël:

‘Ik ben tot nu toe loyaal aan Nederland. Mits een conflict met de staat Israël. Als er komt een conflict tussen – als de discussie gaat over Nederland of Israël. Als het gaat om het Israëlische vraagstuk, om politieke oplossingen in Israël, dan wordt het anders.’

Interviewer: ‘Dan ligt uw loyaliteit bij Israël.’

Respondent: ‘Tuurlijk.’

Hiermee was Ariels eigen loyaliteit in het geding. Hij verdedigde dat door naar voren te brengen dat hij louter om emotionele redenen de Israëlische nationaliteit had behouden. Zo plaatste hij zichzelf buiten een groep immigranten die dubbele nationaliteit volgens hem om instrumentele redenen wenste en van wie hij de loyaliteit betwiste. Hoewel hij niet duidelijk een bepaalde groep benoemde, leek het hem te gaan om moslims in Nederland. Daarmee sloot hij aan bij de dominante Nederlandse vertogen over dubbele nationaliteit van de afgelopen jaren.

Ariel was een van de respondenten die oorlog gebruikte als metafoor om zijn positie te verduidelijken. Negen, allen mannelijke, respondenten gebruikten de oorlog in deze metaforische zin. Ook Dashefsky et al. (1992: 134) stuiten op deze metafoor in hun onderzoek naar Amerikaanse emigranten en hun beleving van nationaliteit. Zij constateerden dat bij het thema loyaliteit de antwoorden hypothetisch werden: wat als er oorlog zou komen? Hun verklaring was dat het begrip loyaliteit ver verwijderd was van het dagelijkse leven van emigranten, waarin sociale banden veel belangrijker waren – net als voor Aydın. Voetbal en oorlog lijken geschikte metaforen om te verduidelijken waar de loyaliteit ligt, omdat ze bij uitstek lijken te dwingen tot een keuze: vecht je voor Nederland of het land van de andere nationaliteit? Juich je voor Oranje of voor Marokko?

Voor een aanzienlijk deel van de respondenten was oorlog echter niet slechts een metafoor, maar een realiteit die nationaliteitsrechtelijke gevolgen had gehad, of had geleid tot keuzes over nationaliteit. Respondenten uit voormalig Joegoslavië kozen voor het Nederlanderschap, toen ze na het uitbreken van de oorlog met de visumplicht werden geconfronteerd. Een Nederlandse moeder ging na het uitbreken van de oorlog in voormalig Joegoslavië op zoek naar haar dochter, die ze niet meer had gezien sinds de vader haar als baby had ontvoerd, en probeerde voor haar de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen, om haar tegen de oorlog te beschermen. Een respondent van Turks-Koerdische afkomst hoopte met zijn naturalisatie tot Nederlander te vermijden dat hij in Turkije in militaire dienst zou worden ingezet tegen de Koerdische bevolking. Zoals we al zagen in paragraaf 7.6, overwogen nog twee andere respondenten de Turkse nationaliteit op te geven om aan de Turkse dienstplicht te ontkomen.

De sterkste afwijzing van het begrip loyaliteit kwam van Rashed, een man van Koerdisch-Iraakse afkomst. Hij vertelde hoe de Iraakse nationaliteit hem door de Iraakse autoriteiten was ontnomen naar aanleiding van zijn politieke activiteiten.

Hij kreeg vervolgens een vn-vluchtelingenpaspoort. Na zijn naturalisatie bezat hij alleen de Nederlandse nationaliteit. Hij had zich nooit volledig Iraaks gevoeld, omdat hij van Koerdische afkomst was. Al in Irak overlapte zijn nationaliteit niet met zijn beleefde identiteit; dit gold ook voor andere Koerdische respondenten en voor een man van Duits-Hongaarse afkomst uit Roemenië. Rashed zag zijn nationaliteit en identiteit als sterk gevoelde, persoonlijke en principiële keuzes.

‘Ten eerste, ik ben een Koerd. Ik heb altijd het gevoel gehad dat ik anders ben dan een Irakees. Punt twee, ik heb enorm veel waardering voor landen waar ik gewoond heb. Ik heb ook heel veel reizen gemaakt, ik ben overal geweest. Maar iedere keer denk ik, waarom moet dit zo een punt van discussie zijn? Van: wat is je afkomst? En het draagt gewoon nergens aan bij. Nergens. Nergens. Noem een punt. Ik weet niets waaraan het kan bijdragen.’

Rashed voelde zich thuis in Nederland en hoewel hij alleen de Nederlandse nationaliteit bezat, wilde hij zich daarop niet laten voorstaan. Voor hem stond het mens-zijn voorop en hij zag nationaliteit slechts als een hindernis om de mens achter die nationaliteit te kunnen zien. Later in het interview zei hij dat zijn positie mogelijk beïnvloed was door de manier waarop de Iraakse nationaliteit hem op jonge leeftijd was ontnomen. Hij had meegemaakt hoe het begrip loyaliteit zich tegen de burger kan keren:

‘Ik denk dat het afpakken van mijn nationaliteit en met name heel nadrukkelijk mij beschouwen als vijand van dat land en niet horen bij. Moet je voorstellen, ik was van [geboorteland]. Ik was veertien jaar, toen mij dat overkwam. Het is eigenlijk een drama voor een kind, als je dat moet meemaken. En ik ben ook een dag lang vastgehouden in de ambassade, omdat ze me beschuldigden van taktaktaktaktak. (...) Maar het zou best kunnen, want dit heeft zo'n negatieve invloed op mijn leven gehad. Zodanig dat ik gezegd heb, ik wil er gewoon niks mee te maken hebben.’

Met de Iraakse nationaliteit werd hem de bescherming verbonden aan nationaliteit ontnomen en daarmee de betekenis die nationaliteit had. De geïnterviewde had dit als levenshouding aangenomen. Zijn positie verwees naar de wederzijdse loyaliteit van Shklar (1993): nadat de Iraakse staat zich disloyaal had gedragen ten opzichte van Rashed, weigerde deze nog langer betekenis aan loyaliteit en nationaliteit te hechten. Hij definieerde zich als wereldburger, niet alleen als een normatieve positie, maar in reactie op concrete ervaringen. Maar niet alle respondenten die iets dergelijks was overkomen (een echtpaar van Iraanse afkomst, een Argentijns echtpaar en een Iraanse man) reageerden op dezelfde manier. Rashed was de enige van deze respondenten die de nationaliteit of het paspoort niet na verloop van tijd had herkregen.

De meeste respondenten dachten niet in termen van loyaliteit en zeker geen eenduidige. Zij maakten evenmin een eenduidige keuze voor verbondenheid met

een land. De in het politieke debat veel gevraagde ‘duidelijke keuze’ weigerden de meeste respondenten te maken. Zij zagen hun meervoudige verbondenheid als iets positiefs en voordeligs: een verrijking van hun leven en verbreding van hun wereldbeeld. Ook voor hen was dit meer dan een normatieve positie, het was gebaseerd op persoonlijke, dagelijkse ervaringen. Zij wilden aan nationaliteit niet een te groot belang toedichten voor loyaliteit of verbondenheid, omdat dat zou betekenen dat ze een veel groter belang hechtten aan afkomst en geboorte dan reëel was. De personen die zich wereldburger noemden, vinden we in deze groep.

Een vrouw met de Nederlandse en Argentijnse nationaliteit meende dat haar naturalisatie tot Nederlander niets had veranderd aan haar band met Argentinië. Ze ontkende het belang van nationaliteit. Gevraagd hoe ze zichzelf definieerde, zei ze:

‘God, wat ben ik? Ik ben de dochter van een jood die getrouwd is met een Italiaanse en toevallig ben ik in Argentinië geboren en nog toevalliger ben ik in Nederland beland. Ik ben een mens. En ik ben ervan overtuigd dat het land waarin je wordt geboren, dat is puur toeval.’

Deze respondent zag haar identiteit niet als een statisch zijn, maar als de uitkomst van een reeks gebeurtenissen, waarvan ze de toevalligheid benadrukte. Haar uitspraak doet denken aan Shachars (2005) notie van de toevalligheid van geboorte en nationaliteit. Identiteit werd gevormd door haar persoonlijke geschiedenis, van zichzelf, haar ouders en hun daden. Dit betrof niet alleen het verleden, maar werd nog altijd gevormd in het heden en dus in Nederland, waar zij en haar Nederlands-Argentijnse man al vijftien jaar woonden. Ze gebruikte de term loyaliteit, net als Aydın, in de betekenis van verbondenheid met individuen. Door die verbondenheid met individuen ontstond verbondenheid met Nederland:

‘Dat vormt ook je identiteit. Het is: hoe sta je in het leven? Wat zijn dingen die jou vormen? Dat zijn je affecties, zijn je interesses, je loyaliteiten aan de mensen van wie je houdt. Die hebben wij ook hier. Ik ken dat gedicht niet helemaal uit mijn hoofd, maar wel een stukje en ik weet niet eens van wie het was. Dat is iemand [een Argentijns dichter] en die schrijft wat vaderland is. En dat beschrijft hij zo mooi, over wat vaderland is: vaderland is de plek waar je gehuild hebt, waar je gelachen hebt, waar je genoten hebt. En het is ook een kruis op een verlaten begraafplaats. Dat is alleen maar je vaderland. En dan denk ik: dat is ook zo. In de zin van: wij hebben meer dierbaren hier begraven dan in Argentinië. Je hele leven en je affecties met mensen hier, dat is ook een deel van je identiteit.’

Nederland was dus haar vaderland, een verworven vaderland door opgebouwde banden en verloren geliefden. Nederland is de samenleving waarmee ze het meest verbonden was, omdat ze deelnam aan de Nederlandse samenleving. Maar dat sloot verbondenheid met Argentinië niet uit.

Van loyaliteit naar burgerschap

Ook al wezen de meeste respondenten het begrip loyaliteit af en weigerden ze al te veel betekenis aan nationaliteit toe te kennen, toch hechtten ze groot belang aan het Nederlandschap. We zagen al in hoofdstuk 7 dat de Nederlandse nationaliteit werd gezien als de uitdrukking van toebehoren tot de Nederlandse samenleving en van volwaardig burgerschap. In Nederland was het levensmiddelpunt van respondenten verbonden aan de Nederlandse nationaliteit, emoties zoals geruststelling, zekerheid, gevoel van vrijheid, ontspanning en stabiliteit; emoties verbonden aan een zekere toekomst, die in Nederland lag. Deze verbondenheid met de Nederlandse samenleving was het logische gevolg van langdurig verblijf en participatie in de Nederlandse samenleving en ging vooraf aan de eventuele naturalisatie of optie. Naturalisatie was een logische stap na plaatsgevonden integratie (Wunderlich 2005: 87, Wubs et al. 2010). De meeste respondenten zagen participatie in de samenleving als vanzelfsprekend: ‘een leven leiden net zoals iedereen, daar waar je bent’, aldus de Nederlands-Argentijnse vrouw. Daarom ook was de verbondenheid met Nederland, voor degenen die in Nederland woonden, een andere dan die met de andere nationaliteit, omdat ze in Nederland leefden en niet daar. ‘Uiteindelijk beleven de Argentijnen heel weinig plezier van mij’, aldus dezelfde Nederlands-Argentijnse vrouw, en volgens een Nederlands-Turkse respondent: ‘Ik voel me wel Nederlands burger, ja. Ik voel me nauwer betrokken met de Nederlandse maatschappij dan met de Turkse maatschappij. Tuurlijk. Ik ben niet in Turkije.’ Die verbondenheid zagen respondenten als een wederzijdse relatie: Nederland bood hun kansen, maar zelf leverden zij ook hun bijdrage. Zij spraken over de plicht tot participatie, naleving van wetten, arbeid en belasting betalen, goede relaties met anderen onderhouden en het leiden van een nuttig en verantwoordelijk leven: ‘Als je ergens woont en je doet met de maatschappij mee en je past je aan en je werkt en betaalt belastingen, dan wil je ook als gelijke beschouwd worden.’ Over die gelijkheid gaat de volgende paragraaf.

9.3 De belofte van gelijkheid

Bezit van het Nederlandschap betekende niet dat de geïnterviewden ook altijd ervoeren als volwaardig Nederlander te worden gezien of behandeld. Dit gold niet alleen de eerstegeneratie-immigranten in Nederland, maar ook de tweede generatie en kinderen en partners in gemengde relaties. Ik heb in de interviews niet direct naar ervaringen met discriminatie of uitsluiting gevraagd en de ervaringen die hieronder worden besproken zijn dus spontaan in het interview naar voren gekomen. Ik zal eerst aandacht besteden aan enkele ervaringen met overheid en instanties, dan ervaringen met de sociale omgeving.

Mira vertelde over de eerste keer dat ze met haar pas verworven Nederlandse paspoort vanaf Schiphol naar het buitenland vloog voor een conferentie. Ze herinnerde het zich nog levendig:

‘The situation was that people before you enter the plane, you go through all these little interviews. It was my first travel. He looked at my passport and he asked me how did I get this passport. I was stupid and naive enough to start explaining: Well, you know I just got my citizenship and I work here, stayed here for five years. He was turning the passport around and he asked again: how did you get it? And I was so shocked and infuriated with that question, that I was totally speechless. I was so confused. And then I started taking out the invitation papers from the States and giving him the invitation papers. And he just gave me the passport back and I went into the corridor getting into the plane. And then I was mad with myself for not shouting back at him, that I did not steal it. That I did not falsify it. That I fucking had it because I fulfill the conditions to get it. And I was so infuriated. And I mean, of course you know, I should have known better. Because having an official document does not make you part of the nation. But I was furious – not only furious, I felt helpless. I cried [huilt].’

De behandeling op Schiphol schokte haar, omdat het duidelijk maakte dat een Nederlands paspoort niet betekende dat ze als deel van de Nederlandse samenleving werd gezien, als iemand die recht had op dat paspoort. Tegelijkertijd was dit het moment dat ze zich realiseerde dat ze wel degelijk in Nederland thuis hoorde, althans, in haar woorden, een klein plekje op aarde had dat van haar was en waar ze een recht had te zijn, zelfs als mensen dat recht ter discussie bleven stellen. Zo had de ervaring met uitsluiting toch een insluitend effect:

‘I think that was the moment when I very clearly I felt, not so much to belonging, but having a little space on this fucking earth where I can sit without being asked who I am, where I come from and this. Obviously, it still matters [short laugh]. So that was, that was really, I mean, that I did not forget. That feeling. Practically I can travel, I am happy with that. But having the space of my own, and I have this house of my own, I have a steady job. (...) I think this is kind of trying to secure a place where you can work and live without having to deal with constant questions. You know like, a couple of weeks ago I went for some party and speaking mixture of Dutch and English of course, where I come from – Yugoslavia and then always comes the next question: are you going back, are you staying here? And you know – this is something that becomes part of your life, dealing with these kinds of questions, and sometimes you are – you are ready to answer them, sometimes you are too tired of them.’

Hier gaat de institutionele ervaring over in de ervaring met de sociale omgeving. Ook al had ze nu een paspoort dat haar een recht gaf op een plek voor zichzelf, de sociale omgeving betwistte dat recht voortdurend.

Een andere respondent, een advocaat van Koerdische afkomst met de Nederlandse en Turkse nationaliteit, had gedurende het interview verschillende malen gewezen op de effecten van restrictieve maatregelen in het vreemdelingenrecht en nationaliteitsrecht voor zijn cliënten met een migratieachtergrond. Toen ik hem vroeg of hij ook zelf van dergelijke maatregelen de gevolgen ondervond, ontkende

hij dat aanvankelijk. Maar toen vertelde hij over een brief die hij kort daarvoor van de gemeente had ontvangen en waarin hem een integratiecursus voor oudkomers werd aangeboden. Hoewel hij er schijnbaar luchtig over deed, was hij kritisch over de gronden waarop hij was uitgekozen, op basis van afkomst:

‘Je hebt nu de oudkomers die ook mee moeten doen aan cursussen of zo. Dus als je een niet-Nederlandse achternaam hebt, of op de verkeerde plek geboren bent, kan ook, dan kun je zo’n brief verwachten. En het idiote is, Duitsers die krijgen die niet en Italianen en Spanjaarden die krijgen die ook niet. Puur onzin.’ [lacht]

Interviewer: ‘Moet je nu werkelijk ook die cursus gaan volgen of ...?’

Respondent: ‘Ik dacht het niet, ik heb niet gereageerd. Daar moeten ze maar zelf mee komen. Ik verzin wel de juridische argumenten daarvoor. [lacht] Ik ben niet voor niks advocaat.’

Meerdere respondenten vertelden over ervaringen met uitsluiting door de sociale omgeving. We hebben al gezien dat Mira sprak over de voortdurende vraag ‘waar kom je vandaan en ga je terug?’ op feestjes. Ook Adrian, die als dertienjarige met zijn ouders vanuit Roemenië naar Nederland was gekomen, kreeg daarmee te maken. Hij was als minderjarige tot Nederlander genaturaliseerd, waarbij de Roemeense nationaliteit werd opgegeven, zodat hij alleen de Nederlandse nationaliteit bezat.¹ Adrian zei zich ‘gewoon Nederlander’ te voelen. In het interview sprak hij over de noodzaak van aanpassing en zijn eigen aanpassing, die hij toeschreef aan de boodschap die zijn ouders hem hadden meegegeven:

‘Mijn ouders zeiden vanaf het begin: ja jongens, je gaat de taal zo snel mogelijk leren en je gaat je gewoon aanpassen, want je bent hier niet voor niks gekomen. En als je erbij wilt horen, je wilt iets van je leven maken, dus moet je je gewoon aanpassen.’

Adrian had geen band met Roemenië en had het land sinds zijn vertrek nooit meer bezocht. Hij had daaraan ook geen behoefte.

‘Toen wij eenmaal hier waren, ja, toen ging ik hier leven. En ik heb nooit zoiets gehad van: nou moet ik per se terug om mijn roots op te zoeken, want nou ja, het zijn mijn roots eigenlijk helemaal niet daar hè. Ik zou misschien nog wel een keer terug willen gaan om naar de stad te gaan waar ik toen ooit heb gewoond, om te kijken of het veranderd is. Maar ik weet bijna zeker dat als ik daar naartoe ga, dat het dan een volstrekt vreemd land is en een volstrekt vreemde stad met mensen en gebruiken, waar ik eigenlijk helemaal niks mee heb. Het is net alsof je dan in een ander land op vakantie gaat.’

Dat hij zich nooit volledig Roemeen had gevoeld, schreef Adrian toe aan zijn Duits-Hongaarse afkomst: de oma en opa van moederskant waren Duits en Roemeens, de opa en oma van vaderskant Duits en Duits-Hongaars. In Roemenië had

hij in de Duitse gemeenschap geleefd en hij had een Duitse school bezocht. Duits was zijn moedertaal en Roemeens zijn tweede taal.

‘Ik denk dat ik vooral gewoon Nederlands ben. Nee, ik denk dat ik Nederlands ben, niet vooral: ik ben gewoon Nederlands. En dat heeft ook te maken met een bepaald westers inlevingsvermogen en het kunnen accepteren van meerdere dingen, rationeel denken, niet te gelovig, niet te sterk gefocust op traditie, ik weet niet of dat de kenmerken zijn van een Nederlandse samenleving, maar volgens mij van een westerse samenleving. Ik denk gewoon modern, meegaand, ruimdenkend. Nou ja, misschien niet zo zeer een Nederlander, maar wel een West-Europeaan gewoon hè, dat denk ik zeker.’

Hoewel Adrian een eenduidige keuze voor Nederland leek te hebben gemaakt, alleen de Nederlandse nationaliteit bezat en zich als Nederlander definieerde, bleek dat hij door zijn omgeving toch regelmatig als niet-Nederlands, niet van hier, werd beschouwd:

Interviewer: ‘Wat vond je van het interview?’

Respondent: ‘Ja, ik vond het wel goede vragen.’

Interviewer: ‘Ja. Heb je er ook meer over nagedacht toen je wist dat je dit interview had of eh?’

Respondent: ‘Nee. Nee, niet zo zeer, want – nou ja, mensen zien wel dat ik hier niet geboren ben en ze horen het ook, dus ik krijg altijd soortgelijke vragen. En ik ben altijd, denk ik, redelijk duidelijk en helder en heel bewust in wat ik vond. Dat heb ik ook gezegd.’

Adrian wist wat hij van het interview kon verwachten, omdat hij niet eens vaker, maar altijd dit soort vragen kreeg en inmiddels wist wat daarop te antwoorden. Op grond van bepaalde identiteitskenmerken, zoals taal en uiterlijk, werd hem een vreemde afkomst toegeschreven. Hij zag zich genooddaakt steeds weer uit te leggen dat hij ‘gewoon Nederlander’ was. Mogelijk benadrukte hij dat zo sterk vanuit verdediging, omdat het voortdurend betwist werd door zijn sociale omgeving. Het interview was een van de momenten waarop hij voor de zoveelste keer moest uitleggen dat hij ‘gewoon Nederlander’ was; hij was dit inmiddels als vanzelfsprekend gaan zien en maakte zich die categorisering ook eigen. Hij onderschreef daarmee dominante vertogen over een modern en tolerant Nederlanderschap, waarvan degenen die daaraan niet voldeden (impliciet: moslims) werden uitgesloten. Toch beschermde dat ook hem niet voor uitsluiting.

Mahtab, een vrouw van Iraanse afkomst die bezig was zich op de aanvraag van het Nederlanderschap voor te bereiden, had de ervaring dat ze meer als buitenlands werd beschouwd, naarmate ze meer haar best deed tot de Nederlandse samenleving te behoren. De Nederlandse nationaliteit wilde ze om zowel praktische als emotionele redenen. Emotioneel zei ze zich half Nederlands en half Iraans te voelen, maar ze formuleerde dit als een situatie in ontwikkeling: ‘I am not total Iranian any more and I am not Dutch enough.’ De eerste jaren in Nederland was

ze bang geweest haar wortels te verliezen tot ze, na een bezoek aan Iran, besepte dat het niet noodzakelijk was tot een bepaalde plaats te behoren.

‘And then one of my teachers of the university [in Iran, bdh], she was putting me in the guilt feeling: you had your study here, this country has paid you for your study and then you went further with your education and now you have to come back. Why don’t you come back? And I said: well, sorry, but I did not get that much of education here. And then she was like: but this is your country. That was the point that I said: yeah, here I was born, but some particular experiences that I had, I had somewhere else. I cannot really say here is my country. Here is the place I was born, my family is from here, I speak the language, I really care about the political situation, and also about peoples’ lives there, lots of things there. But that does not mean that I don’t care about the Netherlands. I do feel connected to here. I have some friends here, I have my boyfriend. I miss Amsterdam, I feel so homesick after I moved to Den Haag. I really loved it.’

Mahtab verwoordde haar dubbele verbondenheid met zowel Iran als Nederland. Ze was verbonden met Iran omdat ze er was geboren, haar familie er woonde, ze de taal sprak en vanwege de politieke situatie, maar haar leven was verdergegaan. Ze voelde zich verbonden met Nederland door haar vrienden, haar partner en de stad waar ze had gewoond en zich thuis voelde.

Ondanks haar verbondenheid met Nederland was het moeilijk een Nederlandse identiteit te formuleren, omdat ze door haar omgeving niet zo werd gezien:

‘If you see that my hair is black and I have secondary behavior or I dance the way that I dance, or whatever, or eat the way that I eat. That is because I grew up in Iran and in Holland I’m Iranian. I think my kids will be more Iranian than Dutch. Because that is the perspective of the society, they don’t accept the idea of being, you know, being Dutch-something. Some people have a very strict idea of what even your blood is from. That’s what I see a lot. (...)’

Interviewer: ‘You think that would change once you have Dutch nationality?’

Respondent: ‘No. No, I don’t think that would change. I really don’t think that that should affect me much, in that respect. I think that that is the point of view in Holland. And that is a funny thing, up to now I was talking English everywhere, in the bars, restaurants in every public place. And now I’m talking Dutch to people because I want to speak Dutch and I want to learn it. And then it is like: “oh, je klinkt net als een Turk, ben je Turk?” “Nee, ik ben Iraans.” Since I started to speak Dutch I became eh. What can I say.’

Interviewer: ‘So your identity is very much determined by ...’

Respondent: ‘By the perspective of – but that doesn’t mean that I define myself with that identity, but that identity is what the outsider defines. If you have this passport or the other one.’

In Nederland leek geen plaats voor de identiteit in ontwikkeling die Mahtab eerder formuleerde, de identiteit die beide noemde. Sinds ze meer streefde naar insluiting door beter Nederlands te leren en vervolgens het Nederlanderschap aan te vragen, voelde ze zich meer buitengesloten. Als Engelsprekende buitenlandse was ze interessant. Als gebrekkig Nederlands sprekende immigrante werd ze eerder negatief bejegend en vaak als Turkse gezien. Net als Adrian en Mira had ze het over de voortdurende vraag naar haar afkomst. Taal en uiterlijk fungeerden als uitsluitende identiteitskenmerken. Ze verwachtte niet dat dit na haar naturalisatie zou veranderen. Hoewel ze de Nederlandse nationaliteit wenste, omdat ze zich verbonden voelde met Nederland en zich deels Nederlandse voelde, verwachtte ze niet als zodanig gezien en behandeld te worden. De Nederlandse nationaliteit maakte haar niet tot volwaardig Nederlands burger.

Toch creëerde ze in de laatste zin ruimte om zelf haar identiteit te bepalen, door een onderscheid te maken tussen de manier waarop ze zichzelf definieerde en de manier waarop haar omgeving haar definieerde. Mahtabs verhaal maakt duidelijk dat er sprake is van zelfidentificatie, maar ook van toeschrijving door anderen, een interne en externe identiteit. Dit laatste gebeurt op basis van identiteitskenmerken zoals taal, accent en etniciteit, op basis waarvan men herkenbaar is als niet volledig toebehorend. De toegeschreven identiteit beïnvloedt de zelfidentificatie en maakt volledige identificatie met Nederland als land van verblijf, ondanks het bezit van de nationaliteit, moeilijk of zelfs onmogelijk.

Behalve Mahtab noemden nog zeven andere respondenten taal en uiterlijk als identiteitskenmerken, die ertoe leidden dat hun interne, beleefde identiteit en hun externe, toegeschreven identiteit niet overlapt. Dit gold niet alleen voor geïnterviewden met een niet-westerse achtergrond. Juist voor westerse, witte respondenten was taal het meest bepalende identiteitskenmerk, dat ze als niet-Nederlands herkenbaar maakte. Hun accent of imperfecte Nederlands, of juist de perfecte beheersing van het Engels, was de aanleiding tot vragen naar hun achtergrond. Voor sommige respondenten was het daarom erg belangrijk perfect Nederlands te spreken om niet langer als 'niet van hier' herkenbaar te zijn.

Andere respondenten noemden de niet-gedeelde geschiedenis of ervaringen als onderscheidend kenmerk. Een Argentijns-Nederlandse respondent sprak over de beladen geschiedenis met Indonesië, die ze wel kende, maar niet voelde. Een Duits-Nederlandse respondent voelde zich anders, omdat ze niet dezelfde televisieprogramma's had gezien tijdens haar jeugd. De belangrijkste en vaakst genoemde reden om zich uitgesloten te voelen was echter de manier waarop in Nederland in de media en politiek over migranten werd gesproken en de terugkerende vragen: 'waar kom je vandaan en voel je je Nederlander?'. Deze voortdurende vraag werd gesteld, ongeacht of de 'eenduidige' keuze voor Nederland was gemaakt door de oorspronkelijke nationaliteit op te geven.

9.4 Meningen over dubbele nationaliteit

In de interviews vroeg ik of de respondenten zelf voor of tegen dubbele nationaliteit waren en de redenen voor hun standpunt. De meeste respondenten waren voor dubbele nationaliteit. Hun positie werd mede bepaald door de debatten van de afgelopen jaren. Ik zal ingaan op de vraag hoe respondenten reageerden op deze politieke en publieke debatten en hoe die debatten hun positie ten aanzien van dubbele nationaliteit hadden bepaald. Ook wanneer geïnterviewden dubbele nationaliteit voorstonden, waren ze niet per definitie voorstander van dubbele nationaliteit voor iedereen. Soms sloten ze in hun argumentaties bepaalde groepen van dubbele nationaliteit uit, terwijl ze het voor zichzelf wel mogelijk en wenselijk achtten, of beoordeelden ze dubbele nationaliteit van verschillende groepen anders. Zo sloten ze, net als hun sociale omgeving, sommige groepen uit van de Nederlandse natie met een gedeelde nationaliteit.

Een veranderde betekenis van dubbele nationaliteit?

De respondenten vertoonden drie mogelijke reacties op de politieke debatten over dubbele nationaliteit. Sommige respondenten vermeden een dubbele nationaliteit. Anderen benadrukten het belang van de Nederlandse nationaliteit. De meeste respondenten hielden echter vast aan hun dubbele nationaliteit en sommigen benadrukten het belang van de tweede nationaliteit nog sterker. Ik geef van alle drie een voorbeeld.

Linda, een Nederlandse vrouw, getrouwd met de zoon van een Nederlandse moeder en Marokkaanse vader, probeerde te vermijden dat haar kinderen de Marokkaanse nationaliteit verkregen. Toen ik haar in 2005 interviewde, leek ze een uitzondering, maar inmiddels is deze afwijzing van dubbele nationaliteit van de kinderen door ouders regelmatig onderwerp van debat (par. 3.3.3). Bij Linda was het een directe reactie op de politieke en publieke debatten na de moord op Theo van Gogh. Zij vreesde dat haar zoons zouden kunnen worden uitgezet naar Marokko na intrekking van de Nederlandse nationaliteit, omdat ze tevens de Marokkaanse nationaliteit bezaten.

‘Stel dat mijn kind inderdaad straks zestien is en een strafblad krijgt, ik noem maar even, hè, je weet het nooit. Dan zou het straks kunnen worden à la Rita Verdonk, van: alle Marokkaanse jongeren die zich niet gedragen, zetten we het land weer uit. Het idee dat hè, terwijl mijn kind niets met Marokko heeft. Sterker nog, hij weet nog niet eens een woordje. Helemaal niets.’

De vrouw zag dubbele nationaliteit voor haar kinderen niet als voordeel, maar als een last en een bedreiging voor hun positie in de Nederlandse samenleving. De dubbele nationaliteit maakte hen tot Marokkanen in de ogen van de Nederlandse overheid, ook al hadden ze geen enkele band met Marokko. Informele gesprekken met andere Nederlandse vrouwen met een Marokkaanse partner bevestigden het

gebruik van deze strategie van vermindering van dubbele nationaliteit als reactie op debatten over intrekking van de Nederlandse nationaliteit: kinderen werden niet geregistreerd bij de Marokkaanse ambassade, zodat ze naar het idee van de ouders alleen de Nederlandse nationaliteit bezaten.

Toen ik Linda interviewde, was er nog slechts sprake van een wetsvoorstel tot intrekking van de Nederlandse nationaliteit in het geval van veroordeling wegens terrorisme. Inmiddels is dat wetsvoorstel wet geworden en zijn er plannen om intrekking van het Nederlanderschap wegens gewone misdrijven mogelijk te maken.² De reactie van deze en andere ouders was dus niet overdreven. Het maakte ouders onzeker over het verblijfsrecht van hun kinderen, dat gewoonlijk is verbonden aan nationaliteit, en over de vraag of hun kinderen nog wel onlosmakelijk deel van de Nederlandse samenleving uitmaakten. Ouders reageerden daarmee op een proces van ‘unmaking citizenship’ (Nyers 2006).

De tweede mogelijke reactie was het benadrukken van het belang van de Nederlandse nationaliteit. Dat gold voor een Nederlands-Marokkaanse man. Toen hij zijn Marokkaanse vrouw naar Nederland liet overkomen, drong hij bij haar erop aan dat ze zo snel mogelijk de Nederlandse nationaliteit zou aanvragen:

‘Het geeft ook een positief gevoel, een veilig gevoel zo voor de toekomst. Ik moet helaas zeggen de laatste jaren en zo – in Nederland worden veel uitspraken gedaan over Islam, moslim, Marokkanen en zo. Ja, als je dan de Nederlandse nationaliteit hebt, is het dan niet makkelijker om dat van je af te zetten. [lacht] Dus gewoon beetje veilig gevoel, weet je wel.’

Voor deze man betekende verwerving van de Nederlandse nationaliteit dat zijn vrouw zich niet aangesproken hoefde te voelen door de publieke debatten over migranten en moslims. Dat gaf een gevoel van veiligheid: de Nederlandse nationaliteit als een teken van toebehoren. Hij zag dat gevoel van veiligheid echter wel enigszins bedreigd door de debatten over dubbele nationaliteit:

‘Ik denk gewoon nu, al die herrie over dubbele nationaliteit, de Nederlandse regering is gewoon bezig met een politiek spel, vind ik zelf. Het ging er eerder nooit over. Dubbele nationaliteit is niet van gisteren, maar van jaren geleden. En je hoorde er nooit iets over. Dubbele nationaliteit geeft een veilig gevoel voor de toekomst. Zelfs dat willen ze nou van jou afnemen, of ja, afpakken.’

De derde mogelijke reactie was het benadrukken van het belang van dubbele nationaliteit. Een Egyptische man getrouwd met een Nederlandse vrouw, zelf in het bezit van een dubbele nationaliteit en al ruim dertig jaar in Nederland, zei anderen te zullen aanraden hun dubbele nationaliteit te houden, als reactie op de veranderde sfeer in Nederland ten aanzien van moslims en immigranten. Het leidde ertoe dat hij dubbele nationaliteit zag als een mogelijkheid om te remigreren. Maar hoewel hij zei zich in Nederland niet langer thuis te voelen, gold datzelfde voor

Egypte. Daar werd hij niet langer als Egyptenaar beschouwd en hij voelde zich er evenmin thuis. Dat Nederland veranderd was, vond hij echter erger:

‘Ik heb voor Nederland gekozen, Nederland van twintig jaar geleden. En nou is het veranderd en Egypte is ook veranderd, dus. Als je diep nadenkt, word je depressief.’

Dubbele nationaliteit bood daarmee misschien wel een juridische weg terug, maar geen reële, althans niet voor deze man. De exit-optie die zo kenmerkend zou zijn voor dubbele nationaliteit, zag hij uiteindelijk niet als een reële optie. Hij wilde niet weg, hij wilde erbij horen.

Hoewel deze drie reacties verschilden in de keuzes over nationaliteit, hadden ze met elkaar gemeen dat het gevoel van veiligheid en toebehoren verbonden aan Nederlanderschap was ondermijnd. Respondenten hadden het idee dat de regering dubbele nationaliteit geheel onmogelijk wilde maken en dat het was ‘verboden’ – iets waar politici ook regelmatig voor hadden gepleit. Alle drie zagen ze een toekomst waarin zichzelf of hun kinderen hun Nederlanderschap zouden verliezen, gedwongen zouden worden het land te verlaten, of zelf zouden vertrekken, omdat ze in Nederland niet langer welkom zouden zijn.

De meeste respondenten zetten zich af tegen de teneur van de debatten, waarin dubbele nationaliteit sterk werd geproblematiseerd. Zij beschouwden zichzelf en hun familie als bewijs dat dubbele nationaliteit niet problematisch hoefde te zijn. Dat gold voor Raadi, de Nederlands-Palestijnse man met wie dit boek begon, die familie had in West-Europa, Scandinavië en Zuid-Amerika. Er waren vier of vijf nationaliteiten in de familie aanwezig, een ‘mooie mix’, aldus Raadi. Voor hem waren meervoudige identiteiten en meervoudige nationaliteiten een dagelijks feit.

Centraal stond steeds dat respondenten hun meervoudige banden wilden erkennen en positief waarderen. Een respondent met de Nederlandse en Servische nationaliteit die als achtjarige door haar ouders naar Nederland werd gehaald, drukte die erkenning van haar verleden en afkomst uit, ook al voelde ze zich thuis in Nederland en zei ze zichzelf Nederlandse te voelen:

‘Dat ik niet ben vergeten, dat ik daar wel vandaan kom, dat ik daar van afstam, zeg maar. Ik vind zelf dat daar niks mee mis is. Dat je toch wel je goed moet realiseren: je bent hier, je mag hier zijn. Je moet ook blij zijn dat je hier bent, dat je niet daar zit. Want het is geen lolletje en zeker niet als je er de afgelopen laatste tien, vijftien jaar had gezeten, had je het echt niet prettig gehad, dus je mag blij zijn dat je hier bent. Maar goed, je moet niet vergeten dat je daar wel vandaan komt. Dat je roots daar liggen.’

Een respondent van de tweede generatie, met de Nederlandse en Marokkaanse nationaliteit, zag zijn dubbele nationaliteit als de papieren uitdrukking van zijn identiteit:

‘Ja, eigenlijk is dat een beetje een bevestiging van de gevoelens die je hebt. Kijk, wij zijn van Marokkaanse komaf, wij wonen in Nederland, zijn opgegroeid in Nederland, zijn zelfs geboren in Nederland, dus wij zitten altijd tussen twee culturen in. Dat merk je ook in de manier waarop je je gedraagt. Je hebt een beetje van de Nederlandse cultuur meegenomen en je hebt een beetje van de Marokkaanse cultuur overgenomen. Je zit dus tussen die twee werelden in. En het hebben van een dubbele nationaliteit is eigenlijk de papieren versie van datgene dat je voelt. (...) Eigenlijk is het wel goed zo. Ik ben niet honderd procent Nederlands als je dat al zo zou kunnen bekijken, maar ik ben ook niet honderd procent Marokkaans.’

Ook de personen die alleen de Nederlandse nationaliteit bezaten (zes immigranten in Nederland en drie emigranten in het buitenland) formuleerden geen eenduidige, Nederlandse identiteit. Bij een Australisch-Nederlandse respondent, die de Australische nationaliteit automatisch verloor bij zijn naturalisatie tot Nederlander, was niet duidelijk hoe hij zich definieerde, hij was beide tegelijkertijd wel en niet:

‘Nationaliteit is gewoon een stuk papier. Ik voel me nog steeds hetzelfde. Ik voel me nog net zo Australisch als ik me altijd heb gevoeld. Ik voel me zo Nederlands als ik me altijd heb gevoeld. Ja. Ik voel me niet Australisch, ik voel me ook niet Nederlands.’

Dubbele nationaliteit afwijzen

Een kleine minderheid van de respondenten identificeerde zich wel met de tenor van de debatten en wees dubbele nationaliteit af. Linda, de eerdergenoemde Nederlandse vrouw die een Marokkaanse nationaliteit voor haar kinderen afwees vanwege de manier waarop over dubbele nationaliteit gesproken werd, identificeerde zich ook met dit vertoog. Ze was een individuele, politieke campagne begonnen tegen dubbele nationaliteit, waarbij ze contact had met politici zowel ter linker- als ter rechterzijde. Het ging er haar in eerste instantie om, de automatische toekenning van de Marokkaanse nationaliteit onmogelijk te maken – maar waarop ze de Nederlandse overheid aansprak – zodat ze de keuze had of ze die nationaliteit voor haar kinderen wilde of niet. De gevreesde mogelijkheid dat haar kinderen wegens strafbare feiten uit Nederland verwijderd zouden kunnen worden, vond ze ook voor Marokkaans-Nederlandse jongeren van de tweede generatie ongewenst:

‘Kijk, mijn kinderen zijn gewoon Nederlanders. Maar misschien is het nog wel een verschil als je inderdaad Marokkaanse ouders hebt, en je bent gewoon wel in Nederland geboren, maar je hebt Marokkaanse ouders en dan heb je een Marokkaans paspoort. Dan is diegene eigenlijk ook gewoon een Nederlander. Maar goed, dat is wel weer een andere situatie dan bij mij, vind ik, er zit verder geen Nederlands bloed in. Je bent alleen geboren en getogen in Nederland dan, maar dan nog, hoor, vind ik niet dat je kinderen die hier zijn opgegroeid naar een land kunt terugsturen waar ze totaal niet kunnen aarden. Dat kan gewoon niet meer.’

Hoewel ze even een overwegende betekenis leek te hechten aan de biologische bepaaldheid van afkomst, koos ze uiteindelijk voor geboorte en opgroeien in Nederland als doorslaggevend criterium. Maar waar ze eerst nog keuzevrijheid bepleitte, concludeerde ze uiteindelijk dat het totaal afschaffen van dubbele nationaliteit beter is. Dat deed ze door via het begrip keuzevrijheid een verschil te creëren tussen zichzelf, die in staat was vrij te kiezen, en Marokkaanse immigrantenouders, die een dergelijke keuzevrijheid niet zouden bezitten. Hoewel ze in het eerdere fragment haar eigen kinderen en tweedegeneratiekinderen van Marokkaanse afkomst als gelijk gepositioneerd beschouwde: allemaal geboren en opgegroeid in Nederland en zonder band met Marokko, bracht ze hier een onderscheid aan:

‘Maar ik denk ook door die dubbele nationaliteit, dat mensen ook een soort identiteitsprobleem krijgen. Je bent geen Nederlander, je bent geen Marokkaan. Je hangt overal maar tussen, hè, dat geldt voor Marokkaanse kinderen. Ja, volgens mij moeten mensen kiezen. Je kunt ook niet van alle walletjes eten. Gewoon kiezen. Tussen de Marokkaanse of de Nederlandse nationaliteit.’

Interviewer: ‘Over welke nationaliteit je wilt, of dat je twee nationaliteiten wilt of niet?’

Respondent: ‘Ik vind eigenlijk als burger dat ik daar gewoon zelf in moet kunnen kiezen. Maar van de andere kant, weet ik niet of dat kan. Kijk, ik kan inderdaad dan kiezen. Maar ik denk als een echt traditioneel Marokkaans gezin, met Marokkaanse ouders die verder ook nog geen woord bijna Nederlands – die zouden nooit daarvoor kiezen. Dus aan de ene kant moet je het gewoon echt afschaffen.’

Eerder in het interview had Linda aangegeven geen bezwaar gehad te hebben, indien haar kinderen de Franse of Britse nationaliteit naast de Nederlandse hadden gehad. Ze had dus geen bezwaar tegen dubbele nationaliteit in het algemeen. Het was de Marokkaanse nationaliteit die voor haar zo bezwaarlijk was, omdat ze zich bewust was van de andere betekenis die deze nationaliteit in het publieke debat had, maar die zij ook zelf daaraan hechtte.

Er waren meer respondenten die een dergelijk onderscheid maakten tussen dubbele nationaliteit van bepaalde groepen. Ook hier resoneerden duidelijk de publieke en politieke debatten over dubbele nationaliteit. Een van hen was Adrian. Adrian had alleen de Nederlandse nationaliteit en had een duidelijk standpunt over dubbele nationaliteit:

Interviewer: ‘Wat zou je iemand anders aanraden: één of twee nationaliteiten?’

Respondent: ‘Ik zou zeggen, gewoon één. Maar ik denk dat als je een wetenschappelijk opgeleide persoon bent, die een beperkt tot misschien groot vermogen heeft tot rationaliseren en relativieren, dan zie je gewoon in dat dubbele nationaliteit een stuk papier is. Dat dat helemaal je eigen cultuur en afkomst bepaalt, dat dat eigenlijk niet hoeft. Ik voel er niet veel voor om emotionele waarde te hechten aan een stuk papier. Ik vind, die mensen moeten gewoon logisch en rationeel denken. Je moet je laten leiden door een gevoel of door een cultuur, maar je moet daar geen slaaf van worden. Maar dat is denk

ik het hele probleem met cultuur en dat mensen niet logisch zijn, dat mensen dat niet genoeg kunnen doen. Want als je dat wel gewoon kunt scheiden, dan heb je wel minder problemen op deze aarde, lijkt mij. Ik zou zeggen: je gaat naar een land, dan moet je je daar gewoon aanpassen. Je blijft nog steeds dezelfde, maar je past je gewoon aan.'

Hier verbond de respondent enkelvoudige nationaliteit aan aanpassing. Problemen ontstonden volgens hem doordat mensen emotionele gevoelens, cultuur en afkomst verbinden aan nationaliteit. Cultuur en afkomst hoefden in zijn ogen weliswaar niet geheel te worden achtergelaten, maar wel grotendeels, en dus diende afstand te worden gedaan van de vorige nationaliteit. Juist wanneer nationaliteit onderdeel ging uitmaken van identiteit, zorgde dat voor problemen, zo vreesde Adrian. Hij maakte dubbele nationaliteit tot een cultureel bepaalde keuze.

Verrassend genoeg verklaarde hij vervolgens zijn Nederlandse paspoort nooit te willen opgeven en het onredelijk te vinden als dat van hem zou worden gevraagd; een inbreuk op zijn keuzevrijheid.

Interviewer: 'Maar zou je dan ook je Nederlandse paspoort inleveren als dat niet zou hoeven?'

Respondent: 'Nee, als dat niet zou hoeven, dan zou ik dat niet inleveren, nee. Dan al helemaal niet.'

Interviewer: 'En als het wel zou moeten?'

Respondent: 'Dan zou ik ontzettend twijfelen over het hele land en leven. Ja, kijk, zulke regels die je vrijheid denk ik in zo verre kunnen inperken, zou ik me afvragen of ik wel in zo'n land zou willen leven.'

Hoewel Adrian zich eerder tegenstander van dubbele nationaliteit had verklaard, bleek hij nu toch sterk aan zijn Nederlandse nationaliteit te hechten, om emotionele, identiteitsbepalende redenen. Vervolgens kwalificeerde hij zijn stelling door te zeggen dat hij in een westers land misschien wel afstand zou doen, daarmee een oppositie tussen westers en niet-westers creërend. Net als Linda maakte hij een onderscheid tussen mensen die de vrijheid om zelf de nationaliteit te bepalen wel, en mensen die deze keuzevrijheid niet kon worden toevertrouwd.

Op een andere manier deed Ariel hetzelfde. Hij maakte een onderscheid tussen verschillende groepen immigranten met dubbele nationaliteit en hun loyaliteit:

'Ik kan best me indenken dat minister Verdonk zegt: afgelopen met het gedoe. Kijk, dat soort extreme maatregelen ontstaan als blijkt dat de loyaliteit naar Nederland en de Nederlandse staat minder wordt vanwege andere landen. Dat ik denk dat in de context waarin de voorstellen zijn gedaan, dat de minister het juiste doet. De mensen zijn minder loyaal aan de Nederlandse samenleving, niet vanwege hun dubbele nationaliteit, maar vanwege hun extreme ideeën, godsdienstige ideeën, heb ik het gevoel. Er zijn heel veel Nederlanders met de Amerikaanse nationaliteit, maar die behoren niet tot de extreme groepen.'

Ariel problematiseerde hier dubbele nationaliteit voor bepaalde groepen immigranten in Nederland; hoewel hij ze niet expliciet benoemde leek het te gaan om moslims. Maar Ariel had zelf een dubbele nationaliteit, omdat hij, toen het hem gevraagd werd, de Israëliëse niet had afgestaan. Hij zei in het algemeen dubbele nationaliteit niet voor te staan, wanneer er rationele voordelen aan verbonden waren, maar voor hem waren er emotionele redenen om de Israëliëse nationaliteit te willen behouden:

‘Voor mij was het een emotionele overweging. Ik heb geen rationele voordelen aan het feit dat ik een dubbele nationaliteit heb. Want Israël heeft het recht om daar te stemmen voor buitenlanders ook ontnomen. Dus – ik heb geen ander rationeel voordeel, het was voor mij geen rationele overweging. Het was emotionele overweging. Dus ik weet niet – ieder zal voor zichzelf te rade moeten gaan, wat hem het beste past.’

Tot slot was er een aantal respondenten die dubbele nationaliteit alleen voor de eigen groep van kinderen uit gemengde relaties voorstond. Zij vonden de positie van deze kinderen onvergelijkbaar met die van immigranten in het algemeen. Kinderen uit gemengde relaties hadden in hun ogen een dubbele identiteit, meer en bepalender dan andere groepen. Een Nederlands-Braziliaanse respondent formuleerde die dubbele identiteit zelfs tegen wil en dank: als het gevolg van de keuzes van haar Nederlandse vader die naar Brazilië emigreerde en daar met een Braziliaanse vrouw trouwde, niet keuzes van zichzelf. Ze was een van de twee respondenten die zei een identiteitsconflict te ervaren. Hoewel ze haar gemengde achtergrond als problematisch beschreef, ingewikkeld en moeilijk, zag ze geen andere mogelijkheid dan te blijven kiezen voor een meervoudige identiteit en nationaliteit. Ze deed dat tegen de druk van haar sociale omgeving in, die haar regelmatig vroeg wat ze nu eigenlijk was: Nederlands of Braziliaans. Ze vond daarom, vanwege deze onmogelijkheid te kiezen, dat mensen in haar situatie dubbele nationaliteit moest worden toegestaan. Maar dubbele nationaliteit vond ze niet nodig voor haar Braziliaanse man met wie ze in Nederland woonde en die nooit de Nederlandse nationaliteit had aangevraagd. Een vergelijkbare positie nam Trudy in, die getrouwd was met een Ghanese man. Ze wilde dat haar kinderen zowel de Ghanese als de Nederlandse nationaliteit konden bezitten, als uitdrukking van hun band met twee landen. Dat vond ze des te belangrijker omdat ze zwarte kinderen had die, zo verwachtte ze, regelmatig met racisme te maken zouden krijgen. Dubbele nationaliteit zou de kinderen kunnen helpen om een trotse meervoudige identiteit op te bouwen, omdat het toegang gaf tot hun roots. Maar ze vond niet dat Ghanese immigranten in het algemeen, zonder gemengde relatie of afkomst, een dubbele nationaliteit zouden moeten hebben, omdat die in haar ogen, veel minder dan gemengde relaties, een band met twee landen hadden. Hoewel Ghanese immigranten al sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw naar Nederland migreren en gezinnen hebben laten overkomen, zag ze hun migratie nog altijd als tijdelijk:

‘Ik ken heel veel Ghanese mensen. Ons hele sociale leven is eigenlijk geconcentreerd rondom de Ghanese gemeenschap hier. En wat ik zie van die mensen is: ze werken hier een tijd en daarmee verwezenlijken ze hun doelen, of hun dromen die ze hebben, waarna ze vaak een zaak opzetten in eigen land, waarna ze terugkeren. En de behoefte om dan terug te komen naar Europa is minder groot dan bij mensen die een gemengd huwelijk hebben. Omdat ze hun doelen al verwezenlijkt hebben. De meeste Ghanese mensen die hier komen, komen hier echt om economische redenen.’

Respondenten met een Europese nationaliteit voelden zich niet direct aangesproken door politieke en publieke debatten over dubbele nationaliteit, die vooral over ‘de etnische ander’ gingen. Toch identificeerden sommigen zich met immigranten van buiten de Europese Unie, omdat ze vonden dat ze ervaringen deelden. Zij vonden dat dubbele nationaliteit voor beide groepen mogelijk zou moeten zijn. Een Nederlands-Duitse vrouw was bereid mee te werken aan het interview, juist omdat ze dat punt wilde maken. Een man met de Nederlandse en Britse nationaliteit zei hierover:

‘Om te eisen van – dat is mijn persoonlijke opvatting – van een Marokkaan die hier al vijftien jaar woont, dat-ie om Nederlandse nationaliteit te verkrijgen afstand moet doen van zijn nationaliteit. Voor hem is dat geen weerspiegeling van de werkelijkheid. Ik probeer het te definiëren als een weerspiegeling van de werkelijkheid. Voor mij is dat een mix van identiteiten, een beetje een mix van nationaliteiten. Voor andere mensen is dat veel sterker. Die zijn Marokkaan en voelen een sterke band met Nederland omdat ze of hier zijn geboren of al heel lang wonen. Die moeten dat weerspiegeld kunnen zien in hun officiële status. Namelijk dat officieel wordt erkend dat ze de nationaliteit hebben en van verschillende herkomst zijn en verschillende identiteit. Je kan het niet onder één noemer vatten. Mensen zijn niet Nederlander of Marokkaan of Canadees, zo voelen mensen zich niet. (...)’

Interviewer: ‘Je ziet zelf geen bezwaren.’

Respondent: ‘Nee, ik bedoel, laat die mensen toch. Als ze dat nou willen, als het belangrijk voor ze is.’

De respondent beschreef zijn eigen beleving als een mix van identiteiten en nationaliteiten, een ervaring die hij deelde met Marokkaanse immigranten in Nederland. Vervolgens schiep hij afstand tussen zichzelf en Marokkaanse immigranten door te suggereren dat dit voor de laatste veel sterker gold. Ook met de uitspraak ‘die mensen, laat ze toch’ schiep hij die afstand. Op dat moment ging het niet over hem; het was niet ‘laat mij toch’. Zo sloot hij zichzelf uit van de groep die aangesproken werd. Zich ervan bewust dat hij veel minder aangesproken zou worden op zijn dubbele nationaliteit dan iemand met de Nederlandse en Marokkaanse nationaliteit, bevestigde hij de verschillen die hij eerst relativeerde.

Een tweedegeneratiezoon van Belgische ouders speelde met deze verschillen. Hij had alleen de Nederlandse nationaliteit na de Belgische te hebben afge-

staan. Dat was een bevestiging van wat hij zich voelde: Nederlander en niet Belg. Ook al had hij familie in België, hij ervoer geen bijzondere band met het land en voelde zich verbonden met de Nederlandse cultuur. Tegelijkertijd wees hij, wat hij noemde ‘nationalisme’, van beide kanten af. Hij definieerde zichzelf daarom ook als wereldburger, om aan te geven hoe onbelangrijk hij nationaliteit vond. Toch was zijn vroegere Belgische nationaliteit wel iets bijzonders, een ‘grappig, speciaal verhaaltje’: ‘Als je die discussies hebt over identiteit en nationaliteit, bedoel ik, dan is het wel grappig om te vertellen dat ik eigenlijk zelf ook een allochtoon ben geweest.’ Hiermee positioneerde hij zichzelf in discussies over nationaliteit. Hij maakte zichzelf bekend als iemand die persoonlijk betrokken was bij het onderwerp. Ten tweede maakte hij het tot iets uit zijn verleden: hij was allochtoon geweest, maar was het nu niet meer. De manier waarop hij ermee speelde, benadrukte hoe Nederlands hij was geworden.

Gezien de hiërarchie van nationaliteiten beschikken Europese Nederlanders, omdat hun dubbele nationaliteit minder gestigmatiseerd is en ze minder snel gezien worden als personen van (deels) niet-Nederlandse afkomst, over meer vrije ruimte voor identiteitsconstructie dan andere respondenten, zoals de Iraans-Nederlandse Mahtab. Voor Europese Nederlanders kan het iets zijn om mee te spelen, het ‘speciale verhaaltje’ van de Belgische Nederlander. De vrije identiteitsconstructie van de individuele nationaliteit (Franck 1996) zou weleens vooral voor deze groep kunnen gelden. Dit wordt nog versterkt door het feit dat voor hen met verkrijging van het Nederlanderschap minder aan rechten te winnen is. EU-ondersdanen hebben al een sterk verblijfsrecht en ondervinden niet de hindernis van de visumplicht. Daarmee heeft hun dubbele nationaliteit minder de connotatie van het instrumenteel gebruik van nationaliteit. In deze zin is nationaliteit inderdaad een bezitsrecht (Shachar 2005).

9.5 Conclusies

Er is geen verschil in identificatie met Nederland tussen personen die dubbele nationaliteit hebben en degenen die alleen de Nederlandse nationaliteit hebben. Wat in hoofdstuk 7 al bleek, werd hier bevestigd: voor de respondenten die in Nederland leven, is dat hun belangrijkste band, hun levensmiddelpunt. Banden met een ander land zijn gericht op familie en vrienden daar, niet op de staat of loyaliteit ten opzichte van die staat. Die banden doen dan ook niets af aan de verbondenheid met Nederland.

Geïnterviewden positioneerden zich op verschillende manieren in het politieke en publieke debat. Ze waren kritisch over deze debatten, maar werden er ook zelf duidelijk door beïnvloed. Dat leidde tot soms tegenstrijdige houdingen ten opzichte van dubbele nationaliteit. Respondenten die enerzijds het belang van nationaliteit ontkenden, hechtten anderzijds toch aan hun eigen dubbele nationaliteit. Respondenten die dubbele nationaliteit in het algemeen afwezen, hechtten anderzijds

groot belang aan de keuzevrijheid om zelf de nationaliteit te kunnen bepalen, of wilden zelf hun dubbele nationaliteit houden. Andere respondenten stonden dubbele nationaliteit alleen voor bepaalde groepen voor – met name de eigen groep van kinderen uit gemengde relaties – en niet voor anderen. Zij deden dat omdat ze meenden dat die groep vooral te maken had met meervoudige identiteit, maar ook omdat ze sommige anderen de keuzevrijheid niet toevertrouwden, enerzijds omdat ze te rationele redenen zouden hebben (gericht op verwerving van rechten), anderzijds omdat ze te emotionele redenen zouden hebben en te veel betekenis zouden hechten aan cultuur en afkomst. Ze gebruikten keuzevrijheid, verwijzend naar capaciteiten als burger, als argument om in te sluiten en uit te sluiten.

We hebben echter in dit en in andere hoofdstukken gezien dat ook mensen die niet een gemengde relatie hebben, een band met twee landen en meervoudige identiteiten ervaren. Mijns inziens is gebleken dat de ervaringen van immigranten, emigranten en partners in gemengde relaties en hun nakomelingen juist in grote mate met elkaar overeenstemmen. De implicaties hiervan zal ik uitwerken in het laatste, concluderende hoofdstuk.

10 • Conclusies

10.1 Inleiding

In de conclusies van dit boek kunnen we de recente Nederlandse politieke debatten in een internationaal vergelijkend en historisch perspectief plaatsen. We hebben gezien welke overeenkomsten er zijn in de gebruikte argumenten voor en tegen dubbele nationaliteit in de drie landen, alsmede de continuïteit, maar ook de veranderingelijkheid in het gebruik van die argumenten ten aanzien van de onderzochte groepen. Tevens hebben we gezien hoe sterk de ontwikkelingen in de drie landen met elkaar verbonden zijn. Niet alleen wordt in debatten regelmatig aan het nationaliteitsrecht in de andere landen gerefereerd, veranderingen in het nationaliteitsrecht in de Verenigde Staten en Duitsland hebben consequenties in Nederland en omgekeerd.

In dit concluderende hoofdstuk keren we terug naar de vraag van de spanning tussen het politieke debat en individuele ervaringen. Ik zal de individuele ervaringen, zoals uiteengezet in de hoofdstukken 4, 7 en 9, gebruiken om te reflecteren op de politieke debatten en theorievorming over dubbele nationaliteit.

Allereerst komen de argumenten tegen en voor dubbele nationaliteit aan bod, die in de politieke debatten over dubbele nationaliteit het belangrijkste zijn gebleken: integratie, loyaliteit en gelijkheid. Vervolgens ga ik in op de betekenissen die aan dubbele nationaliteit worden toegekend: de emotionele betekenis, de betekenis voor identiteit en burgerschap. Dan kom ik terug op de keuzevrijheid, instemming en vrije wil inzake nationaliteit, hoe die werden geconstrueerd en met welke effecten. Tot slot werp ik een blik op de mogelijke toekomst van nationaliteit. Zal de aanvaarding van dubbele nationaliteit in de toekomst verder toenemen en zo ja, wat zijn daarvan de gevolgen?

10.2 Argumenten over dubbele nationaliteit

10.2.1 Integratie en loyaliteit

Integratie

Integratie is een terugkerend argument in debatten over dubbele nationaliteit (Faist 2007). In zowel de academische literatuur als de politieke en publieke debatten worden twee concurrerende paradigma's gehanteerd over het verband tussen integratie en dubbele nationaliteit. Het eerste paradigma is dat dubbele nationaliteit de integratie bevordert, omdat het de toegang tot nationaliteit vereenvoudigt. Het tweede paradigma is dat dubbele nationaliteit de integratie belemmert, omdat immigranten niet worden gedwongen een duidelijke keuze te maken en verbonden blijven met twee landen. Beide paradigma's leggen een verband tussen dubbele nationaliteit en integratie, hoewel op verschillende manieren. Integratie is dan ook zowel als argument voor als als argument tegen dubbele nationaliteit aangevoerd.

Hoewel de paradigma's zeer uiteenlopende uitgangspunten ten aanzien van integratie lijken te hanteren, delen ze de veronderstelling dat de integratie nog niet heeft plaatsgevonden, of niet is voltooid, op het moment van verwerving van de nationaliteit van het verblijfsland. In het eerste paradigma moet dubbele nationaliteit immers worden toegestaan om nationaliteitsverwerving en daarmee de integratie te bevorderen. In het tweede paradigma vindt nationaliteitsverkrijging plaats, ondanks onvoltooid of ontbrekende integratie. Voor- en tegenstanders van dubbele nationaliteit zien integratie dus uiteindelijk niet wezenlijk anders. Mogelijk is het daarom dat de voorstanders van dubbele nationaliteit in Duitsland en Nederland er niet in zijn geslaagd een fundamenteel andere, overtuigende visie op dubbele nationaliteit neer te zetten. Het is in beide landen ook nooit tot algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit gekomen, hoewel daartoe wel pogingen zijn gedaan (in respectievelijk 1999 en 1992, hoofdstuk 6).

Het idee dat de integratie niet voltooid is op het moment van nationaliteitsverwerving, heerst op de eerste plaats bij naturalisatie door eerstegeneratie-immigranten. Het idee komt vooral op in de jaren negentig van de twintigste eeuw, wanneer in de drie landen de naturalisatiecijfers stijgen als gevolg van wetswijzigingen en toenemende immigratie. Immigranten die willen naturaliseren, moeten een duidelijke keuze maken tussen beide nationaliteiten, om uit te drukken met welke van de twee zij zich het meest verbonden voelen. Het gaat erom, in de woorden van minister Verdonk in 2005, dat immigranten laten weten 'echt Nederlander' te willen zijn en geïntegreerd te zijn. Wie zijn of haar oorspronkelijke nationaliteit niet wil afstaan, wordt als onvoldoende geïntegreerd gezien. Daarmee wordt een oppositie gecreëerd tussen echte, geïntegreerde Nederlanders met één nationaliteit en onechte, niet-geïntegreerde Nederlanders met dubbele nationaliteit of, in Duitsland, tussen *Nur-Deutsche* en *Auch-Deutsche* en in de Verenigde Staten tussen *Americans* en *Mexicans living abroad* (hoofdstuk 6).

Maar ook bij de tweede generatie wordt de integratie als onvoltooid gezien. Duidelijk komt dat naar voren in Duitsland, waar de nationaliteit door *ius soli* verkregen niet als uitdrukking van voltooide integratie, maar als ‘aanbod tot integratie’ wordt beschouwd, dat door het individu moet worden aangenomen. Het duidt erop dat de tweedegeneratie-immigranten nog geen deel uitmaken van de nationale gemeenschap; ze gelden als *Deutsche unter Vorbehalt*. Wanneer ze bij het bereiken van de meerderjarigheid de Duitse nationaliteit niet actief en expliciet verkiezen boven de buitenlandse nationaliteit, komt ze dat op verlies van de Duitse nationaliteit en uitsluiting van de Duitse gemeenschap te staan. Tevens hebben we gezien dat in Nederland de tweede- en derdegeneratie-immigranten vanaf 2003 steeds meer als nog te integreren groepen worden beschouwd. Anno 2011 wordt dubbele nationaliteit voor hen evenzeer als problematisch gezien als voor de eerstegeneratie-immigranten. De Verenigde Staten wijkt in dit opzicht duidelijk af van de beide andere landen. Hoewel ook daar de integratie van de eerstegeneratie-immigranten wordt geproblematiseerd, geldt dat niet of nauwelijks voor de tweede generatie. De discussie over *ius soli* wordt nauwelijks gevoerd in het kader van dubbele nationaliteit en integratie, maar van illegale immigratie. *Ius soli* dient nog altijd als garantie voor insluiting van tweedegeneratie-immigranten (Miller 2002: 234, Ngai 2007: 2528).

In de periode waarin vrouwen met een buitenlandse echtgenoot hun nationaliteit door huwelijk verloren, werden gemengde relaties niet als een teken van integratie gezien. Integendeel, vrouwen ‘desintegreerden’ door een relatie of huwelijk met een immigrant en gingen voor de nationale gemeenschap verloren. In de periode waarin aan de uitsluiting op basis van gender in het nationaliteitsrecht een einde kwam, werden gemengde gezinnen van Amerikaanse, Duitse en Nederlandse vrouwen nog altijd als nog te integreren groepen beschouwd. Zij werden gezien als onderdeel van de gemeenschap van de buitenlandse echtgenoot (raciaal anderen in de Verenigde Staten en ‘gastarbeiders’ in Duitsland en Nederland), woonachtig in het buitenland, terwijl de gezinnen van Amerikaanse, Duitse en Nederlandse mannen met een buitenlandse vrouw wel als onderdeel van de gemeenschap werden beschouwd. Pas nadat de vrouw een zelfstandig recht op nationaliteit had verkregen en haar nationaliteit aan haar kinderen kon doorgeven, ontwikkelden gemengde gezinnen zich geleidelijk van nog te integreren naar geïntegreerde groep. In huidige debatten worden zij zelfs als teken van integratie gezien. In Duitsland noemde politiek links gemengde gezinnen als voorbeeld dat meervoudige nationaliteit geen problemen hoeft op te leveren (par. 3.2.2). In Nederland werden zij in recente debatten als hoop voor een kleurenblinde toekomst genoemd (par. 3.3.3). Deze ontwikkeling werd pas mogelijk nadat zij rechtspositioneel tot gelijken waren geworden.

Het achterliggende idee van beide paradigma’s over integratie, dat mensen op het moment van nationaliteitsverlening nog niet geïntegreerd zijn, is mijns inziens ongegrond. Allereerst kunnen vraagtekens worden gezet bij de invulling van het begrip integratie. In de besproken politieke debatten en wetenschappelijke litera-

tuur wordt niet duidelijk hoe dit begrip wordt opgevat, maar impliciet lijkt het vooral te gaan om culturele integratie. Integratie is een van de meest onbepaalde en vage begrippen in beleid en onderzoek naar migratie, dat zeer verschillend wordt ingevuld (Vermeulen en Penninx 2000: 2). Met het begrip wordt uitgegaan van een homogene, afgebakende samenleving bestaande uit individuen en groepen die normatief zijn geïntegreerd door middel van consensus en organisatie door de staat, en die het risico lopen te desintegreren en uit elkaar te vallen als gevolg van immigratie (Joppke en Morawska 2003: 3-4). We zouden de samenleving echter ook kunnen zien als een veelheid van onderling afhankelijke velden en systemen, die actoren alleen in bepaalde aspecten engageren, nooit in hun totaliteit. Vanuit dit gezichtspunt is een immigrant, net als ieder ander, vanaf het moment dat hij of zij een stap in de Nederlandse samenleving zet, onmiddellijk betrokken in bepaalde velden en systemen en dus geïntegreerd (Joppke en Morawska 2003: 3-4). Zo gezien zegt het bezit van dubbele nationaliteit niets over de mate van integratie, of het gebrek daaraan.

Uit de interviews blijkt bovendien dat het Nederlanderschap, als nationaliteit van het land van verblijf, wordt aangevraagd op het moment dat respondenten zichzelf beschouwen als onderdeel van de samenleving. Dat geldt zeker voor de tweedegeneratie-immigranten en kinderen uit gemengde relaties, veelal in Nederland geboren en/of opgegroeid, maar ook voor de eerstegeneratie-immigranten. Verkrijging van het Nederlanderschap was een logische stap die ze namen, soms zodra het kon, soms later, omdat ze meenden in Nederland thuis te zijn, zich met Nederland verbonden voelden en er hun levensmiddelpunt hadden. Voor hen was het geen stap in het integratieproces, om het woord dan toch maar te gebruiken, maar een afsluiting van een reeds voltooid proces en aanvaarding van het voldongen feit dat ze al lang in Nederland thuishoorden. Deze conclusie wordt bevestigd door ander onderzoek in binnen- en buitenland (Wubs et al. 2010, Wunderlich 2005: 82, Swiatkowski 2001).

Tevens blijkt uit de interviews in dit boek dat respondenten met dubbele nationaliteit zich niet minder of anders verbonden voelen met Nederland dan respondenten die alleen de Nederlandse nationaliteit hebben (zie ook Verkuyten 2006). Er is echter ook onderzoek dat deze bevindingen weerspreekt. Het SCP (Dagevos 2008) constateerde in zijn onderzoek naar het verband tussen dubbele nationaliteit en integratie, dat Turkse en Marokkaanse immigranten met dubbele nationaliteit weliswaar sociaal en economisch niet minder zijn geïntegreerd dan mensen met alleen de Nederlandse nationaliteit, maar zich wel minder vaak als Nederlander definiëren (zie ook Staton, Jackson en Canache 2007 voor de Verenigde Staten). Twee kanttekeningen zijn hier op hun plaats. Ten eerste richten genoemde onderzoeken zich uitsluitend op immigrantengroepen van wie de integratie al op voorhand als problematisch wordt gezien. Tevens hebben de onderzoeken geen ruimte gelaten voor meervoudige identificatie. De interviews in dit boek hebben aangetoond dat de meeste respondenten zich verbonden voelen met en thuis voelen in Nederland, maar zich meervoudig identificeren. Een kleine minderheid identifi-

ceert zich als uitsluitend Nederlander, maar dit betreft zowel personen met alleen de Nederlandse nationaliteit als personen met dubbele nationaliteit, terwijl er ook personen zijn met alleen de Nederlandse nationaliteit die zich niet als uitsluitend Nederlander identificeren (hoofdstuk 9). Op deze meervoudige of enkelvoudige identificatie kom ik straks nog terug.

Loyaliteit

In de politieke debatten blijkt loyaliteit niet zozeer een zelfstandig, op zichzelf staand argument te zijn, maar veeleer geïmpliceerd in het argument van integratie. Juist groepen die als niet-geïntegreerd worden beschouwd en niet als onderdeel van de natie worden gezien, worden in het politieke debat als potentieel disloyaal gezien. Ook hier zijn twee concurrerende paradigma's te onderscheiden. Ten eerste het paradigma dat nationaliteit ongedeelde loyaliteit vereist en dus afstand van een tweede nationaliteit. Anders zou nationaliteit slechts een gebruikskarakter hebben, zonder de vereiste emotionele verbondenheid. Ten tweede het paradigma dat meervoudige loyaliteiten mogelijk zijn en dubbele nationaliteit daarom onproblematisch is. In beide paradigma's is de onderliggende gedachte dat dubbele nationaliteit een uiting is van dubbele loyaliteiten, ook al is dat voor de een problematisch en voor de ander niet. Beide gaan dus ervan uit dat nationaliteit de loyaliteit van individuen mede bepaalt en omgekeerd: dat uit de nationaliteit of nationaliteiten die iemand bezit, diens loyaliteit is af te leiden. Hoe het begrip loyaliteit wordt opgevat (trouw aan de wet, bereidheid te sterven voor het land, maatschappelijke verbondenheid) blijft, net als bij integratie, veelal in het duister.

Dubbele loyaliteit is vaak een beschuldiging door de meerderheid, die stelt dat de minderheid de waarden van de meerderheid moet overnemen om deel te worden van de natie. Het is ook de meerderheid die bepaalt wanneer de minderheid aan deze voorwaarden voldoet. In dit opzicht loopt de minderheid altijd het gevaar van dubbele loyaliteit verdacht te worden (Baron 2009: 1031-1033). De beschuldiging van dubbele loyaliteit ontstaat vooral in tijden van onzekerheid en conflict, waarin emoties van angst en afkeer ten opzichte van betrokken minderheidsgroepen overheersen (hoofdstuk 8). Het is een paniecreactie, die niet zozeer op daadwerkelijke gebeurtenissen is gegrond, maar op angst voor wat er in de toekomst zou kunnen gebeuren (Ahmed 2004).

Niet zozeer uit het doen, maar uit het zijn van individuen wordt loyaliteit afgeleid (Razack 2008: 28). Gebrek aan loyaliteit wordt aan groepslidmaatschap toegeschreven, op grond van ras, zoals in het geval van de Japans-Amerikanen tijdens de Tweede Wereldoorlog, op grond van etniciteit ten tijde van de *war on terror*, maar ook op basis van gender en gezinsrelaties met personen die als raciaal of etnisch anderen werden beschouwd, zoals de gezinsleden van Duitse immigranten in Nederland vlak na de Tweede Wereldoorlog. Het gevolg is dat individuele leden van de disloyaal geachte groep hun loyaliteit niet door individuele daden kunnen bewijzen, aangezien die toegeschreven raciale, etnische of genderidentiteit niet kan worden afgelegd. Met het argument van dubbele loyaliteit wordt de groep bui-

ten de nationale gemeenschap geplaatst, en dan is het nog maar een kleine stap naar maatregelen gericht op uitsluiting, door onthouding of ontneming van nationaliteit.

De meeste respondenten zien loyaliteit echter veeleer als een louter individuele zaak en koppelen het los van nationaliteit of afkomst. Zij stellen loyaliteit aan *significant others* voorop aan loyaliteit aan de staat. Meerdere respondenten staan wantrouwig tegenover het begrip loyaliteit in de betekenis van trouw aan de staat en op een enkeling na spreekt niemand over eigen loyaliteit aan de herkomststaat. Conform het loyaliteitsbegrip van Shklar (1993) menen ze dat alleen een rechtvaardige staat loyaliteit kan vragen van zijn burgers en eisen ze het recht op kritiek op. Een deel van hen doet dat mede op basis van ervaringen met oorlog en vluchtelingenschap, waarbij ze hun loyaliteit opzegden aan een staat die niet rechtvaardig was, maar dictatoriaal en onderdrukkend. Vanuit dezelfde kritische houding definiëren enkelen zich als wereldburger, waarin ze het mens-zijn en niet nationaliteit voorop stellen.

10.2.2 *Gelijkheid*

In de onderzochte debatten bleek het argument van gelijkheid nog belangrijker dan integratie en loyaliteit. Belangrijker, omdat de achterliggende vraag bij de argumenten integratie en loyaliteit is, of de betreffende groep als gelijke burgers wordt gezien.

In dit boek is ervoor gekozen om alle groepen te onderzoeken die met dubbele nationaliteit te maken kunnen krijgen: immigranten, emigranten, partners in gemengde relaties en de nakomelingen van die groepen. Die vergelijking heeft duidelijk gemaakt dat we niet kunnen spreken van een algemeen toegenomen aanvaarding van dubbele nationaliteit, omdat de mate van aanvaarding verschilt per groep. We hebben gezien dat alleen bij kinderen uit gemengde relaties in alle drie landen dubbele nationaliteit als regel wordt aanvaard (tabel 10.1). De aanvaarding van dubbele nationaliteit is dus veel minder algemeen dan in de literatuur vaak wordt verondersteld.

In de debatten was de terugkerende vraag of immigranten, emigranten en gemengde relaties en hun kinderen konden worden beschouwd als gelijke of ongelijke gevallen en diensgevolge gelijk of verschillend moesten worden behandeld. Met name was de vraag of kinderen uit gemengde relaties en tweedegeneratiekinderen gelijk moesten worden behandeld en of immigranten en emigranten als gelijken moesten worden behandeld en daarmee dubbele nationaliteit voor die groepen aanvaard moest worden.

Immigranten en emigranten

De vergelijking tussen immigranten en emigranten werd vooral in Duitsland en Nederland gemaakt, vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw. Aanvaarding van dubbele nationaliteit werd in beide landen immers in eerste instantie bepleit voor immigranten. Dit gebeurde in het kader van de *Ausländerpolitik* en

Tabel 10.1 Regelingen dubbele nationaliteit voor immigranten, gemengde relaties en emigranten in 2011 in de Verenigde Staten, Duitsland en Nederland

	vs	D	NL
Immigranten 1e generatie Naturalisatie	Geen afstandsverplichting	Uitzonderingen (afstand niet mogelijk, financieel nadeel) DN aanvaard bij eu-onderdanen en Zwitserland	Uitzonderingen (afstand niet mogelijk, financieel nadeel, huwelijkspartners Nederlanders)
Immigranten 2e generatie	<i>Ius soli</i> ; geen keuze tussen nationaliteiten vereist	<i>Ius soli</i> bij legaal verblijf ouders. Keuze tussen nationaliteiten vereist	Optie. Geen afstand vereist bij geboorte in NL. 3e generatie <i>ius soli</i> geen keuze vereist
Partners in gemengde relaties	Vallen onder algemene aanvaarding DN	Algemene uitzonderingen, <i>Beibehaltungsgenehmigung</i> bij naturalisatie in buitenland	Aanvaarding DN voor beide huwelijkspartners. Beperking: buitenlandse partner kan niet naturaliseren bij verblijf in land van nationaliteit
Kinderen van gemengde relaties	DN aanvaard	DN aanvaard	DN aanvaard
Emigranten	Geen verlies Amerikaanse nationaliteit bij naturalisatie	DN aanvaard in 27 landen (EU, Zwitserland, Israël); daarbuiten alleen met voorafgaande toestemming (<i>Beibehaltungsgenehmigung</i>)	Automatisch verlies bij naturalisatie behoudens uitzonderingen (bij geboorte of langdurig verblijf tijdens minderjarigheid in land andere nationaliteit). Automatisch verlies bij bezit andere nationaliteit na tien jaar hoofdverblijf buiten EU, na bereiken meerderjarigheid, tenzij paspoort of bewijs Nederlandschap gevraagd
Nakomelingen emigranten	Nationaliteit wordt doorgegeven behoudens verblijfsvoorwaarde in vs voor ouder	Registratie kind bij ambassade indien de ouder is geboren na 1999	<i>Ius sanguinis</i> zonder nadere voorwaarden. Verlies mogelijk bij 10 jaar verblijf buiten EU i.g.v. DN, te stuiten door aanvraag paspoort

het minderhedenbeleid en vanuit de wens naturalisatie door immigranten te stimuleren en zo hun integratie te bevorderen. Vervolgens werd met het argument van gelijkheid aanvaarding van dubbele nationaliteit voor emigranten bepleit. Het argument voor die gelijke behandeling was dat emigranten gelijk gepositioneerd

waren in vergelijking met immigranten: zij behielden emotionele, sociale en economische banden met het land van herkomst en zagen af van naturalisatie, omdat ze de nationaliteit van het land van herkomst niet wilden verliezen. De implicatie was dat van beide groepen dubbele nationaliteit moest worden aanvaard.

Het gebruik van het gelijkheidsargument had succes en resulteerde in een gedeeltelijke aanvaarding van dubbele nationaliteit voor emigranten. In Duitsland wordt dubbele nationaliteit vanaf 2007 als regel aanvaard voor immigranten met een EU-nationaliteit en voor Duitse emigranten die een EU-nationaliteit aanvragen. Tot zover is er sprake van gelijke behandeling. De *Beibehaltungsgenehmigung* (individueel verleende toestemming de Duitse nationaliteit te behouden) biedt Duitse emigranten buiten de Europese Unie echter meer mogelijkheden tot dubbele nationaliteit dan immigranten van buiten de EU in Duitsland, die slechts een beroep op een beperkt aantal uitzonderingen kunnen doen. In Nederland zijn uitzonderingen op de afstandsverplichting voor immigranten als spiegelbeeldbepalingen bij verlies van Nederlanderschap door emigranten ingevoerd. Specifiek voor Nederland is de in 2010 ingezette ontwikkeling naar beperking van dubbele nationaliteit voor immigranten – invoering van de afstandsverplichting voor de tweede generatie (par. 3.3.3) – die zich vooralsnog echter niet uitstrekt tot emigranten. In beide landen zijn de mogelijkheden voor emigranten tot dubbele nationaliteit dus uitgebreid, met als argument dat zij gelijk moeten worden behandeld aan immigranten. Het omgekeerde argument – immigranten gelijk behandelen aan emigranten of, in het geval van Duitsland, *Aussiedler* – heeft echter niet gewerkt. Emigranten werden, kortom, wel gezien als gelijken van immigranten, maar immigranten niet als gelijken van emigranten. In zekere zin is de behandeling van emigranten en immigranten ook te kenschetsen als ‘even slecht is ook gelijk’. Het is immers in Duitsland en Nederland niet gekomen tot algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit, omdat de bezwaren tegen dubbele nationaliteit voor immigranten te sterk waren.

Voor een verklaring van de afwijzing van algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit voor emigranten en immigranten is een kort uitstapje naar Zweden nuttig. In Zweden heeft een vergelijkbaar debat over dubbele nationaliteit van emigranten en immigranten plaatsgevonden, dat eveneens begon met de vraag of immigranten dubbele nationaliteit moest worden toegestaan, om hun naturalisatie te stimuleren. In 2002 werd gekozen voor algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit voor beide groepen. Dat het Zweedse debat tevens ging over emigranten, was doorslaggevend voor de uitkomst van algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit (Spang 2007, Gustafson 2002).

Drie factoren waren van belang voor deze ontwikkeling (Spang 2007). Ten eerste de rol van emigrantenorganisaties, die zich actief in de debatten hadden gemengd. In het Duitse debat waren emigrantenorganisaties echter zo goed als afwezig. In Nederland waren ze niet krachtig genoeg om de zaken naar hun hand te kunnen zetten en in de media kwam de positie van emigranten nauwelijks aan bod (hoofdstuk 6). De tweede factor waren de conservatieve partijen, die traditi-

oneel de belangen van Zweedse emigranten hadden behartigd en zich lieten overtuigen van het belang van dubbele nationaliteit voor deze groep. In Duitsland en Nederland waren de rechtse politieke partijen echter zo sterk gekant tegen dubbele nationaliteit voor immigranten, dat ze de belangen van emigranten daaraan opofferden. Ten derde werden in Zweden niet alleen immigranten, maar ook Zweedse emigranten als cultureel pluralistisch gezien. Dubbele nationaliteit werd beschouwd als uitdrukking van een individuele, meervoudige identiteitsconstructie (Gustafson 2002). In de Nederlandse en Duitse debatten is dit cultureel pluralisme niet terug te vinden. In Nederland werden emigranten vooral als een groep burgers in het buitenland beschouwd, die ondanks hun emigratie altijd Nederlander bleven, meer dan personen met een meervoudige individuele identiteit. In de Duitse debatten was de Duitse of meervoudige identiteit van emigranten überhaupt geen thema. Hoewel dit in de Nederlandse debatten slechts incidenteel werd geuit, speelde mogelijk op de achtergrond de gedachte mee dat emigranten minder gelijke burgers waren dan andere Nederlanders, omdat ze het land hadden verlaten en alleen door terugkeer de volle aanspraak hadden op gelijke rechten (Nyers 2010). Politici in Duitsland en Nederland spraken over immigranten soms nog wel als individuen met begrijpelijke individuele verlangens en behoeften, maar dat was geen dominant argument en ze werden zeker niet gezien als cultureel pluralisten. De nadruk lag op hun groepslidmaatschap, op basis van etniciteit en culturele achtergrond werden zij gezien als gedreven door de wensen van de etnische groep en van de regering van het herkomstland. Zij ontbeerden de noodzakelijke individualiteit die voorwaarde is voor gelijk burgerschap en voor aanvaarding van dubbele nationaliteit. Juist voor hen wordt dubbele nationaliteit geproblematiseerd, omdat ze niet als leden van de *imagined community* worden beschouwd, maar nog tot leden moeten worden gemaakt, of omdat men ze liever niet als leden ziet (Naujoks 2009, Coutin, Maurer en Yngvesson 2002).

Tweedegeneratie-immigranten en kinderen uit gemengde relaties

Volgens Böll (2007: 247) vormen kinderen uit gemengde relaties het duidelijkste voorbeeld van hoe de staatspraktijk ten opzichte van dubbele nationaliteit is veranderd vanwege argumenten van gelijkheid, rechtvaardigheid en mensenrechten. Maar, zo bleek in hoofdstuk 3, bij het verlenen van het recht aan vrouwen om hun nationaliteit aan hun kinderen door te geven, was er geen sprake van een principiële aanvaarding van dubbele nationaliteit. Het ontstaan van dubbele nationaliteit was een gevolg van de gelijkstelling van vrouwen in het nationaliteitsrecht, dat deels op de koop toe werd genomen, maar dat ook werd getracht tegen te gaan: in de Verenigde Staten in 1934 met de invoering van een verblijfsvoorwaarde voor het kind (par. 3.2.1), in Nederland in 1985 met de invoering van het automatisch verlies van de Nederlandse nationaliteit bij bezit van een tweede nationaliteit tien jaar na het bereiken van de meerderjarigheid (par. 3.2.3). Pas veel later, in 1994 respectievelijk 2000, werden deze beperkingen weggenomen.

De aanvaarding van dubbele nationaliteit werd tevens beperkt door terugwerkende kracht te onthouden aan nationaliteitsverwerving door kinderen van moeders geboren vóór de datum waarop de gelijkstelling van kracht werd: 1934 in de Verenigde Staten, 1974 in Duitsland en 1985 in Nederland. Het destijds aangevoerde argument van rechtszekerheid was niet doorslaggevend; op diverse andere momenten werd immers wel met terugwerkende kracht de nationaliteit verleend.¹ Onthouding van terugwerkende kracht gebeurde, omdat deze kinderen nog altijd niet als gelijken werden beschouwd, maar als vreemdelingen, *alien Americans* in de woorden van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, van wie de etnische en culturele achtergrond uitsluitend werd bepaald door de immigrantenvader. Tevens stond niet zozeer de gelijkheid, maar de kwetsbaarheid van vrouwen in gemengde gezinnen voorop (Schrover 2009). Het meest expliciet in Duitsland, maar ook in de andere twee landen, werden gemengde relaties in verband gebracht met buitenlands en islamitisch familierecht, de positie van *Frauen im Orient*, echtscheiding en kinderontvoering. Deze zwakte van de vrouw in de privésfeer van haar gezinsrelaties noodzaakte de staat haar en de kinderen te beschermen door haar door middel van nationaliteit aan de eigen staatssoevereiniteit te onderwerpen.

Pas vanaf het moment dat vrouwen hun nationaliteit aan hun kinderen konden doorgeven, ontwikkelden kinderen uit gemengde huwelijken zich geleidelijk van vreemdelingen tot *insiders*. In hoofdstuk 3 heb ik betoogd dat dit mogelijk was, omdat ze etnisch ‘witter’ waren geworden in de loop der tijd. In plaats van als kinderen van raciaal anderen in de Verenigde Staten en van gastarbeiders en moslims in Duitsland en Nederland werden ze steeds meer gezien als de kinderen van emigranten of expats. Organisaties van emigranten gingen zich voor hun rechten inzetten en het onderscheid tussen organisaties van gemengde relaties en van emigranten is niet altijd duidelijk te maken. Alleen Duitsland onthoudt de terugwerkende kracht nog altijd aan kinderen van Duitse moeders geboren vóór 1974, ondanks de druk van onderop. Maar daar wordt ook nog altijd over deze kinderen gesproken als *halb-Deutsch* (par. 3.3.2).

In de drie landen vinden inmiddels zelfs de tegenstanders dubbele nationaliteit voor kinderen uit gemengde relaties aanvaardbaar. Tweedegeneratie-immigranten werden echter in Duitsland en Nederland, en in mindere mate in de Verenigde Staten, niet als de gelijken van kinderen uit gemengde relaties beschouwd. In de Verenigde Staten verzetten neoconservatieven zich tegen *ius soli*-verkrijging door tweedegeneratie-immigranten, maar niet tegen dubbele nationaliteit van kinderen van Amerikanen geboren in het buitenland. De Duitse tweedegeneratie-immigranten worden, ondanks de veranderde regelgeving, niet als volledig Duitse kinderen gezien, maar als *Deutsche unter Vorbehalt*. In Nederland is een duidelijke verschuiving door de jaren heen zichtbaar: in de jaren tachtig van de vorige eeuw werd over tweedegeneratie-immigranten nog gesproken als ‘gewoon Nederlandse kindjes’, aan wie evenzeer als aan kinderen uit gemengde relaties dubbele nationaliteit kon worden toegestaan. Tegenwoordig worden ze als niet-geïntegreerd beschouwd en zijn hun mogelijkheden tot het verkrijgen van dubbele nationaliteit

bepikt. Zelfs de derde generatie wordt in Nederland steeds meer als niet-geïntegreerd beschouwd en hun automatisch verkregen dubbele nationaliteit staat ter discussie, al houden internationale verdragen maatregelen tegen (par. 3.3.3).

De vraag is wat dit verschil rechtvaardigt. Waarin zijn kinderen geboren en getogen in Duitsland of Nederland uit Turkse ouders zo essentieel verschillend van kinderen uit een Duitse of Nederlandse en een Turkse ouder, dat van de eersten een ‘duidelijke keuze’ kan worden verwacht, die van de laatsten niet wordt gevraagd, zelfs niet als ze in het buitenland zijn geboren en opgegroeid? Ik zie geen andere mogelijke verklaring dan dat aan afstamming doorslaggevend gewicht wordt toegekend. In Duitsland heeft de CDU dat ook met zoveel woorden gezegd. Langdurig verblijf, zelfs vanaf de geboorte tijdens minderjarigheid, weegt blijkbaar niet op tegen afstamming van een Nederlandse of Duitse ouder. Kinderen worden verschillend behandeld, alleen op basis van de status van hun ouders. Zo dreigt de toegeschreven niet-geïntegreerde status van de ouders voor tweedegeneratiekinderen tot een geërfde status te worden (Ngai 2007).

In de interviews werden echter geen aanmerkelijke verschillen aangetroffen in de ervaringen van partners in gemengde relaties, immigranten en emigranten en hun kinderen. De meesten van hen staan dubbele nationaliteit voor en de meesten van hen beschrijven, op welke manier dan ook, een vorm van meervoudige identiteit of meervoudige verbondenheid. Uit deze interviews bleek ook dat deze meervoudigheid niet altijd eenvoudig is voor respondenten en soms gepaard gaat met onzekerheid en angst voor de toekomst voor zichzelf of hun kinderen. Dat maakte het echter niet anders; het was een dagelijks feit, onlosmakelijk verbonden met hun leven. Allen hebben te maken met migratie-ervaringen, van zichzelf, hun partner, of hun ouder, die resulteren – hoewel niet noodzakelijkerwijs – in transnationale banden en gezinsrelaties in meer dan één land. Op grond van deze gemeenschappelijkheid van ervaringen zouden we kunnen stellen dat emigranten, immigranten en gemengde relaties en hun kinderen wel degelijk als gelijke gevallen zijn te beschouwen. Op de implicaties van deze conclusie kom ik later nog terug.

10.3 De betekenis van nationaliteit

10.3.1 *De emotionele kwaliteit van nationaliteit*

In het algemeen wordt ervan uitgegaan dat het recht vrij is en ook vrij dient te zijn van emoties (Bandes 1999). In de theorievorming over nationaliteit staat het abstracte, rationele individu centraal (par. 1.5). Hoewel hiervoor pas recent academische belangstelling is ontstaan (Lynn-Ee Ho 2009, Johnson 2010, Nyers 2010), speelt in het nationaliteitsrecht emotie een centrale rol; het is zelfs uitdrukkelijk gegrond op veronderstellingen over de emoties van individuen. Zowel het gebrek aan liefde voor de natie als te grote emotionaliteit en irrationaliteit fungeren als mechanisme van insluiting en uitsluiting (Lynn-Ee Ho 2009, Calhoun, 1999). Emoties worden van verschillende groepen bovendien verschillend gezien: van

mannen anders dan van vrouwen en van emigranten anders dan van immigranten. Via emoties wordt de 'goede burger' gecreëerd, die niet alleen de juiste emoties voelt, maar ook de juiste emoties uit (Johnson 2010: 501).

De onderzochte staten gebruiken regelmatig emotionele metaforen om de grenzen van de nationale gemeenschap aan te geven (Yuval-Davis 2006), zoals de Duitse *Schicksalgemeinschaft*, waarvan personen met dubbele nationaliteit worden uitgesloten. Ook termen als 'eingebürgerte Ausländer' en 'buitenlanders met dubbele nationaliteit' maken duidelijk dat personen met dubbele nationaliteit niet tot de nationale gemeenschap behoren. Metaforen als bigamie, *free-card* en *credit-card* suggereren een gebrek aan emotionaliteit van burgers met dubbele nationaliteit. Juridische maatregelen ten aanzien van dubbele nationaliteit worden soms gebaseerd op emoties van angst en afkeer, zoals in het geval van de Japans-Amerikanen tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de *war on terror*, maar ook op positieve emoties, zoals de wens tot *Wiedergutmachung* in Duitsland na de Tweede Wereldoorlog, die tot op heden doorwerkt in de nationaliteitsverlening aan de *Kriegskinder* van Duitse soldaten (par. 3.2.2).

In de emotionele betekenis die in de politieke debatten aan nationaliteit wordt toegekend, staat het onderscheid tussen instrumentele en emotionele motieven voor nationaliteitsverwerving centraal. Tegenstanders van dubbele nationaliteit vrezen dat immigranten de nationaliteit van het verblijfsland slechts begeren om de daaraan ontleende rechten te verwerven, zonder emotionele verbondenheid. Voorstanders van dubbele nationaliteit tonen begrip voor de voortdurende emotionele banden van immigranten met het herkomstland, hetgeen echter impliceert dat de band met het verblijfsland minder emotioneel is. Opnieuw zien we dat voorstanders en tegenstanders een vergelijkbaar beeld hebben van bezitters van dubbele nationaliteit, maar er andere consequenties aan verbinden. Zo worden, hoe dan ook, immigranten met dubbele nationaliteit via emotie tot 'de ander' geconstrueerd.

Ook de literatuur, gebaseerd op interviews met immigranten over hun naturalisatiemotieven, maakt dit onderscheid tussen instrumentele en emotionele motieven (o.a. Van den Bedem 1993, Labelle en Salee 2001, anders: Wunderlich 2005, Leitner en Ehrkamp 2006). Volgens Kastoryano (2002) zou voor Turkse immigranten in Duitsland het land van verblijf verbonden zijn met een idee van rechten (instrumenteel), en Turkije met de etnische of culturele identiteit (emotioneel): zij zouden *Türken mit deutschen Pass* zijn. De nationaliteit van het verblijfsland zou niet meer dan een papiertje zijn (Ersanilli 2010: 117). Genoemde literatuur onderzocht echter bijna uitsluitend naturalisatiemotieven van eerste- en tweedegeneratie-immigranten; onderzoek naar de individuele ervaringen van Amerikaanse, Duitse en Nederlandse emigranten of gemengde gezinnen met dubbele nationaliteit is nagenoeg afwezig. Inzicht in verschillen en overeenkomsten in de beleving met die andere twee groepen ontbreekt dan ook. Tevens gingen onderzoekers veelal te eenvoudig af op de eerste antwoorden van respondenten (Waarom naturaliseerde u? Vanwege de visumplicht.), zonder na te gaan wat de onderliggende

betekenis van die antwoorden was. Bovenal gaat veel van de literatuur uit van een strikt onderscheid tussen rede en emotie.

In de analyse van de interviews heb ik het onderscheid tussen instrumentele en emotionele motieven voor nationaliteitsverkrijging geïmpliciteerd. Er werden geen aanwijzingen gevonden voor eenduidige instrumentele opvattingen van nationaliteit. Respondenten gebruiken emotionele metaforen om hun band met Nederland uit te drukken, zoals thuis zijn, een plek voor jezelf, verbondenheid en soms zelfs loyaliteit. In hoofdstuk 7 bleek hoe achter schijnbaar instrumentele motieven voor nationaliteitsverwerving, zoals vermindering van de visumplicht of de verkrijging van een studiebeurs, verhalen schuilgaan over toebehoren en verbondenheid met Nederland, die ook emotioneel zijn. De visumplicht of de studiebeurs was de aanleiding, niet het naturalisatiemotief (Schmidt-Hornstein 1995).

Tevens moet niet worden onderschat hoe diep onthouding van rechten kan ingrijpen in het dagelijks leven van individuen en het leiden van een 'normaal gezinsleven', zoals een van de respondenten het noemde, kan belemmeren. Een onderzoeksbenadering en -methodiek die recht niet zien als ver verwijderd en afstandelijk van het dagelijks leven, maar als onlosmakelijk daarmee verbonden (Ewick en Silbey 1998), zoals in dit boek, kunnen een verdiept inzicht bieden in de betekenis van nationaliteit voor individuen. Dan wordt duidelijk dat individuen de verwerving van rechten verbonden aan nationaliteit niet alleen nastreven omdat het 'handig' is, of omdat ze geen zin hebben om in de rij te staan voor een visumaanvraag, maar omdat ze streven naar insluiting en volwaardig en gelijkwaardig burgerschap. Er staat dan ook veel meer op het spel dan alleen de specifieke rechten (Sarat en Kearns 1993: 55). Ontmoetingen met het recht en onthouding van bepaalde rechten zijn dan ook emotioneel geladen (Ewick en Silbey 1998: 190). Dat geldt zelfs voor de ontkenning door sommige respondenten dat nationaliteit ook maar enige emotionele betekenis heeft.

10.3.2 Identiteit en verbondenheid

In Nederland publiceert het CBS jaarlijks cijfers over het aantal Nederlanders met dubbele nationaliteit. Uit deze cijfers valt een voortdurende stijging van het aantal personen met dubbele nationaliteit af te leiden (tabel 1.1).

Wat zeggen deze cijfers over dubbele nationaliteit? In dit boek werd duidelijk dat de ruim één miljoen Nederlanders met dubbele nationaliteit een zeer diverse categorie personen betreft. Daaronder zijn Nederlandse vrouwen, zoals Marleen (par. 4.5), die door huwelijk met een buitenlandse man haar Nederlanderschap automatisch verloor en jaren later herkreeg, met behoud van de nationaliteit van haar Turkse echtgenoot. Het zijn tweede- of derdegeneratiekinderen van immigrantenouders, in Nederland geboren en getogen, zoals Aydın (par. 9.2), die als kind met zijn ouders mee werd genaturaliseerd zonder zijn oorspronkelijke nationaliteit te verliezen en die niet eens precies wist of hij een dubbele nationaliteit had. Het zijn de kinderen uit gemengde relaties, zoals de kinderen van Linda, die het liefst zo snel mogelijk van de Marokkaanse nationaliteit van haar kinderen af

wilde (par. 4.3). Het zijn de nakomelingen van Nederlandse moeders, zoals Zafer (par. 4.2) en John (par. 4.4), die als volwassene het Nederlanderschap verkregen, zonder dat ze de nationaliteit van hun immigrantenvader hoefden op te geven. Het zijn kinderen van Nederlandse vaders, in het buitenland geboren met dubbele nationaliteit, zoals Ute die als studente naar Nederland kwam en vervolgens bleef (par. 4.4). Het zijn immigranten die een dictatoriaal regime ontvlucht zijn, zoals het Argentijnse echtpaar dat de nationaliteit van dat land niet kan afstaan, ondanks hun naturalisatie tot Nederlander (par. 9.2). Of immigrantenvrouwen, zoals Mahtab (par. 9.3), die vanwege haar huwelijk met een Nederlandse man haar Iraanse nationaliteit mocht behouden en zich met beide landen sterk verbonden voelt. En het zijn immigranten zoals Ariel, die bij zijn naturalisatie tot Nederlander besloot de Israëliische nationaliteit niet op te geven, omdat hij met dat land een onlosmakelijke band heeft (par. 9.2).

Deze diverse personen hechten verschillende betekenissen aan dubbele nationaliteit, verbonden aan hun persoonlijke levensgeschiedenissen (Wunderlich 2005). De één beschreef het als een uitdrukking van een meervoudige identiteit en verbondenheid met twee staten en samenlevingen, de ander zag de tweede nationaliteit als niet meer dan een papiertje, dat geen enkele betekenis had, een 'slappende nationaliteit'. Voor weer anderen was het een belangrijke garantie om de familie in het herkomstland te kunnen blijven bezoeken, was het een uitdrukking van de nauwe band met ouders of andere familieleden, van de migratiegeschiedenis van de familie, of van een individuele identiteitsconstructie. Tevens is gebleken dat deze betekenissen niet statisch zijn, maar veranderlijk naar tijd, plaats en levensfase.

Uit onderzoek gebaseerd op zelfrapportage blijkt bovendien dat aanzienlijk minder mensen opgeven meer dan één nationaliteit te bezitten dan men op grond van de één miljoen Nederlanders van het CBS en de geldende nationaliteitswetgeving zou verwachten. Hoewel afstand doen van de Marokkaanse nationaliteit niet mogelijk is en personen van Marokkaanse afkomst in beginsel met dubbele nationaliteit in de Nederlandse Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) worden geregistreerd, zei bij een onderzoek uit 2008 26% van de onderzochte mannen en 34% van de onderzochte vrouwen van Marokkaanse afkomst alleen de Nederlandse nationaliteit te bezitten; van de tweede generatie zelfs meer dan de helft (55%, Dagevos 2008). In hetzelfde onderzoek zei 32% van de tweede generatie van Turkse afkomst eveneens alleen de Nederlandse nationaliteit te hebben, ook al gaat de Nederlandse overheid ervan uit dat zij via hun ouders tevens de Turkse nationaliteit verkrijgen.²

De juridische werkelijkheid die het CBS met zijn cijfers tracht weer te geven, stemt dan ook niet altijd overeen met de beleving van individuen.³ Mijn conclusie is dat uit het enkele feit dat iemand dubbele nationaliteit bezit, niets is af te leiden over diens identiteit, integratie, loyaliteit of transnationale verbondenheid. Het CBS kan elk jaar het stijgende aantal bezitters van dubbele nationaliteit bekend

maken; deze cijfers voegen weinig toe aan onze kennis over de maatschappelijke betekenis van het verschijnsel.

10.3.3 *Dubbele nationaliteit en burgerschap*

In de literatuur wordt dubbele nationaliteit bij uitstek gezien als uiting van transnationale verbondenheid of postnationaal burgerschap (par. 1.4). In de politieke debatten waren dergelijke noties niet terug te vinden. De keuzes die de Verenigde Staten in de jaren negentig maakte voor beperking van de rechten van permanent verblijvende immigranten, en Duitsland in 1999 en Nederland in 1992 voor ruimere aanvaarding van dubbele nationaliteiten, zouden we kunnen zien als een keuze tegen postnationaal burgerschap (hoofdstuk 6). Gelijkstelling werd immers niet beoogd door uitbreiding van de rechten van vreemdelingen, maar door beperking daarvan of door de toegang tot naturalisatie te vereenvoudigen.

Soms wordt transnationaliteit als het ware gevierd als een soort verzet van onderop, een *counternarrative to the nation* (Bhabha 1990) van niet-westerse immigranten om met hun positie van marginaliteit om te gaan. De interviews tonen aan dat de betekenis van transnationaliteit wordt overschat. Er is geen sprake van *detrterritorialized, free-floating people* die niet hier en niet daar zijn (Smith 1998: 11). De vraag is of voor echte mensen met echte levens die transnationaliteit in het dagelijks leven en gezinsleven wel zo eenvoudig te verwezenlijken is (Favell 2003). Aan de hand van de interviews hebben vergezichten over transnationaliteit en dubbele nationaliteit een gezicht gekregen. De meeste respondenten voelen zich wel meervoudig verbonden, maar dat is niet gericht op het niveau van de staat, maar op familie en vrienden. De meesten zijn niet politiek actief in het land van de andere nationaliteit en maken geen gebruik van het kiesrecht dat ze eventueel in het land van de tweede nationaliteit hebben. De buitenlandse dienstplicht, als ze die al vervullen, vervullen ze slechts met tegenzin.

Het verantwoorde en participerende burgerschapsbegrip dat respondenten verwoorden, is in eerste instantie gericht op het land van verblijf, Nederland, waar hun levensmiddelpunt is. Evenmin is gebleken dat individuen geen belang zouden hechten aan de nationaliteit van het land van verblijf, omdat ze menen voldoende rechten en bescherming te hebben zonder die nationaliteit (Favell 2003, Leitner en Ehrkamp 2006: 1628). Integendeel, respondenten verbinden het Nederlandschap aan verblijfszekerheid, gelijk burgerschap, rechtszekerheid en veiligheid. De juridische zekerheid die het bezit van nationaliteit biedt, is voorwaarde voor daadwerkelijke verbondenheid en volwaardig burgerschap. Zoals al gezegd, het gaat niet louter om de rechten verbonden aan nationaliteit: veiligheid en zekerheid duiden op emotionele verbondenheid (Fortier 2010).

In de literatuur wordt naarstig gezocht naar nieuwe begrippen van nationaliteit en burgerschap om uitdrukking te geven aan de veranderingen in de geglobaliseerde samenleving. Mijns inziens is dat niet nodig. Niet alleen zijn veel van deze veranderingen niet nieuw, de traditionele nationaliteit voldoet nog altijd en hoeft niet te worden vervangen, maar dient te worden opgewaarderd. De begrippen

relationele nationaliteit, individuele en emotionele nationaliteit (par. 1.4) bieden echter belangrijke inzichten in de betekenis van nationaliteit voor burgerschap, die ik hieronder kort wil verkennen.

De relationele nationaliteit van Knop (2001) spreekt mij zeer aan, omdat het de aandacht vestigt op de manier waarop de positionering van mensen met duurzame relaties met iemand uit het buitenland door die gezinsbanden wordt beïnvloed, een thema waarmee ik mij eerder heb beziggehouden (De Hart 2003). Toch is een aantal kanttekeningen te plaatsen bij het concept. De betekenis die respondenten aan nationaliteit voor gezinsbanden verlenen, is in één opzicht breder dan Knop veronderstelt. Knop bedoelt met name het kerngezin van ouders en kinderen, en hun belang om in beide landen toegang en verblijf te hebben, om zo de eenheid van het gezin te beschermen. De betekenis van de relationele nationaliteit zoals respondenten die uitdrukken, omvat echter tevens de mogelijkheid om als ouders en volwassen kinderen, in afzonderlijke landen wonend, elkaar te kunnen bezoeken en voor elkaar te kunnen zorgen, alsmede de banden met andere familieleden, zoals grootouders, ooms en tantes (hoofdstuk 4). De relationele nationaliteit is niet voor niets mede gebaseerd op feministische theorieën over *caring citizenship*: burgerschapspraktijken waarin individuen zich manifesteren als gevers en ontvangers van zorg en zo bijdragen aan de kwaliteit van sociale zorg (Sevenhuijsen, 2003).

Op twee andere punten is de relationele nationaliteit mijns inziens beperkter dan Knop aanneemt. Knop veronderstelt dat door familiebanden een nationale verbondenheid met meer dan één land ontstaat. Uit de interviews blijkt echter dat gezinsbanden alleen veelal onvoldoende zijn om een band met het land van de andere nationaliteit te vestigen (Leitner en Ehrkamp 2006). Wanneer respondenten nationaliteit een betekenis toedichten die overeenstemt met het begrip relationele nationaliteit, hebben zij veelal ook op andere manieren een band met die nationaliteit gevestigd: ze zijn in het land van die nationaliteit geboren, of ze hebben er langere tijd gewoond.

Tevens onderkent Knop onvoldoende dat gezinsrelaties niet stabiel zijn, problematisch en conflictueus kunnen zijn en aan macht onderhevig. Het onderhouden van transnationale familiebanden is *hard work*, hetgeen inhoudt dat praktische, persoonlijke, emotionele en morele steun over lange afstanden en gedurende langere tijd wordt verleend (Baldassar 2007). Het is dan ook niet eenvoudig transnationale familiebanden over lange afstanden te behouden en verder te ontwikkelen. Dubbele nationaliteit kan behulpzaam of zelfs noodzakelijk zijn om dit *hard work* te kunnen verrichten en fysieke bezoeken zijn als onderdeel daarvan van groot belang (Lynn-Ee Ho 2009, Mason 2004). Echtscheiding of overlijden van familieleden, of de moeilijkheid het harde werk over een langere periode te blijven leveren, kan de band met familie in het buitenland echter doen verzwakken. De betekenis van nationaliteit voor familierelaties wordt dan ook bepaald door de mate van intensiteit van familiebanden, die veranderlijk is in tijd. Ze verschilt ook, afhankelijk van het soort familierelatie: ouders drukken een andere relationele natio-

naliteit uit in relatie tot hun kinderen dan in relatie tot elkaar, en kinderen weer anders ten opzichte van hun ouders. Nationaliteit kan dan ook niet alleen dienen om familiebanden te bevestigen, maar ook om juist van de partner of ouders los te komen. Nationaliteit kan de toegang vormen tot onderlinge verbondenheid, maar ook tot zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Het is hoe dan ook een van de verschillende manieren waarop nationaliteit ook op het microniveau emotioneel geladen is (Lynn-Ee Ho 2009).

Nationaliteit als uitdrukking van een individuele identiteit zoals geformuleerd door Franck en Gustafson (par. 1.4) is slechts beperkt mogelijk, omdat individuen niet vrij zijn hun nationaliteit te kiezen en evenmin volledig vrij zijn hun identiteit te bepalen, aangezien deze mede door de sociale omgeving worden bepaald, waarbij etniciteit een grote rol speelt (hoofdstuk 9). Uit de interviews is naar voren gekomen dat witte respondenten met een Europese naast de Nederlandse nationaliteit de meeste ruimte hebben om nationaliteit als een vorm van identiteitsconstructie te gebruiken. Zelfs de respondenten die alleen de Nederlandse nationaliteit bezitten en zo dus de verwachte 'eenduidige keuze' voor Nederland hebben gemaakt, krijgen met uitsluiting door de sociale omgeving te maken (Wunderlich 2005). De individuele nationaliteit erkent, kortom, te weinig dat de identiteit in relatie tot de sociale omgeving wordt bepaald en dat de betekenis van nationaliteit ook altijd in de sociale en historische context gevormd wordt.

Ondanks deze kanttekeningen zijn deze alternatieve concepties van nationaliteit waardevol, omdat ze de aandacht vestigen op het belang dat dubbele nationaliteit voor individuele burgers kan hebben, buiten hun publieke relatie met de staat, in de – geconstrueerde – privésfeer. De staat zou zich er rekeningschap van kunnen geven dat vele burgers, niet alleen immigranten maar ook emigranten en gemengde gezinnen, banden kunnen hebben met meer dan één land, zonder dat als een bedreiging te zien voor de band met de eigen staat. Dat zou betekenen dat het geatomiseerde, contextloze en rationele individu plaatsmaakt voor een individu wiens sociale context en relaties met *significant others* worden erkend als deel van diens autonomie, omdat die erkenning voorwaardelijk is voor deelname als volwaardige en verantwoordelijke burgers (Nedelsky 1989, Van Walsum 2008: 259). Door een nationaliteitsconcept te ontwikkelen dat de drie niveaus van staat, samenleving en interpersoonlijke relaties bestrijkt, komt het dichterbij de dagelijkse werkelijkheid van individuele burgers te staan (zie ook Plummer 2003, Prokhovnik 1998).

Deze uitgangspunten vertalend naar het nationaliteitsrecht, betekent dit mijns inziens dat immigranten, emigranten en gemengde relaties een gelijk recht op dubbele nationaliteit zouden moeten hebben. Welke regeling ten aanzien van dubbele nationaliteit ook getroffen wordt – daarin zijn staten, binnen de grenzen van internationale verdragen, nog altijd vrij –, deze regeling zou voor deze groepen gelijkelijk moeten gelden. Maar uitgaand van het individuele recht op nationaliteit, de erkenning van gezinsrelaties en het recht een gezin te stichten in het land

van nationaliteit, betekent dat, zoals Knop heeft gesteld, al gauw een pleidooi voor aanvaarding van dubbele nationaliteit voor deze groepen.

Het gevaar dat het regulerende karakter van nationaliteit, waarmee de staat kan bepalen wie tot zijn bevolking behoort en tot wie zijn soevereiniteit zich uitstrekt, daarmee te zeer zou worden ondermijnd, zie ik niet. Uitgangspunt dient te zijn dat personen met dubbele nationaliteit in de staat waar zij leven dezelfde rechten en plichten hebben als personen met één nationaliteit (art. 17 lid 1 EVN). Zij zijn daarmee geen *supercitizens*, noch ‘buitenlanders met dubbele nationaliteit’.

10.4 Nationaliteit als uiting van de vrije wil

We hebben gezien dat keuzevrijheid centraal staat in de argumenten voor en tegen dubbele nationaliteit. Er wordt uitgegaan van autonome subjecten die keuzes maken overeenkomstig hun wensen en verlangens als leden van de natiestaat. De capaciteiten van kennis, keuze en controle maken iemand tot individu en volwaardig burger, gelijk aan andere individuen.

We hebben echter gezien dat de vrijheid van individuen om de nationaliteit of nationaliteiten zelf te bepalen, beperkt is. De keuzevrijheid van individuen inzake nationaliteit wordt in zowel de academische literatuur als in de politieke en publieke debatten overschat. In beide ligt de nadruk op meervoudige nationaliteit ontstaan door naturalisatie, dat bij uitstek als een uitdrukking van de vrije wil wordt gezien. Naturalisandi zijn immers de enigen die geacht worden expliciet te hebben ingestemd met verwerving van nationaliteit (Ngai 2007: 2526).

Maar ook bij naturalisatie is de vrijheid om zelf de nationaliteit te bepalen beperkt. Het is in eerste instantie de staat die met haar wetgeving bepaalt of iemand dubbele nationaliteit wordt toegestaan of niet. Bijvoorbeeld de Mexicaanse, Iraanse en Marokkaanse nationaliteit kunnen niet worden opgegeven.

In die gevallen is sprake van wat in de debatten wel werd genoemd een ‘opgedrongen dubbele nationaliteit’. Dit kan een insluitend argument zijn: individuen kunnen er immers niets aan doen dat ze nog een andere nationaliteit bezitten en moeten daarom niet als andere, mindere burgers worden gezien en behandeld. Maar door in de debatten de ‘opgedrongen dubbele nationaliteit’ als vrijwillig gekozen nationaliteit te construeren, werd er toch tot uitsluiting gekomen. In de Amerikaanse debatten werd er zelfs volledig aan voorbijgegaan dat Mexicaanse Amerikanen geen afstand van de Mexicaanse nationaliteit konden doen. Iraniërs in Duitsland konden jarenlang niet naturaliseren, omdat ze hun oorspronkelijke nationaliteit niet konden afstaan en de verantwoordelijkheid daarvoor eenzijdig bij hen werd gelegd.⁴ Bij Marokkaanse Nederlanders werd het bezit van dubbele nationaliteit veeleer gezien als een teken van de gebrekkige wil tot integratie dan als een gebrek aan keuzevrijheid en werd gepleit voor een ‘verbod’ op dubbele nationaliteit. Het beeld werd geschetst dat wie volwaardig Nederlanderschap voorstaat, kiest voor alleen de Nederlandse nationaliteit.

Deze herdefiniëring van de opgedrongen nationaliteit als een uiting van vrije wil is een van de manieren waarop de vrije wil, keuzevrijheid of instemming als techniek van insluiting en uitsluiting wordt ingezet. Een andere variant ervan is de opgedrongen nationaliteit als argument om kinderen uit gemengde relaties en tweedegeneratiekinderen niet de nationaliteit van het verblijfsland – naast de nationaliteit van de immigrantenvader of immigrantenouders – automatisch te verlenen, omdat de ouders deze nationaliteit niet zouden wensen. Regeringen in Duitsland en Nederland stelden dat de ouders een vrije keuze moest worden gelaten, maar de veronderstelling was dat zij niet zouden kiezen te behoren tot de Duitse of Nederlandse natiestaat en de nationaliteit zouden afslaan. Wie tot de natiestaat behoort, hoeft immers niet in te stemmen en mag gerust de nationaliteit worden ‘opgedrongen’.

De ‘toevallige geboorte’ is een ander argument dat regeringen en politici in de drie landen gebruikten om de daadwerkelijke instemming te ontkennen van de immigrantenvrouw, die een (naar werd verondersteld, buitenechtelijk) kind kreeg op het grondgebied van de verblijfsstaat, of van een man met de nationaliteit van die staat. Haar keuze werd geconstrueerd als zijnde geen keuze, of geen legitieme keuze. De figuur van de ‘andere’ vrouw, die manipulatief haar seksualiteit inzet om toegang tot privileges te verkrijgen, is bekend uit oriëntalistische en koloniale vertogen (Stoler 2001b) en in het huidige nationaliteitsrecht blijkbaar nog altijd springlevend en aanleiding tot wetgevingsactiviteit. Het impliceert tevens dat de immigrantenvrouw nog altijd alleen kan instemmen met toebehoren tot de natiestaat via een man van wiens gezin ze deel uitmaakt, en niet zelfstandig, bij afwezigheid van een man. Vrouwen zijn in deze visie nog altijd niet tot instemming in staat (Pateman 1980).

Beide argumenten – de opgedrongen nationaliteit en de toevallige geboorte – komen samen in de figuur van het ‘disfunctionele gezin’. Het disfunctionele gezin is een van de belangrijkste manieren waarop insluiting en uitsluiting in het nationaliteitsrecht plaatsvindt, als deel van *management of the intimate* door de staat (Stoler 2001a: 894). Zowel het gemengde gezin als het immigrantengezin werden als disfunctioneel gezin gezien, waarbij de immigrantenvader een haast onbeperkte patriarchale macht werd toegeschreven. Deze gezinnen werden bovendien niet gezien als een natuurlijke eenheid, maar vooral als het resultaat van onverantwoorde *reproductive accidents* (Chock 1996: 2), als een schijnconstructie gericht op verkrijging van nationaliteit, door middel van schijnhuwelijken, schijnnechtscheidingen, of schijnnerkenningen. Door *othering* van hun gezinsverhoudingen werden deze gezinnen als ‘anders’ gezien, ook anders dan en niet de gelijken van emigranten, ten aanzien van wie het argument van het disfunctionele gezin nooit werd gebruikt.

Het disfunctionele gezin wordt tegenwoordig niet langer zozeer aan gemengde gezinnen toegeschreven, die eerder als hoopvol teken van voortschrijdende integratie worden gezien. Immigrantengezinnen worden in recente jaren in Duitsland en Nederland echter juist in versterkte mate als disfunctionele gezinnen

beschouwd. Door immigrantengezinnen als disfunctionele schijnconstructies te beschouwen, worden zij buiten de nationale gemeenschap geplaatst. Hun positie in het nationaliteitsrecht wordt daarmee mede bepaald door het veronderstelde gebrek aan romantische en ouderlijke liefde (Calhoun 1999). Ook in deze zin kent de staat emotionele betekenis aan nationaliteit toe. Zo kan een gebrek aan empathie met de gezinnen worden gecreëerd, die hun uitsluiting rechtvaardigt (Johnson 2010). Het maakt duidelijk dat nog altijd doorslaggevend belang wordt gehecht aan afstamming, legitieme gezinsbanden en gezinsrelaties om een band met de staat te vestigen. Hoewel dit in de literatuur eigenlijk als achterhaald en ongewenst wordt beschouwd, wordt de staat in feite nog altijd opgevat als een soort 'superfamilie', een gemeenschap gebaseerd op afkomst (Bauböck 1994: 42).

De beperkte keuzevrijheid van individuen om zelf te bepalen welke nationaliteit of nationaliteiten ze bezitten, komt ook naar voren uit de interviews. Sommige respondenten hadden bij naturalisatie liever de oorspronkelijke nationaliteit behouden, maar hadden deze keuze niet. Andere respondenten zouden liever de oorspronkelijke nationaliteit opgeven, maar konden dat niet. Sommige Nederlandse emigranten zouden graag de nationaliteit van het land van verblijf aanvragen, maar deden dat niet omdat ze het Nederlanderschap niet wilden verliezen.

Dat betekent echter niet dat individuen elke ruimte voor betekenisverlening ontberen. Sommige respondenten ervoeren hun 'opgedrongen' Marokkaanse nationaliteit, naast de Nederlandse, niet als opgedrongen, maar als een uitdrukking van hun meervoudige identiteit. Ouders wilden dubbele nationaliteit voor hun kinderen, juist om ze keuzevrijheid en toekomstmogelijkheden te bieden. Andere respondenten benadrukten dat niet zichzelf, maar de toevalligheid van waar ze waren geboren, van het land waar ze waren beland, of waar hun ouders heen waren gegaan, dan wel de periode waarin ze naturaliseerden, hadden bepaald welke nationaliteiten ze bezaten. Zij gebruikten 'toevalligheid' en niet alleen de 'brute and random luck of birth' (Sachar 2005) als insluitend argument: zij meenden dat aan afkomst geen belang moet worden gehecht, omdat men het niet zelf kan beïnvloeden en zich er dus niet op kan laten voorstaan.

Het betekent evenmin dat individuen in het geheel niet over ruimte beschikken om zelf de nationaliteit te bepalen, soms in weerwil van of na manipulatie van de regels. Het waren uitzonderingen, maar sommigen hadden hun naturalisatie tot Nederlander voor het herkomstland verzwegen, of waren getrouwd met de Nederlandse partner om geen afstand te hoeven doen van de eigen nationaliteit. Sommigen hadden een verzoek om afstand van nationaliteit met opzet door de autoriteiten van het herkomstland laten afwijzen, om zo dubbele nationaliteit te kunnen behouden, of overwogen de eerder opgegeven nationaliteit terug te vragen. Andere respondenten voerden een jarenlange politieke of juridische strijd om nationaliteit: om de Nederlandse nationaliteit als kind van een Nederlandse moeder op te eisen, om de buitenlandse nationaliteit naast de Nederlandse te mogen houden, om als Nederlandse vrouw getrouwd met een buitenlandse man het Nederlanderschap te herkrijgen, om het recht op dubbele nationaliteit voor de

kinderen op te eisen, of om juist van de Marokkaanse nationaliteit van de kinderen af te komen. Voor allemaal was dit een strijd die niet alleen ging om de juridische betekenis van nationaliteit en de daaraan verbonden rechten en plichten, of zelfs om rechtvaardigheid, maar ook om de beleving van nationaliteit, hun identiteit en gezinsrelaties, waarvoor zij erkenning vroegen. Juist indien deze erkenning werd onthouden, werd nationaliteit voor deze respondenten identiteitsbepalend en emotioneel. Het nationaliteitsrecht is mede door hun strijd gevormd.

10.5 Reproductie van dominante vertogen

De inzet van de interviews met individuen over hun ervaringen met nationaliteit en dubbele nationaliteit was om tegenover het topdown-perspectief van de politieke debatten en literatuur het bottom-up-perspectief van individuen te stellen en de door hen beleefde werkelijkheid te laten zien.

Maar al snel bleek dat de politieke context niet alleen de beleving van individuen beïnvloedde, maar ook de interviews zelf. Tijdens de interviews met respondenten over hun ervaringen met dubbele nationaliteit ervoer ik af en toe een gevoel van ongemak, dat ik tijdens de analyse van de gesprekken opnieuw beleefde. Af en toe voelde ik mij als een vertegenwoordiger van de Nederlandse samenleving die personen met dubbele nationaliteit ter verantwoording riep. Het leek erop dat in de interviews precies die vragen aan bod kwamen waarop ‘de Nederlandse samenleving’ een antwoord wilde hebben (‘voel je je Nederlander?’). Een respondent zei dat ook na afloop van het interview: ‘ik krijg altijd soortgelijke vragen’. En zoals een andere respondent aangaf, het was juist de dagelijkse herhaling van dit soort vragen, die het soms moeilijk maakte zich Nederlandse te voelen (zie ook Miller-Idriss 2006: 558-561, Ghorashi 2001: 167).

Dus reproduceerde ik met de interviews niet de dominante vertogen die ik juist wilde vermijden? Werkte ik mee aan een proces van generalisering en homogenisering, met als resultaat de reproductie van de ‘etnische ander’ en ontkenning van de ervaringen van individuen (Abu-Lughod 1993: 9, 31)? Sociale uitsluitingsprocessen zijn immers niet alleen het object van studie, maar doen zich tevens voor tijdens het onderzoeksproces, waaronder de interviews (Edwards 1990).

Het ging me in de interviews echter niet om de specificiteit van de ervaringen van immigranten. Zoals uit de interviews naar voren is gekomen, vertonen hun ervaringen en beleving belangrijke overeenkomsten met die van de andere groepen in dit onderzoek, emigranten en gemengde gezinnen. Ook probeerde ik dominante vertogen te vermijden door respondenten niet te vragen om een keuze tussen nationaliteiten waarmee zij zich het meest verbonden voelden, maar uit te gaan van de mogelijkheid van meervoudige verbondenheid en identificatie. En had ik niet alleen respondenten met de Turkse of Marokkaanse nationaliteit naast de Nederlandse, die centraal staan in het politieke en publieke debat, maar ook respondenten met een EU-nationaliteit, of andere OECD-nationaliteit in het onder-

zoek betrokken. Toch hadden gestelde vragen verschillende betekenissen voor verschillende respondenten, vanwege de andere context en sociale positie. Mijn ongemak deed zich dan ook vooral voor bij interviews met immigranten.

Vanzelfsprekend stonden respondenten niet machteloos ten aanzien van wat in het interview gebeurde. Ze uitten niet alleen kritiek op debatten over dubbele nationaliteit, maar soms ook op het interview. Een respondent had kritiek op de vragen die ik stelde. Voor hem, Koerd uit Turkije met de Nederlandse en Turkse nationaliteit, overlapt nationaliteit en identiteit niet. Omdat ik het interview begon met vragen over de nationaliteiten die de respondent bezat, werd hij als het ware vastgepind op zijn Turkse en Nederlandse nationaliteit, terwijl hij zich met geen van beide identificeerde. Dat bracht hem in de positie van verdediging. Had ik dat kunnen voorkomen door al eerder te vragen naar nationaliteit en identiteit? Deze suggestie van de respondent heb ik uiteindelijk niet gevolgd, omdat ik verwachtte dat het voor veel mensen makkelijker zou zijn om eerst te praten over concrete ervaringen met nationaliteiten en paspoorten, voordat de meer abstracte vragen van identiteit en beleving aan bod zouden komen. De vraag is of ik hierin gelijk heb gehad.

Een andere respondent (tweedegeratie-immigrant geboren in Nederland, Turkse en Nederlandse nationaliteit) maakte van het interview steeds meer een dialoog, door naar mijn ervaringen met de Nederlandse nationaliteit te vragen. Impliciet betwistte hij daarmee de etnische categorisering die in de interviews besloten lag. De impliciete veronderstelling van het interview was dat hij bewust bezig zou zijn met de betekenis van de Nederlandse nationaliteit, terwijl zijn Nederlandse nationaliteit voor hem net zo vanzelfsprekend was als voor mij, als autochtone Nederlandse met alleen de Nederlandse nationaliteit. De vergelijking met mijn ervaringen maakte het hem mogelijk zijn dubbele nationaliteit als een dagelijks feit te beschrijven, iets waarover men niet hoeft na te denken. Tegelijkertijd maakte hij mijn Nederlandse nationaliteit minder vanzelfsprekend door mij naar de betekenis ervan te vragen. In mijn antwoord bracht ik toch nog een verschil aan tussen hem en mij, door aan te geven dat ik met de Nederlandse nationaliteit was geboren en dat daarin de vanzelfsprekendheid zat, terwijl respondent zelf, eveneens in Nederland geboren, als minderjarige met zijn ouders was mee genaturaliseerd. De categorisering die hij betwistte, bracht ik hiermee opnieuw aan.

Daarnaast maakten respondenten ook zelf gebruik van de dominante vertogen, die ik juist had geprobeerd te vermijden, door gebruik van het begrip loyaliteit of door te spreken over de metaforische oorlog of voetbalwedstrijd, waarin ze moesten kiezen aan welke kant ze stonden. Zij deden dat bovendien niet alleen om deze vertogen te betwisten (par. 9.2). Ook sloten sommige respondenten zelf weer anderen uit en maakten ze een onderscheid tussen personen die wel en die niet dubbele nationaliteit verdienden. Dat gold met name voor sommige partners in gemengde relaties, die het bijzondere van de positie van gemengde gezinnen met hun band met twee landen benadrukten en daarom vonden dat alleen de partners en kinderen uit die gezinnen dubbele nationaliteit moest worden toegestaan.

Ik heb met het aan het woord laten van individuen uit verschillende groepen en met verschillende ervaringen en visies zicht willen krijgen op hun individuele handelen, dat door de juridische en sociale omstandigheden zowel wordt beperkt als mogelijk gemaakt. Maar, zo blijkt, individuele verhalen zijn sociaal gestructureerde fenomenen, die dominante vertogen niet zullen ondermijnen, maar juist bevestigen (Ewick en Silbey 1999, 1998, 1995).⁵ Door deze reproductie te signaleren en onderdeel te maken van de analyse, hoop ik de lezer hierop alert te hebben gemaakt.

10.6 De toekomst van dubbele nationaliteit

Uit de in dit boek beschreven debatten en ervaringen van individuen zijn verschillende toekomstbeelden naar voren gekomen. Een toekomstbeeld kan echter alleen geschetst worden tegen de achtergrond van het verleden en heden. Daarom zal ik eerst nader ingaan op het in paragraaf 1.3 geschetste mythische verleden, waarin ieder individu en elk gezin een nationaliteit bezat en niet meer dan één nationaliteit, en waarin duidelijk was waartoe individuen en gezinnen behoorden: tot de ene of de andere natiestaat en niet tot allebei.

Dit ahistorische mythische verleden, zoveel is duidelijk geworden, heeft nooit bestaan. Dubbele nationaliteit ontstond vanaf de eerste nationaliteitswetten. De onderzochte staten probeerden niet altijd dubbele nationaliteit tegen te gaan, maar ook wanneer ze dat wel probeerden, slaagden ze er niet altijd in. Alleen Nederland had in haar Wet op het Nederlandschap van 1892 een afstandsverplichting opgenomen. De Duitse *Staatsangehörigkeitsgesetz* van 1913 bevatte geen afstandsverplichting en de Verenigde Staten kende vanaf 1795 slechts een symbolische afstandseed, waarbij niet daadwerkelijk van de andere nationaliteit afstand hoefde te worden gedaan (hoofdstuk 6). Dubbele nationaliteit ontstond geregeld door naturalisatie, wanneer de oude nationaliteit niet werd, of niet kon worden opgegeven. Dubbele nationaliteit ontstond eveneens regelmatig als vrouwen bij huwelijk de nationaliteit van hun echtgenoot verwierven en hun eigen nationaliteit behielden. Tevens ontstond dubbele nationaliteit bij geboorte van kinderen, met name door de combinatie van *ius soli* en *ius sanguinis* en wanneer hun ouders verschillende nationaliteiten hadden. Dat is nu zo en dat was in het verleden niet anders.

Tevens resulteerde het beleid dat dubbele nationaliteit moest tegengaan niet altijd in het bezit van slechts één nationaliteit, maar in staatloosheid. Hoe vaak dit is voorgekomen, is op basis van de beschikbare gegevens niet te zeggen; hiervoor is nader historisch onderzoek nodig. In ieder geval is duidelijk dat staatloosheid meer dan eens voorkwam bij vrouwen, die geacht werden de nationaliteit van hun echtgenoot te delen (Kerber 2007). Dat gold voor bijna een vijfde van de vrouwen met een immigrantenpartner die op basis van de Nederlandse overgangsregeling van 1964 hun Nederlandschap herkregen (par. 2.4). Ook het beleid om zogenaamde 'schijnerkenningen' tegen te gaan en de handhaving van de afstandsver-

plichting in Duitsland en Nederland resulteerden soms in staatloosheid (par. 6.3 en 6.4).

Het mythische verleden waarin een ieder slechts één nationaliteit bezat, zou inmiddels zijn vervangen door een heden en toekomst waarin dubbele nationaliteit in steeds ruimere mate wordt aanvaard. Volgens Faist is dat het gevolg van een *path-dependent process*. Het basisidee van *path-dependent process* is dat het voor staten moeilijk is een eenmaal ingeslagen weg te verlaten. De eerdere beslissing versterkt zichzelf, bepaalt de volgende beslissing of gebeurtenissen en beperkt de keuzemogelijkheden (Faist 2007: 172). Volgens Faist (2007: 173-174) is er geen weg terug voor de gendergelijkheid in het nationaliteitsrecht, als gevolg waarvan de drie landen dubbele nationaliteit bij kinderen van gemengde relaties aanvaarden. Dat zou tevens gelden voor het beginsel van voorkoming van staatloosheid, dat de Duitse en Nederlandse aanvaarding van dubbele nationaliteit bij vluchtelingen verklaart.

Maar we hebben ook gezien dat het beginsel van voorkoming van staatloosheid zich als het ware tegen bezitters van dubbele nationaliteit kan keren: juist omdat ze nog een andere nationaliteit bezitten, kan de nationaliteit van het verblijfsland hun worden ontnomen (hoofdstuk 8). Het beginsel van voorkoming van staatloosheid leidt derhalve niet noodzakelijkerwijs tot ruimere aanvaarding van dubbele nationaliteit. Het is veeleer een van de manieren waarop de staat zijn flexibele soevereiniteit kan inzetten en tegen burgers kan keren.

Er lijkt eveneens geen weg terug naar bestrijding van dubbele nationaliteit voor emigranten in de Verenigde Staten. Na de uitspraak *Afroyim* uit 1967 zijn steeds meer gronden voor verlies van de Amerikaanse nationaliteit geschrapt, met als eindresultaat volledige aanvaarding van dubbele nationaliteit voor emigranten. Deze ontwikkeling is het resultaat van de erkenning van het Amerikaanse *Supreme Court* dat nationaliteit permanent en zeker dient te zijn; nationaliteit als een *'right to have rights'*. Dit beginsel vinden we niet terug bij Duitse en met name Nederlandse rechters, waar nationaliteit vooral als administratiefrechtelijke kwestie lijkt te worden gezien. Hoewel ook in die landen de mogelijkheden voor dubbele nationaliteit voor emigranten zijn uitgebreid, is het niet tot algemene aanvaarding gekomen.

In Duitsland en Nederland is ook het aantal uitzonderingen op de afstandsverplichting bij naturalisatie voor immigranten sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw uitgebreid. De belangrijkste uitzonderingen, voor vluchtelingen en in het geval afstand van de vorige nationaliteit niet mogelijk is, lijken in ieder geval onvermijdelijk, vanwege internationale verplichtingen.⁶ Voor Nederland betekent dit dat dubbele nationaliteit in een derde van de naturalisaties zal blijven ontstaan.⁷

Duitsland en Nederland kennen beide acht, deels vergelijkbare, uitzonderingen op de afstandsverplichting (zie bijlage 4). Het is echter allerminst zeker dat het aantal uitzonderingen verder zal worden uitgebreid, laat staan dat het komt tot algemene aanvaarding van dubbele nationaliteit. Pogingen tot algemene aanvaar-

ding van dubbele nationaliteit voor emigranten en immigranten zijn in Nederland (in 1997) en in Duitsland (in 1999) immers mislukt (par. 6.3 en 6.4). In Nederland is de aanvaarding van dubbele nationaliteit zelfs afgenomen en zijn de uitzonderingen op de afstandsverplichting voor tweedegeneratie-immigranten die op jonge leeftijd naar Nederland zijn gekomen, geschrapt. In Duitsland zal nog moeten blijken of de verwachte problemen met de optieplicht (de verplichte keuze tussen beide nationaliteiten) voor de tweede generatie zullen leiden tot verdere uitbreiding van dubbele nationaliteit. Mogelijk heeft het proces zijn voorlopige eindpunt bereikt in het beleid van ‘verlies tenzij’ voor emigranten en ‘afstand tenzij’ voor immigranten, waarbij zowel Duitsland als Nederland in ongeveer de helft van de naturalisaties dubbele nationaliteit aanvaardden (zie bijlage 3).

De verwachting dat de aanvaarding van dubbele nationaliteit verder zal toenemen, is gegrond op de aanname dat normen van gelijkheid en universaliteit ertoe leiden dat aanvaarding van dubbele nationaliteit voor de ene groep zal leiden tot aanvaarding van dubbele nationaliteit voor andere groepen. Op deze grond zou symmetrie ontstaan in regelingen ten aanzien van emigranten en immigranten (Faist 2007: 174, Joppke 2003). We hebben echter al gezien dat met het gelijkheidsbeginsel in de hand groepen als ongelijke gevallen worden geconstrueerd en uitgesloten van dubbele nationaliteit en dat liberale argumenten van keuzevrijheid en burgerschap de uitsluiting van bepaalde groepen kunnen dienen. Ook in landen waar dubbele nationaliteit algemeen wordt aanvaard, wordt het voor sommige groepen meer geproblematiseerd dan voor andere (Nyers 2010), zoals de Amerikaanse debatten over Mexicaanse Amerikanen laten zien. Het optimisme van sommige auteurs die menen dat de toenemende aanvaarding van dubbele nationaliteit een teken is van de verdergaande liberalisering van het nationaliteitsrecht (Joppke 2010), kan ik dan ook niet delen. De nieuwe Nederlandse plannen van de regering Rutte voor verdergaande beperking van dubbele nationaliteit illustreren zowel het primaat van de nationale politiek boven internationale verdragen, als de manipuleerbaarheid van het begrip gelijkheid (zie epiloog).

Het toekomstbeeld van toenemende aanvaarding van dubbele nationaliteit kan optimisme en hoop oproepen, maar ook pessimisme en angst. Een pessimistisch toekomstbeeld werd bijvoorbeeld geschetst in Duitsland in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, in de debatten over de zelfstandige nationaliteit van de gehuwde vrouw (par. 2.3). Het was het beeld van een toekomst waarin binnen enkele generaties talloze mensen dubbele nationaliteit zouden bezitten en nationaliteit niet langer een criterium zou zijn op grond waarvan kon worden bepaald wie deel uitmaakte van de nationale gemeenschap. Ook recenter werd dit toekomstbeeld geschetst, een toekomst waarin talloze immigranten transnationale banden zouden hebben en niet langer onlosmakelijk onderdeel van de nationale gemeenschap zouden uitmaken. Hier wordt geappelleerd aan de angst voor afnemende sociale cohesie, een conflictrijke multiculturele samenleving en het ontstaan van *Parallel-gesellschaften*.

Ook sommige geïnterviewden schetsten een angstig toekomstbeeld, maar hun angst is een andere. Ze vrezen een toekomst waarin de zekerheid van nationaliteit zal worden ondermijnd en hun Nederlanderschap, of dat van hun kinderen, zou kunnen worden afgenomen, zodat ze het land zouden moeten verlaten. Ze vrezen een toekomst waarin zij en hun kinderen blijvend op hun afkomst zullen worden afgerekend en waarin ze hoe dan ook nooit als volwaardige Nederlandse burgers zullen worden gezien.

Er waren ook optimistische toekomstbeelden. Al in de jaren vijftig zag de Nederlandse regering geen reden tot bezorgdheid over de toename van dubbele nationaliteit. Eventuele juridische gevolgen zouden door internationale verdragen eenvoudig kunnen worden geregeld. Recenter is in de Nederlandse politieke debatten over de registratie van dubbele nationaliteit in het GBA tegen de wil van de ouders (par. 3.3.3) het optimistische beeld geschetst van een toekomst waarin alle immigranten zo geïntegreerd en zo vaak gemengd gehuwd zouden zijn, dat ze onzichtbaar opgaan in de Nederlandse samenleving en integratie niet langer een relevant thema is. Het is een kleurenblinde toekomst waarin iedereen zo divers is, maar ook zo Nederlands, dat etnisch verschil niet langer relevant is. Met etniciteit zal dan ook dubbele nationaliteit uit deze samenleving verdwijnen. Immigranten van latere generaties – waartoe ook de nakomelingen van gemengde relaties werden gerekend – zouden niet meer hechten aan dubbele nationaliteit, maar het Nederlanderschap boven alles verkiezen. Opnieuw één nationaliteit en niet meer dan één nationaliteit: de Nederlandse.

Kritische analyses van vergelijkbare optimistische toekomstbeelden, zoals de postraciale Amerikaanse samenleving als belichaamd door golfer Tiger Woods, wijzen op de naïviteit en schadelijkheid ervan. Woods, die Thais, Afrikaans, Amerikaans, Indiaans en Europees bloed in zich zegt te verenigen, gold als *colour-free emblem of a new America*, waarin racisme was overwonnen en er geen belemmeringen zouden zijn voor leden van de nationale gemeenschap om vooruit te komen. Woods werd getypeerd als een ‘new kind of white person’ en een ‘Universal Child’ (Yu, 2003). Let op het woord ‘wit’ in dit verband. Dergelijke beelden ontkennen de grimmige realiteit van racisme en machtsverschillen en wijten falen louter aan de burger zelf, niet aan maatschappelijke structuren (Cashmore 2008).

De parallellen met de recente Nederlandse debatten zijn duidelijk. De politici die hoop putten uit de ouders die alleen de Nederlandse nationaliteit voor hun kinderen willen, miskenden de ervaringen van diezelfde ouders, die hadden ondervonden dat hun kinderen vanwege die tweede nationaliteit niet als volwaardige Nederlandse burgers werden gezien (par. 3.3.3). Ze ontkenden daarmee de verantwoordelijkheid van de Nederlandse staat voor de betekenissen die aan dubbele nationaliteit worden verleend.

Het beeld van een hoopvolle, kleurloze toekomst zonder dubbele nationaliteit kan dan ook alleen worden gecreëerd door de geschiedenis te ontkennen (Haraway 1995). De geschiedenis van het nationaliteitsrecht, zoals beschreven in dit boek, is een geschiedenis van uitsluiting van mensen die heel graag ‘ten volle’ Nederlander,

Amerikaan of Duitser wilden zijn, maar daarvan werden uitgesloten op grond van hun gender, raciale of etnische afkomst, of die van hun ouders, van een van hun ouders, hun gemengde huwelijk of emigratie. De strijd die ze leverden om te worden ingesloten en de pijn die daarmee gepaard ging, worden daarmee eveneens ontkend.

Een tweede parallel is dat de toekomst alleen hoopvol is, wanneer alle ouders alleen de Nederlandse nationaliteit voor hun kinderen wensen en hun 'andere' afkomst en migratiegeschiedenis van de familie achter zich laten. Hun kinderen kunnen alleen een universeel kind of 'een nieuw soort Nederlander' worden, wanneer eenduidig en zonder voorbehoud de 'vrije' keuze voor alléén het Nederlanderschap wordt gemaakt. Onder het mom van diversiteit wordt zo toch uniformiteit bevestigd; een toekomst waarin we allemaal hetzelfde zijn, allemaal even Nederlands, zonder ruimte voor verscheidenheid (verg. Haraway 1995). De vraag is wat we in het heden doen om een toekomst naderbij te brengen waarin niemand op afkomst wordt afgerekend, en dat kan alleen door te onderkennen dat het verleden hardnekkig in het heden aanwezig is.

Epiloog

In maart 2012 zond de minister van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties een wetsvoorstel ter wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap naar de Tweede Kamer.¹ Volgens dit wetsvoorstel worden de mogelijkheden tot dubbele nationaliteit zowel voor immigranten als emigranten beperkt. De uitzonderingen die thans bestaan op de afstandsverplichting voor immigranten en het verlies van Nederlanderschap voor emigranten worden geschrapt. Tevens zal de afstandsverplichting ook voor alle optanten gaan gelden, met uitzondering van de latente Nederlanders: kinderen van een Nederlandse moeder geboren voor 1985.

De beperking van dubbele nationaliteit zou nodig zijn om helderheid te scheppen over de rechten en plichten die gelden. Maar ook wordt naturalisatie omschreven als een bekroning van integratie. Ook al bestaat er nog een emotionele band met het land van herkomst, of dat van de ouders, er is geen noodzaak deze band juridisch uit te drukken, zo stelt de memorie van toelichting. Er wordt gerefereerd aan het Verdrag van Straatsburg van 1963, waarin de wenselijkheid van het streven van beperking van meervoudige nationaliteit is neergelegd, maar niet aan het Europees Verdrag inzake nationaliteit uit 1997, dat meervoudige nationaliteit aanvaardt.

Het schrappen van de uitzonderingen op het verlies van Nederlanderschap worden heel kort beargumenteerd: het past bij het streven naar beperking van meervoudige nationaliteit. Daarbij, als de uitzonderingen zouden blijven bestaan, zou via een omweg de oorspronkelijke nationaliteit kunnen worden herkreten zonder de Nederlandse te verliezen, zodat alsnog dubbele nationaliteit kan ontstaan. Het schrappen van de uitzonderingen op het verlies van Nederlanderschap is voornamelijk gebaseerd op het gelijkheidsbeginsel: omdat immigranten geen dubbele nationaliteit wordt toegestaan, kan het ook emigranten niet worden toegestaan. Emigranten zijn dus opnieuw een argument ten aanzien van de regeling van dubbele nationaliteit voor immigranten, zonder dat eigen afwegingen over de belangen van emigranten worden gemaakt. Dit stemt overeen met hoe in de afgelopen decennia het debat over dubbele nationaliteit van emigranten is gevoerd, zoals beschreven in hoofdstuk 5.

Ten aanzien van de uitzondering voor gemengde relaties, de huwelijkspartners van Nederlanders, wordt gesteld dat deze niet nodig zou zijn omdat er geen hindernis is naar het herkomstland terug te keren na echtscheiding of het onderhouden van familierelaties. Aan het belang dat gemengde relaties ook bij voortdurende van het huwelijk zouden kunnen hebben, zoals betoogd door Karen Knop en zeker

gezien het steeds restrictiever wordend gezinsherenigingsbeleid, wordt voorbij gegaan.

De Raad van State is in haar advies kritisch over uitbreiding van de afstandsverplichting en de veronderstelde noodzaak ervan. De Raad verwerpt de gedachte dat een positieve betrokkenheid bij de samenleving een enkelvoudige nationaliteit vereist, alsmede de gedachte dat uit meervoudige nationaliteit disloyaliteit zou blijken. Ook vindt de Raad dat het spiegelbeeldige verlies van nationaliteit niet is gemotiveerd. Andere organisaties zoals de Adviescommissie vreemdelingenzaken en de Vereniging Nederlandse gemeenten hebben zich eveneens kritisch getoond.

Op het wetsvoorstel zijn amendementen ingediend door D66 en de PvdA. De amendementen van D66 hebben tot doel de uitzonderingen op de afstandsverplichting zowel bij naturalisatie als bij verlies van Nederlanderschap in stand te houden. Het amendement van de PvdA heeft alleen oog op emigranten en maakt dubbele nationaliteit bij naturalisatie elders in het algemeen mogelijk, tenzij de emigrant die een andere nationaliteit aanvraagt vrijwillig in dienst is getreden van een vijandig leger. Over immigranten rept het PvdA-amendement niet; het aanvaardt dus meervoudige nationaliteit voor emigranten, maar niet voor immigranten. Ook de VVD zou gezegd hebben dat de beperking van meervoudige nationaliteit zou moeten gaan gelden voor immigranten in Nederland, maar dat Nederlanders in het buitenland zich geen zorgen hoeven maken; de bestaande uitzonderingen voor die groep blijven in stand.²

Deze posities van D66 en de VVD wijzen erop dat in de komende debatten over het wetsvoorstel de positie van emigranten mogelijk een aanzienlijke rol zal gaan spelen. Nederlandse emigranten hebben vanuit het buitenland een lobbycampagne opgezet en zijn een petitie gestart waarbij handtekeningen worden verzameld voor dubbele nationaliteit van emigranten. Deze lobby heeft zowel bij politici als in de media relatief veel aandacht gekregen. In de media lijkt zich een kentering af te tekenen: media die zich eerder tegen dubbele nationaliteit uitspraken, zien thans in dubbele nationaliteit geen probleem.³ De aandacht gaat vooral uit naar de emigranten of expats; vergelijkbare aandacht voor de gevolgen voor immigranten ontbreekt tot nu toe.⁴

We zullen moeten afwachten wat het resultaat zal zijn van de debatten. Te verwachten valt dat zowel argumenten over integratie van immigranten als het gelijkheidsbeginsel in de vergelijking van immigranten en emigranten, net als in voorgaande decennia centraal zullen staan. Zal de uitkomst van het debat zijn dat emigranten gelijkjer zijn dan immigranten en hen meer mogelijkheden tot dubbele nationaliteit wordt geboden, zoals het amendement van de PvdA impliceert? Of zullen emigranten gezien worden als gelijken van immigranten en hen daarom dubbele nationaliteit worden onthouden? Of, als dubbele nationaliteit voor emigranten wordt aanvaard, zullen immigranten dan de gelijken zijn van emigranten en ook hun dubbele nationaliteit worden toegestaan? Dat emigranten en immigranten, net als in 2002 in Zweden, als personen met een meervoudige identiteit

zullen worden gezien die daarom dubbele nationaliteit kan worden toegestaan, lijkt gezien de eerdere debatten welhaast ondenkbaar.

Wanneer het wetsvoorstel in haar huidige vorm wet wordt, zal Nederland verder afwijken van de toenemende aanvaarding van dubbele nationaliteit waar de academische literatuur vanuit gaat en zal het daadwerkelijk het meest restrictieve van de in dit boek beschreven landen worden. Het zal, naast Duitsland en Oostenrijk, een van de drie uit de vijftien 'oude' EU-lidstaten zijn die een afstandsverplichting kent.⁵ Zoals *The Economist* schreef, de *Golden Age* van dubbele nationaliteit lijkt aanstaande, maar is nog niet gearriveerd.⁶

Tot slot: de groei van het aantal Nederlanders met dubbele nationaliteit zal slechts beperkt afnemen wanneer het voorstel wet wordt. Zoals we hebben gezien (grafiek 3.1) ontstaat dubbele nationaliteit in de meeste gevallen door geboorte. Deze groei van dubbele nationaliteit kan niet worden tegengegaan, omdat bij geboorte ontstane dubbele nationaliteit niet op latere leeftijd mag worden afgenomen, op grond van het Europees Verdrag inzake nationaliteit (art. 14 lid 1 sub a EVN). Ook zal meervoudige nationaliteit blijven worden aanvaard indien de vorige nationaliteit niet kan worden afgestaan, en in geval van vluchtelingenschap; dit betreft bijna 30% van de naturalisaties. Beide uitzonderingen zijn eveneens onvermijdelijk in verband met internationale verplichtingen. In deze zin is de groei van dubbele nationaliteit inderdaad onstuitbaar.

Bijlagen

Bijlage 1 Overzicht respondenten

- Interview 1 kind uit gemengd huwelijk, vrouw, Nederlandse moeder en Algerijnse vader, Nederlandse en Algerijnse nationaliteit
- Interview 2 tweede generatie immigrant, man, Nederlandse en Turkse nationaliteit
- Interview 3 tweede generatie immigrant, man, Nederlandse en Turkse nationaliteit, Koerd
- Interview 4 tweede generatie immigrant, man, Nederlandse en Turkse nationaliteit, Koerd
- Interview 5 tweede generatie immigrant, vrouw, Nederlandse en Turkse nationaliteit, Koerd
- Interview 6 eerste generatie immigrant, man, Nederlandse nationaliteit, Australische automatisch verloren, Nederlandse partner
- Interview 7 kind uit gemengd huwelijk, vrouw, Nederlandse vader en Chileense moeder, Nederlandse nationaliteit, wil Costa Ricaanse aanvragen; Nederlandse echtgenoot
- Interview 8 echtpaar, Nederlandse vrouw met Egyptische echtgenoot, man en kinderen dubbele nationaliteit, vrouw Nederlandse nationaliteit
- Interview 9 eerste generatie immigrant, man, gescheiden van Nederlandse echtgenote, Nederlandse en Britse nationaliteit, Schot; een kind met Nederlandse nationaliteit
- Interview 10 kind uit gemengd huwelijk, man, Nederlandse moeder en Turkse vader, Nederlandse en Turkse nationaliteit
- Interview 11 Nederlandse vrouw, gescheiden van man uit voormalig Joegoslavië; een kind; hertrouwd met Nederlandse man, twee kinderen; kind uit eerste huwelijk Nederlandse nationaliteit
- Interview 12 kind uit gemengd huwelijk, man, Nederlandse moeder en Britse vader, Nederlandse en Britse nationaliteit
- Interview 13 kind uit gemengd huwelijk, vrouw, Nederlandse en Duitse nationaliteit; Nederlandse partner, een kind
- Interview 14 Nederlandse vrouw met Nederlands-Marokkaanse echtgenoot (kind uit gemengd huwelijk); man heeft beide nationaliteiten, twee kinderen met Nederlandse nationaliteit, onduidelijkheid over Marokkaanse nationaliteit

- Interview 15 Nederlandse vrouw met Ghanese echtgenoot, twee kinderen; partner Ghanese nationaliteit, Nederlandse nationaliteit aangevraagd, kinderen Nederlandse nationaliteit
- Interview 16 tweede generatie immigrant, vrouw, Servische en Nederlandse nationaliteit, Nederlandse echtgenoot
- Interview 17 kind uit gemengd huwelijk, vrouw, Nederlandse vader en Braziliaanse moeder, Nederlandse en Braziliaanse nationaliteit, Braziliaanse echtgenoot, twee kinderen, vrouw en kinderen dubbele nationaliteit, man Braziliaanse nationaliteit
- Interview 18 eerste generatie immigrant, man, Nederlandse en Israëlische nationaliteit, gescheiden van Nederlandse vrouw, twee kinderen met dubbele nationaliteit
- Interview 19 eerste generatie immigrant, vrouw, Nederlandse nationaliteit, Servische opgegeven; Nederlandse partner
- Interview 20 Nederlandse emigrant, man, Nederlandse echtgenote, beide Nederlandse nationaliteit, kind Nederlandse en Amerikaanse nationaliteit
- Interview 21 eerste generatie immigrant, vrouw, Iraanse nationaliteit, bezig met aanvraag Nederlandse nationaliteit, Nederlandse echtgenoot
- Interview 22 eerste generatie immigrant, vrouw, Nederlandse en Oekraïense nationaliteit
- Interview 23 tweede generatie immigrant, man, Marokkaanse en Nederlandse nationaliteit
- Interview 24 Nederlandse emigrant, man, echtgenote uit voormalig Joegoslavië, kind met dubbele nationaliteit, man wil nationaliteit echtgenote aanvragen
- Interview 25 eerste generatie immigrant, man, Nederlandse en Palestijnse nationaliteit, huwelijk met tweede generatie immigrant van andere nationaliteit, gescheiden van Slowaakse vrouw, twee kinderen met ex-vrouw met Nederlandse en Slowaakse nationaliteit
- Interview 26 Nederlandse emigrant, vrouw, Iraanse echtgenoot; man Iraanse en Belgische nationaliteit, kinderen Iraanse en Nederlandse nationaliteit, vrouw Nederlandse nationaliteit
- Interview 27 kind uit gemengd huwelijk, man, Nederlandse moeder en Amerikaanse vader, Nederlandse nationaliteit
- Interview 28 echtpaar, eerste generatie immigranten, Nederlandse en Iraanse nationaliteit
- Interview 29 echtpaar, eerste generatie immigranten, Nederlandse en Argentijnse nationaliteit
- Interview 30 tweede generatie immigrant, vrouw, Nederlandse en Servische nationaliteit
- Interview 31 tweede generatie immigrant, man, Nederlandse nationaliteit, Roemeense opgegeven of verloren, Duits-Hongaarse afkomst

- Interview 32 tweede generatie immigrant, man, Nederlandse nationaliteit, Belgische opgegeven
- Interview 33 eerste generatie immigrant, man, Nederlandse echtgenote, Nederlandse nationaliteit, Iraakse nationaliteit verloren, twee kinderen met Nederlandse nationaliteit; Koerd
- Interview 34 tweede generatie immigrant, man, echtgenote eerste generatie immigrant, drie kinderen, alle gezinsleden Nederlandse en Marokkaanse nationaliteit
- Interview 35 Nederlandse emigrant, vrouw, Turkse echtgenoot, twee kinderen; vrouw Nederlandse en Turkse nationaliteit; man en kinderen alleen Turkse nationaliteit

Bijlage 2 Uitzonderingen op de afstandseis in Duitsland en Nederland

Uitzondering	Duitsland	Nederland
Juridisch of praktisch onmogelijk	X	X
Vluchtelingen	X	X
Hoge leges voor afstand	X	X
Militaire dienstplicht	X	X
Financiële nadelen	X	X
Ouderen	X	–
Individuele uitzonderingen	X	X
Tweede generatie	–	X (tot 2010)
Partners van nationale onderdanen	–	X
eu-onderdanen	X	–
Lidstaten 2e protocol	–	X
Totaal uitzonderingen	8	9 (8 na 2010)

Bijlage 3 Percentage uitzonderingen op afstandsverplichting Duitsland en Nederland (2003-2010)

	Duitsland	Nederland
2003	40,7	68
2004	43,5	67
2005	47,2	64
2006	51,0	63
2007	52,4	65
2008	52,9	66
2009	53,7	63
2010	53,1	65

Bron: Statistisches Bundesamt. Indiac-trendrapportage naturalisatie

Bijlage 4 Lijst van landen waarvan onderdanen geen afstand hoeven te doen omdat dit juridisch of in de praktijk onmogelijk is, in Duitsland en Nederland

Land	Geen afstand vereist door Duitsland en Nederland	Geen afstand vereist door Duitsland	Geen afstand vereist door Nederland
Afghanistan		X	
Algerije	X		
Argentinië			X
Bangladesh			X
Colombia			X
Costa Rica			X
Cuba		X	
Dominicaanse Republiek			X
Equador			X
Eritrea	X		
Griekenland			X
Iran	X		
Libië			X
Jemen			X
Libanon		X	
Mexico			X
Marokko	X		
Rwanda			X
Syrië	X		
Tunesië	X		
Uruguay			X
Totaal aantal landen	6	3	12

Bron: TBN 2007/12, Vorläufige Anwendungshinweise des Bundesministeriums des Innern, 19 oktober 2007. Toelichting bij art 12.1.2.2 StAG

Bijlage 5 Model Nederlandse verklaring van afstand bij naturalisatie

Bijlage 1

Model 2.4

Bereidheidsverklaring tot afstand huidige nationaliteit bij het verzoek tot verkrijging van het Nederlanderschap door naturalisatie

In de Rijkswet op het Nederlanderschap (RWN) staat dat bij naturalisatie tot Nederlander een dubbele nationaliteit moet worden voorkomen. Willt u Nederlander worden? Dan moet u dus afstand doen van uw huidige nationaliteit. Met dit formulier geeft u aan dat u daartoe bereid bent. Er zijn uitzonderingen, dan mag u van Nederland uw eigen nationaliteit houden. Valt u onder een uitzonderingscategorie? Kruis die dan aan op dit formulier. Valt u niet onder een uitzonderingscategorie en doet u niet alles om uw oude nationaliteit te verliezen, dan kan uw Nederlanderschap worden ingetrokken; dan bent u geen Nederlander meer.

1. Schrijf op wie u bent.

achternaam: _____

voornamen: _____

geboortedatum: _____

2. Schrijf op welke nationaliteit u heeft.

Ik heb de volgende nationaliteit: _____

Heeft u meer dan één nationaliteit? Vul dan voor elke nationaliteit een aparte verklaring in.

3. Kruis aan als u op de hoogte bent van de volgende belangrijke informatie.

- Ik weet hoe ik afstand kan doen van mijn nationaliteit.
 Ik weet dat ik moet betalen om afstand te doen van mijn nationaliteit; ik weet ook hoeveel.

Weet u dit niet? Dan adviseren wij u dringend om deze verklaring niet te ondertekenen. Win eerst meer informatie in bij uw ambassade of consulaat.

4. Kruis aan dat u bereid bent afstand te doen van uw huidige nationaliteit óf dat u vindt dat u geen afstand hoeft te doen i.v.m. een uitzondering.

- Ja, ik ben bereid om afstand te doen van mijn huidige nationaliteit om Nederlander te worden.** Ik doe afstand van mijn huidige nationaliteit nadat ik de bekendmaking van mijn naturalisatie heb gekregen. In die bekendmaking staat dat ik Nederlander ben geworden. Het bewijs van afstand stuur ik op naar de IND.
 Nee, ik hoef geen afstand te doen van mijn huidige nationaliteit. Ik kan namelijk een beroep doen op een uitzondering zoals genoemd in de Handleiding bij RWN 2003. Ik bewijs met documenten dat ik terecht een beroep doe op die uitzondering.

Kruis aan op welke uitzondering(en) u een beroep doet. Vraag uw gemeente om een toelichting indien u het niet begrijpt.

- Ik moet te veel geld betalen om afstand te doen van mijn huidige nationaliteit.
 Ik lijd ernstige financiële schade als gevolg van afstand doen van mijn huidige nationaliteit (bijvoorbeeld door mogelijk verlies van erfpacht).
 Ik moet militaire dienstplicht vervullen of afkopen voordat ik afstand kan doen van mijn huidige nationaliteit.
 Ik kan geen contact opnemen met de autoriteiten van het land van mijn huidige nationaliteit. Door de huidige situatie aldaar mag dat niet van mij worden verlangd.
 Ik heb bijzondere objectieve waardeerbare redenen om geen afstand te doen van mijn huidige nationaliteit.
 Ik kom uit Egypte / Saudi-Arabië / Libanon / IJsland en van de autoriteiten van dat land heb ik geen toestemming gekregen om afstand doen van mijn huidige nationaliteit.

Ik doe volgens mij terecht een beroep op deze uitzondering en dat bewijs ik door de volgende documenten bij te voegen.

_____
 Let op: Indien nodig moeten de bewijsstukken zijn gelegaliseerd en vertaald. Vraag de gemeente of de IND om informatie.

5. Ondertekening

Plaats, datum _____

Handtekening _____

Noten

Hoofdstuk 1

- 1 Vergelijkbare cijfers zijn in de Verenigde Staten en Duitsland niet beschikbaar. In de Verenigde Staten zijn in het geheel geen cijfers bekend over het aantal Amerikanen dat nog een of meerdere andere nationaliteiten naast de Amerikaanse nationaliteit bezit. In Duitsland worden cijfers gepubliceerd over het jaarlijks aantal Duitse kinderen geboren met dubbele nationaliteit en het aantal naturalisandi dat de oorspronkelijke nationaliteit behoudt. Samen opgeteld leidt dit tot een jaarlijkse toename van ongeveer 80.000 personen in Duitsland per jaar. Hoeveel personen in Duitsland in totaal een dubbele nationaliteit bezitten, is niet bekend.
- 2 De Convention on the reduction of Cases of Multiple Nationality and Military Obligations in Cases of Multiple Nationality van de Raad van Europa uit 1963 had tot doel dubbele nationaliteit tegen te gaan. Hoofdstuk II van dit verdrag gaat ervan uit dat meervoudige nationaliteit toch kan ontstaan en beschermt individuen (mannen) tegen het ontstaan van dubbele dienstplicht in die situatie. Het staat ze toe te kiezen in welk land ze hun dienstplicht willen vervullen. Het verdrag werd in 1969 door Duitsland geratificeerd en in 1985 door Nederland. Duitsland heeft het verdrag op 21 december 2001 opgezegd. Artikel 21 European Convention on Nationality uit 1997 geeft dezelfde keuzemogelijkheid.
- 3 In dertien landen bestaat deze plicht voor vrouwen wel. In de meeste landen is echter sprake van een recht op deelname in het leger, niet een plicht.
- 4 Zie ook Kochenov (2011) die aanvaarding van dubbele nationaliteit binnen EU-verband bepleit.
- 5 Dit ondanks de zeer diverse praktijken van de verschillende Europese staten (Bauböck et al. 2006 en www.eudo-citizenship.eu).
- 6 In zijn inleiding schrijft Brubaker (1992: 1) tegen het onjuiste beeld over Duitsland te willen schrijven, maar zijn boek lijkt het beeld eerder te hebben versterkt.
- 7 Overigens wordt Duitsland sinds de invoering van *ius soli*-verwerving voor de tweede generatie in 2000 ook wel als lichtend voorbeeld gezien, zie Ngai (2007: 2530) in reactie op het pleidooi in de Verenigde Staten om de *ius soli*-verwerving te beperken. Zie par. 8.2 voor een analyse van deze debatten.
- 8 Voor de Verenigde Staten is het onderzoek verricht aan de hand van de Lexis Nexis-website, geraadpleegd via de bibliotheek van Washington University in St. Louis en via de website van het Congres, <http://thomas.loc.gov/>. Voor de periode vóór 1974 is tevens gebruikgemaakt van de papieren bronnen in de bibliotheek van Washington University. Het Duitse onderzoek is verricht via de website van de Bundestag, www.bundestag.de, voor de periode vóór 1974 via de papieren bronnen in de juridische bibliotheek van de Universiteit van Münster. Het Nederlandse onderzoek is verricht via de website van overheid.nl. Voor de periode vóór 1994 is tevens gebruikgemaakt van materiaal voor zijn proefschrift dat Eric Heijs mij genevens ter beschikking heeft gesteld en van www.statengeneraaldigitaal.nl.
- 9 In de Verenigde Staten heeft het Supreme Court bepaald dat er, behoudens uitzonderlijke omstandigheden, een recht op verstrekking van een paspoort bestaat in *Kent v Dulles* 357

US 116 (1958). De Duitse *Passgesetz* spreekt alleen van een plicht een paspoort te hebben, niet van een recht. Artikel 1 *Paßgesetz* vom 19. April 1986 (*BGBL.* 1 s. 537), zuletzt geändert durch Artikel 11 des Gesetzes vom 26. Februar 2008 (*BGBL.* 1 s. 215). In Nederland is het recht op een paspoort voor het eerst neergelegd in artikel 9 Paspoortwet van 1992. Het bezit van een Nederlands paspoort geeft geen aanspraak op de Nederlandse nationaliteit. Het paspoort vormt een indicatie van de nationaliteit die iemand bezit, maar vormt daarvoor geen bewijs: Hoge Raad 16 september 1994, *Nederlandse Jurisprudentie* 1995, 563; *Rechtspraak Vreemdelingenrecht* 1994, 47. In Duitsland is dat anders. Art 3 lid 2 *StAG* bepaalt dat wie gedurende twaalf jaar als Duitser behandeld is, door middel van paspoortuitreiking de Duitse nationaliteit met terugwerkende kracht verwerft.

Hoofdstuk 2

- 1 Naturalization Act section 2: 'Any woman who is now or may hereafter be married to a citizen of the United States, and who might herself be lawfully naturalized, shall be deemed a citizen.'
- 2 Bij Indiaanse vrouwen gold vanaf 1888 de voorwaarde dat zij de stam hadden verlaten en in de witte samenleving leefden, net als vanaf 1887 voor *Native American* mannen (Gardner 2005: 16).
- 3 Act 2 March 1907, Section 3: 'That any American woman who marries a foreigner shall take the nationality of her husband. At the termination of the marital relation, she may resume her American citizenship, if abroad, by registering as an American citizen within one year with a consul of the United States, or by returning to reside in the United States, or, if residing in the United States at the termination of the marital relation, by continuing to reside therein.'
- 4 *MacKenzie v Hare* 239 U.S., 299 (1915).
- 5 Cable Act of 1922, ch 411, 42 Stat 1021.
- 6 Meer dan 50% niet-wit of niet-zwart bloed betekende dat men was uitgesloten van naturalisatie. Deze regeling was soepeler dan de anti-rassenvermengingswetgeving die uitging van 1/8 niet-wit bloed en de *one drop rule* die gold bij schoolsegregatie (Gardner 2005: 142). Over raciale criteria in het nationaliteitsrecht, Lopez 1996.
- 7 Den Haag 12 april 1930, van kracht 1 juli 1937, *League of Nations Treaties Series*, vol. 179, p. 89. Duitsland heeft het verdrag nooit geratificeerd, Nederland ratificeerde het verdrag in 1937, *Staatsblad* 1937, 17, *Tractatenblad* 1967, 73.
- 8 Artikelen 8 tot en met 11 gaan over de nationaliteit van de gehuwde vrouw. Artikelen 8 en 9 hebben tot doel staatloosheid te voorkomen.
- 9 Convention on the Nationality of Women, 26 december 1933, Montevideo, afgekondigd door de president van de Verenigde Staten, 11 oktober 1934, 49 Stat 2957. *Treaties Series* 875.
- 10 Act of March 3, 1931, 46 Stat 1511.
- 11 Act of 24 May 1934, 48 Stat 707, section 4, b.
- 12 Act of June 25, 1936, 49 Stat 1917.
- 13 Act of July 2, 1940, 54 Stat 715.
- 14 *Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service*, 2000, tabel 47, p. 6. Voor latere jaren zijn deze cijfers niet gepubliceerd.
- 15 HR 875, 107th Congress, 1st Session.
- 16 Congressional Record, Extension of Remarks 288, 6 maart 2001. Voor deze datum van 24 december 1952 lijkt te zijn gekozen omdat er – ten onrechte – van werd uitgegaan dat vrouwen vanaf die datum hernaturalisatie konden vragen (Volpp 2005: 447, nt. 197).

- 17 INA § 319 (a). *Trends in Naturalization by provision of Law, 1975-2005*. Office of Immigration Statistics Homeland Security, Factsheet maart 2007.
- 18 De tekst luidt: 'Männer und Frauen sind gleichberechtigt.' In de grondwet van Weimar luidde het artikel: 'Männer und Frauen haben grundsätzlich dieselben staatsbürgerlichen Rechte und Pflichten.' Deze laatste tekst maakte uitzonderingen mogelijk en beperkte zich tot publieke rechten.
- 19 Bundesrat Drucksache 190/2, 30 april 1953.
- 20 Bundesverfassungsgericht 18 december 1953, nr. 15, *Das Standesamt* 1954, p. 54.
- 21 Steno 19 februari 1964, anlage 15, p. 5294. Hecker 1990: 148.
- 22 Bundesrat Drucksache 190/53.
- 23 26 mei 1953, 5/-09-V-51774 53.
- 24 Bundesrat Drucksache 337/55.
- 25 Convention on the Nationality of Married Women, New York, 20 februari 1957, *United Nations Treaties Series*, vol. 309, p. 65. Van kracht sinds 11 augustus 1958. Duitsland ratificeerde het Verdrag overigens pas in februari 1974.
- 26 *European Treaties Series* No. 43, inwerkingtreding 28 maart 1968.
- 27 Duitsland heeft het Verdrag van 1963 op 21 december 2001 opgezegd.
- 28 Artikel 1 bepaalde dat huwelijk geen automatische gevolgen voor nationaliteit mocht hebben.
- 29 Bundestag Drucksache 2/5372, Schriftlicher Bericht des Ausschusses.
- 30 De wet trad in werking op 24 augustus 1957. *BGBI.* 1 p. 1251.
- 31 Bundestag Drucksache 5/2900, Frage 26, Anlagen.
- 32 Bundestag Drucksache 5/2676, 13 maart 1968, Anlage. Ook het *Bundesverfassungsgericht* heeft twee uitspraken in dezen gedaan (Hecker 1990: 148).
- 33 In 1938 hadden de nazi's mogelijk gemaakt dat een huwelijk nietig werd verklaard wanneer het enige doel ervan was voor de buitenlandse vrouw de Duitse nationaliteit te verkrijgen. In 1946 werd deze wet door de geallieerden ongeldig verklaard (Eisfeld 2005: 156).
- 34 Plenarprotokoll, 19 juni 1969, p. 13454.
- 35 Bundestag Drucksache 5/3971, Schriftlicher Bericht 6. Ausschuss, 12 maart 1969.
- 36 Plenarprotokoll, 19 juni 1969, p. 13456-13457. Gesetz zur Änderung des Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetzes van 8 september 1969, *BGBI.* I, p. 1581.
- 37 Bundestag Drucksache 6/1253, 9 oktober 1970, Fragen B 4-5 Anlagen.
- 38 *Frankfurter Rundschau* 25 juli 1975, Bei Fortzug erlöschte Rechte, IAF-archief 1975.
- 39 *Frankfurter Rundschau* 20 maart 1976, Im schlimmsten Fall droht Ausweisung, IAF-archief.
- 40 IAF Presseinformation 9 mei 1978, IAF-archief, map B 1 a IAF-geschiede 1980.
- 41 De nationaliteitswet van 1913 wordt afgekort als RUSTAG 1913. De gewijzigde wet van 1999 wordt afgekort als STAG.
- 42 Bundestag Drucksache 14.533, Begründung, p. 12. Faist (2007:185) stelt ten onrechte dat de bepaling alleen voor vrouwen in islamitische landen geldt.
- 43 Deutscher Bundestag 1999: 366-368.
- 44 Deutscher Bundestag 1999: 92-94, 98.
- 45 Statistisches Bundesamt, Fachserie 1, Reihe 2.1 Einbürgerungen 2010, p. 70; 4.732 vrouwen (65% van het totaal aantal naturalisaties op grond van art. 9 StAG) en 2.500 mannen met een Duitse huwelijkspartner.
- 46 Oberverwaltungsgericht Noordrijn-Westfalen 18 juni 2003, 19 A 4066/01, *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht* 2004, nr. 7, p. 544.
- 47 Einbürgerung für Personen aus dem Ausland gem. Art. 13 Staatsangehörigkeitsgesetz-StAG. Er wordt een lijst van elf documenten genoemd die moeten worden overgelegd. Duitse vrou-

- wen die door huwelijk hun nationaliteit zijn verloren, worden in de folder niet specifiek genoemd. De kosten bedragen 255 euro per persoon, *www.bundesverwaltungsamt.de*, laatst bezocht 10 september 2007.
- 48 Statistisches Bundesamt, Fachserie 1, Reihe 2.1, Einbürgerungen, 2010, p. 71.
- 49 Art. 6 Burgerlijk Wetboek 1838: 'Eene vreemde vrouw met eenen Nederlander getrouwd zijnde, volgt den staat van haren man.' Art. 11 Burgerlijk Wetboek 1838: 'Eene Nederlandse vrouw, met eenen vreemdeling in het huwelijk tredende, volgt den staat van haren man. Na de ontbinding des huwelijks bekomt zij de hoedanigheid van Nederlandse vrouw terug, mits zij haar vast verblijf binnen het Koninkrijk hebbe, of daarin vestige; en zij, in het laatste geval, uitdrukkelijk kennis van haar voornemen geve aan het gemeentebestuur der plaats alwaar zij zich, na hare terugkomst, heeft gevestigd.' Wet van 28 juli 1850, *Staatsblad* 1850, nr. 44.
- 50 Wet van 1936, *Staatsblad* 209.
- 51 Hof's Gravenhage 18 maart 1954, *Nederlandse Jurisprudentie* 1954, 575. Tweede Kamer 1935-1936, Bijlagen 66-1.
- 52 Tot 1985 geschiedde naturalisatie bij formele wet, die door de Tweede en Eerste Kamer moest worden aangenomen (Heijs 1995: 172 e.v).
- 53 Wet van 26 oktober 1946, Bijlage 235. Eindrapport van de Commissie van Rapporteurs, Memorie van Antwoord, 21 oktober 1946.
- 54 Uitgebreider over Maria Toet: De Hart 1999 en De Hart 2006.
- 55 Tweede Kamer 1955-1956, B4100, hfdst. IV 9, p. 7-13.
- 56 Anders dus dan de Duitse autoriteiten, die wel uitgingen van verlies van de Duitse nationaliteit door de vrouw bij huwelijk in 1952, zie het hiervoor besproken rechterlijk oordeel uit 2003, par. 2.3.
- 57 Circulaire van de minister van Justitie van 18 februari 1954, Nationaliteit van personen afkomstig uit landen liggende binnen de Russische invloedssfeer, uit China en uit Zuid-Slavië, van de met hen gehuwde vrouwen en van hun kinderen. Na de wijziging van de Britse Nationaliteitswet in 1949, waarbij de zelfstandige nationaliteit van de gehuwde vrouw werd erkend, schreef Dubbink (1949) dat de harmonie tussen Nederland en Engeland 'bitter is verscheurd'. Er zouden talrijke apatriden en bipatriden ontstaan, zo vreesde hij.
- 58 Hof's-Gravenhage 9 december 1949, *Nederlandse Jurisprudentie* 1950, 352.
- 59 Eerste Kamer 1958-1959, Aanhangsel nr. 5, p. 11, Kamervragen De Vos van Steenwijk (VVD), 20 januari 1959.
- 60 Tweede Kamer 1958-1959, Aanhangsel nr. 15, p. 25, Kamervragen 5 mei 1959 Ten Broecke Hoekstra (VVD). De opmerking van onhoudbaarheid is te vinden op conceptantwoorden op de Kamervragen in het Beleidsarchief IND 1965-1985, Archiefblok nr. 5027, dossiernrs. 292-293.
- 61 Rijkswet van 16 juli 1958, houdende wijziging van de wet op het Nederlandschap en het ingezetenschap, (*Stb.* 1892, 268) voor wat betreft vrouwen, die gehuwd zijn geweest en minderjarige kinderen, *Staatsblad* 1958, 342.
- 62 Tweede Kamer 1956-1957, 4426 (R 44), nr. 3, Memorie van Toelichting.
- 63 Tweede Kamer 1956-1957, 4426, nr. 5, Voorlopig Verslag.
- 64 De vrouw kon ook voor haar minderjarige kinderen de Nederlandse nationaliteit aanvragen, indien de vader was overleden, par. 3.3.3.
- 65 Tweede Kamer 1956-1957, 4426, Nr. 6, Memorie van Antwoord. Zie ook hoofdinspecteur van gemeentepolitie te Arnhem die vreemdelingendiensten opriep betrokkenen op de regeling te wijzen, *Algemeen Politieblad*, 11 oktober 1958, nr. 21, p. 387-388.

- 66 De Nationale Vrouwenraad noemde het nationaliteitsrecht in een Engelstalige publicatie over de positie van de vrouw in Nederland (Blöten-Baars en Schrijver 1955: 12). In het blad *Vrouwenbelangen* schreef Tweede Kamerlid Schilthuis (PvdA) een kort stukje over de overgangsregeling van 1964 (Schilthuis 1965). Joke Smit (Kool-Smit 1967) noemde in haar artikel 'Het onbehegen van de Vrouw' de discriminatie van vrouwen in het nationaliteitsrecht als een van de voorbeelden van hoe mannen en vrouwen economisch verschillend worden gewaardeerd.
- 67 Feministische juristen besteedden verder pas weer aandacht aan het onderwerp in de periode na 1985, toen aan de ongelijkheid in het nationaliteitsrecht een einde kwam (Bolten 1984). Zie verder De Groot 1999, 1994, Jessurun d'Oliveira 1998, De Hart 1999.
- 68 *Convention on the nationality of married women. Historical background and commentary*, New York, United Nations, Department of Economic and Social Affairs (1962), p. 26, 38.
- 69 Wet van 14 november 1963, *Staatsblad* 1963, 467.
- 70 Brinkman (1965). *Het Vaderland* 26 mei 1965, Nederlanderschap door 5872 vrouwen herwonnen, door 13 vrouwen verworpen.
- 71 Deze tabel is uit genoemde bron overgenomen. Bij controle blijken er kleine verschillen in de totalen te bestaan: totaal in het Koninkrijk 4414, in het buitenland 1453, totaal: 5868. Omdat de oorzaak van deze verschillen niet meer is te achterhalen, laat ik de genoemde aantallen zo staan.
- 72 Handelingen Tweede Kamer 1963-1964, 6956, p. 194-195.
- 73 Tweede Kamer 1974-1975, 12 837, nr. 6, 30 juni 1975.
- 74 Bijvoorbeeld Hof Amsterdam 27 december 1984, *Rechtspraak Vreemdelingenrecht* 1984, 23.
- 75 In de periode 1977-1984 werden 23.024 huwelijken gesloten tussen Nederlandse mannen en immigrantenvrouwen. Cijfers: CBS.
- 76 Afdeling rechtspraak Raad van State 1 september 1983, no. A.2.1575 (1982) Rekers; Hoge Raad 12 oktober 1984, *Nederlandse Jurisprudentie* 1984, *Rechtspraak Vreemdelingenrecht* 1984, 116. *Family K van W v the Netherlands*, Europees Hof voor de rechten van de mens, M appl. no. 11278/94, 1 januari 1985 (niet-ontvankelijkheidsverklaring).
- 77 Art. 26 IVBPR luidt: 'All persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to the equal protection of the law. In this respect, the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all persons equal and effective protection against discrimination on any ground such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.'
- 78 Hoge Raad 12 oktober 1984, *Nederlandse Jurisprudentie* 1984, *Rechtspraak Vreemdelingenrecht* 1984, 116, Conclusie AG Mok, punt 9.b. bezwaar 6.
- 79 Art. 8 lid 2 RWN 1985. Bij samenwonen geldt drie jaar huwelijk en drie jaar verblijf in Nederland (art. 8 lid 4 RWN 1985). Sinds 2003 is partnerschapsregistratie gelijkgesteld aan huwelijk (art. 8 lid 2 jo art. 1 lid 2 RWN 2000).
- 80 Tweede Kamer 1982-1983, 16 947, nr. 8, Nota van wijziging, 9 augustus 1983.
- 81 Tweede Kamer 1983-1984, 16 947, nr. 11, Nota naar aanleiding van het eindverslag, p. 3.
- 82 Tweede Kamer 1974-1975, 12 837, nr. 3, Memorie van Toelichting, p. 11, nr. 6, Memorie van Antwoord, p. 19.
- 83 Parliamentary Assembly, Recommendation 1081, 1988 on problems of nationality in mixed marriages.
- 84 *Tractatenblad* 1996, 201. Alleen Nederland, Frankrijk en Italië ratificeerden het Tweede Protocol. Frankrijk heeft in 2009 opgezegd.
- 85 Art. 9 lid 3 sub d RWN 2000.
- 86 Tweede Kamer 2004-2005, 30 166, nr. 3, p. 2.

- 87 Tweede Kamer 1997-1998, 25 891, nr. 3, Memorie van Toelichting, p. 3.
- 88 Zo een 93-jarige vrouw die door huwelijk met een Duitser de Nederlandse nationaliteit was verloren en deze nooit had herkregeen, tot 2007. *de Volkskrant* 3 januari 2007, 90 jaar woonachtig in Nederland en dan inburgeren.
- 89 Tweede Kamer 2004-1005, 30 166, Wijziging van de Rijkswet op het Nederlandschap tot beperking van meervoudige nationaliteit en tot invoering van het verlies van Nederlandschap wegens het toebrengen van ernstige schade aan de essentiële belangen van het Koninkrijk of van een of meer van zijn landen, nr. 2, art. 1. Memorie van Toelichting, nr. 3, p. 6.
- 90 Tweede Kamer 2006-2007, 30 166, nr. 17, 14 februari 2007.
- 91 Tweede Kamer 2007-2008, 30 166, nr. 25, brief minister van Justitie.
- 92 Trendrapportage Naturalisatie, *Ontwikkelingen in de periode 2006-2010*, Den Haag: Indiac, november 2011, grafiek 12, p. 55.
- 93 Zie De Hart 2003, hoofdstuk 7, voor een analyse van de praktijk van schijnhuwelijkencontrole in het vreemdelingenrecht en de rol die de 'geïnformeerde keuze' daarin speelt.
- 94 US House, 1912, 20, geciteerd in Nicolosi 2001: 14.
- 95 In 1967 verklaarde het *Supreme Court* in *Loving v Virginia*, 388 US 1, een verbod op interraciale huwelijken onconstitutioneel.

Hoofdstuk 3

- 1 Section 1993 Revised Statute of 1874: '[a]ll children heretofore born or thereafter born out of the limits and jurisdiction of the United States, whose fathers were or may be at the time of their birth citizens thereof, are declared to be citizens of the United States; but the rights of citizenship shall not descend to children whose fathers never resided in the United States.'
- 2 Convention on the Nationality of Women, 26 december 1933, Montevideo, afgekondigd door de Amerikaanse president op 11 oktober 1934, 49 Stat 2957, *Treaties Series* 875. De wet werd op 24 mei 1934 van kracht. 48 Stat 797, Act of 24 May 1934.
- 3 *Vellanuelo-Jurado v INS* 482 F 2d 886 (5th Circuit 1973). Zie voor een eerdere zaak waarin niet over genderdiscriminatie werd gesproken *Montana v Kennedy*, 366 US 308 (1961).
- 4 *Elias v United States Department of State* 721 F, Supp. 243 (N.D. Cal. 1989).
- 5 *Wauchope v United States Department of State*, 985 F.2d 1407 (9th Cir. 1993).
- 6 *Wauchope v United States Department of State*, 756 F, Supp. 1277 (N.D. Cal 1991).
- 7 Immigration and Nationality Technical Corrections Act of 1994, Public Law No 103-416, onderdeel van een grote wetswijziging, HR 783, Amendement no. 1229, Congressional Record, senaat, 20 november 1993, p. S 16822-23.
- 8 In 1978 werd de verblijfsvoorwaarde geschrapt voor een kind in het buitenland geboren met een buitenlandse ouder, van vijf jaar fysieke aanwezigheid tussen het veertiende en eenentwintigste levensjaar.
- 9 Tussen 24 december 1952 en 13 november 1986 was dat tien jaar, vijf jaar na de leeftijd van veertien jaar. Vanaf 14 november 1986 is het vijf jaar, waarvan twee jaar na de leeftijd van veertien jaar. De bewijslast ligt bij betrokkenen en in praktijk is verblijf soms moeilijk te bewijzen, omdat de Verenigde Staten geen burgerlijke stand kent.
- 10 Nationality Act 1940, 54 Stat 1139-1140, §205.
- 11 *Ngyuyen and Boulias v INS* 533 US 53 (2001). Zie ook *Miller v Albright*, 523 US 420 (1998) en *Flores-Villar v United States*, Supreme Court docket nr 09-5801, slip opinion 546 US 2011, 13 juni 2011.

- 12 *Los Angeles Times* 13 oktober 2008, Children of Vietnam War seek US Citizenship. In 2007 werd de Amerasian Paternity Recognition Act ingediend, maar deze haalde het niet. HR 4007, 110th Congres 2007-2008.
- 13 Bundesrat Drucksache 190/53, 20 april 1953.
- 14 Bundestag Drucksache 3/1178, 19 juni 1959, Antrag betr. Staatsangehörigkeit der Kinder von Staatenlosen. Steno 11 maart 1960, p. 5751. In Recommendation 194 (1959) on the nationality of children of stateless persons riep de Consultative Assembly van de Raad van Europa de regeringen van Duitsland, België en Luxemburg op de positie van kinderen van staatloze vaders en Duitse moeders te regelen. De Raad zag hun staatloosheid als '*prejudicial to these children and [that] it is in the interests of society that they acquire the nationality of their mothers*'.
- 15 Bundesverwaltungsgericht 31 december 1962, I C115/61, *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht* 1963, p. 246-248.
- 16 Bundestag Drucksache 4/1420, 12 juli 1963 en 4/1560, 23 oktober 1963.
- 17 Steno 4. Wahlperiode, 14 november 1963, p. 4373.
- 18 Steno 4. Wahlperiode, 14 november 1963, p. 4373. Steno 19 februari 1964, p. 5294.
- 19 *IAF-Informationen*, 25 Jahre IAF, 1997, nr. 2/3, p. 6.
- 20 Tijdens de bijeenkomst hield Erna Scheffer een inleiding over het thema. Een andere juriste sprak over de juridische problemen in huwelijken van Duitse vrouwen en mediterrane mannen. Beide inleidingen zijn gepubliceerd in *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht* 1965, 471 e.v., 1966, 285 e.v.
- 21 Steno 6. Wahlperiode, 21 januari 1971, p. 4990-4991, vragen van de SPD. Steno, 6. Wahlperiode, 21 januari 1971, p. 4990-4991. Volgens de regering betrof de meerderheid van de 3.000 kinderen die jaarlijks werden genaturaliseerd kinderen van Duitse moeders en immigrantenvaders.
- 22 Bundesverfassungsgericht 37, 217, 21 mei 1974.
- 23 Bundestag Drucksache 7/1267, 20 november 1973, Antwort der Bundesregierung.
- 24 Bundestag Drucksache 7/1880, 26 maart 1974.
- 25 Oberlandesgericht Bayern 25 maart 1974, *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht* 1974, nr. 6, p. 326-328. Oberlandesgericht Bayern 21 december 1973, *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht* 1974, nr. 3, p. 150-153.
- 26 Sturm 1974, p. 626, nt. 74 en p. 618, nt. 10.
- 27 Bundestag Drucksache 7/2175, 30 mei 1974.
- 28 Initiativekreise für die Reform des Ausländerrechts, Geschäftsstelle Diakonisches Werk der Evangelischen Kirche Deutschland, Entwurf eines Gesetzes über die Rechtstellung der Ausländer in der Bundesrepublik Deutschland, 12 mei 1974, Anlage 2, IAF-archief, Map B1a, IAF, Geschichte 1980. *Frankfurter Rundschau* 9 juni 1975, 2000 Ehen werden mit Ausländer geschlossen, *Frankfurter Rundschau*, datum onbekend, An der Grenzen verlieren Mutter ihre Rechte.
- 29 *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 19 december 1975, Im Konsulat lachte mann nur.
- 30 Bundestag Drucksache 12/6273, 12 december 1993, nr. 1, 2 en 4, 10 november 1989, nr. 315, 316, 318. Vragen gesteld door Thomas Schroer (SPD).
- 31 Brief IAF aan Fritz Rudolf Körper (SPD), parlementair staatssecretaris ministerie van Binnenlandse Zaken, 21 februari 1996, IAF-archief.
- 32 Brief SPD Körper aan IAF 6 maart 1996, IAF-archief.
- 33 Brief IAF aan IAF-groepen in het buitenland, januari 1996, IAF-archief map D, Staatsangehörigkeit, Mehrstaatigkeit, erleichterte Einbürgerung bis ende 1997.
- 34 Bundesverfassungsgericht BvR 729/99, 2 januari 1999.

- 35 Bundestag Drucksache 12/6723, 12 december 1993.
- 36 Art. 4 lid 1 StAG 2000: 'Ist bei der Geburt eines Kindes nur der Vater deutscher Staatsangehöriger und ist zur Begründung der Abstammung nach den deutschen Gesetzen die Anerkennung oder Feststellung der Vaterschaft erforderlich, so bedarf es zur Geltendmachung des Erwerbs einer nach den deutschen Gesetz wirksamen Anerkennung oder Feststellung der Vaterschaft; die Anerkennung muss abgegeben oder der Feststellungsverfahren muss eingeleitet sein bevor das Kind das 23. Lebensjahr vollendet hat.'
- 37 Bundestag Drucksache 16/3291, 8 november 2006, Gesetzentwurf der Bundesregierung, Entwurf eines Gesetzes zur Ergänzung des Rechts zur Anfechtung der Vaterschaft. Bundesrat Drucksache 624/06, 1 september 2006.
- 38 *Weltonline* 6 augustus 2009, Deutsche Staatsbürgerschaft für eine 'Bastard'. Over 'Kriegskinder', Mochmann en Larsen (2005).
- 39 Wet van 1936, *Staatsblad* 1936, 209.
- 40 Hoge Raad 5 oktober 1948, *Nederlandse Jurisprudentie* 1949, 562. Zie ook Rechtbank Rotterdam 22 september 1947, *Nederlandse Jurisprudentie* 1948, 361. Wet van 12 juli 1962, *Staatsblad* 1962, 249.
- 41 Handelingen Tweede Kamer 1963-1964, 6956, p. 194-5. Zie Kollewijn 1962, die dit regeringsstandpunt steunde.
- 42 De Groot koos in zijn preadvies in 1977 nog voor beperking tot kinderen geboren in Nederland met een Nederlandse ouder. De Staatscommissie voor internationaal privaatrecht stelde in haar advies uit 1977 dezelfde regeling voor. Tweede Kamer 1981, 16 947, nrs. 3-4, nr. 4, bijlage II. Zie ook de Groot 1975. Later herzag hij zijn standpunt (De Groot 1981 en vooral 1999) naar hij zelf aangaf, omdat hij inmiddels een gemengd huwelijk had gesloten met een Duitse vrouw en daardoor een ander begrip van de kwestie had gekregen.
- 43 Schim van der Loeff in bespreking preadvies, De Groot, 1977: 37.
- 44 Twaalf vrouwen ondertekenden de brief van 11 juni 1978. Zie ook de brief van een Nederlandse vrouw in Marokko aan het ministerie van Sociale Zaken, 10 februari 1982, Nationaal Archief, Beleidsarchief IND 1955-1985, nr. 2688.
- 45 Ex-vrouwen van buitenlanders in de knel, *Eenouderkrant: Amsterdamse krant voor en door alleenstaande ouders en hun kinderen*, nr. 4, 1982, p. 13, Archief IIAV Amsterdam.
- 46 Het rapport *Anders geregeld* uit 1978 noemde het nationaliteitsrecht als een van de regelingen waarin sekseonderscheid werd gemaakt. *Anders geregeld: inventarisatie van alle bepalingen, voorkomend in wetten, algemene maatregelen van bestuur en ministeriële besluiten, waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen en tussen gehuwden en ongehuwden, opgesteld naar aanleiding van de motie-Van Winkel*, Centrale Directie Wetgeving en Juridische Zaken (1978).
- 47 UCV Naturalisaties 23 januari 1984, p. 45-10. De media-aandacht voor de overgangsregeling was overigens zeer beperkt (De Hart, De Voer en Goudsmit 2006).
- 48 Tweede Kamer 1980-1981, 16 947, nrs. 3-4, Memorie van Toelichting, p. 16.
- 49 Vraag Jabaaij (PvdA), UCV Minderhedenbeleid 20 november 1987, p. 19-33 en 19-36.
- 50 Brief ministerie van Justitie, Hoofdafdeling Privaatrecht, Afdeling Nationaliteit, 23 januari 1985, verkregen via advocaat Stans Goudsmit.
- 51 Volgens brief directeur Amsterdams bevolkingsregister aan stichting LAWINE, 14 januari 1988, archief LAWINE.
- 52 Tweede Kamer 1988-1989, Aanghangsel van de Handelingen, 530, 9 mei 1989, Kamervragen vvd, om ook na afloop van de overgangsregeling verkrijging van de Nederlandse nationaliteit mogelijk te maken voor kinderen in Israël.

- 53 Rechtbank 's-Gravenhage 16 mei 2002, rekestnummer 02.172. In een ander geval verkreeg het kind van een Nederlandse moeder en Spaanse vader alsnog de Nederlandse nationaliteit, omdat de vrouw kon aantonen dat de Nederlandse ambassade in Spanje alle betrokken moeders persoonlijk had aangeschreven, maar dat brieven aan de betrokken vrouw aan het verkeerde adres werden gestuurd. Nationale Ombudsman 90/8302, *Rechtspraak Vreemdelingenrecht* 1990, 51.
- 54 Afdeling Bestuursrechtspraak Raad van State 19 juli 1998, *Jurisprudentie Vreemdelingenrecht* 1998, 142. Nationale Ombudsman 1997/103. Nationale Ombudsman 1998/85.
- 55 *De Telegraaf* 5 mei 2006, 'Latente' Nederlanders willen echt Nederlanderschap; *Trouw* 13 mei 2006, 'Nee mevrouw, u bent te laat. Latente Nederlanders'; *Staatscourant* 15 mei 2006, Discriminatie in het nationaliteitsrecht; *Trouw* 4 augustus 2006, Geen pas voor halve Nederlander; *de Volkskrant* 14 september 2006, Kamer wil paspoort voor 'latente' Nederlanders; *de Volkskrant* 5 oktober 2006, Alsnog paspoort voor 'latente' Nederlanders.
- 56 Tweede Kamer 2005-2006, 30 166, nr. 7, 12 september 2006. Amendement van Deijsselbloem (PvdA), Sterk (CDA), Koser Kaya (D66) en Huizinga-Heringa (CU). Minister Verdonk reageerde daarop met een Nota van Wijziging, Tweede Kamer 2006-2007, 30 166, nr. 13, 3 oktober 2006.
- 57 Hoge Raad 13 januari 1989, *Nederlandse Jurisprudentie* 1990, 266 en 267.
- 58 Tweede Kamer 2005-2006, 30 166, nr. 11.
- 59 Persbericht Ministerraad 12 oktober 2007, Nieuw wetsvoorstel tot beperking van meervoudige nationaliteit.
- 60 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 5, verslag 19 maart 2009, p. 8. Tweede Kamer 31 813, nr. 17, Amendement De Krom (vvd), 19 januari 2010.
- 61 Rechtbank 's-Gravenhage, 24 juli 2008, *Migratieweb* ve08001444.
- 62 22.555 opties in 1985, 9.836 in 1986, 14.884 in 1987, totaal 47.275 opties. Bron: Tweede Kamer 1985-1986, 19 200, H. VII, nr. 3, p. 44. Tweede Kamer 1985-1986, 19 700, H. VI, nr. 2, p. 30; Tweede Kamer 1987-1988, 20 200, H. VI, nr. 2, p. 33; Tweede Kamer 1988-1989, 20 800, H. VI, nr. 2, p. 33.
- 63 Tweede Kamer 2007-2008, 30166, nr. 25, p. 5.
- 64 Interview ministerie van Buitenlandse Zaken, medewerker consulaire zaken, 26 mei 2008.
- 65 *Trouw* 11 juli 1992, Schijnerkenning leidt teveel tot prostitutie.
- 66 Cijfers CBS. In 1996 verkregen 616 personen door erkenning het Nederlanderschap, waarvan zestien kinderen met de Dominicaanse nationaliteit. In 1999 verkregen 802 kinderen, waaronder 20 Dominicaanse kinderen, het Nederlanderschap door erkenning.
- 67 *de Volkskrant* 30 oktober 2006, IND zou baby van vijf maanden willen uitzetten. Zie De Groot en Saarloos 2004 voor een bespreking van de jurisprudentie.
- 68 Tweede Kamer 2005-2006, 30 584, nr. 2, artikel I B 2 jo. c 2. c. Wet van 27 juni 2008 tot wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap ter invoering van een verklaring van verbondenheid en tot aanpassing van de regeling van de verkrijging van het Nederlanderschap na erkenning, *Staatsblad* 2008, 270.
- 69 Act of March 26, 1790, 1 Stat. 103.
- 70 De *Citizenship clause* luidt: 'All persons born or naturalized in the United States, and subject to the jurisdiction thereof, are citizens of the United States wherein they reside.' Immigration and Nationality Act § 301 (a) 8 U.S.C. § 1401(a).
- 71 *Dred Scott v Sandford*, 60 US (19 How) 393 (1857).
- 72 *Elk v Wilkins*, 112 US 94, 5 S.Ct. 41, 28 L Ed 643 (1884).
- 73 *United States v Wong Kim Ark*, 169 US 649, 18 S. Ct. 456, 42 L Ed 890 (1898).
- 74 INA § 301 (b).

- 75 In 1920 diende de senator van Californië een wetsvoorstel in voor beperking van *ius soli* tot kinderen van ouders die volgens de raciale criteria voor naturalisatie in aanmerking kwamen. Het voorstel haalde het niet (Motomura 2006: 75).
- 76 Senate, Congressional Records, 1952, p. 5092.
- 77 Dit gebeurde ook al op grote schaal in de depressiejaren dertig van de twintigste eeuw; 400.000 personen van Mexicaanse afkomst werden verwijderd, van wie de helft met de Amerikaanse nationaliteit (Ngai 2007: 2522).
- 78 *New York Times* 21 november 1982, Mexican women cross border so babies can be us citizens, genoemd in Schuck en Smith 1985, p. 95, nt. 16.
- 79 Voor kritische besprekingen van het boek van Schuck en Smith: Carens 1987, Neuman 1987, Martin 1986.
- 80 Public Law 99-603, 100 Stat 3359.
- 81 Genoemd in *Note Harvard Law Review* 1994. Wilson stond tevens aan de wieg van *Proposition 187* tot beperking van de toegang tot sociale voorzieningen voor illegale vreemdelingen (Daniels 2004: 245, Calavita 1996). Zie verder par. 6.2.
- 82 H.J Res 129, 103d Congress, 3 maart 1993, Congressional Record H 2168, 15 september 1993. Zie ook HR 1363, 30 maart 1995, indiener Brian Bilbray (Republikein). S. 1531, 103d Congress, 1st session, p. 1001, 1993, indiener Harry Reid (Democraat).
- 83 *Note Harvard Law Review* 1994.
- 84 Barbara Jordan, *Birthright Citizenship. Testimony before the House of Representatives*, 13 december 1995, www.utexas.edu/lbj/uscir/121395.html, laatst bezocht 12 juni 2006.
- 85 Public Law 104-208, 40 Stat 3009-546.
- 86 106th Congress, HR 318 6 januari 1999, 107th Congress HR 190, 3 januari 2001, door Republikein Bob Stump (Arizona). Getuigenis David J. Stoddard, grensbewoner en gepensioneerd grenswachter, 18 maart 1999, House Judiciary Immigration and Claims Illegal Immigration.
- 87 Congressional Research Service, *us Citizenship of Persons Born in the United States to Alien Parents*, maart 2007.
- 88 Carlo Schmid (SPD), *Stenografische Berichte*, Bundestag Drucksache 2/44, p. 141.
- 89 Memorandum des Beauftragten der ausländische Arbeitnehmer und ihrer Familienangehöriger (Kühnmemorandum). Opgenomen in *Bericht zur Ausländerpolitik, der Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen*, 19 maart 1984, p. 165.
- 90 Bundesrat 483. Sitzung, 29 februari 1980, p. 33. Entwurf eines viertes Gesetzes zur Regelung von Fragen der Staatsangehörigkeit, Bundestag Drucksache 9/1574, 16 april 1982.
- 91 Bundesrat Drucksache 339/86, 21 juli 1986.
- 92 Recommendation 841 (78) (1978) Parliamentary Assembly.
- 93 Bundestag Drucksache 10/2071, 3 oktober 1984, Große Anfrage SPD. *Bericht zur Ausländerpolitik*, 19 maart 1984, Der Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen, p. 66.
- 94 Bundestag Drucksache 11/640, 16 juli 1987, vraag 10 met antwoord regering, p. 6.
- 95 Zie het interview met Barbara John in Leggewie 1990: 136-141.
- 96 Dit betekende dat indien aan de voorwaarden werd voldaan, de naturalisatie moest worden verleend. Bij gewone naturalisatie kon, ook indien aan de voorwaarden werd voldaan, de naturalisatie worden afgewezen om redenen van publiek belang.
- 97 Bundestag Drucksache 12/4533, 10 maart 1993.
- 98 Plenarprotokoll 12/155, 29 april 1993, p. 13206.
- 99 Plenarprotokoll 13/178, p. 16055.
- 100 Bundestag Drucksache 13/2833, 30 oktober 1995 (SPD). Bundestag Drucksache 13/423, 8 februari 1995 (Groenen).
- 101 Plenarprotokoll 13/18, 9 februari 1995, p. 01220.

- 102 Plenarprotokoll 13/178, 5 juni 1997, pp. 16043 e.v.
- 103 Art. 4 lid 3 StAG: 'Durch die Geburt im Inland erwirbt ein Kind ausländischer Eltern die deutsche Staatsangehörigkeit, wenn ein Elternteil 1. seit acht Jahren seinen gewöhnlichen Aufenthalt im Inland hat und 2. freizügigkeitsberechtigter Unionsbürger oder gleichgestellter Staatsangehöriger einer EWR-Staates ist oder eine Aufenthaltserlaubnis-EU oder eine Niederlassungserlaubnis besitzt.' De voorwaarde voor een *Niederlassungserlaubnis* werd in 2004 ingevoerd, bij de wijziging van de *Ausländergesetz*. Verdergaande restrictieve voorstellen van de oppositie om *ius soli*-verwerving alleen te doen plaatsvinden wanneer een van de ouders in Duitsland was geboren, haalden geen meerderheid (Hailbronner 2006 b: 226).
- 104 Bundesrat Drucksache 188/99, Begründung, p. 11.
- 105 Plenarprotokoll 14/28, 19 maart 1999, p. 2309.
- 106 Plenarprotokoll 14/40, 7 mei 1999, p. 3455-3456.
- 107 *Migrationsbericht der Ausländerbeauftragte* 2005, p. 338.
- 108 *Migrationsbericht* 2009, Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung, tabel 8, p. 363.
- 109 Bundestag Drucksache 16/8092, Kleine Anfrage Grünen, Antwort der Bundesregierung 14 februari 2008.
- 110 8. Bericht der Migrationsbeauftragte, Berlin 2010, p. 285.
- 111 Bundestag Drucksache 16 (4) 311, Öffentliche Anhörung 'Einbürgerung/Staatsangehörigkeit' Innenausschusses des deutschen Bundestags, 10 december 2007.
- 112 www.wider-den-optionszwang.de, laatst bezocht 25 februari 2010. Op de website zijn twee brieven te vinden die door Duitse autoriteiten aan optanten zijn gestuurd.
- 113 Bundesrat Drucksache 647/08 en 647/1/08, 10 oktober 2008. Entwurf eines Gesetzes zur Streichung des Optionszwangs aus dem Staatsangehörigkeitsrecht, Bundestag Drucksache 16/12849, 6 mei 2009. Debat op 2 juli 2009, Plenarprotokoll 16/230, p. 25768B-25782D. Over de opstelling van de SPD: Union, SPD und FDP lehnen Abschaffung der Optionsregelung ab, www.migazin.de, laatst bezocht 28 augustus 2009.
- 114 Wachstum Bildung Zusammenhalt, der Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und FDP, p. 77. Te vinden op: www.cdu.de/doc/pdfc/091024-koalitionsvertrag-cducusu-fdp.pdf, laatst bezocht 23 februari 2010.
- 115 Bundestag Drucksache 17/542 (Groenen in 2010) en Bundestag Drucksache 17/7654 (SPD in 2011).
- 116 Brief ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Interkulturele Rat, 25 februari 2011, te vinden op www.wider-den-optionszwang.de, laatst bezocht 24 augustus 2011.
- 117 Mondelinge informatie Kees Groenendijk.
- 118 Drucksache 16(4)311 E, Berlitz, Stellungnahme im Rahmen der Anhörung des Innenausschusses des Deutschen Bundestages zu Einbürgerung/Staatsangehörigkeit.
- 119 Bundestag Drucksache 16(4)311 B, Wallrabenstein, Stellungnahme im Rahmen der Anhörung des Innenausschusses des Deutschen Bundestages zu Einbürgerung/Staatsangehörigkeit.
- 120 Bijlagen Handelingen Tweede Kamer, 1951-1952, 2378, nr. 3, p. 2.
- 121 Bijlagen Eerste Kamer 1951-1952, 19 juni 1952, 2378. De discussie ontstond naar aanleiding van een artikel van de jurist Kolléwijn (1952), die overigens voorstander was van het wetsvoorstel, maar betoogde dat het in strijd was met de Toescheidingsovereenkomst. Kolléwijn was voorzitter van de commissie die over het wetsvoorstel adviseerde en die van mening verschilde met de regering. Eerste Kamer 1952-1953, 2223, Nadere Vaststelling art. 2 van de wet Nederlanderchap en Ingezetenschap, 12 mei 1953.
- 122 Tweede Kamer 1981-1982, 16 947 (R1181), A-C, p. 10.
- 123 Tweede Kamer 1981-1982, 16 947, nrs. 3-4, Memorie van Toelichting, p. 11-13.

- 124 Tweede Kamer 1981-1982, 16 947, nr. 6, p. 20, Amendement CPN en PPR.
- 125 UCV Naturalisaties 12 december 1983, p. 38-7.
- 126 Nederlands Centrum Buitenlanders, *Nationaliteitsrecht en Minderhedenbeleid*, Werkgroep Knelpunten in het Nederlands recht voor etnische minderheden, Utrecht 1983.
- 127 Tweede Kamer 1983-1984, 16 947, nr. 11, p. 12.
- 128 Tweede Kamer 1983-1984, 16 947, nr. 11, p. 1.
- 129 Handelingen Tweede Kamer 1983-1984, 20 maart 1984, p. 3882.
- 130 UCV Naturalisatie, 12 december 1983, p. 38-14.
- 131 UCV Naturalisaties 12 december 1983, p. 38-17.
- 132 UCV Naturalisaties, 12 december 1983, p. 38-16.
- 133 De tekst van de verklaring luidt: 'Ik zweer (verklaar) dat ik de grondwettelijke orde van het Koninkrijk der Nederlanden, haar vrijheden en rechten respecteer en zweer (beloof) de plichten die het staatsburgerschap met zich meebrengt getrouw te vervullen.' Degene die de verklaring aflegt voegt daar ter bevestiging aan toe: 'Zo waarlijk helpe mij God almachtig', of: 'Dat verklaar en beloof ik.'
- 134 In de media werd veelal gesproken over 'Marokkanen', ook al ging het om personen met dubbele nationaliteit en dus Nederlanders. *De Telegraaf* 23 augustus 2002, Nawijn wil criminele Marokkanen uitwijzen; *Het Parool* 23 augustus 2002, Criminele Marokkaan moet weg; *Trouw* 24 augustus 2002, Nawijn wil criminele Marokkanen uitwijzen; *de Volkskrant* 24 augustus 2002, Uitzetplan Nawijn oogst alom kritiek.
- 135 Handelingen Tweede Kamer, 5 september 2002, p. 95-5623/95-5648.
- 136 Tweede Kamer 2003-2004, 29 200 VI, nr. 81.
- 137 Tweede Kamer 2004-2005, 29 200 VI en 29 203, nr. 94, p. 18.
- 138 Handelingen Tweede Kamer 18 november 2003, 25-1714.
- 139 Dubbele nationaliteit stuit op problemen, 7 december 2004, www.novatv.nl. Zie ook column Ronald Plasterk in Buitenhof, Ongewenste nationaliteit, uitzending 19 december 2004. www.vpro.nl/programma/buitenhof.
- 140 Tweede Kamer 2004-2005, Aanhangsel Kamervragen nr. 905, 13 december 2004, vragen van Sterk, CDA. Zie ook Tweede Kamer 2005-2006, Aanhangsel 954, vragen Deijsselbloem (PvdA), 20 december 2006.
- 141 Handelingen Tweede Kamer 2008-2009, 72, p. 5740-5741.
- 142 Tweede Kamer 2007-2008, 30 166, nr. 25, p. 5.
- 143 Tweede kamer 2011-2012, 27 859, nr. 58, p. 15.
- 144 Tweede Kamer 2003-2004, 28 689, nr. 19.
- 145 Deze uitzonderingen (art. 9 lid 3 sub b, c en d rwn 2000) vloeien voort uit het Tweede Protocol bij het Verdrag van Straatsburg, dat dubbele nationaliteit toestaat voor tweede generatie immigrantenkinderen en kinderen en partners van gemengde relaties.
- 146 Tweede Kamer 2007-2008, Brief van de minister aan de Tweede Kamer, 30 166, nr. 25 en 26.
- 147 Eerste Kamer 2009-2010, 31 813, C, p. 8.
- 148 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 6, p. 13.
- 149 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 6, p. 6.
- 150 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 6, p. 14.
- 151 Eerste Kamer 2009-2010, 31 813, C, p. 2/3.
- 152 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813. Handelingen Tweede Kamer 14 januari 2010, p. 42-4131-4147; 19 januari 2010, p. 43-4174-4197.
- 153 Rijkswet van 17 juni 2010, houdende wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap met betrekking tot meervoudige nationaliteit en andere nationaliteitsrechtelijke kwesties, *Staatsblad* 2010, 292.

- 154 Tweede Kamer 2006-2007, 30 166, 4 oktober 2006, Handelingen 8-476. Tweede Kamer 2006-2007, 30 166, nr. 9 en 19, 14 februari 2007 (amendement Azough).
- 155 Handelingen Tweede Kamer, 4 oktober 2006, p. 8-494.
- 156 Eerste Kamer 2009-2010, 31 813, 26 maart 2010, Memorie van Antwoord, p. 3.

Hoofdstuk 4

- 1 Het interview vond plaats via MSN-chat.
- 2 Brief van Nederlandse ambassade verkregen van respondent bij auteur.
- 3 Een visum van personen uit o.m. Turkije wordt regelmatig geweigerd vanwege vestigingsgevaar (Kuijer en Steenbergen 2002: 66-67).
- 4 De Marokkaanse ambassade hanteert een lijst van Arabische namen. Alleen kinderen met een naam die op die lijst voorkomt kunnen bij de Marokkaanse ambassade worden geregistreerd (Kulk en De Hart 2011).
- 5 Op grond van de overgangsbepaling van artikel 26 RWN 2000.

Hoofdstuk 5

- 1 Over het verlies van nationaliteit door genaturaliseerde Amerikanen na terugkeer naar het herkomstland: Gordon 1974. Hoewel minder bekend, had ook Nederland dergelijke afspraken, bijvoorbeeld een consulaire verdrag tussen Nederland en China uit 1911 volgens welke Nederlandse Chinezen ook op Chinees grondgebied als Nederlands onderdaan werden behandeld, indien zij zich bij de Nederlandse ambassade hadden geregistreerd (Swan Sik 1957: 223, Tjiok-Liem 2009: 502 e.v).
- 2 Zie ook Hecker 1959, die praktijksituaties beschrijft in verband met de verdragen.
- 3 *Perkins v Elg*, 307 US 325 (1939). Het ging om een kind met twee nationaliteiten geboren in de Verenigde Staten, dat door de ouders werd meegenomen naar Zweden. De ouders verloren de Amerikaanse nationaliteit, het kind behield beide nationaliteiten.
- 4 Nationality Act of 1940, Act of Oct. 14, 1940, ch. 876, §§ 401-10. 54 Stat. 1137. 1168-71.
- 5 Veto Message president Truman 25 juni 1952, in: The president's commission on immigration and naturalisation 1953, p. 287.
- 6 Congressional Records, 17 April 1952, p. 5101.
- 7 Dit gebeurde in Act of August 16 1951. Italian Elections: Naturalization of former citizens who voted in certain former elections. Act July 20, 1954, 68 Stat 495 had betrekking op Amerikanen in Japan.
- 8 Senate 24 juni 1957, report, 492.
- 9 Congressional Records, 14 mei 1952, p. 5156.
- 10 Congressional Records, Senate, 22 mei 1952, p. 5783-5784.
- 11 Congressional Records, Senate, 22 mei 1952, p. 5185.
- 12 Verklaring McCarren in Senaat, Congressional Records, 11 juni 1952, p. 7017.
- 13 *New York Times* 13 oktober 1955, 'Dual Citizens' Warned of Deadline on Dec. 24.
- 14 Executive Sessions of the Senate Permanent Subcommittee on Investigations of the Committee on Government Operations, vol. 5, 83rd Congress, 1954, Made Public January 2003, S.Prt. 107-84. Zie ook *New York Times* 19 oktober 1946, u.s. Charges Enslavement of Americans by Yugoslavia. Het zou gaan om 3.500 Amerikanen, waarvan 60% in de Verenigde Staten geboren en velen met dubbele nationaliteit.
- 15 Executive Sessions of the Senate Permanent Subcommittee on Investigations of the Committee on Government Operations, vol. 5, 83rd Congress, 1954, Made Public January 2003, S.Prt. 107-84, p. 113.

- 16 Andere uitspraken zijn: *Perez v Brownell*, 356 US 44 (1958) over kiesrecht; *Trop v Dulles*, 356 US 86 (1958) en *Kennedy v Mendoza Martinez*, 372 US 144 (1963) over dienstplicht.
- 17 *Perez v Brownell*, 356 US 44 (1958).
- 18 *Afroyim v Rusk*, 387 US 253 (1967).
- 19 *Loving v Virginia*, 388 US 1 (1967). *Brown v Board of Education*, 347 US 438 (1954).
- 20 Aleinikoff (1986: 1499) vond dat het Hof nationaliteit te veel als een absoluut individueel recht beschouwde en daarmee het relationele en organische karakter van nationaliteit en de verbinding met loyaliteit negeerde.
- 21 Operations Memorandum from the State Department Passport Officer to American Consulate, Oporto, Portugal 18 April 1975, geciteerd in Walter 1978, p. 827, nt. 13.
- 22 US Department of State Foreign Affairs Manual, vol. 7, Consular Affairs, Appendix A, Naturalization treaties sprak over 21 landen waarmee de verdragen toen nog in stand waren, p. 14. www.state.gov/documents/organization/120536.pdf, laatst bezocht 25 juni 2009. Volgens Walter (1978) golden destijds nog 17 verdragen.
- 23 Voor een persoonlijk verslag van de activiteiten van emigrantenorganisaties, Michaux 1996: 54. *Democrats Abroad* noemde beperking van het verlies van de Amerikaanse nationaliteit, eenvoudiger doorgeven van de nationaliteit aan kinderen geboren in het buitenland en zekerstelling van kiesrechten van Amerikanen in het buitenland op een lijst van behaalde successen. www.democratsabroad.org/node/65, laatst bezocht 7 april 2008.
- 24 92 Stat. 1046, Public Law 95-432, 10 oktober 1978.
- 25 H.R. Report 95-1493, 1978, U.S.C.C.A.N. 2521.
- 26 Het begon met de oprichting van organisaties van Amerikaanse vrouwen met een gemengd huwelijk in het buitenland, later uitgebreid naar mannen en andere Amerikaanse emigranten (Michaux 1996).
- 27 H.R. Rep. 95-1493, 1978, U.S.C.C.A.N. *Rogers v Bellei*, 401, US 815 (1971).
- 28 H.R. Rep. 95-1493, 1978, U.S.C.C.A.N.
- 29 *Vance v Tarrazas*, 444 US 252 (1980).
- 30 Kahane won zijn zaak. De Knesset nam vervolgens een wet aan die leden van de Knesset verbood dubbele nationaliteit te hebben. Daarop deed Kahane afstand van zijn Amerikaanse nationaliteit. Toen het zijn partij verboden werd mee te doen aan de parlementaire verkiezingen van 1988, probeerde hij tevergeefs de Amerikaanse nationaliteit weer terug te krijgen, omdat de afstand onvrijwillig zou zijn geweest. In 1990 werd Kahane tijdens een toespraak in de Verenigde Staten vermoord (Legomsky 2005: 1347). Zie ook *New York Times* 12 augustus 1988, Kahane renounces U.S. Tries to seek re-election in Israel.
- 31 Public Law 99-653 (100 Stat. 3655).
- 32 Public Law 103-416 (108 Stat 4305).
- 33 Interpreter Releases June 14, 1996, vol. 74, nr. 24, State department amends regulations concerning nationality procedures.
- 34 Section 349(a)(1) INA noemt naturalisatie, eed afleggen, vreemde krijgsmacht, vreemde publieke dienst, formele verklaring van afstand in het buitenland, afstand in de Verenigde Staten en verraad.
- 35 Intrekking van de nationaliteit die door naturalisatie werd verkregen, is mogelijk wanneer de naturalisatie werd verkregen door fraude of wanneer achteraf blijkt dat betrokkene niet voor de naturalisatie in aanmerking kwam (Legomsky 2005: 1313 e.v.).
- 36 www.travel.state.gov/law/citizenship/citizenship_778.html?css=print, laatst bezocht 18 april 2006. De toestemming wordt ook wel geweigerd wanneer de Amerikaanse overheid tot het oordeel komt dat de intentie de Amerikaanse nationaliteit te verliezen niet aanwezig is. Dit gebeurde een Amerikaanse man die dreigde, na zijn naturalisatie tot Nederlander,

- de Nederlandse nationaliteit weer te verliezen, omdat hij geen afstand had gedaan van de Amerikaanse nationaliteit. Omdat hij bij de Amerikaanse autoriteiten had verklaard dat hij de Amerikaanse nationaliteit niet kwijt wilde, maar wel moest opgeven omdat Nederland dit van hem verwachtte, werd zijn afstand geweigerd. Dossier advocaat Hermie de Voer, Everaert Immigration Lawyers.
- 37 Section 301 [8 u.s.c. 1401] sub c. 'A person born outside of the United States and its outlying possessions of parents both of whom are citizens of the United States and one of whom has had a residence in the United States or one of its outlying possessions, prior to the birth of such person.'
- 38 Section 301 [8 u.s.c. 1401] sub g. 'A person born outside the geographical limits of the United States and its outlying possessions of parents one of whom is an alien, and the other a citizen of the United States who, prior to the birth of such person, was physically present in the United States or its outlying possessions for a period or periods totaling not less than five years, at least two of which were after attaining the age of fourteen years.'
- 39 Section 309 [8 u.s.c. 1409] sub c. 'Notwithstanding the provision of subsection (a) of this section, a person born, after December 23, 1952, outside the United States and out of wedlock shall be held to have acquired at birth the nationality status of his mother, if the mother had the nationality of the United States at the time of such person's birth, and if the mother had previously been physically present in the United States or one of its outlying possessions for a continuous period of one year.'
- 40 American Citizens Abroad, *The Citizenship Rights of American Children born Overseas. A plea for a more equitable treatment of the Human Rights of u.s. Citizens living outside the USA*, mei 2007. www.aca.ch, laatst bezocht 3 april 2008.
- 41 Cijfers CBS, bewerkt door auteur en Anita Böcker. In Duitsland behield in 2005 79% van de Amerikaanse naturalisandi hun nationaliteit, in Nederland in 2001 99%.
- 42 De Duitse koloniale veroveringen begonnen relatief laat (in de jaren 1880) en waren van korte duur. Na de verloren Eerste Wereldoorlog moest Duitsland alle koloniën opgeven. Duitsland had koloniën in onder meer Zuidwest-Afrika (nu Namibië) en Togo.
- 43 Mondelinge communicatie Dietrich Thränhardt. Idem Hiden 1977.
- 44 Schlussprotokoll zum Niederlassungsabkommen zwischen dem Deutschen Reich und dem Kaiserreich Persien, 17 februari 1929, *RGBl.* 1930 II S. 1002. *BGBI* 1955 II, S. 829. De tekst van het betreffende artikel luidt: 'Die Regierungen der beiden vertragschliessenden Staaten verpflichten sich, keinen Angehörigen des anderen Staates ohne vorherige Zustimmung seiner Regierung einzubürgern.' Geciteerd in Silagi 1993, nt. 16.
- 45 Bundestag Drucksache 9/775, 28 augustus 1981, vraag 5, p. 5.
- 46 Bundestag Drucksache 10/15194, 14 maart 1986, vragen 72-73, p. 15893.
- 47 Bundesverfassungsgericht 22 juni 1990, 2 BvR 116/90.
- 48 Bundesverfassungsgericht 10 augustus 2001, 2 BvR 2101/00.
- 49 Bundestag Drucksache 14/533, p. 12 Begründung.
- 50 Voor de voorwaarden zie http://www.bva.bund.de/cln_115/nn_383930/DE/Aufgaben/Abt___iii/Staatsangehoerigkeit/Einbuengerung/Beibehaltung/AntraegeMerkblaetter/merkblattBeibehaltung.html, laatst bezocht 26 juni 2009.
- 51 Deutscher Bundestag (1999: 260), Schriftliche Stellungnahme Dr. Günther Renner.
- 52 Deutscher Bundestag (1999: 92).
- 53 *Spiegel* online 22 juni 2006. Flucht aus Deutschland. Größte Auswanderungswelle der Geschichte.

- 54 Bundestag Drucksache 15/4074, 17 oktober 2004, Antrag Doppelte Staatsangehörigkeit für Deutsche von Bürokratie befreien. Bundestag Drucksache 15/1912, Antwort der Bundesregierung, Mehrstaatigkeit bei EU-bürgern.
- 55 Art. 25 lid 1 STAG. 'Ein Deutscher verliert seine Staatsangehörigkeit mit dem Erwerb einer ausländischen Staatsangehörigkeit, wenn dieser Erwerb auf seinen Antrag oder auf den Antrag des gesetzlichen Vertreters erfolgt, der Vertretene jedoch nur, wenn die Voraussetzungen vorliegen, unter denen nach § 19 die Entlassung beantragt werden könnte. Der Verlust nach Satz 1 tritt nicht ein, wenn ein Deutscher die Staatsangehörigkeit eines anderen Mitgliedstaates der Europäischen Union, der Schweiz oder eines Staates erwirbt, mit dem die Bundesrepublik Deutschland einen völkerrechtlichen Vertrag nach § 12 Abs. 3 abgeschlossen hat.'
- 56 *Migration und Bevölkerung* oktober 2005, Deutschland: Doppelpass auch bei Israelis erlaubt.
- 57 Bundestag Drucksache 16/5417, Antwort der Bundesregierung auf die große Anfrage der Abgeordneten (...) FDP, Konsequenzen der Auswanderung Hochqualifizierter aus Deutschland, p. 19, tabel.
- 58 De belangstelling voor het behoud van de Duitse nationaliteit blijkt tevens uit de Yahoo-group *ZweiPaesse*, opgericht in 2002 en met in 2012 ruim 3.500 actieve leden. <http://groups.yahoo.com/group/zweipaesse/>, laatst bezocht 13 maart 2012.
- 59 Met dank aan Anne Walter, door wier bemiddeling ik deze cijfers heb verkregen.
- 60 Cijfers CBS. Dit is 13% van de ruim 370.000 personen van Duitse afkomst die Nederland volgens het CBS telt.
- 61 Cijfers CBS.
- 62 *Yearbook of Immigration Statistics* 2005, Homeland Security Office of Immigration Statistics, table 21, p. 54.
- 63 Wet van 1907, *Staatsblad* 1907, nr. 177.
- 64 Wet van 15 juli 1910, *Staatsblad* 1910, nr. 216.
- 65 Koninklijk Besluit 21 juli 1959, Justitiebegroting 1960, 19 november 1959, H. IV, p. 2141.
- 66 Tweede Kamer 1950-1951, Justitiebegroting bijlage A, p. 6.
- 67 Koninklijk Besluit 13 februari 1973, *Nederlandse Jurisprudentie Administratieve beslissingen* 1974, 172.
- 68 Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer 1972-1973, p. 2527, nr. 1261. Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer 1973-1974, p. 619-620, nr. 309.
- 69 Handelingen Tweede Kamer 5 november 1974, Begroting Kanselarijrechten 1973, p. 992.
- 70 *The Windmill Post*, augustus 1983.
- 71 Vereniging Nederlanders in den Vreemde, *Knelpuntennota van de vergeten provincie*, Den Haag 1985.
- 72 Tweede Kamer 1983-1984, 16 947, nr. 45, 9 december 1983 (motie PVDa). Tweede kamer 1983-1984, 16 947, nr. 27, 8 december 1983 (motie CPN, PSP, PPR). Nr. 18 (motie D66).
- 73 Tweede Kamer Handelingen ucv 45, 23 januari 1984, p. 3. Dit werd jaren later bevestigd door de Hoge Raad 3 september 2004, *Rechtspraak van de Week*, 2004, afl. 26, nr. 101.
- 74 45.000 Nederlanders bezaten tevens de Zuid-Afrikaanse nationaliteit, 35.000 emigranten alleen de Nederlandse nationaliteit.
- 75 Tweede Kamer 1979-1980, 14 800, H. V, nr. 13, p. 2, brief van de minister van Buitenlandse Zaken 29 november 1979.
- 76 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165. Over de Zuid-Afrikaanse nationaliteitswetgeving: Dore 1986.
- 77 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, Dienstplicht Nederlanders in Zuid-Afrika.

- 78 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, p. 2.
- 79 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, p. 9.
- 80 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, p. 12.
- 81 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, p. 15.
- 82 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, p. 7.
- 83 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, p. 3.
- 84 Tweede Kamer 1988-1989, 21 165, nr. 2, p. 10.
- 85 Tweede Kamer 1992-1993, 23 029, Bijlage B, Advies Raad van State 11 maart 1992, Nader rapport regering 9 september 1992, p. 6-7.
- 86 Tweede Kamer 1993-1994, 23 029, nr. 9, p. 1. Voor commentaar op de voorgestelde verliesbepalingen voor Nederlandse emigranten: Heijs 1994, Dekker 1995. Voor de uiteindelijke regeling: De Groot 2003: 363 e.v.
- 87 Alleen *Trouw* wijdde enkele artikelen aan emigranten: *Trouw* 14 september 1993, Geboren in Zuid-Afrika en je Nederlander voelen; *Trouw* 16 september 1993, Dubbele nationaliteit verdwijnt na tien jaar; *Trouw* 17 september 1993, Nederlanderschap voor terugkerende migranten; *Trouw* 23 april 1994, Het heimwee naar Nederland groeit met de jaren; *Trouw* 14 november 1996, Hollands dilemma in Zuid-Afrika. Weggaan of blijven?; *Trouw* 31 december 1999, Nederlander in den vreemde dupe draai CDA,
- 88 Handelingen Tweede Kamer 21 februari 1995, p. 50-3201.
- 89 Eerste Kamer 1995-1996, 23 029, nr. 26 b, p. 5.
- 90 Handelingen Tweede Kamer, 16 februari 2000, p. 50-3632.
- 91 Handelingen Tweede Kamer 21 februari 1996, p. 58-4189.
- 92 Eerste Kamer 1995-1996, 23 029, p. 36-1774. Tweede Kamer, 1996-1997, 23 594, nr. 31, p. 3-4.
- 93 Eerste Kamer 2000-2001, 25 891, 19 december 2000, p. 15-641. Besluit van 21 december 2000 tot uitvoering van artikel VII van de Rijkswet van 21 december 2000, *Stb.* 618, houdende wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap met betrekking tot de verkrijging, de verlening en het verlies van het Nederlanderschap, *Staatsblad* 2001, 2. De bepaling werd tevens gewijzigd. De periode van tien jaar kon worden gestuit door het aanvragen van een Nederlands paspoort of een verklaring van Nederlanderschap bij de ambassade (art. 15 lid 4 RWN 2000) of door langer dan een jaar in Nederland of een land van de Europese Unie te verblijven (art. 15 lid 3 RWN 2000). Ook trad geen verlies op voor emigranten woonachtig in de Europese Unie (art. 15 lid 1 sub c RWN 2000).
- 94 Tweede Kamer 1993-1994, 23 594, nr. 3, Memorie van Toelichting, p. 9.
- 95 Duynhoven had het Nederlanderschap bij geboorte verkregen als zoon van een Nederlandse vader. *de Volkskrant* 24 juli 2003, Nederlanderschap kost staatssecretaris de kop. Duynhoven ontkende ooit een Nederlands paspoort te hebben gehad, *The Press* 30 juli 2003. 'I did this for my kids'. Over de gewijzigde wetgeving *Evening Standard* 2 december 2004.
- 96 Cijfers 2004-2006, *Trendrapportage Naturalisatie. Naturalisatie, opties en naturalisatietoets 2000-2006*, Den Haag: Indiac 2007, p. 45. Cijfers 2007-2010: *Trendrapportage Naturalisatie. Ontwikkelingen in de periode 2006-2010*, Den Haag: Indiac 2011, p. 55.
- 97 Handelingen Tweede Kamer, 16 februari 2000, p. 50-3642.
- 98 Handelingen Tweede Kamer, 16 februari 2000, p. 50-3681.
- 99 Zie over de toepassing ervan De Groot 2005.
- 100 Tweede Kamer 2003-2004, 28 689, nr. 19, Notitie meervoudige nationaliteit en integratie.
- 101 *Emigratie uit Nederland. Een verkennend onderzoek naar de emigratiemotieven van hoger opgeleiden*, Regioplan: Amsterdam 2010.
- 102 *Nederlands Dagblad* 25 oktober 2007, Geef 'expat' wel twee paspoorten. *Nederlands Dagblad* 25 oktober 2007, Paspoort inleveren is pijnlijk.

- 103 *de Volkskrant* 31 oktober 2011, Expat-Nederlander wil twee paspoorten houden. Tweede Kamer 2011-2012, 33 000, VII, nr. 82, 17 november 2011 (PvdA); Tweede Kamer 2011-2012, 33 000 v, nr. 84, 24 november 2011 (D66).
- 104 www.wereldomroep.nl/actua/nl/nederlandsepolitiek/Wereldpanel dubb nato70308, laatst bezocht 13 maart 2012.
- 105 *NRC* 19 mei 2007, Thema Nederlanders in het buitenland, p. 11.
- 106 Hoewel hetzelfde niet geldt voor de Verenigde Staten, beschrijft Michaux (1996: 104) wel hoe moeilijk het was politieke aandacht voor de kwestie van Amerikaanse emigranten te krijgen, omdat de politiek zich richtte op illegale immigratie en vluchtelingen.

Hoofdstuk 6

- 1 Act of March 26, 1790, ch. 3, 1 Stat. 103.
- 2 De volledige eed luidt: 'I hereby declare on oath, that I absolutely and entirely renounce and abjure all allegiance and fidelity to any foreign prince, potentate, state or sovereignty, of whom or which I have heretofore been a subject or citizen; that I will support and defend the Constitution and laws of the United States of America against all enemies, foreign or domestic; that I will bear true faith and allegiance to the same; that I will bear arms on behalf of the United States when required by the law; that I will perform non-combatant service in the armed forces of the United States when required by the law; that I will perform work of national importance under civilian direction when required by the law; and that I take this obligation freely without any mental reservation or purpose of evasion; so help me God. In acknowledgment whereof I have hereunto affixed my signature.' Section 337 (a) INA, 8 USC § 1448(a).
- 3 Het quotasysteem werd niet afgeschaft, maar werd voor alle landen gelijkgesteld op 20.000 immigranten per jaar. Bepaalde categorieën, zoals gezinsleden van Amerikaanse burgers, vallen buiten de quota. Quota werden voor het eerst van toepassing op immigratie vanuit Zuid-Amerika. Voor permanente immigranten resulteert het in wachttijden van meer dan vijf jaar voordat ze gezinsleden kunnen laten overkomen.
- 4 In de Verenigde Staten wordt het naturalisatiepercentage berekend op basis van het aantal immigranten dat ervoor in aanmerking komt: de legale permanent verblijvende immigranten. Daarom vallen genoemde percentages aanzienlijk hoger uit dan in Duitsland en Nederland, waar naturalisatiepercentages worden berekend op basis van het aantal vreemdelingen in het land. Het naturalisatiepercentage berekend op basis van het aantal in het buitenland geboren personen, bedraagt 6% in 2000 (Bloemraad 2006: 27).
- 5 US Commission of Immigration Reform, *Becoming an American*, 1997. Het voorbereidend rapport *Immigration's impact on US National Security and Foreign Policy* zag dubbele nationaliteit niet als probleem voor het buitenlands beleid van de Verenigde Staten, maar beval aan de ontwikkelingen te blijven volgen, nu steeds meer herkomststaten van immigranten dubbele nationaliteit toestonden, p. 32.
- 6 *Migration News*, Naturalization controversy continues, november 1996, vol. 5, nr. 4.
- 7 In de Nederlandse landenlijst staat Mexico genoemd als land waar geen afstand van de nationaliteit kan worden gedaan. Tussentijds Bericht Nationaliteiten 21 juni 2010, *Staatscourant* 2010, nr. 9358.
- 8 Hearings before the Committee of the Judiciary United States Senate, 9 en 22 oktober 1996, S Hrg 104-872.
- 9 FAIR werd opgericht in 1979 en was een van de eerste anti-immigratieorganisaties in de tweede helft van de 20ste eeuw (Hayden 2010).

- 10 Getuigenis voor hoorzitting 22 oktober 1996, geciteerd door Lizarraga Chavez 1997, p. 413, nt. 135. De Mexicaanse consul in Los Angeles zou ook hebben gesproken over de *reconquista* (terugverovering) van Californië door middel van dubbele nationaliteit (Jones-Correa 2003: 320).
- 11 John Fonte was verbonden aan verschillende neoconservatieve organisaties, zoals Hudson Institute, Center for American Common Culture en Citizenship Roundtable, een alliantie van Hudson Institute en American Legion. De laatste is een invloedrijke organisatie van veteranen.
- 12 *Washington Times* 22 maart 2005, Immigration Reform meets Dual Citizenship. *La Raza* is een Mexicaans-Spaanse uitdrukking, letterlijk vertaald als 'het ras'. Het wordt gebruikt om mensen van Latijns-Amerika aan te duiden die de culturele en politieke nalatenschap van het Spaans kolonialisme delen, inclusief de Spaanse taal en cultuur. Het wordt gebruikt door Mexicaans-Amerikanen en kan tevens verwijzen naar *mestizo* (van gemengde afkomst).
- 13 *Washington Times* 20 juni 1995, Maybe Mexico just wants a couple old provinces back (column Samuel Francis). Ook vóór de plannen van de Mexicaanse regering om dubbele nationaliteit te aanvaarden werd Mexicaanse immigratie door conservatieven al in verband gebracht met een beweging om het Zuid-Westen terug te nemen (Brimelow 1995: 158, 193).
- 14 *Washington Times* 14 November 1999, Dual citizenship explodes in us.
- 15 *New York Times* 14 april 1998, Torn between Nations. Mexican-Americans can have both.
- 16 *Washington Times* 25 mei 1998, Mexico Dual Citizenship Stirs Debate.
- 17 Overigens werden ook in Mexico dubbele nationaliteit en kiesrecht vanuit het buitenland niet altijd positief beschouwd (Castaneda 2004).
- 18 American Competitiveness Act, Senate 18 mei 1999, S. 4978-4979. International Child Abduction, House of Representatives 12 oktober 2000, H9818.
- 19 *United Press International* 15 februari 2002, Experts debate dual citizenship. Challenges facing America, the Budget and Immigration Reform, House of Representatives 5 september 2001, H5389. Het CIS werd opgericht als een anti-immigratie denktank, de intellectuele arm van FAIR (Hayden 2010).
- 20 First Line of Defense, Heightened Border security, House of Representatives, 24 oktober 2001, H7306.
- 21 Het citaat wordt vaker en in verschillende versies aangehaald. De bron lijkt een uitspraak van Roosevelt uit de periode toen hij nog geen president was, maar kolonel in de Eerste Wereldoorlog, *New York Times* 5 juli 1918, Roosevelt defines America's war aims. Het volledige citaat luidt: 'There is no room for any fifty-fifty Americanism. There is not any room for a ninety-nine to one Americanism. Either a man is absolutely an American and nothing else or he is not an American at all, and any one who comes here and looks back to the country from which he came will do well to read the parable of Lot's wife, and I will do all in my power to turn him into a pillar of salt.'
- 22 Hetzelfde voorstel diende hij in 2005 en in 2007 in. 'To reform immigration to serve the national interest', HR 3700, 8 september 2005, HR 4192, 15 november 2007. In kritiek op een vragenlijst van de *Republican Congressional Committee* onder diens kiezers, waarin slechts één vraag over immigratie was opgenomen, noemde hij een voorbeeldvraag waarin de mening wordt gevraagd over intrekking van de Amerikaanse nationaliteit als sanctie op dubbele nationaliteit. More Homeland Heroes, House of Representatives, 15 mei 2003, H4201.
- 23 109th Congress, s 1815, 4 oktober 2005. Title III, Codifying the Oath of Allegiance, 5 c, p. 12. Congressional Record, Senate, 4 oktober 2005, S 10974. Congressional Record 30 maart

- 2006, Senate s 2562 e.v. Alexander ging uit van 2 tot 3% Amerikaanse burgers met dubbele nationaliteit. Floor statement 24 april 2006.
- 24 *Chicago Tribune* 3 december 2008. Tax activist's ad challenges Obama's eligibility for office. Voorwaarden voor het presidentschap zijn de Amerikaanse nationaliteit en geboorte op Amerikaans grondgebied.
- 25 Bundestag Drucksache 4/193, 19 april 1964, vraag VI/5, Anlage. Steno 24 april 1963, p. 3313.
- 26 *Frankfurter Rundschau* 13 augustus 1975, Ausnahmen für Exil-Tschechen.
- 27 Bundestag Drucksache 8/1200, vraag 35 en 36. Plenarprotokoll 8/59, 25 november 1977, p. 4581.
- 28 Bundestag Drucksache 6/132, 30 april 1971, Vraag A 15, Anl, Steno 5 mei 1971, p. 6891.
- 29 Bundestag Drucksache 8/13, 22 december 1975, Gesetzentwurf der Bundesregierung, Entwurf eines Ausführungsgesetzes zu dem Übereinkommen vom 30. August 1961 zur Verminderung der Staatenlosigkeit und zu dem Übereinkommen vom 13. September 1973 zur Verringerung der Fälle von Staatenlosigkeit (Gesetz zur Verminderung der Staatenlosigkeit), artikel 4, nr. 5 a.
- 30 Bundestag Drucksache 8/13, Begründung p. 11, nr.5 a.
- 31 Bundestag Drucksache 8/321, 28 april 1977, p. 5, Beschlussempfehlung und Bericht des Innenausschusses.
- 32 Bundestag Drucksache 9/775, 28 augustus 1981, vraag 5 met antwoord.
- 33 Einbürgerungsrichtlinien, *GMBI* 1978, nr. 2, p. 16 e.v. Een afwijzing van een verzoek afstand te doen van de vorige nationaliteit, of een langdurige procedure waren geen reden van de afstandsverplichting af te zien. Wel werden meerdere uitzonderingen geformuleerd, o.m.: wanneer afstand niet is toegestaan, vluchtelingen, ouderen, minderjarige kinderen, indien een algemeen belang bij naturalisatie bestond, wanneer de Duitse nationaliteit door huwelijk was verloren.
- 34 Artikel 116 refereert aan Duitse burgers en degenen van Duitse afkomst die zich op 31 december 1937 in het toenmalige Duitse Rijk bevonden en hun echtgenoten en nakomelingen. Zie par. 8.3.
- 35 Bundesverfassungsgericht 31 oktober 1990, 83, 37 II.
- 36 Bundestag Drucksache 11/2795, 18 augustus 1988, p. 2.
- 37 Senatsverwaltung für Gesundheit und Soziales, Die Ausländerbeauftragte, Internationales Fachkongress, Berlin 18-20. Oktober 1989. Van de bijeenkomst werd verslag gedaan door de Amerikaan Miller (1989) in *International Migration Review*, die de Duitse zorgen over dubbele nationaliteit zag als 'overly complicated'.
- 38 Bundestag Drucksache 12/4533, 10 maart 1993.
- 39 *Süddeutsche Zeitung* 1 maart 1993, Aktion Doppelte Staatsangehörigkeit Unterschriften statt Lichterkette.
- 40 Bundestag Drucksache 12/4533, Plenarprotokoll 12/155, 29 april 1993, p. 13199.
- 41 *Frankfurter Rundschau* 18 januari 1999, Neues Bündnis plant gerichtete Aktionen gegen CDU-Kampagne. Zie Götz 2000 voor een analyse van de campagne.
- 42 Bundesrat Drucksache 188/99, Bundestag Drucksache 14/744, 12 april 1999, Entwurf eines Gesetzes zur Reform des Staatangehörigkeitsrechts.
- 43 Uitzonderingen zijn: wanneer afstand praktisch of juridisch onmogelijk is, vluchtelingen, hoge kosten verbonden aan afstand of andere financiële nadelen, militaire dienstplicht, ouderen.
- 44 Bundesrat Drucksache 188/99, Begründung, p. 15. De motivering noemt het misbruik, zonder een bepaalde nationaliteitsgroep te noemen. Alle debatten gaan echter over Turkse Duitsers.

- 45 Bundestag Drucksache 14/306, 22 januari 1999 (vraag). Plenarprotokoll 14/18, 27 januari 1999 (antwoord).
- 46 *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 3 januari 1999, Rot-Grüne Ausländerpolitik gefährlicher als RAF-Terrorismus.
- 47 Plenarprotokoll 14/28, 30 April 1999, p. 129.
- 48 Plenarprotokoll 14/40, 7 mei 1999, p. 3423.
- 49 Plenarprotokoll 14/28, 19 maart 1999, p. 2318. 'Bij ons hoort wie de grondwet en grondwaarden eert en zich aan de wetten houdt. Bij ons hoort, wie de taal spreekt. Bij ons hoort wie zich aan de Duitse samenleving op zijn eigen wijze wil verbinden, zonder dominante cultuur. Wie we zijn, herkennen we aan de waarden van de mensen, deze te achten en te beschermen, zoals in artikel 1 van de grondwet bepaald' (vertaling bdh).
- 50 Plenarprotokoll 14/28, p. 2283. Volgens Jessurun d'Oliveira heeft koningin Beatrix naast de Nederlandse tevens de Britse nationaliteit. *de Volkskrant* 14 april 1997, Engelse wet uit 1704 geeft Beatrix Britse nationaliteit. Zie tevens Jessurun d'Oliveira 1988.
- 51 Plenarprotokoll 14/28, 29 april 1999, p. 13210.
- 52 Plenarprotokoll 14/40, 7 mei 1999, p. 3446. Keskin: 'Ik leef sinds jaren in Duitsland. Mijn familie en ik voelen ons Duitsers. Mijn kinderen spreken beter Duits dan Turks. We zijn niet van plan naar Turkije terug te keren. Het zou echter kunnen gebeuren dat in Duitsland zich weer excessen voordoen met vreemdelingenvijandige uitingen. Dan wil ik eenvoudig de mogelijkheid hebben met mijn familie naar mijn oorspronkelijk herkomstland terug te keren.' Belle: 'Ziet u, juist dat willen we niet. Als u de Duitse nationaliteit heeft, dan met alle rechten en plichten en zonder terugkeermogelijkheid' (vertaling bdh).
- 53 Plenarprotokoll 14/37, 4 mei 1999, p. 3449.
- 54 Drucksache 14/1757, 7 oktober 1999, Einbürgerungsverfahren human gestalten – Einbürgerungshindernisse beseitigen.
- 55 Vorläufige Anwendungshinweise des Bundesministeriums des Innern, 19 oktober 2007, toelichting bij art. 12.1.2.2. StAG.
- 56 Bundestag Drucksache 14/9829, nr. 4. Schriftliche Anfrage, 6 juli 2002.
- 57 Bundestag Drucksache 15/762, 2 april 2003.
- 58 Bundesrat Drucksache 224/07, Gesetz zur Umsetzung Aufenthalts- und asylrechtlicher Richtlinien der Europäischen Union, artikel 5, nr. 9 b. p. 103. Van kracht 28 augustus 2007, *BGBI.* 2007 I, nr. 42, p. 1970.
- 59 Het naturalisatiepercentage van EU-onderdanen was 0,6% in 2002 en 0,8% in 2009. Statistisches Bundesamt, Bevölkerung und Erwerbstätigkeit, Einbürgerungen 2009, p. 18, 20. In 2009 behield 96,8% de vorige nationaliteit, p. 84.
- 60 Bv. Bundestag Drucksache 14/5650, 23 maart 2001. Kleine Anfrage Wolfgang Bosbach en Erwin Marschweski e.a. (CDU/CSU). Bundestag Drucksache 14/9745 en Bundestag Drucksache 14/9815, 19 juli 2002 (antwoord).
- 61 Plenarprotokoll 15/40, 10 april 2003, p. 3315.
- 62 De dalende trend zet door. Bundestag Drucksache 16/137007, 2 juli 2009.
- 63 Unabhängige Kommission Zuwanderung, 'Zuwanderung gestalten – Integration fördern', 2001, www.bmi.bund.de/dokumente/Artikel/ix_46877.htm, laatst bezocht 23 januari 2004. H. 7.1.
- 64 Drucksache 14/4357, 20 oktober 2000, Sechster Familienbericht, Familien ausländischer Herkunft in Deutschland. Leistungen, Belastungen, Herausforderungen, und Stellungnahme der Bundesregierung, p. 213.
- 65 Bericht der Ausländerbeauftragte 2005, H. II.

- 66 *Die Welt* 10 maart 2005, 50.000 Türken beschafften sich illegal den Doppelpass; *Frankfurter Rundschau* 7 februari 2005, Fatale Doppelpass. Elf van de vierentwintig vragen in de Bondsdag in de periode 2000-2005 gingen hierover, negen hiervan werden gesteld door de CDU.
- 67 Het verlies van nationaliteit strekt zich niet uit tot de minderjarige kinderen. Bundesverfassungsgericht 15 november 2007, 5 B 05,3039.
- 68 *Migration und Bevölkerung*, nr. 2, maart 2005, p. 2 noemde het aantal van 50.000. De vakbond DGB noemde een aantal van ongeveer 90.000, DGB, *Information zur Migrationspolitik, Verlust der deutschen Staatsangehörigkeit*, 21 juli 2005. De regering sprak van landelijk ongeveer 21.500 personen van Turkse afkomst die door herkrijging van de Turkse nationaliteit de Duitse waren verloren. Bundestag Drucksache 16/139, 5 december 2005, p. 2. Intrekking van de Duitse nationaliteit wegens herkregeven of behouden Turkse nationaliteit kwam ook vóór 2000 al voor. Zie Verwaltungsgerichtshof Baden-Württemberg, 23 september 2002, 13 S 1984/1, waarin het hof de intrekking in 1997 van de in 1992 verkregen Duitse nationaliteit – nadat de betrokken vrouw in de krant had verklaard beide paspoorten te bezitten – in strijd met de wet achtte.
- 69 Bundestag Drucksache 16/139, 5 december 2005.
- 70 Bundestag Drucksache 16/4218, 2 september 2005.
- 71 DGB, *Information zur Migrationspolitik, Verlust der deutschen Staatsangehörigkeit*, 21 juli 2005.
- 72 § 38 Zuwanderungsgesetz.
- 73 Plenarprotokoll, 16/137, 10 november 2004, p. 12566.
- 74 Bundestag Drucksache 15/5006, 4 maart 2005, Verlust der deutschen Staatsangehörigkeit bei Wiedereinbürgerung durch ausländische Staaten.
- 75 Bundestag Drucksache 15/480, 16 maart 2005, Anlage vraag 31.
- 76 Bundestag Drucksache 15/3626, 15 juli 2005, vraag 19.
- 77 Bundestag Drucksache 16/9654, 19 juni 2008.
- 78 Bundesverfassungsgericht 10 maart 2006, 434/06.
- 79 *Frankfurter Statistik Aktuell*, nr. 12, 2006. Bürgeramt, Statistik und Wahlen, www.frankfurt.de/sixcms/media.php/678/12_Einwohner2005.pdf, laatst bezocht 5 november 2007.
- 80 Art. 3 lid 3 zin 2 WNI 1892: 'Indien de verzoeker tot een ander land behoort, kan van hem de overlegging gevorderd worden van een bewijs, dat de wetgeving van dat land geen beletsel tegen zijn naturalisatie in Nederland oplevert'.
- 81 Uitgebreid over de Indonesische onafhankelijkheid Heijs 1995: 120 e.v. en Jones 2007: 73 e.v.
- 82 Kantongerecht 's-Gravenhage 5 april 1950, *Nederlandse Jurisprudentie* 1950, 407.
- 83 L.I. de Winter in *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie* 4233, p. 116. Zie hoger beroep Hoge Raad 20 december 1950, *Nederlandse Jurisprudentie* 1951, 659.
- 84 Rapport van de Koninkrijkscommissie ter voorbereiding van alternatieven voor de huidige staatskundige verhouding tussen Nederland, Suriname en de Antillen, rapport ter voorbereiding van de onafhankelijkheid van Suriname, Den Haag, oktober 1974, p. 17-18.
- 85 Rapport Koninkrijkscommissie, p. 48.
- 86 NRC 6 augustus 1974, Dubbele nationaliteit voor Suriname bepleit. NRC 23 augustus 1974, Dubbele nationaliteit voorkomt rassenprobleem.
- 87 NRC 8 augustus 1974, Nationaliteit. De NRC meldde de latere concessie van Nederlandse kant met een mogelijkheid van een effectieve en latente nationaliteit. Tegen was hoogleraar E.W. Vierdag die echter wel voorstelde Surinamers in Nederland nog tien jaar als Nederlander te behandelen. NRC 20 augustus 1974, Dubbele nationaliteit is juridisch ongewenst.

- 88 Artikel 2 lid 1 Toescheidingsovereenkomst. Tweede Kamer 1974-1975, 13 647, nr. 1, p. 8, 10 en 12.
- 89 Toespraak Kees Groenendijk op conferentie in Paramaribo 2004. *Duaal burgerschap*, Verslag van de Studieconferentie gehouden te Paramaribo, Suriname, op 12 en 13 maart 2004, Stichting voor Surinaamse Ontwikkelingsvraagstukken, Zoetermeer 2004. Groenendijk verwees naar het artikel van Amhad Ali (2003). Dubbele nationaliteit kon toch ontstaan wanneer dit gebeurde op grond van de nationaliteitswetgevingen van beide landen en niet op grond van de Toescheidingsovereenkomst.
- 90 Bron cijfers CBS, bewerkt door Anita Böcker.
- 91 CBS, *Personen met dubbele nationaliteit*, 1 januari 2010.
- 92 *Duaal burgerschap*, Verslag van de Studieconferentie gehouden te Paramaribo, Suriname, op 12 en 13 maart 2004, Stichting voor Surinaamse Ontwikkelingsvraagstukken, Zoetermeer 2004.
- 93 De roze kaart (*pembe card*) is een status waarmee bepaalde rechten, gewoonlijk verbonden aan nationaliteit, kunnen worden verkregen zonder het bezit van die nationaliteit. Over de Turkse roze kaart: Kadirbeyoglu 2007 en Caglar 2004.
- 94 Kees Groenendijk schreef een wetsvoorstel voor dual burgerschap.
- 95 Zie ook Abhelakh 2010.
- 96 Tweede Kamer 1948-1949, bijlage 1132, 4-5, Naturalisatie van Heinrich Adelt Gerhard Radecker en 32 anderen.
- 97 Tweede Kamer 1971-1972, 11 799, nr. 1, p. 4.
- 98 Van een ingevolge artikel 3 of artikel 5 te naturaliseren persoon die tot een ander land behoort, kan overlegging worden gevorderd, hetzij van het bewijs dat hij de nationaliteit van dat land heeft verloren of verliest, te rekenen vanaf de dag waarop het Nederlanderschap wordt verkregen, hetzij van een verklaring dat hij na de naturalisatie het nodige zal doen om de nationaliteit van dat land te verliezen. Artikel 5 a, Rijkswet van 8 november 1976 tot wijziging van de wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap, *Staatsblad* 1976, nr., 465.
- 99 Artikel III, Richtlijnen voor Naturalisatie, *Staatscourant* 22 april 1977, p. 4.
- 100 Tweede Kamer 1974-1975, 30 juni 1975, 12 837, nr. 6/7, p. 6.
- 101 Tweede Kamer 1975-1976, 13 760, nr. 5, antwoord nr. 6, Naturalisatie van Belinshis, Jozefata en 22 anderen.
- 102 Tweede Kamer 1981-1982, 17 131, nr. 34 (man wil Duitse nationaliteit behouden). Afdeling Rechtspraak Raad van State 7 juni 1988, *Rechtspraak Vreemdelingenrecht* 1988, 48 (man wil Canadese nationaliteit behouden). Zie ook De Groot en Van der Voort 1992: 30.
- 103 Rijkswet op het Nederlanderschap, 19 december 1984, *Staatsblad* 1984, 628. Verdrag: *Tractatenblad* 1974, 4; Aanvullend Protocol en Protocol tot wijziging van 24 november 1977, *Tractatenblad* 1981, 45 en 46; Goedkeuringswet, *Staatsblad* 1984, 627.
- 104 Tweede Kamer 1982-1983, 16 947, nr. 7, p. 5, 7.
- 105 Nederlands Centrum Buitenlanders, *Nationaliteitsrecht en minderhedenbeleid*, Werkgroep knelpunten in het Nederlands recht voor etnische minderheden, Utrecht 1983.
- 106 Tweede Kamer 1982-1983, 16 947, nr. 10, p. 2 (PvdA), p. 8 (D66).
- 107 Tweede Kamer 1983-1984, 16 947, nr. 11, p. 9.
- 108 Tweede Kamer 1983-1984, 16 947, nr. 45, 9 december 1983 (motie PvdA) nr. 23, 8 december 1983 (motie CPN, PSP, PPR).
- 109 Art. 9 lid 1 sub b Rijkswet op het Nederlanderschap 1984.
- 110 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid*, Den Haag 1989: 93-96.

- 111 WRR 1989: 31.
- 112 Tweede Kamer 1990-1991, 21 427, nr. 3.
- 113 Tweede Kamer 1990-1991, 21 971, nr. 14.
- 114 In het CDA-partijblad werden de plannen voor dubbele nationaliteit gesteund. *Nieuwsblad voor migranten*, Pleidooi voor afschaffing afstandseis, CDA-blad 3 oktober 1991.
- 115 UCV Minderheidsbeleid, 17 september 1990, p. 48-13. Tweede Kamer 1991-1992, 21 971, p. 10-527.
- 116 Tweede Kamer 1990-1991, 21 971, nr. 29.
- 117 Handelingen Tweede Kamer 22 oktober 1991, p. 13-612.
- 118 Rabbae noemde het later tijdens hoorzittingen van de Commissie Blok als voorbeeld van een behaald succes van immigrantenorganisaties. Tweede Kamer 2003-2004, 28 689, nr. 10, p. 216.
- 119 IOT, *Dubbele nationaliteit ook voor Turkse immigranten. Een advies aan de Nederlandse regering*, Den Haag, mei 1990.
- 120 Zie ook M. van den Brink, *Nederlander worden? Waarom? Een onderzoek naar vluchtelingen en naturalisatie*, Wetenschapswinkel, Utrecht 1990. *Advies Naturalisatie*, VON, maart 1991. Nederlands Juristencomité van de Mensenrechten 1992.
- 121 Circulaire staatssecretaris van Justitie, 20 december 1991, in werking getreden 1 januari 1992, wijziging van het beleid inzake de voorwaarde tot het doen van afstand van de oorspronkelijke nationaliteit, *Staatscourant* 1992, 25.
- 122 Tweede Kamer 1992-1993, 23 029, B, Bijlage, Advies Raad van state, 11 maart 1992, p. 7.
- 123 Tweede Kamer 1992-1993, 23 029, nr. 6, p. 2.
- 124 Met verwijzing naar De Groot's dissertatie (De Groot 1988). De Groot was een van de twee belangrijkste juristen op het gebied van nationaliteitsrecht, samen met Jessurun d'Oliveira. Beiden spraken zich in hun publicaties herhaaldelijk uit voor dubbele nationaliteit.
- 125 Cijfers CBS.
- 126 SCP, *Rapportage Minderheden*, Den Haag: Vuga 1996, p. 37.
- 127 Handelingen Eerste Kamer 25 juni 1996, p. 36-1775.
- 128 Tweede Kamer 1996-1997, 23 594, nr. 32, p. 7-8.
- 129 Eerste Kamer 1995-1996, 23 029, nr. 26b, p. 11.
- 130 *Algemeen Dagblad* 5 juli 1996, CDA maakt ommezwaai in migrantendebat; *Trouw* 11 juli 1996, Wet op dubbele nationaliteit dreigt weer te stranden; *Algemeen Dagblad* 11 juli 1996, Senaat dreigt dubbele nationaliteit te verwerpen. Zie ook de opiniestukken van politici: *Trouw* 11 februari 1995, Beleid terug naar af? (Rabbae, GroenLinks); *Trouw* 15 februari 1995, Dubbele nationaliteit mag beslist geen automatisme zijn (Verhagen, CDA); *de Volkskrant* 21 februari 1995, Integratie verloopt beteter met dubbele nationaliteit (Dittrich, D66).
- 131 Brief van de minister van Justitie Sorgdrager, Eerste Kamer 1997-1998, 23 029, nr. 281, 5 maart 1998.
- 132 Circulaire van 18 juni 1997, *Staatscourant*. 1997, 28.
- 133 Tweede Kamer 1997-1998, 25 891.
- 134 18 juni 1997, *Staatscourant*. 1997, 28. Uitzonderingen: wanneer afstand niet mogelijk is, vluchtelingen, hoge kosten verbonden aan afstand of andere financiële nadelen, militaire dienstplicht, huwelijkspartners van Nederlanders, lidstaten Tweede Protocol van 1993.
- 135 Rijkswet van 21 december 2000 tot wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap, *Staatsblad* 2000, 618.
- 136 WRR, *Nederland als immigratieland*, Den Haag 2001. WRR, *Identificatie met Nederland*, Den Haag 2007. Zie Scholten (2008) over de kritiek op de WRR. Zie ook de adviezen van de ROB (voor dubbele nationaliteit) en RMO (beveelt een studie aan naar effecten van dubbele nati-

- onaliteit op integratie). ROB, *Etniciteit, binding en burgerschap*, Den Haag 2001. In de bijlage zijn de kanttekeningen van de RMO te vinden. Tweede Kamer 2001-2002, Brief van de minister voor Grote Stedenbeleid en Integratiebeleid, 28 006, nr. 4, p. 9 (verwerping advies ROB).
- 137 ACVZ, *Nederlanderschap in een onbegrensde wereld*, Den Haag 2008. Tweede Kamer 2008-2009, 31803, nr. 1. Brief van de minister van Justitie aan de Tweede Kamer, 2 december 2005.
- 138 *De Telegraaf* 29 januari 2003, www.cda.nl, laatst bezocht 16 januari 2004.
- 139 Tweede Kamer 2003-2004, 28 689, nr. 19, brief bij notitie Meervoudige nationaliteit.
- 140 Tweede Kamer 2004-2005, 28 689, nr. 33, antwoord op vraag 11,
- 141 Tweede Kamer 2004-2005, 28 689, nr. 33, antwoord op vraag 22.
- 142 Handelingen Tweede Kamer, 7 september 2004, p. 95-6149.
- 143 Eergerelateerd geweld, Debat over rapport Commissie Blok, Handelingen Tweede Kamer 6 april 2004, p. 63-4114, 6 maart 2007, 30 388, nr. 9; Militaire dienstplicht o.a. 22 mei 2007, nr. 1434, Hangjongeren 6 september 2007, 30 136, nr. 19; Internationale kinderontvoering, 19 juli 2005, 30 072; Homogeweld, 27 november 2008, 31 700, vii, nr. 31.
- 144 Tweede Kamer 2003-2004, 28 689, nr. 19.
- 145 Handelingen Tweede Kamer, 2 september 2004, 94-6075.
- 146 Handelingen Tweede Kamer, 2 september 2004, 94-6075.
- 147 Tweede Kamer 2004-2005, 28 689, nr. 33, p. 4.
- 148 Handelingen Tweede Kamer, 2 september 2004, 94-6075.
- 149 Tweede Kamer 2003-2004, 28 689, nr. 22, 2 september 2004.
- 150 Tweede Kamer 2003-2004, 29 200, VI, nr. 95, p. 19.
- 151 Notitie Meervoudige nationaliteit, p. 10.
- 152 Tweede Kamer 2004-2005, Aanhangsel 2002, vragen 16 juni 2005, antwoord 1 juli 2005, p. 4267. Het werkbezoek trok veel media-aandacht: NRC 16 juni 2005, Geen akkoord over dubbele nationaliteit; *Trouw* 24 juni 2009, Verdonks gevecht tegen dubbele nationaliteit heeft ook iets dubbels. Marokko wil wel praten over afschaffen dubbele nationaliteit.
- 153 Handelingen Tweede Kamer 30 166, 4 oktober 2006, p. 8-417 e.v.
- 154 Handelingen Tweede kamer 2006-2007, p. 8-480.
- 155 Handelingen Tweede Kamer 2006-2007, p. 8-480.
- 156 Tweede Kamer 2007-2008, 30 166, nr. 25 en 26, brief van de minister aan de Tweede Kamer Het nieuwe voorstel van die strekking werd in december 2008 ingediend. Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 1.
- 157 Tweede Kamer 2006-2007, 15 februari 2007, 30 166, nr. 22. De kwestie dook opnieuw op toen Aboutaleb eind 2008 burgemeester werd van Rotterdam en Leefbaar Rotterdam hem vroeg zijn paspoort aan de Marokkaanse koning op te sturen. Aboutaleb reageerde dat hij het afwees dat na 35 jaar nog aan zijn loyaliteit werd getwijfeld. *de Volkskrant* 6 januari 2009, Aboutaleb wees welkom (ingezonden brief Marco Pastors, Leefbaar Rotterdam); *de Volkskrant* 6 januari 2009, Aboutaleb stuurt zijn paspoort niet terug. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens verwierp in 2010 de voorwaarde voor enkelvoudige nationaliteit voor parlementsleden in Moldavië, onder meer vanwege het gevaar dat bevolkingsgroepen zouden worden uitgesloten, en met verwijzing naar het Europees Verdrag Nationaliteit. EHRM 27 april 2010, Tanase v Moldavië, appl. nr 7/108. Zie Uzman 2010.
- 158 O.m. Tweede Kamer 2008-2009, Aanhangsel van de Handelingen, nr. 1278, p. 2685, vragen Fritsma (PvV) 1 december 2008.
- 159 Tweede Kamer 2009-2010, 31 813, nrs. 9, 17, 20, 21. De enige andere twee staten die hadden geratificeerd, Frankrijk en Italië, hebben het Tweede Protocol inmiddels opgezegd, zodat het alleen nog voor Nederland relevant is (De Groot en Tratnik 2010: 17).

- 160 Aanhangsel Handelingen Tweede Kamer 2003-2004, nr. 2129, p. 4497. Vragen Lambrechts (D66) 26 juli 2004.
- 161 Afdeling Bestuursrechtspraak Raad van State 200306971/1, 18 augustus 2002, *Jurisprudentie Vreemdelingenrecht* 2004/403.
- 162 Spiro (2008: 73) geeft een derde verklaring. Invloedrijke kiezerspopulaties (Iers-Amerikanen, Italiaans-Amerikanen en Joods-Amerikanen) hebben zelf vaak een dubbele nationaliteit. Dat maakt het volgens Spiro onwaarschijnlijk dat de Verenigde Staten ooit daadwerkelijk afstand van de oorspronkelijke nationaliteit zal gaan eisen.
- 163 Ook Roggeband en Verloo (2007: 280) leggen het omslagpunt in de verhoogde belangstelling voor de positie van immigrantenvrouwen bij 2003. Zie ook Prins en Saharso 2008, Van den Berg en Schinkel 2009.

Hoofdstuk 7

- 1 Foblets et al. (2004: 154-155) stelt dat het immigranten op de eerste plaats om participatie aan de Belgische samenleving gaat en op de tweede plaats om instrumentele motieven. Deels is het verschil te verklaren uit een andere categorisering door onderzoekers: Foblets categoriseert verkrijging van kiesrecht onder participatie, Van den Bedem (1993) categoriseert verkrijging van kiesrecht, dat 68% van zijn respondenten als belangrijk motief noemt, als rechtspositioneel motief. De categorisering van Foblets sluit beter aan bij de theorievorming over nationaliteit en burgerschap.
- 2 Het hebben van arbeid was geen voorwaarde voor naturalisatie. Waarschijnlijk kon Mira niet eerder naturaliseren omdat haar verblijf als student niet werd meegeteld voor de verste verblijfsduur van vijf jaar voor naturalisatie (art. 8 lid 1 sub b RWN).
- 3 Een andere respondent had het Koninklijk Besluit waarmee de Nederlandse nationaliteit wordt verleend, opgevraagd. Haar verzoek werd geweigerd met een beroep op de privacy, omdat hierop ook namen van andere naturalisandi stonden vermeld. Met een beroep op de Wet openbaarheid bestuur verkreeg ze het document alsnog, met de namen van alle andere naturalisandi doorgehaald.
- 4 Australiërs kunnen een andere nationaliteit aanvragen zonder de Australische nationaliteit te verliezen. De wijziging van het nationaliteitsrecht in 2002 is het directe resultaat van bottom-up-druk van groepen Australische emigrantorganisaties (Böll 2007: 316). Een van de groepen die zegt achter de wetswijziging te zitten, is de *Southern Cross group*, een organisatie voor de Australische 'diaspora', opgericht in 2000 in Brussel. Zie www.southern-cross-group.org/general/whoarewe.html, laatst bezocht 4 augustus 2009. Om de Nederlandse nationaliteit te kunnen behouden, zou respondent in Australië hoofdvverblijf moeten hebben ten tijde van de verkrijging (art. 15 lid 2 a RWN 2000).
- 5 De naturalisatie van de vrouw vond plaats tussen 2004 en 2010, toen Iran volgens de landenlijst van de IND werd beschouwd als een land waar afstand mogelijk was. Thans wordt afstand, net als vóór 2004, niet langer verwacht.
- 6 Nederland behoort tot een van de landen waarvan burgers tussen achttien en dertig jaar een visum voor een jaar voor Australië kunnen krijgen (*Working Holiday Visa*). Overigens staat ook België op deze lijst van landen. Informatie ambassade van Australië.
- 7 De Turkse nationaliteitswetgeving maakt het mogelijk de Turkse nationaliteit af te nemen indien niet aan de dienstplicht wordt voldaan. Dit wordt echter niet gedaan voordat iemand de 38-jarige leeftijd heeft bereikt en te kennen heeft gegeven nooit de dienstplicht te zullen vervullen. Algemeen Ambtsbericht Turkije/dienstplicht, ministerie van Buitenlandse Zaken, juli 2002. Zie ook Doomernik en Cilessen 2008.

- 8 Aanvullend heb ik een interview gehad met de Marokkaanse vrouwenvereniging Mvvn. Deze zelforganisatie is actief op het gebied van Marokkaans familierecht, maar niet op het gebied van dubbele nationaliteit. Zij leggen geen relatie tussen beide thema's.
- 9 In de literatuur is het een marginaal thema. Zie echter Symington 2001.
- 10 *Not without my daughter* verwijst naar de bestseller van Betty Mahmoody (1987), die het verhaal vertelt van een Amerikaanse vrouw met een Iraanse echtgenoot en haar vlucht uit Iran met hun dochter (De Hart 2001).

Hoofdstuk 8

- 1 Er werden in Amerikaanse kampen ook Duitsers uit Latijns-Amerikaanse landen geïnterneerd (Friedman 2005). Ook tijdens de Eerste Wereldoorlog werden in diverse landen verschillende groepen immigranten geïnterneerd (Panayi 1993).
- 2 Getuigenis DeWitt op 13 april 1943, House Naval Affairs Subcommittee to investigate Congested Areas, Part 3, p. 739-740, geciteerd in *Korematsu v United States*, 323 US 214 (1944).
- 3 Supreme Court in *Hirabayashi v United States*, 320 US 81 (1943).
- 4 88 Congressional Records 2722-2726, geciteerd in *Hirabayashi v United States*, 320 US 81 (1943).
- 5 Tolan Committee Hearings, part 30, 11209, from *Oregonian*, 26 februari 1942. Geciteerd in Eisenberg 2003.
- 6 Deze organisatie eiste in 1942 in een rechtszaak dat alle Japans-Amerikanen van de tweede generatie met de Amerikaanse nationaliteit uit het kiezersregister werden geschrapt. De rechter verwierp de eis met een beroep op de uitspraak *Wong Kim Ark* (par. 3.3.1). *Regan v King*, Registrar of Voters. District Court, N.D. California, Southern Division. No. 22178-S. July 2, 1942 49 F. Supp. 222.
- 7 Expatriation of certain nationals of the United States. Hearings before the Committee on Immigration and Naturalization, House of Representatives on HR 2701, 3012, 3489. 3446, 4103, Bills to expatriate certain nationals of the United States, to create a Japanese deportation commission, and to deport disloyal Japanese. January 20, 25, 26, and February 2, 1944. Te vinden op <http://digital.lib.usu.edu/cdm4/document.php?cisooroot=/tpaz&cispoptr=5401&REC>, laatst bezocht 7 juli 2007, p. 21.
- 8 Expatriation of certain nationals of the United States, p. 22.
- 9 Expatriation of certain nationals of the United States, p. 22.
- 10 De *New York Times* berichtte over Hilda Lady Butterfield, die als eerste gebruik zou hebben gemaakt van de mogelijkheid de Amerikaanse nationaliteit op te geven. Zij was geboren in de Verenigde Staten en had door huwelijk met een Brit de Britse nationaliteit verkregen en de Amerikaanse behouden. Na het opgeven van de Amerikaanse nationaliteit zou ze naturalisatie aanvragen, om zo de Britse te verliezen en voortaan alleen nog de Amerikaanse nationaliteit te bezitten. *New Work Times* 29 September 1945, Seeks Citizenship Again. Hilda Lady Butterfield to File Naturalization Papers soon.
- 11 *Hirabayashi v United States*, 320 US 81 (1943).
- 12 *Korematsu v United States*, 323 US 214 (1944).
- 13 Yamamoto et al. (2001: 163-164) beschrijft de problemen die de betreffende rechters na de oorlog met de uitspraken hadden. Rechter Roberts had zo'n afkeer van zijn collega's gekregen, dat hij niet meer met ze wilde dineren en ontslag nam.
- 14 *Korematsu*, voetnoot 6
- 15 *Acheson v Murakami*, 176 F 2d 953 (9th Cir. 1949). Zie ook *Tadayatsu Abo v Clark*, US Distr Court No. D. Calif. April 29, 1948, *Barber v Abo*, 186 F 2d (9th Cir. 1951), *McGrath v Abo*, 186 F 2d 766 (9th Cir. 1951).

- 16 Dit was geen naturalisatie, maar herkrijging van de Japanse nationaliteit door personen die deze eerder waren verloren door huwelijk, door verzuim van de ouders het kind bij het Japanse consulaat te registreren, of in geval van afstand van de Japanse nationaliteit, door de persoon zelf of door de ouders. Het opgeven van een andere nationaliteit was bij herstel niet nodig (Blackmore 1949).
- 17 Forty Years Defending the Constitution: Fred Okrand Second Part (March 13, 1982). Fred Okrand verdedigde als advocaat veel van deze zaken. http://content.cdlib.org/view?docId=ft258003n2&chunk.id=div00032&brand=calisphere&doc.view=entire_text, laatst bezocht 14 oktober 2011.
- 18 *Nishikawa v Dulles*, 356 US 129 (1958). Anders in geval van verraad, zie *Kawakita v United States*, 343 US 717 (1952).
- 19 *Personal Justice Denied*, Report of the Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians, Report for the Committee on Interior and Insular Affairs, 102d Congress, 2nd session, US Government Printing Office, Washington 1992, p. 39.
- 20 In 1976 trok de Republikeinse president Ford *Exclusion Order* 9066 in, die de internering mogelijk heeft gemaakt. De *Civil Liberties Act* van 1988 maakte excuses door president Ronald Reagan en herstelbetalingen mogelijk. Public Law 100-383.
- 21 *Personal Justice Denied*, 1992, p. 18.
- 22 *Hirabayashi v United States*, 828 F 2d 591 (9th Circuit 1987). *Korematsu v United States*, 584 F Supp 1406 (N.D. Cal. 1984).
- 23 Zie bijv. <http://hnn.us/readcomment.php?id=40982>, laatst bezocht 16 mei 2008.
- 24 Authorization for Use of Military force, Pub L 107-40, 115 Stat 224 (2001), ook wel *Patriot Act* genoemd. De enige tegenstem kwam van de Democratische senator Russell Feingold.
- 25 Voor alle duidelijkheid: geen van de betrokkenen had bewezen banden met terrorisme.
- 26 Slechts drie van de 5.000 werden vervolgd wegens terroristische daden, een van deze drie werd veroordeeld (Cole 2003: 25).
- 27 *Americans on Hold, Profiling, Citizenship, and the 'War on Terror'*, Center for Human Rights and Global Justice, New York University School of Law, p. 21. Te vinden op www.chrgl.org, laatst bezocht 18 juli 2010.
- 28 US Court of Appeals for the Fourth Circuit, 8 januari 2003, no. 02-7338.
- 29 Brief of *Amicus Curiae* The Claremont Institute, Center for Constitutional Jurisprudence, In Support of Respondents In Supreme Court, 28 juni 2004, *Hamdi v Rumsfeld*, no. 03-6696.
- 30 *Hamdi v Rumsfeld*, 28 juni 2004, no. 03-6696.
- 31 De tekst van de verklaring is te vinden op [http://fl1.findlaw.com/news.findlaw.com/hdocs/docs/hamdi/91704stlagrmnt1.gif](http://fl1.findlaw.com/news.findlaw.com/http://fl1.findlaw.com/news.findlaw.com/hdocs/docs/hamdi/91704stlagrmnt1.gif), laatst bezocht 14 mei 2008.
- 32 W. Glaberson, Support for Bush's Anti-Terror Plan, *New York Times*, 5 december 2001, bespreekt de argumenten van voorstanders van het Bush-beleid, die *Korematsu* als ondersteunend precedent aanhalen.
- 33 *United States v Walker Lindh*, 227 F Supp. 2d 565 (FD. Va. 2002). Lindh werd veroordeeld tot twintig jaar gevangenisstraf nadat hij schuldig had gepleit.
- 34 *Boumediene et al. v Bush President of the United States*, 21 juni 2008, no. 06-1195.
- 35 HR 5440, 24 september 2002, 107th Congress, 2de sessie. Het voorgestelde artikel luidt: 'A person who is a national of the United States whether by birth or naturalization, shall lose his nationality by voluntarily (A) becoming a member of, or taking any action at the behest of, a foreign terrorist organization as designated by the Secretary of State under section 219 if such organization is engaged in terrorist activities against the United States, the people of

- the United States, or the national security interests of the United States; or (B) engaging in terrorist activity.’ Het wetsvoorstel bevatte geen toelichting.
- 36 Section 501 luidt: ‘joining or serving in, or providing material support (...) to, a terrorist organization designated under section 212(a)(3) or 219 or designated under the International Emergency Economic Powers Act, if the organization is engaged in hostilities against the United States, its people, or its national security interests. The voluntary commission or performance of an act in subsection (...) (B) shall be *prima facie* evidence that the act was done with the intention of relinquishing United States nationality.’
- 37 How ‘Patriot Act 2’ Would Further Erode the Basic Checks on Government Power That Keep America Safe and Free, <http://www.aclu.org/safefree/general/17346leg20030320.html>, 20 maart 2003, laatst bezocht 21 juni 2008.
- 38 www.9-11commission.gov/hearing/hearing6/witness_ting.htm, laatst bezocht 7 februari 2007.
- 39 Zie voor een tegengestelde mening de getuigenis van David Martin, www.9-11commission.gov/hearings/hearing6/witness_martin.htm, laatst bezocht 8 februari 2007.
- 40 Verslag nr. 109-63. Te vinden op http://commdocs.house.gov/committees/judiciary/hju23690.000/hju23690_0.HTM, laatst bezocht 24 februari 2011.
- 41 News advisory us House of Representatives Committee on the Judiciary, 28 september 2005, <http://judiciary.house.gov>, laatst bezocht 6 oktober 2005.
- 42 Introductory remarks Hayworth in House, Congressional record, 3 november 2005, p. H 9627.
- 43 HR 698, ‘To amend the Immigration and Nationality Act to deny citizenship at birth to children born in the United States of parents who are not citizens or permanent resident aliens.’ Ingediend op 9 februari 2005 door Nathan Deal (Republikein) met 87 co-sponsors. HR 3700, ‘To reform immigration to serve the national interest’, ingediend door Tom Tancredo (Republikein), op 8 september 2005, met een co-sponsor. Beide voorstellen werden verwezen naar het Subcommittee on Immigration, Border Security and Claims.
- 44 De tekst luidt: ‘Eine Jude verliert die deutsche Staatsangehörigkeit: a. wenn er beim Inkrafttreten dieser Verordnung seinen gewöhnlichen Aufenthalt im Ausland hat, b. wenn er seinen gewöhnlichen Aufenthalt später im Ausland nimmt, mit der Verlegung gewöhnlichen Aufenthalts ins Ausland.’
- 45 Art. 16 GG luidt: ‘Die Deutsche Staatsangehörigkeit darf nicht entzogen werden. Der Verlust der Staatsangehörigkeit darf nur auf Grund eines Gesetzes und gegen den Willen nur dann eintreten, wenn der Betroffene nicht dadurch Staatenlos wird.’
- 46 De tekst luidt: ‘Frühere deutsche Staatsangehörige, denen zwischen dem 30. Januar 1933 und dem 5. Mai 1945 die Staatsangehörigkeit aus politischen, rassischen oder religiösen Gründen entzogen worden ist, und ihre Abkömmlinge sind auf Antrag wieder ein zu bürgern. Sie gelten als nicht ausgebürgert, sofern sie nach dem 8. Mai 1945 ihren Wohnsitz in Deutschland genommen haben und nicht einen entgegengesetzten Willen zum Ausdruck gebracht haben.’
- 47 Volgens het *Bundesverfassungsgericht* namen Schätzel, Makarov en Blessin/Ehrig dit standpunt in.
- 48 Bundesverfassungsgericht 14 februari 1968, 23, 98.
- 49 Bundesverfassungsgericht 28 mei 1952, 1, 322.
- 50 Gesetz zur Regelung von Fragen der Staatsangehörigkeit, Erster Abschnitt Staatsangehörigkeitsverhältnisse deutscher Volkszugehöriger, denen die deutsche Staatsangehörigkeit in den Jahren 1938 bis 1945 durch Sammeleinbürgerung verliehen worden ist, *BGBI I* 1955, 65. Dit gold

- echter niet voor de 300.000 tot 400.000 Sudeten-Duitsers die naar Oostenrijk waren gevlucht en de Oostenrijkse nationaliteit hadden aangevraagd (Schätzel 1954-1967: 553).
- 51 Stenografische Berichte, Drucksache 44. p. 141.
  - 52 De *Vermittlungsausschuss* is een commissie samengesteld uit leden van de Bondsdag en Bondsraad die optreedt bij meningsverschillen over wetgeving.
  - 53 Bundestag Drucksache 2/1033, 2 december 1954.
  - 54 Zweites Gesetz zur Regelung von Fragen der Staatsangehörigkeit, gewijzigd per 18 juli 1979.
  - 55 Bundestag Drucksache 2/1184, 3 februari 1955. Begründung, p. 4-5, Entwurf eines Gesetzes zur Bereinigung deutsch-österreichischer Staatsangehörigkeitsfragen.
  - 56 Bundestag Drucksache 2/2135, 20 februari 1956, p. 4.
  - 57 Stenografische Berichte, 19 april 1956, p. 7268.
  - 58 Volgens Judson (2005: 239) beschouwden de Duitse gemeenschappen in Oost-Europese landen zich voorafgaand aan de verdrijving niet als gemeenschap.
  - 59 De Gesamtdeutsche Block/Bund der Heimatsvertriebenen und Entrechteten behaalde bij de verkiezingen van 1953 9,5% van de stemmen en maakte deel uit van de regeringscoalitie van Konrad Adenauer (CDU).
  - 60 Het begrip *Volkszugehörige* werd voor het eerst gebruikt door de nazi's in 1939 en raciaal gedefinieerd: 'Deutscher Volkszugehörige ist wer sich selbst als Angehöriger des deutschen Volkes bekennt, sofern dieses Bekenntnis durch bestimmte Tatsachen, wie Sprache, Kultur, usw bestätigt wird. Personen artfremden Blutes, insbesondere Juden, sind niemals deutsche Volkszugehörige, auch wenn sie sich bisher als solches bezeichnet haben.' Runderlass des Reichsministeriums 29 maart 1939, geciteerd in Silagi 1999: 6.
  - 61 Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlingen (Bundesvertriebenengesetz, BVFG). Art 6 lid 1: 'Deutscher Volkszugehöriger im Sinne dieses Gesetzes ist, wer sich in seiner Heimat zum deutschen Volkstum bekannt hat, sofern dieses Bekenntnis durch bestimmte Merkmale wie Abstammung, Sprache, Erziehung, Kultur bestätigt wird.'
  - 62 Bundestag Drucksache 10/1980, vragen 1-4 CDU/CSU Schröder.
  - 63 Zie de ophef over de zogenaamde *Gesinntest* in Baden-Württemberg voor naturalisandi met een moslimachtergrond. Bundesländer lehnen 'Gesinningstest' für Muslims ab, *Frankfurter Allgemeine Faznet*, laatst bezocht 29 mei 2008. Afwijzing van naturalisatie komt vervolgens aan de orde tijdens de bijeenkomst van regering en ministers van Binnenlandse Zaken van de deelstaten en in een wetsvoorstel van enkele lidstaten, dat door de Bondsdag wordt afgewezen. Sammlung der zur Veröffentlichung freigegebenen Beschlüsse der 180. Sitzung der Ständigen Konferenz der Innenminister und -Senatoren der Länder, 5 mei 2006. <http://www.berlin.de/sen/inneres/imk/beschluesse.html>, laatst bezocht 2 juni 2008. Bundesarat Drucksache 137/07 en Bundestag Drucksache 16/5107, 15 april 2007.
  - 64 Intrekking van de Duitse nationaliteit wegens verstrekken van onjuiste gegevens – zoals over de identiteit – werd door het *Bundesverfassungsgericht* grondwettig verklaard, Bundesverfassungsgericht 24 mei 2006, 2 BvR 669/04. Voor een weergave van de discussie over intrekking van de Duitse nationaliteit, zie Schmahl 2007.
  - 65 Dit is een soort algemene wet bestuursrecht. Artikel 48 maakt intrekking van een onrechtmatige bestuurshandeling mogelijk.
  - 66 Bundesverwaltungsgericht 13 juni 2007, 5 B 132.07. Ook afwijzing van naturalisatie wegens ondertekening van een verklaring 'Ook ik ben PKK'er' wees het *Bundesverwaltungsgericht* af. Bundesverwaltungsgericht 22 februari 2007, C 20.05.
  - 67 Bundesverwaltungsgericht 2 december 2009, 5 C 24.08.
  - 68 Verordening 25 juli 1941, beide genoemd in Rabus 1988.

- 69 Besluit van 22 mei 1943, houdende voorziening ter voorkoming van ongewenste gevolgen van het na 9 mei 1940 verkrijgen van een vreemde nationaliteit of een vreemd onderdaanschap door Nederlanders of Nederlandsche onderdanen uit anderen hoofde, D 16.
- 70 Tweede Kamer 1953-1954, 3261, bijlage Memorie van Toelichting, nr. 4. Wijziging en aanvulling van de artikelen 2, 3, 12 en 47 van het Besluit Vijandelijk Vermogen, Tweede Kamer 1953-1954 Bijlagen 503, p. 7.
- 71 Besluit houdende vaststelling van het Besluit gevolgen van het huwelijk met vijandige onderdanen nr. II, 17 november 1945, s. F 278.
- 72 Besluit houdende vaststelling van het Besluit gevolgen van het huwelijk met vijandige onderdanen nr. I, Besluit 271, 16 november 1945, *Staatsblad* 1944-1945, p. 262-263. Dit besluit verklaarde met terugwerkende kracht niet langer van toepassing op huwelijken met vijandige onderdanen het Besluit rechtsverkeer in oorlogstijd, dat alle rechtshandelingen met vijandige onderdanen nietig verklaarde. Besluit A6, 7 juni 1940, *Staatsblad Londen*, p. 29-43.
- 73 Koninklijk besluit F 278, 17 November 1946; *Nederlands Juristenblad* 1946: p. 398.
- 74 *Advocatenblad* 1948, 28 (1), p. 33. Waslander 1946.
- 75 Wet van 23 december 1953 tot intrekking van het Koninklijk Besluit van 23 mei 1943, *Staatsblad* 1953, 620, p. 1141.
- 76 Besluit van 12 januari 1954 houdende inwerkingtreding van de wet van 23 december 1953 tot intrekking van het Koninklijk Besluit van 22 mei 1943, *Staatsblad* 1954, 1.
- 77 Tweede Kamer 1953-1954, 3251, nr. 4, bijlage van de Memorie van Toelichting.
- 78 Art. 2 Intrekking van het Besluit gevolgen van het huwelijk met vijandelijke onderdanen, nr. II, Bijlagen Tweede Kamer, 1586, nrs. 1-3. *Staatsblad* 1945, no. F 278. KB 22 mei 1943, *Staatsblad* no. D 16.
- 79 Art. 3 Intrekking van het Besluit gevolgen van het huwelijk.
- 80 Aanhangsel tot het verslag van de handelingen van de Eerste Kamer, 1948-1949, vol. 33, schriftelijk beantwoorde vragen, nr. 36. De vrouw was op 20 augustus 1945, dus na het einde van de oorlog, door haar huwelijk met een Nederlandse man Nederlandse geworden. Door Besluit F 278 verloor zij deze nationaliteit in november 1945. Omdat zij vanwege haar huwelijk ook de Oostenrijkse nationaliteit was verloren, werd zij staatloos. Zij kon niet zelfstandig naturaliseren, zodat haar staatloosheid zou voortduren zolang de maatregel in stand bleef.
- 81 G., 'Rechtsvraag IV in WPNR 3967', *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie* 3987, p. 208, antwoord op rechtsvraag in *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie* 3967.
- 82 Een rechter van de Raad voor het Rechtsherstel ontkende dat veel politiek delinquenten van Duitse afkomst zouden zijn of gehuwd met een Duitse vrouw. L, *Nederlands Juristenblad* 1948, p. 34. Overigens bleef de bewering over de invloed van de Duitse afkomst van politieke delinquenten tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw doorklinken in onderzoeken van onder meer socioloog G. Kooy en de historicus C. Keuken (Henkes 1995: 187-188).
- 83 Tribunaal 's-Hertogenbosch 9 november 1945, nr. 115. gepubliceerd in: *Tribunalen in Nederland en andere naoorlogse rechtspraak*, jrg. 1 (1945-1946), Zwolle: Tjeenk Willink. Tribunaal Arnhem te Nijmegen 12 november 1945, 189a.
- 84 *Trouw* 15 augustus 1946, Slechts 800 Nederlands-Duitse gezinnen mogen emigreren.
- 85 Dit gebeurde tijdens de persconferentie na de moord en werd daarna in de berichtgeving in de kranten herhaald. Bijvoorbeeld: *de Volkskrant* 4 november 2004, Acht bekenden schutter gearresteerd.
- 86 Onder andere Dittrich (D66) en Van Aartsen (VVD), *De Telegraaf* 5 november 2004. Mee-dogenloze aanpak is nodig, Laat ze hun moskeeën bouwen; *de Volkskrant* 6 november 2004

- vvd-fractieleader van Aartsen: deze vijand is bereid te sterven om te doden; *NRC* 5 november 2004 Coalitie wil aanpak van extremisten.
- 87 *Het Parool* 6 november 2004, Terroristen met dubbele nationaliteit raken Nederlands paspoort kwijt. Kabinet verklaart de oorlog aan terreur; *Trouw* 6 november 2004, Overheid wil meer armslag: anti-terreurmaatregelen.
- 88 *Algemeen Dagblad* 6 november 2004, Zalm: we zijn in oorlog! Regering: terrorisme met wortel en tak uitroeien.
- 89 Tweede Kamer 2004-2005, 29 854, nr. 3, p. 178.
- 90 Handelingen Tweede Kamer, 11 november 2005, 29 854, p. 22-1329.
- 91 Tweede Kamer 2004-2005, 29 754, nr. 24, 10 juni 2005, bijlage p. 21.
- 92 Tweede Kamer 2004-2005, 30 166, nr. 1 en 2, artikel 1 B, ter wijziging van artikel 14 RWN. Het voorgestelde artikel luidde: 'Onze Minister kan de verkrijging of verlening intrekken van de persoon die onherroepelijk is veroordeeld voor een misdrijf waarbij ernstige schade is toegebracht aan de essentiële belangen van het Koninkrijk of een of meer landen van het Koninkrijk. Bij algemene maatregelen van rijksbestuur worden de strafbare feiten bepaald die tot een intrekking als hier bedoeld aanleiding kunnen geven.'
- 93 Verdrag tot beperking van Staatloosheid, artikel 8 lid 3 onder a II. Tweede Kamer 2004-2005, 30 166, Memorie van Toelichting, nr. 3, p. 7-8.
- 94 Handelingen Tweede Kamer, 11 november 2005, p. 22-1281.
- 95 Tweede Kamer 2005-2006, 30 449, nr. 1, p. 12.
- 96 Handelingen Tweede Kamer, 4 oktober 2006, 30 166, p. 8-491.
- 97 In het vreemdelingenrecht, waar dezelfde vraag speelt in verband met uitzetting wegens een inbreuk op de openbare orde, is het uitgangspunt dat er geen sprake is van dubbele bestrafing, omdat met de uitzetting geen leedtoevoeging wordt beoogd, maar er sprake is van een veiligheidsmaatregel.
- 98 Tweede Kamer 2007-2008, 30 166, nr. 25, p. 5-6; Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 2, p. 4.
- 99 Artikel 6, ter wijziging art. 14 lid 2 sub a, Gewijzigd voorstel van wet, Eerste Kamer 2009-2010 31 813, A.
- 100 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 6, p. 25-26.
- 101 Tweede Kamer 2009-2010, 31 813, nr. 25 werd behalve door de PVV alleen door het lid Verdonk gesteund. Handelingen Tweede Kamer 26 januari 2010, p. 46-4382.
- 102 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 6, p. 25.
- 103 Tweede Kamer 2008-2009, 31 813, nr. 6, p. 26.
- 104 Eerste Kamer 2009-2010, 31 813, C, p. 13.
- 105 Eerste Kamer 2009-2010, 31 813, C, p. 14.
- 106 Zie ook ontslag van twee Nederlandse vrouwen van een NAVO-basis, omdat zij een Tunesische echtgenoot hadden. *de Volkskrant* 27 augustus 2007, Van NAVO-basis gestuurd na huwelijk met moslim. Zie tevens Spijkerboer 2008 over de afwijzing van naturalisatie van een vrouw wier echtgenoot, een imam, als gevaar voor de veiligheid werd gezien.

Hoofdstuk 9

- 1 Volgens de Nederlandse landenlijst treedt bij de Roemeense nationaliteit automatisch verlies op bij aanvraag van een andere nationaliteit.
- 2 Deze plannen werden aangekondigd in het regeerakkoord. Tot een wetsvoorstel is het nog niet gekomen, omdat art. 7 lid 1 sub d EVN volgens de toelichting intrekking wegens gewone misdrijven expliciet uitsluit.

Hoofdstuk 10

- 1 In de Verenigde Staten herkennen Amerikaanse vrouwen hun eerder door huwelijk verloren nationaliteit met terugwerkende kracht (par. 2.2). In Duitsland was dat het geval in de nationaliteitsregelingen na de Tweede Wereldoorlog (par. 8.3) en bij de verlening van de Duitse nationaliteit aan kinderen van staatloze vaders (par. 3.2.2); in Nederland bij de invoering van *ius soli* voor de derde generatie in 1953 (par. 3.3.3) en eveneens bij de verlening van nationaliteit aan kinderen van staatloze vaders (par. 3.2.3).
- 2 Zie ook Bloemraad (2004) die op basis van gegevens van de Canadese census, die gebaseerd is op zelfrapportage, constateert dat slechts 16% van de immigranten opgeeft dubbele nationaliteit te bezitten, hoewel Canada dubbele nationaliteit algemeen aanvaardt.
- 3 Of de CBS-cijfers altijd de juridische werkelijkheid weerspiegelen, is al evenzeer de vraag (Jordens-Cotran 2005, Kulk en De Hart 2011).
- 4 Een andere manier om de verantwoordelijkheid eenzijdig bij individuen te leggen was via 'gebrek aan kennis'. Keuzevrijheid gaat uit van de capaciteiten van kennis, keuze en controle; de zelf bepaalde actie van het individu (Augustine-Adams 2002). Kennis bleek een manipuleerbaar begrip. Het ging niet alleen om de kennis die het individu bezat, maar die hij of zij behoorde te hebben; met kennis werd de verantwoordelijkheid (voor onthouding van nationaliteit) aan het individu toegeschreven. Zo had een vrouw die niet wist dat zij door huwelijk met een buitenlandse man haar nationaliteit verloor, dat moeten weten. Gebrek aan kennis werd echter ook als insluitend argument gebruikt. Zo was het gebrek aan kennis van Amerikaanse emigranten steeds opnieuw een argument om de mogelijkheden tot behoud van de Amerikaanse nationaliteit te verruimen. Het was niet de kennis waarover individuen al dan niet beschikten die bepaalde of individuen verantwoordelijk werden gehouden voor hun eigen daden, maar of ze werden beschouwd als behorend tot de natie; in het laatste geval werd gebrek aan kennis hun niet toegerekend.
- 5 Zie hierover ook De Hart 2003: 29.
- 6 Art. 34 Vluchtelingenverdrag: 'The Contracting States shall as far as possible facilitate the assimilation and naturalization of refugees. They shall in particular make every effort to expedite naturalization proceedings and to reduce as far as possible the charges and costs of such proceedings.' Art. 16 Europees Verdrag Nationaliteit: 'A State Party shall not make the renunciation or loss of nationality a condition for the acquisition or retention of its nationality where such renunciation or loss is not possible or cannot reasonably be required.'
- 7 In 2009 werd geen afstand gevraagd vanwege vluchtelingenschap in 10% en omdat afstand niet mogelijk was in 19% van de naturalisaties. Indiac, *Trendrapportage naturalisaties v1. Aanvragen en verkrijging van het Nederlanderschap door naturalisatie en optie. Ontwikkelingen in de periode 2005-20009*, Den Haag 2011, p. 39. Vergelijkbare cijfers zijn voor Duitsland niet bekend; de gronden waarop een uitzondering op de afstandsverplichting wordt verleend, worden niet geregistreerd.

Epiloog

- 1 Tweede Kamer 2011-2012, 33201, Wijziging van de Rijkswet op het Nederlanderschap ter aanscherping van de voorwaarden voor verkrijging en verlening van het Nederlanderschap. Andere punten van aanscherping, zoals invoering van inkomenseis, opleidingseis en eis van arbeidsverleden, laat ik hier buiten beschouwing.
- 2 Bron: <http://www.vvd.nl/actueel/1631/vvd-neemt-paspoortzorgen-nederlanders-in-het-buitenland-serieus>, laatst bezocht 3 januari 2012.

- 3 Zie bijvoorbeeld *Elsevier* 14 juni 2005, *Hardere voorwaarden aan Nederlandse nationaliteit* (tegen dubbele nationaliteit) en *Elsevier* 10 maart 2012, *Dubbele nationaliteit* (dubbele nationaliteit geen probleem).
- 4 Zie echter *NRC* 10 maart 2012, *Mijn paspoort heeft met loyaliteit niets te maken* (Ahmet Olgun, PVDA gemeenteraadslid Amsterdam).
- 5 Denemarken heeft aangekondigd het beleid te wijzigen en meervoudige nationaliteit te zullen aanvaarden.
- 6 *The Economist* 7 januari 2012, *Dual citizenship, Dutchmen grounded: Multiple citizenship is on the rise. But some states continue to deter it.*

Literatuur

- Abhelakh, R. (2010), *De formule van de Surinaamse identiteit. Toescheidingsovereenkomst, dubbele nationaliteit, pso-kaart of dual burgerschap*, [S.l.: s.n.].
- Abramson, L. (1984), 'United States Loss of Citizenship Law after Terrazas: Decisions of the Board of Appellate Review', *New York University Journal of International Law and Politics* 15, p. 829-879.
- Abu-Lughod, L. (1993), *Writing women's worlds. Bedouin stories*, Berkeley, California: University of California Press.
- Adviescommissie Vreemdelingenzaken (2008a), *Verkenning meervoudige nationaliteit. Voorstudie*, Den Haag: ACVZ.
- Adviescommissie Vreemdelingenzaken (2008b), *Nederlanderschap in een onbegrensde wereld. Advies over het Nederlandse beleid inzake meervoudige nationaliteit*, Den Haag: ACVZ.
- Ahmed, S. (2004), *The Cultural Politics of Emotion*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Aleinikoff, T.A. (1986), 'Theories of Loss of Citizenship', *Michigan Law Review* 84 (7), p. 1471-1503.
- Aleinikoff, T.A. en D. Klusmeyer (2001), *Citizenship Today. Global Perspectives and Practices*, Washington: Carnegie Endowment.
- Ahmad Ali, H. (2003), 'Dubbele nationaliteit in Surinaams-Nederlands perspectief', *Surinaams Juristenblad* 3, p. 24-25.
- Anil, M. (2005), 'No more Foreigners? The Remaking of German Naturalization and Citizenship Law', *Dialectical Anthropology* 29 (3/4), p. 453-470.
- Augustine-Adams, K. (2002), "'She Consents Implicitly.'" Women's Citizenship, Marriage, and Liberal Political Theory in Late-Nineteenth- and Early-Twentieth-Century Argentina', *Journal of Women's History* 13 (4), p. 8-30.
- Bakker-Nort, B. (1924-25), 'De nationaliteit der gehuwde vrouw', *De Opbouw, Democratisch Tijdschrift* 7, p. 57-72.
- Baldassar, L. (2007), 'Transnational Families and the Provision of Moral and Emotional Support: the Relationship between truth and distance', *Identities* (14) 4, p. 385-409.
- Bandes, S.A. (ed.) (1999), *The Passions of Law*, New York: New York University Press.
- Baron, I.Z. (2009), 'The Problem of Dual Loyalty', *Canadian Journal of Political Science* (41) 4, p. 1025-1044.
- Basch, L., N. Glick Schiller en C. Szanton Blanc (1994), *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*, Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Bauböck, R. (1994), *Transnational citizenship: membership and rights in international migration*, Aldershot: Edward Elgar.
- Bauböck, R et al. (2006), *Acquisition and Loss of Nationality, vol. I*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bauböck, R. (2009), 'The rights and duties of external citizenship', *Citizenship Studies* 13 (5), p. 475-499.

- Bauder, H. (2008), 'Citizenship as capital. The Distinction of Migrant Labor', *Alternatives* (33) 3, p. 315-333.
- Bedem, R.F.A. van den (1993), *Motieven voor naturalisatie: waarom vreemdelingen uit diverse minderheidsgroepen wel of niet kiezen voor naturalisatie*, Arnhem: Gouda Quint.
- Beitzke, G. (1950), 'Die Gleichberechtigung der Geschlechter und das Bonner Grundgesetz', in: G. Beitzke en K. Hübner (eds.), *Die Gleichberechtigung von Mann und Frau. Zwei Abhandlungen*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), p. 7-42.
- Benhabib, S. (2004), *The Rights of Others. Aliens, Residents and Citizens*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berg, M. van den en W. Schinkel (2009), "'Women from the catacombs of the city": gender notions in Dutch culturist discourse', *The European Journal of Social Science Research* 22 (4), p. 393-410.
- Bhabha, H. (1990), 'DissemiNation. Time, narrative and the margins of the modern nation', in: H. Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, London: Routledge, p.139-170.
- Blackmore, T.L. (1949), 'Recovery of Japanese nationality as Cause for Expatriation in America', *American Journal of International Law* 43 (3), p. 441-459.
- Bledsoe, C.H. (2004), 'Reproduction at the Margins. Migration and Legitimacy in the New Europe', *Demographic Research* 3, p. 87-116.
- Bloemraad, I. (2004), 'Who Claims Dual Citizenship? The Limits of Post-nationalism, the Possibilities of Transnationalism, and the Persistence of Traditional Citizenship', *International Migration Review* 38 (2), p. 389-426.
- Bloemraad, I. (2006), *Becoming a Citizen: Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Blöten-Baars, M. en E. Schrijver (1955), *The Status of Women in the Netherlands*, Den Haag: National Council of Women in the Netherlands.
- Blumenwitz, D. (1994), 'Abstammungsgrundsatz und Territorialitätsprinzip. Zur Frage der Hinnahe der Staatsangehörigkeit in Deutschland', *Zeitschrift für Politik* (41) 3, p. 246-260.
- Bochove, M. van, K. Rusinovic en G. Engbersen (2010), 'The Multiplicity of Citizenship: Transnational and Local Practices of Middle-Class Migrants', *Global Networks* (10) 3, p. 344-364.
- Boeles, P. (2007), 'Het nut van nationaliteit', *Nederlands Juristenblad* 82 (42), p. 2666-2671.
- Bogaarts, M.D. (1981), "'Weg met de Moffen." De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945', in: Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, *NHG* 96, p. 334-351.
- Böll, A.M. (2007), *Multiple Nationality and International Law*, Leiden: A.W. Nijhoff.
- Bolten, J.J. (1984), 'Requiem voor een anachronisme', *Nemesis* 5 (2), p. 101-104.
- Bonjour, S. (2009), *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005*, Amsterdam: Aksant.
- Borkus, M. (1994), *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen en 75 jaar vrouwenkiesrecht*, Zutphen: Walburg Pers.
- Bosniak, L. (2006), *The Citizen and the Alien. Dilemmas of Contemporary Membership*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Breckinridge, S.P. (1931), *Marriage and the Civic Rights of Women. Separate Domicile and Independent Citizenship*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Bredbenner, C.L. (1998), *A Nationality of Her Own. Women, Marriage and the Law of Citizenship*, Berkeley: University of California Press.
- Brimelow, P. (1995), *Alien Nation. Common Sense About America's Immigration Disaster*, New York: Random House.

- Brink, M. van den (1990), *Nederlander worden? Waarom? Een onderzoek naar vluchtelingen en naturalisatie*, Utrecht: Wetenschapswinkel.
- Brinkman, C.J. (1965), 'Kennisgevingen ex Rijkswet van 14 november 1963', *Het Personeel Sta-
tuut*, p. 41-45.
- Brinkman, C.J. (1985), *Het Nederlandse nationaliteitsrecht in de praktijk*, Alphen a/d Rijn: Sam-
som.
- Brouwer, J. (1955), *De nationaliteit van de gehuwde vrouw in België en in Nederland*, Assen en
Amsterdam: Born.
- Brubaker, R. (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge: Harvard
University Press.
- Caglar, A.S. (2004), "'Citizenship Light". Transnational Ties, Multiple Rules of Membership and
the "Pink Card"', in: J. Friedman en S. Randeria (eds.), *Worlds on the Move. Globalization,
Migration, and Cultural Security*, London en New York: I.B. Tauris, p. 273-291.
- Calavita, K. (1996), 'The New Politics of Immigration. "Balanced-Budget Conservatism" and the
Symbolism of Proposition 187', *Social Problems* 43 (3), p. 284-305.
- Calhoun, C. (1999), 'Making up Emotional People. The Case of Romantic Love', in: S.E. Bandes,
The Passions of Law, New York: New York University Press, p. 217-240.
- Carens, J.H. (1987), 'Who Belongs? Theoretical and Legal Questions about Birthright Citizen-
ship', *The University of Toronto Law Journal* 37 (4), p. 413-443.
- Cashmore, E. (2008), 'Tiger Woods and the New Racial Order', *Current Sociology* 56 (4), p. 621-
634.
- Castaneda, A. (2004), 'Roads to Citizenship. Mexican Migrants in the United States', *Latino
Studies* 2 (1), p. 70-89.
- Castles, S. (2005), 'Hierarchical Citizenship in a World of Unequal Nation-States', *ps Online* 38
(4), p. 689-692.
- Chock, P.P. (1995), 'Ambiguity in 1995 Policy Discourse: Congressional Talk About Immigra-
tion', *Policy Sciences* 28 (2), p.165-84.
- Chock, P.P. (1996), 'No New Women. Gender, "Alien" and "Citizen" in the Congressional Debate
on Immigration', *PoLAR* 19 (1), p. 1-9.
- Christgau, J. (1994), 'Collins versus the World. The Fight to Restore Citizenship to Japanese
American Renunciants of World War II', in: C. McClain (ed.), *The Mass Internment of Japa-
nese Americans and the Quest for Legal Redress*, New York and London: Garland Publishing,
p. 345-375.
- Cole, D. (2003), *Enemy Aliens. Double Standards and Constitutional Freedoms in the War on
Terrorism*, New York: New Press.
- Collier, J.F. B. Maurer en L. Suárez-Navaz (1997), 'Sanctioned identities. Legal constructions of
modern personhood', *Identities* 2 (1/2), p. 1-27.
- Cooper, A.H. (2002), 'Party-Sponsored Protest and the Movement Society. The CDU/CSU
Mobilises against Citizenship Law Reform', *German Politics* 11 (2), p. 88-104.
- Cott, N.F. (1998), 'Marriage and Women's Citizenship in the United States 1830-1934', *The Ameri-
can Historical Review*, 103 (5), p. 1440-1474.
- Coutin, S.B., B. Maurer en B. Yngvesson (2002), 'In the Mirror. The Legitimation Work of Glo-
balization', *Law en Social Inquiry* 27 (4), p. 801-843.
- Crenshaw, K. (1990), 'A black feminist critique of anti-discrimination law and politics', in: D.
Kairys (ed.), *The politics of law. A progressive critique*, New York: Pantheon, p. 195-218.
- Croucher, S. (2009), 'Migrants of Privilege. The Political Transnationalism of Americans in
Mexico', *Identities* (16) 4, p. 463-391.

- Dagevos, J. (2008), *Dubbele nationaliteit en integratie. SCP-special 2008-28*, Den Haag: ACVZ.
- Daniels, R. (1993), *Prisoners Without Trial. Japanese-Americans in World War II*, New York: Hill and Wang.
- Daniels, R. (2004), *Guarding the Golden Door: American Immigration Policy and Immigrants since 1862*, New York: Hill and Wang.
- Dark, T.E. (2003a), 'Americans abroad. The Challenge of a Globalized Electorate', *ps Online*, 36 (4), p. 733-740.
- Dark, T.E. (2003b), 'The Rise of a Global Party? American Party Organizations Abroad', *Party Politics* 9 (2), p. 241-255.
- Dashefsky A. et al. (1992), *Americans Abroad. A comparative Study of Emigrants from the United States*, New York and London: Plenum Press.
- Dauvergne, C. (2000), 'Citizenship, Migration Laws and Women: Gendering Permanent Residency Status', *Melbourne University Law Review* 24 (2) p. 280-309.
- Dean, M. (2002), 'The Development and Implementation of Nazi Denaturalization and Confiscation Policy up to the Eleventh Decree to the Reich Citizenship Law', *Holocaust and Genocide Studies* 16 (2), p. 217-242.
- Dekker, J. (1995), 'Verlies Nederlanderschap door langdurig verblijf in het buitenland', *Burgerzaken en Recht* (3) 2, p. 141-144.
- Dekker, J. (2003), 'Optierechten nieuwe stijl', *Migrantenrecht* 18 (4/5), p. 36-32.
- Deutscher Bundestag (eds.) (1999), *Reform des Staatsangehörigkeitsrechts. Die parlamentarische Beratung/Innenausschuss des Deutschen Bundestages zur Sache 1/99*, Deutscher Bundestag: Berlin.
- Deutscher Juristinnenbund (ed.) (1984), *Juristinnen in Deutschland. Eine Dokumentation (1900-1984)*, München: Schweitzer.
- Diederichs, M. (2006), *Wie geschoren wordt, moet stil zitten*, Amsterdam: Boom.
- Doomernik, J. en E. Cillessen (2008), *Rapportage Turkse dienstplicht en integratie*, Amsterdam: IMES.
- Dore, I.I. (1986), 'Book review: South African Yearbook of International Law', *American Journal of International Law* 80 (4), p. 1048.
- Dower, N. (2003), *An Introduction to Global Citizenship*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dubbink, C.W. (1949), 'Nationaliteitsverwikkelingen bij huwelijken van Nederlanders met Engelsen', *Nederlands Juristenblad* 24 (9), p.158-160.
- Dundes Renteln, A. (1995), 'A Psychohistorical Analysis of the Japanese American Internment', *Human Rights Quarterly* 17 (4), p. 618-648.
- Duvall, D.K. (1970), 'Expatriation under United States law, *Perez to Afroyim*. The search for a philosophy of American citizenship', *Virginia Law Review* 56 (3), p. 408-456.
- Duynstee, F.J.F.M. (1956), *Vreemdelingenrecht, preadvies*, Leiden: Nederlandse vereniging voor Internationaal recht.
- Duys, J.W. (1948), 'Hulpverlening aan den vijand door staatloze ingezetenen', *Nederlands Juristenblad* 23 (2), p. 33-34.
- Edwards, R. (1990), 'Connecting method and epistemology. A white woman interviewing black women', *Women's Studies International Forum* 13 (5), p. 477-490.
- Eisenberg, E. (2003), 'As Truly American as Your Son: Voicing Opposition to Internment in Three West Coast Cities', *Oregon Historical Quarterly* 104 (4), p. 542-566.
- Eisfeld, J. (2005), *Die Scheinehe in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*, Tübingen: Mohr Siebeck.

- Endelman, G. (1996), 'Saying Goodbye to Uncle Sam. Formal Renunciation of us Citizenship', *Interpreter Releases* 73 (21), p. 709-710.
- Ersanilli, E. (2010), *Comparing Integration. Host culture adoption and ethnic retention among Turkish immigrants and their descendents in France, Germany and the Netherlands*, Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Ewick, P. en S.S. Silbey (1995), 'Subversive Stories and Hegemonic Tales. Toward a Sociology of Narrative', *Law and Society Review*, 29 (2), p. 197-226.
- Ewick, P. en S.S. Silbey (1998), *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*, Chicago: University of Chicago Press.
- Ewick, P. en S.S. Silbey (1999), 'Common Knowledge and Ideological Critique. The significance of knowing that the "haves" come out ahead', *Law and Society Review* (33) 4, p. 1025-1041.
- Faist, T. (2001), 'Doppelte Staatsbürgerschaft als überlappende Mitgliedschaft', *Politisches Vierteljahresschrift* 42 (2), p. 247-264.
- Faist, T. (2007), 'Dual Citizenship. Change, Prospects and Limits', in: T. Faist (ed.), *Dual Citizenship in Europe. From Nationhood to Societal Integration*, Aldershot: Ashgate, p. 171-200.
- Favell, A. (2003), *Eurostars and Eurocities. Towards a Sociology of Free Moving Professionals in Western Europe*, Working paper University of California, Los Angeles, San Diego: The Center for Comparative Immigration Studies.
- Fitzgerald, D. (2006), 'Rethinking Emigrant Citizenship', *New York University Law Review* 81 (1), p. 90-116.
- Fitzgerald, D. (2009), *A Nation of Emigrants. How Mexico Manages its Migration*, Berkeley: University of California Press.
- Foblets, M.C. et al. (2004), *Wat denken personen van vreemde origine over recht en gerecht in België?*, Gent: Academia Press.
- Fortier, A.M. (2010), 'Proximity by design? Affective citizenship and the management of unease', *Citizenship Studies* 14 (1), p. 17-30.
- Franck, T.M. (1996), 'Clan and Superclan: Loyalty, Identity and Community in Law and Practice', *American Journal of International Law* 90 (3), p. 359-383.
- Franck, T.M. (1999), *The Empowered Self. Law and society in the age of individualism*, New York: Oxford University Press.
- Freund, A. (2004), *Aufbrüche nach dem Zusammenbruch. Der Deutsche Nordamerika-Auswanderung nach dem Zweiten Weltkrieg*, Osnabrück: Unipress Universität Osnabrück.
- Friedman, M.P. (2005), 'Trading Civil Liberties for National Security. Warnings from a World War II Internment Program', *Journal of Policy History* 17 (3), p. 294-307.
- Gardner, M. (2005), *The Qualities of a Citizen. Women, Immigration and Citizenship 1870-1965*, Princeton en Oxford: Princeton University Press.
- Gerdes, J., T. Faist en B. Rieple (2007), 'We are all "Republicans" now. The Politics of Dual Citizenship in Germany', in: T. Faist (ed.), *Dual Citizenship in Europe. From Nationhood to Societal Integration*, Aldershot: Ashgate, p. 45-76.
- Geyer, G.A. (1996), *Americans no more*, New York: Atlantic Monthly Press.
- Ghorashi, H. (2001), *Ways to survive, battles to win. Iranian women exiles in the Netherlands and the United States* (diss. Universiteit van Amsterdam), Amsterdam: AISSR.
- Gilbertson, G. en A. Singer (2000), 'Naturalization under changing conditions of citizenship. Dominican immigrants in New York City', in: N. Foner, R.G. Rumbaut en S.J. Gold (eds.), *Immigration research for a new century. Multidisciplinary perspectives*, New York: Russell Sage Foundation, p. 157-186.

- Glenn, E. (2002), *Unequal freedom. How Race and Gender Shaped American Citizenship and Labour*, Cambridge: Harvard University Press.
- Goodman, S.S. (1988), 'Protecting Citizenship. Strengthening the Intent Requirement in Expatriation Proceedings', *George Washington Law Review* 56, p. 341-372.
- Gordon, C. (1974), 'The Citizen and the State. Power of Congress to Expatriate American Citizens', *Georgetown Law Journal* 65 (53), p. 315-364.
- Gosewinkel, D. (2001), *Einbürgern und Ausschliessen. Die Nationalisierung der Staatsangehörigkeit vom Deutschen Bund bis zur Bundesrepublik Deutschland*, Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht.
- Götz, N. (2005), 'German-Speaking People and German Heritage. Nazi Germany and the Problem of Volksgemeinschaft', in: K. O'Donell, R. Bridenthal en N. Regan (eds.), *The Heimat abroad. The boundaries of Germanness*, Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 58-82.
- Green, S. (2004), *The politics of exclusion. Institutions and immigration policy in contemporary Germany*, Manchester en New York: Manchester University Press.
- Green, N.L. (2005), 'The Politics of Exit. Reversing the Immigration Paradigm', *The Journal of Modern History* 77 (2), p. 263-289.
- Green, N.L. en F. Weil (2007), 'Introduction', in: N.L. Green en F. Weil (eds.), *Citizenship and Those Who Leave. The Politics of Emigration and Expatriation*, Urbana en Chicago: University of Illinois Press, p. 1-12.
- Griffiths-Le Poole, F. (1970), 'De gelijkheid van man en vrouw in het Nederlandse nationaliteitsrecht', *Nederlands Juristenblad* 45, p. 1319-1323.
- Groenendijk, K. (1973), *Op weg naar een Nederlandse paspoortwet*, Deventer: Kluwer.
- Groenendijk, K. (1997), 'Regulating ethnic immigration. The case of the Aussiedler', *New Community* 23 (4), p. 361-482.
- Groenendijk, K. (2006), 'The legal integration of potential citizens. Denizens in the EU in the final year before the implementation of the 2003 Directive on long-term resident third country nationals', in: R. Bauböck et al. (eds.), *Acquisition and loss of nationality*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 385-410.
- Groenendijk, K. en E. Heijs (2001), 'Immigration, Immigrants and Nationality Law in the Netherlands 1945-98', in: R. Hansen en P. Weil (eds.), *Towards a European Nationality. Citizenship, Immigration and Nationality Law in the EU*, Houndmills: Palgrave Macmillan, p. 141-172.
- Groot, G.R. de (1975), 'Nationaliteitsrecht en emancipatie van de vrouw in de Bondsrepubliek', *Nederlands Juristenblad* 50 (25), p. 782-787.
- Groot, G.R. de (1977), *Gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht*, Deventer: Kluwer.
- Groot, G.R. de (1981), 'Er komt een nieuwe Wet op het Nederlanderschap', *Nederlands Juristenblad* 56 (42), p. 1117-1126.
- Groot, G.R. de (1988), *Staatsangehörigkeitsrecht im Wandel: eine rechtsvergleichende Studie über Erwerbs- und Verlustgründe der Staatsangehörigkeit* (proefschrift Universiteit Maastricht), Den Haag: T.M.C. Asser Instituut.
- Groot, G.R. de (1994), 'De positie van de vrouw in het Nederlandse nationaliteitsrecht', in: A.W. Herwig, J. Hes en L. Lijnzaad (ed.), *Het vrouwenverdrag, een beeld van een verdrag...*, Antwerpen en Apeldoorn: Maklu uitgevers, p. 89-106.
- Groot, G.R. de (1999), 'Vingt et un an après. De gelijke behandeling van man en vrouw in het nationaliteitsrecht', in: E.H. Hondius (ed.), *De meerwaarde van rechtsvergelijking. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H.U. Jessurun d'Oliveira*, Deventer: Kluwer, p. 71-78.
- Groot, G.R. de (2003), *Handboek Nieuw Nationaliteitsrecht*, Deventer: Kluwer.

- Groot, G.R. de (2005), 'Een onwenselijk wetsontwerp ter wijziging van de Rijkswet op het Nederlandschap. Kritische beschouwingen over wetsontwerp 30 166 (R 1795)', *Jaarnaal Vreemdingenrecht* 4 (9), p. 439-449.
- Groot, G.R. de (2008), *Nationaliteit en rechtszekerheid*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Groot, G.R. de (2010), 'Een optierecht voor latente Nederlanders', *Asiel en Migrantenrecht* 1 (8), p. 411-416.
- Groot, G.R. de, en K. Saarloos (2004), 'Erkenning en gerechtelijke vaststelling van het vaderschap. De valkuil van de Rijkswet op het Nederlandschap', *Migrantenrecht* 18 (7), p. 252-258.
- Groot, G.R. de, en M. Tratnik (2010), *Nederlands Nationaliteitsrecht*, Deventer: Kluwer 2010.
- Groot, G.R. de, en S. van der Voort (1992), 'De Rijkswet op het Nederlandschap. De jurisprudentie naar aanleiding van art. 8, 9 en 10 van de Rijkswet op het Nederlandschap nader onderzocht', *Migrantenrecht* 7 (2/3), p. 27-36.
- Gruber, A. (2006), 'Raising the Red Flag. The Continued Relevance of the Japanese Internment in the Post-Hamdi World', *Kansas Law Review* 54, p. 307-401.
- Gustafson, P. (2002), 'Globalisation, Multiculturalism and Individualism. The Swedish Debate on Dual Citizenship', *Journal of ethnic and migration studies* 28 (3), p. 463-481.
- Haakmat, A.R. (1974), *Volkenrechtelijke en staatsrechtelijke aspecten rondom de Surinaamse nationaliteit*, lezing 4 augustus 1974 aan de juridische faculteit van de Universiteit Suriname, Paramaribo.
- Hailbronner, K. (2003), 'Rights and Duties of Dual Nationals: Changing Concepts and Attitudes', in: D.A. Martin en K. Hailbronner (eds.), *Rights and Duties of Dual Nationals. Evolution and Prospects*, Den Haag: Kluwer Law International, p. 19-26.
- Hailbronner, K. en G. Renner (2005), *Staatsangehörigkeitsrecht*, München: Verlag C.H. Beck.
- Hailbronner, K. (2006), 'Germany', in: R. Bauböck et al., *Acquisition and loss of nationality. Policies and trends in 15 European countries*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 213-252.
- Hammar, T. (1989), 'State, Nation and Dual Citizenship', in: W.R. Brubaker (ed.), *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*, Lanham, New York, London: The German Marshall Fund of the US, University Press of America Inc., p. 81-96.
- Hammar, T. (1990), *Democracy and the Nation State. Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*, Aldershot, Brookfield USA, Hong Kong, Singapore, Sydney: Avebury.
- Hansen, R. en J. Koehler (2005), 'Issue Definition, Political Discourse and the Politics of Nationality Reform in France and Germany', *European Journal of Political Research* 44 (5), p. 623-644.
- Hansen, R. en P. Weil (eds.) (2002), *Dual Nationality, Social Rights and Federal Citizenship in the U.S. and Europe. The Reinvention of Citizenship*, New York, Oxford: Bergham Books.
- Hansen, R. en P. Weil (2002), 'Introduction. Dual citizenship in a changed world. Immigration, gender and social rights', in: R. Hansen en P. Weil (eds.), *Dual nationality, social rights and federal citizenship in the U.S. and Europe. The reinvention of citizenship*, New York, Oxford: Bergham Books, p. 1-15.
- Haraway, D. (1995), 'Cyborgs and Symbionts: Living Together in the New World Order', in: C.H. Gray (ed.), *The Cyborg Handbook*, London and New York: Routledge, p. xi-xx.
- Hart, de B. (1999), 'Maria Toet en andere verhalen. De nationaliteit van de gehuwde vrouw en de constructie van de natiestaat', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (2), p. 183-206.

- Hart, B. de (2001a), 'Not Without My Daughter. On Parental Abduction, Orientalism and Maternal Melodrama', *The European Journal of Women's Studies* 8 (1), p. 51-65.
- Hart, B. de (2001b), 'De verwerpelijste van alle gemengde huwelijken. De Gemengde Huwelijken Regeling Nederlands-Indië 1898 en de Rijkswet op het Nederlandschap 1892 vergeleken', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 21, p. 60-81.
- Hart, B. de (2003), *Onbezonnen vrouwen. Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en in het vreemdelingenrecht*, diss. KUN, Amsterdam: Aksant.
- Hart, B. de (2006), 'The Morality of Maria Toet. Gender, Citizenship and the Construction of the Nation-State', *Journal of ethnic and migration studies*, 32 (1), p. 49-68.
- Hart, B. de (2007), 'The right to domicile of women with a migrant partner in European immigration law', in: S. van Walsum en T. Spijkerboer (eds.), *Women and Immigration Law. New variations on classical feminist themes*, Abingdon, New York: Routledge-Cavendish, p. 142-162.
- Hart, B. de (2010), 'Dubbele nationaliteit. Verschil moet er zijn', *Asiel en Migrantenrecht* 25 (9), p. 456-474.
- Hart, B. de en R. van Oers (2006), 'European trends in nationality law', in: R. Bauböck et al. (eds.), *Acquisition and Loss of Nationality. Vol. 1 Comparative Analysis*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 317-358.
- Hart, B. de, H. de Voer en S. Goudsmit (2006), 'Latente Nederlanders. Discriminatie van kinderen van Nederlandse moeders in het nationaliteitsrecht', *Nederlands Juristenblad* 81 (17), p. 932-939.
- Harvey, J.C. (1974), 'Expatriation Law in the United States. The Confusing Legacy of *Afroyim* and *Bellei*', *Columbia Journal of Transnational Law* 13 (3), p. 406-435.
- Hayden, B. (2010), 'Impeach the Traitors. Citizenship, Sovereignty and Nation in Immigration Control Activism in the United States', *Social Semiotics*, 20 (2), p. 155-174.
- Hecker, H. (1959), 'Doppelstaatigkeit, Bancroft-Verträge und Osteuropa', in: WGO. *Die wichtigsten Gesetzgebungsakte in den Ländern Ost-, Südosteuropas und in den ostasiatischen Volkdemokratien*, Hamburg: WGO, p. 409-430.
- Hecker, H. (1990), *Die Behandlung von Staatsangehörigkeitsfragen im Deutschen Bundestag seit 1949*, Baden Baden: Nomos.
- Heijs, E. (1991), 'Nederlandschap in de Nederlandse koloniën. Regulering van immigratie vanuit de koloniën door nationaliteitsbeleid in Nederland', *Recht der Werkelijkheid* 12 (2), p. 21-42.
- Heijs, E. (1994), 'Herziening Nationaliteitswet. Verlies van het Nederlandschap', *Migrantenrecht* 9 (1), p. 9-10.
- Heijs, E. (1995), *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen 1813-1992*, diss. KUN, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Henkes, B. (1995), *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*, Amsterdam: Babylon-De Geus.
- Hiden, J. (1977), 'The Weimar Republic and the Problem of the Auslandsdeutsche', *Journal of Contemporary History* 12 (2), p. 273-289.
- Hinken, G. (1998), 'Die Rolle der Staatsangehörigkeit bei der Konzeption des Grundgesetzes', in: D. Thränhardt (ed.), *Einwanderung und Einbürgerung in Deutschland. Jahrbuch Migration 1997/98*, Münster: Lit. Verlag, p. 179-264.
- Hofrichter, J. en B. Westle (2000), 'Wahlkampf wirkt. Eine Analyse der hessischen Landtagswahl 1999', in: O. Niedermayer en B. Westle (eds.), *Demokratie und Partizipation. Festschrift für Max Kaase*, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, p. 149-176.

- Höhn, M. (1993), 'Frau im Haus und Girl im Spiegel. Discourse on Women in the Interregnum Period of 1945-1949 and the Question of German Identity', *Central European History* 26 (1), p. 57-90.
- Hondius, D. (2000), 'De "trouwlustige gastarbeider" en het Hollandse meisje: de bezorgde ontmoediging van Italiaans- en Spaans-Nederlandse huwelijken, 1956-72', *Migrantenstudies* 16 (4), p. 229-245.
- Hoogenboom, M. en P. Scholten (2008), 'Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland', *Beleid en Maatschappij* 35 (2), p. 107-124.
- Howard, M.M. (2005), 'Variation in Dual Citizenship Policies in the Countries of the EU', *International Migration Review* 39 (3), p. 697-720.
- Howard, M.M. (2009), *The Politics of Citizenship in Europe*, New York Cambridge University Press.
- Huntington, S.P. (2004), *Who are we? The Challenges to America's National Identity*, New York: Simon and Schuster.
- Huntington, S.P. (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon and Schuster Paperbacks.
- Hussain, Y. en P. Bagguley (2005), 'Citizenship, Ethnicity and Identity. British Pakistans after the 2001 "Riots"', *Sociology* 39 (3), p. 407-425.
- Itzigsohn, J. (2007), 'Migration and Transnational Citizenship in Latin America. The Cases of Mexico and the Dominican Republic', in: T. Faist en P. Kivisto (eds.), *Dual Citizenship in Global Perspective. From Unitary to Multiple Citizenship*, New York: Palgrave MacMillan, p. 113-134.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. (1977a), 'Nederlanders, wie zijn dat?', *Nederlands Juristenblad* 52 (24), p. 589-597.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. (1977b), 'Staatloosheid voor z.a.-sympathisanten?', *Nederlands Juristenblad* 52 (44), p. 1081-1082.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. (1988), 'Nationaliteit en koninklijk huis: het symbool van een meer-voudige samenleving', *Nederlands Juristenblad* 63 (17), p. 554-558.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. (1998), 'Het Europees Verdrag inzake Nationaliteit, Straatsburg, 6 november 1997. Een verkenning', in: H.U. Jessurun d'Oliveira (ed.), *Trends in het nationaliteitsrecht, nationaal en internationaal*, Den Haag: SDU, p. 7-47.
- Johnson, K.R. (1996), "'Aliens" and the US Immigration Law. The Social and Legal Construction of Non-Persons', *The University of Miami Inter-American Law Review* 28 (2), p. 263-292.
- Johnson, K.R. (2005), 'The Forgotten "Repatriation" of persons of Mexican Ancestry and Lessons for the "War on Terror"', *Pace Law Review* 26 (1), p. 1-25.
- Johnson, C. (2010), 'The Politics of Affective Citizenship. From Blair to Obama', *Citizenship Studies* 14 (5), p. 495-509.
- Jones, G. (2007), *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders. Nederlandse politici over burgers uit Oost en West en Nederland 1945-2005*, Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Jones-Correa, M. (1998), 'Different Paths. Gender, Immigration and Political Participation', *International Migration Review* 32 (2), p. 326-349.
- Jones-Correa, M. (2001), 'Under Two Flags: Dual Nationality in Latin America and Its Consequences for the United States', *International Migration Review* 35 (4), p. 997-1029.
- Joppke, C. (2000), 'Mobilization of Culture and the Reform of Citizenship Law: Germany and the United States', in: R. Koopmans en P. Statham (eds.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics*, Oxford: Oxford University Press, p. 145-161.

- Joppke, C. (2003), 'Citizenship Between De- and Re-ethnicization (I)', *Archives Européennes de Sociologie* 44 (3), p. 429-458.
- Joppke, C. (2007), 'Comparative Citizenship. A Restrictive Turn in Europe?' *Law and Ethics of Human Rights* 2 (1), p.1-41.
- Joppke, C. (2010), *Citizenship and Immigration*, Cambridge: Polity Press.
- Joppke, C. en E. Morawska (2003), 'Integrating Immigrants in Liberal Nation-States. Policies and Practices', in: C.M. Joppke en E. Morawska (eds.), *Towards Assimilation and Citizenship. Immigrants in Liberal Nation-States*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, p. 1-36.
- Jordens-Cotran, L. (2005), 'De nationaliteit van het onwettige kind naar Marokkaans recht', *Burgerzaken en Recht* 12 (1), p. 26-28.
- Judson, P. (2005), 'When is a Diaspora not a Diaspora? Rethinking Nation-Centered Narratives about Germans in Habsburg Central Eastern Europe', in: K. O'Donnell, R. Bridenthal en N. Reagan (eds.), *The Heimat Abroad. The Boundaries of Germanness*, Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 219-247.
- Kadirbeyoglu, Z. (2007), 'National Transnationalism. Dual Citizenship in Turkey', in: T. Faist (ed.), *Dual Citizenship in Europe. From Nationhood to Societal Integration*, Aldershot: Ashgate, p. 127-146.
- Kaiser, B. (2004), 'German Migrants in Turkey. The "Other Side" of the Turkish-German Transnational Space', in: T. Faist en E. Oezveren (eds.), *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions*, Avebury: Ashgate, p. 91-109.
- Kastoryano, R. (2002), 'Türken mit Deutschen Pass. Sociological and Political Aspects of Dual Nationality in Germany', in: R. Hansen en P. Weil (eds.), *Dual Nationality, Social Rights and Federal Citizenship in the U.S. and Europe. The Reinvention of Citizenship*, New York: Berghahn Books, p. 178-188.
- Keelaghan-Silvestre, T. (1982), 'Dual Nationality and the Problem of Expatriation', *University of San Francisco Law Review* 16 (2), p. 291-324.
- Kelly, H.A. (1992), 'The Myth of Election and a Kinder, Gentler State Department', *Inter-American Law Review* 23 (2), p. 421-464.
- Kennedy, F.C. (2006), *The Japanese-American Renunciants. Due Process and the Danger of Making Laws During Times of Fear*, IPRI working paper 110, San Fransisco: Japan Policy Research Institute.
- Kerber, L.K. (2007), 'The Stateless as the Citizen's Other. A View from the United States', *American Historical Review* 112 (1), p. 1-34.
- Klekowski von Koppenfels, A. (2002), 'Politically Minded: The Case of Aussiedler as an Ideologically Defined Category', in: U. Hunger en W. Woyke (eds.) *Migration in erklärten und 'unerklärten' Einwanderungsländern. Analyse und Vergleich*, p. 7-27.
- Kochenov, D. (2011), 'Double Nationality in the EU. An Argument for Tolerance', *European Law Journal* 17 (3), p. 323-343.
- Kool-Smit, J.E. (1967), 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids* 130 (9/10), p. 267-281.
- Koopmans, R. et al. (2005), *Contested Citizenship. Immigration and Cultural Diversity in Europe*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Knop, K. (2001), 'Relational Nationality', in: T.A. Aleinikoff en D. Klusmeyer (eds.), *Citizenship Today. On Gender and Nationality in International Law*, Washington: Carnegie Endowment, p. 89-126.
- Knop, K. (2002), *Diversity and Self-Determination in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Kollewijn, R.D. (1952), 'Het wetsontwerp tot nadere vaststelling van art. 2 der Wet op het Nederlandschap en de Toescheidingsovereenkomst Indonesië', *Nederlands Juristenblad* 27 (17), p. 378-379.
- Kollewijn, R.D. (1962), 'De nationaliteit van de gehuwde vrouw', *Nederlands Juristenblad* 37 (42), p. 954-961.
- Koslowski, R. (2001), 'Demographic Boundary Maintenance in World Politics. Of International Norms on Dual Nationality', in: M.J. Alberts, D. Jacobson en Y. Lapid (eds.), *Identities, Borders, Orders. Rethinking International Relations Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 203-224.
- Kriechhammer, S. et al. (1997), *Binationaler Alltag in Deutschland*, Frankfurt am Main: IAF/Dipa Verlag.
- Kulk, F. en B. de Hart (2011), 'De nationaliteit van baby Friso. Registratie van een van rechtswege verkregen dubbele nationaliteit in de GBA', *Nederlands Juristenblad* 86 (28), p. 1767-1772.
- Kuijjer, A. en J.D.M. Steenbergen (2002), *Nederlands Vreemdelingenrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Labelle, M. en D. Salee (2001), 'Citizenship in Quebec', in: T.A. Aleinikoff en D. Klusmeyer (eds.), *Citizenship Today. Global Perspectives and Practices*, Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, p. 278-315.
- Lammermann, F. (2011), 'Ein Jahrzehnt *ius soli*-Bilanz und Ausblick', *Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik* 31 (1), p. 1-8.
- Lafleur, J.M. en L. Calderon Chelius (2011), 'Assessing Emigrant Participation in Home Country Elections. The Case of Mexico's 2006 Presidential Election', *International Migration* 49 (3), p. 99-124.
- Lange, T. de (2008), 'Ongehuwd en kinderloos. Regels, sekseonderscheid en arbeidsmigratie naar Nederland', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 5 (1), p. 75-100.
- Lauer, A. (2006), 'The Easy Way out? The Yaser Hamdi Release Agreement and the United States' Treatment of the Citizen Enemy Combatant Dilemma', *Cornell Law Review* 91 (4), p. 927-956.
- Leggewie, C. (1990), 'Wir *ham* jetzt die Klubkarte! Ein Gespräch mit Barbara John', in: C. Leggewie (ed.), *Spielregeln für die MultiKulti Vielvölkerrepublik*, Berlin: Rotbuch Verlag, p. 136-141.
- Legomsky, S.H. (1994), 'Why citizenship?', *Virginia Journal of International Law* 35 (1), p. 279-300.
- Legomsky, S.H. (2003), 'Dual Nationality and Military Service. Strategy Number Two', in: D.A. Martin en K. Hailbronner (eds.), *Rights and Duties of Dual Nationals. Evolutions and Prospects*, Den Haag: Kluwer Law International, p. 79-134.
- Legomsky, S.H. (2005), *Immigration and Refugee Law and Policy*, New York: Foundation Press.
- Leitner, H. en P. Ehrkamp (2006), 'Transnationalism and Migrants' Imaginings of Citizenship', *Environment and Planning* 38 (4), p. 1615-1632.
- Levesley, T. (2008), *British Citizenship. Experience and Perceptions*, London: Edcoms.
- Linklater, A. (2002), 'Cosmopolitan Citizenship', in: E.F. Isin en B.S. Turner (eds.), *Handbook of Citizenship Studies*, London: Sage, p. 317-332.
- Lister, R. (1997), 'Citizenship. Towards a Feminist Synthesis', *Feminist Review* 57 (57), p. 28-48.
- Lister, R. (2002), 'Sexual Citizenship', in: E.F. Isin en B.S. Turner (eds.), *Handbook of Citizenship Studies*, London: Sage, p. 191-208.
- Lister, R. et al. (2003), 'Young People Talk About Citizenship. Empirical Perspectives on Theoretical and Political Debates', *Citizenship Studies* 7 (2), p. 235-253.

- Lizarraga-Chavez, P. (1997), 'Creating a United States-Mexico Political Double Helix. The Mexican Government's Proposed Dual Nationality Amendment', *Stanford Journal of International Law* 33, p. 119-151.
- Lopez, H.I.F. (1996), *White by Law. The Legal Construction of Race*, New York en London: New York University Press.
- Lucassen, L. (1993), 'Het onontkoombare nationaliteitsbeginsel. Enige recente literatuur over (im)migratie en natievorming', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (4), p. 489-506.
- Lucassen, L. (2001), 'A Many-Headed Monster: The Evolution of the Passport system in the Netherlands and Germany in the Long Nineteenth Century', In: J. Caplan en J. Torpey (eds.), *Documenting Individual Identity. The Development of State Practices in the Modern World*, Princeton University Press: Princeton, p. 235-255.
- Lucassen, L. (2005), 'Huwelijken van Duitse migranten in Nederland (1860-1940). De rol van herkomst, religie, beroep en sekse', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2), p. 54-80.
- Lutz, H. (1991), *Migrant Women of 'Islamic Background'. Images and Self-Images*, MERA Occasional Paper, Amsterdam: MERA.
- Lynn-Ee Ho, E. (2009), 'Constituting citizenship through the emotions. Singaporean transmigrants in London', *Annals of the Association of American Geographers* 99 (4), p. 788-804.
- Lynn-Ee Ho, E. (2011), "'Claiming" the diaspora. Elite mobility, sending state strategies and the spatialities of citizenship', *Progress in Human Geography* 35 (6), p. 1-16.
- Maartensdijk, J. en Y. Nijland (2009), *Operatie Black Tulip. Uitzetting van Duitse Burgers na de Oorlog*, Amsterdam: Boom Onderwijs.
- Macklin, A. (2007), 'The Securitization of Dual Citizenship', in: T. Faist en P. Kivisto (eds.), *Dual Citizenship in Global Perspective. From Unitary to Multiple Citizenship*, New York: Palgrave MacMillan, p. 42-68.
- Madden, M.S. en S.L. Cohen (1966), 'The Legal Status and Problems of Americans Abroad', *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 368 (1), p. 119-131.
- Mahmoody, B. en W. Hoffer (1987), *Not without my Daughter*, New York: St. Martin's Press.
- Makarov, A.N. (1953), 'Artikel 3 des Bonner Grundgesetzes und das Staatsangehörigkeitsrecht', in: R. Laun, D.S. Constantopoulos en H. Wehberg, *Gegenwartsprobleme des internationalen Rechtes und der Rechtsphilosophie* (Festschrift für Rudolf Laun zu seinem 70. Geburtstag), Hamburg: Girardet, p. 659-668.
- Malkin, M. (2004), *In Defense of Internment: the case for 'racial profiling' in World War II and the war on terror*, Washington: Regnery Publishing.
- Mannoury, J. (1947), *Het Nederlands nationaliteitsrecht*, Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Marston, S.A. en K. Mitchell (2004), 'Citizens and the State. Citizenship Formations in Space and Time Spaces of Democracy', in: C. Barnett en M. Low (eds.), *Geographical Perspectives on Citizenship, Participation and Representation*, London: Sage, p. 93-112.
- Martin, D.A. (1985), 'Membership and Consent. Abstract or Organic?', *Yale Journal of International Law* 11, p. 278-296.
- Martin, D.A. (2003), 'Introduction. The Trend toward Dual Nationality', in: D.A. Martin en K. Hailbronner (eds.), *Rights and Duties of Dual Nationals. Evolutions and Prospects*, Den Haag: Kluwer Law International, p. 3-18.
- Mason, J. (2004), 'Mangling Kinship over Long Distances. The Significance of "The Visit"', *Social Policy and Society* 3 (4), p. 421-429.
- MacKaay, E. (1982), 'Bipatriede. Een kijkje uit den vreemde', *Nederlands Juristenblad* 57 (36), p. 993.

- Mackaay, E. (1983), 'Verlies van het Nederlandschap voor emigranten', *Nederlands Juristenblad* 58 (41), p. 1319-1322.
- Metten, A. en P. Goodson (1988), *Fighting for apartheid. A job for life*, Amsterdam: Anti-Apartheidsbeweging Nederland.
- Michaux, P. (1996), *The Unknown Ambassadors. A Saga of Citizenship*, Bayside: Aletheia Publications.
- Miller, M.J. (1989), 'Dual Citizenship. A European Norm?', *International Migration Review* 23 (4), p. 945-950.
- Miller, T. (2002), 'Cultural Citizenship', in: E.F. Isin en B.S. Turner (eds.), *Handbook of Citizenship Studies*, London: Sage, p. 231-244
- Miller-Idriss, C. (2006), 'Everyday Understandings of Citizenship in Germany', *Citizenship Studies* 10 (5), p. 558-561.
- Mochmann, L. en S. Ugelvik Larsen (2005), 'Kriegskinder in Europa', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 18/19, p. 34-38.
- Moeller, R.G. (1993), *Protecting Motherhood. Women and the Family in the Politics of Post-War West Germany*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Motomura, H. (1996), 'Whose Alien Nation? Two Models of Constitutional Immigration Law', *Michigan Law Review* 94 (6), p. 1927-1952.
- Motomura, H. (2006), *Americans in waiting. The Lost Story of Immigration and Citizenship in the United States*, New York: Oxford University Press.
- Murray, L.M. (1994), 'Einwanderungsland Bundesrepublik Deutschland? Explaining the Evolving Positions of German Political Parties on Citizenship Policy', *German Politics and Society* 33, p. 23-56.
- Nader, L. (2009), 'Law and the Frontiers of Illegalities', in: F. von Benda-Beckmann, K. von Benda-Beckmann en A. Griffiths (eds.), *The Power of Law in a Transnational World*, New York, Oxford: Berghahn Books, p. 54-73.
- Naranch, B.D. (2005), 'Inventing the Auslandsdeutsche. Emigration, Colonial Fantasy and German National Identity 1848-71', in: E. Ames, M. Klotz en L. Wildenthal (eds.), *Germany's Colonial Pasts*, Lincoln: University of Nebraska Press, p. 21-40.
- Nathans, E. (2004), *The Politics of Citizenship in Germany. Ethnicity, Utility and Nationalism*, Oxford: Berg.
- Naujoks, D. (2009), 'Die doppelte Staatsbürgerschaft. Der Diskurs um ethnische und politische Grenzziehung in Deutschland', *Focus Migration Kurzdossier* 14, p. 1-10.
- Nedelsky, J. (1989), 'Reconceiving Autonomy: Sources, Thoughts, and Possibilities', *Yale Journal of Law and Feminism* 1 (1), p. 7-16.
- Nederlands Centrum Buitenlanders (1983), *Nationaliteitsrecht en Minderhedenbeleid*, Werkgroep Knelpunten in het Nederlands recht voor etnische minderheden, Utrecht: NCB.
- Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (1992), 'Commentaar op de Nota Rechtspositie en sociale integratie minderheden en de Nota meervoudige nationaliteit/kiesrecht voor vreemdelingen', *NJCM-bulletin* 16 (1), p. 85-96.
- Neuman, G.L. (1987), 'Back to Dred Scott?', *San Diego Law Review* 24, p. 485-500.
- Ngai, M.M. (2007), 'Birthright Citizenship and the Alien Citizen', *Fordham Law Review* 75 (5), p. 2521-2530.
- Nicolaas, H. (1994), 'Steeds meer Nederlanders keren terug uit Zuid-Afrika', *Maandstatistiek voor de bevolking*, 42 (3), p. 6-7.
- Nicolosi, A.M. (2001), 'We Do Not Want Our Girls to Marry Foreigners. Gender, Race and American Citizenship', *NWSA Journal* 13 (3), p. 1-21.

- Note (1994), 'The Birthright Citizenship Amendment; A Threat to Equality', *Harvard Law Review* 107 (5), p. 1026-1043.
- Nyers, P. (2010), 'Dueling Designs. The Politics of Rescuing Dual Citizens', *Citizenship Studies* 14 (1), p. 47-60.
- Nyers, P. (2006), 'The Accidental Citizen. Acts of Sovereignty and (un)making Citizenship', *Economy and Society* 35 (1), p. 22-41.
- Oberhäuser, T. (2011), 'Optionspflicht- Handlungsbedarf für Mehrstaater', *Asylmagazin* 5, p. 143-147.
- Oers, R. van (2006), *De naturalisatietoets geslaagd? Een onderzoek naar de totstandkoming en effecten van de naturalisatietoets*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Ong, A. (1999), *Flexible citizenship. The Cultural Logics of Transnationality*, Durham: Duke University Press.
- Panayi, P. (1993), *Minorities in Wartime. National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia During the Two World Wars*, Oxford: Berg.
- Pateman, C. (1980), 'Women and Consent', *Political Theory* 8 (2) p. 149-168.
- Pateman, C. (1988), *The Sexual Contract*, Cambridge: Polity Press.
- Pickus, N. (2007), *True Faith and Allegiance. Immigration and American Civic Nationalism*, Princeton: Princeton University Press.
- Plummer, K. (2003), *Intimate Citizenship. Private Decisions and Public Dialogues*, Seattle: University of Washington Press.
- Pool, C. (2011), *Migratie van Polen naar Nederland. In een tijd van versoepeling van migratieregels*, Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- The President's Commission on Immigration and Naturalisation (1953), *Whom We Shall Welcome: Report of the President's Commission on Immigration and Naturalization*, Washington DC: Government Printing Office.
- Presser, J. (1965), *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff.
- Prins, B. en S. Saharso (2008), 'In the Spotlight. A Blessing and a Curse for Immigrant Women in the Netherlands', *Ethnicities* 8 (3), p. 365-384.
- Prokhovnik, R. (1998), 'Public and Private Citizenship. From Gender Invisibility to Feminist Inclusiveness', *Feminist Review* 60, p. 84-104.
- Raad voor Openbaar Bestuur (2001), *Etniciteit, binding en burgerschap*, Den Haag: ROB.
- Rabus, W.G. (1988), 'Bezettingsrecht versus nationaal recht. Het verlies van het Nederlander-schap als gevolg van indiensttreding in de Duitse strijdkrachten gedurende de Tweede Wereldoorlog', *Militair-rechtelijk tijdschrift* 81, p. 37-53.
- Razack, S.H. (2008), *Casting out. The Eviction of Muslims from Western Law and Politics*, Toronto: University of Toronto Press.
- Rehnquist, W.H. (1998), *All the Laws but One. Civil Liberties in Wartime*, New York: A.A. Knopf.
- Renshon, S.A. (2001), *Dual Citizenship and American National Identity*, Washington DC: Centre for Immigration Studies.
- Renshon, S.A. (2005), *The 50% American. Immigration and National Identity in an Age of Terror*, Washington DC: Georgetown University Press.
- Riegler, H. (2000), 'Zwischen Rechtserwerb und Identitätsbedrohung. Einbürgerung aus der Sicht von Migrant/Innen', in: A. Pilgram en H. Steinert (eds.), *Sozialer Ausschluss. Begriffe, Praktiken, Gegenwehr*, Baden-Baden: Nomos, p. 183-201.

- Ringeling, A.B. (1978), *Beleidsvrijheid van ambtenaren. Het spijtoptantenprobleem als illustratie van de activiteiten van ambtenaren bij de uitvoering van beleid*, Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Roché, J.P. (1951), 'Loss of American Nationality. The Years of Confusion', *Western Political Quarterly* 4 (2), p. 268-294.
- Roché, J.P. (1963), 'The Expatriation Cases. Breathes There the Man, with Soul so Dead...?', *The Supreme Court Review 1963*, p. 325-356.
- Roggeband, C. en M. Verloo (2007), 'Dutch Women are Liberated, Migrant Women are a Problem. The Evolution of Policy Frames on Gender and Migration in the Netherlands, 1995-2005', *Social Policy and Administration* 41 (3), p. 271-288.
- Rostow, E.V. (1945), 'The Japanese-American Cases. A disaster', *Yale Law Journal* 54 (3), p. 489-533.
- Rubio Marín, R. (2000), *Immigration as a Democratic Challenge. Citizenship and Inclusion in Germany and the United States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubio Marín, R. (2006), 'Transnational Politics and the Democratic Nation-State. Normative Challenges of Expatriate Voting and Nationality Retention of Emigrants', *New York University Law Review* 81 (1), p. 117-147.
- Rupp, L.J. (1997), *Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement*, Princeton: Princeton University Press.
- Rust, U. (2001), 'Die Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts zur garantierten Gleichberechtigung', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 37/38, p. 26-33.
- Saharso, S. (2002), 'Over de grens. Zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwen in het debat over multiculturaliteit', in: R. Holtmaat (ed.), *Een verdrag voor alle vrouwen. Verkenningen van de betekenis van het VN-vrouwenverdrag voor de multiculturele samenleving*, Den Haag: E-Quality, p. 29-40.
- Saigol, R. (2000), 'His Rights/Her Duties. Citizen and Mother in the Civics Discourse', in: R. Saigol, *Symbolic Violence. Curriculum, Pedagogy and Society*, Lahore: SAHE, p. 192-235.
- Sapiro, V. (1984), 'Women, Citizenship and Nationality. Immigration and Naturalisation Policies in the United States', *Politics and Society* 13 (1), p. 1-26.
- Sarat, A. en T.R. Kearns (eds.) (1993), *Law in Everyday Life*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Sargent, H. (2005), 'Diasporic Citizens. Germans Abroad in the Framing of German Citizenship Law', in: K. O'Donnell, R. Bridenthal en N. Regan (eds.), *The Heimat Abroad. The Boundaries of Germanness*, Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 17-39.
- Sassen, S. (2003), 'The Repositioning of Citizenship', *The New Centennial Review* 3 (2), p. 41-66.
- Satinoff, D.L. (1998), 'Sex-Based Discrimination in US Immigration Law. The High Court's lost Opportunity to Bridge the Gap between What We Say and What We Do', *American University Law Review* 47 (5), p. 1353-1392.
- Schaffer, R. (1998), 'Mr. Yamamoto and Japanese Americans in New Jersey during World War II', *Journal of American History* 84 (4), p. 1454-1456.
- Schätzel, W. (1954-1967) 'Staatsangehörigkeit', in: O. Bachof en A. Betterman (eds.), *Die Grundrechte. Handbuch der Theorie und Praxis der Grundrechte*, Berlin: Duncker & Humblot, p. 535-582.
- Schätzel, W. (1956), 'Der heutige Stand des deutschen Staatsangehörigkeitsrechts', *Archiv des öffentlichen Rechts* 81, p. 265-300.
- Schilthuis, A.P. (1965), 'Nationaliteitswetgeving gehuwde vrouw', *Vrouwenbelangen, maandblad van de Nederlandse Vereniging voor vrouwenbelangen, vrouwenarbeid en gelijk staatsburgerschap* 30, p. 86.

- Schmahl, S. (2007), 'Rücknahme erschlichener Einbürgerungen trotz drohender Staatenlosigkeit?', *Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik* 27 (5/6), p. 174-179.
- Schmidt-Hornstein, C. (1995), *Das Dilemma der Einbürgerung, Porträts türkischer Akademiker*, Opladen: Leske & Budrich.
- Schneider, D. (1988), 'I Know All About Emma Lazarus. Nationalism and its Contradictions in Congressional Rhetoric of Immigration Restriction', *Cultural Anthropology* 13 (1), p. 82-99.
- Scholten, P. (2008), 'Het nut van een WRR voor het integratiedebat', *Migrantenstudies* 24 (3), p. 207-214.
- Schrover, M. (2009), 'Family in Dutch Migration Policy 1945-2005', *History of the Family* 14 (2), p. 191-202.
- Schuck, P.H. (2002), 'Plural Citizenships', in: R. Hansen en P. Weil (eds.), *Dual Nationality. Social Rights and Federal Citizenship in the US and Europe*, New York en Oxford: Berghahn Books, p. 61-99.
- Schuck, P.H. en R.M. Smith (1985), *Citizenship without Consent. Illegal Aliens in the American Policy*, New Haven, London: Yale University Press.
- Schwartz, D.F. (1975), 'American Citizenship after *Afroyim* and *Bellei*: Continuing Controversy', *Hastings Constitutional Law Quarterly* 2 (4), p.1003-1028.
- Sejersen, T.B. (2008), 'I Vow to Thee My Countries. The Expansion of Dual Citizenship in the 21st century', *International Migration Review* 42 (3), p. 523-549.
- Sevenhuijsen, S. (2003), 'The Place of Care. The Relevance of the Feminist Ethic of Care for Social Policy', *Feminist Theory* 4 (2), p. 179-197.
- Shachar, A. (2005), 'Children of a Lesser State. Sustaining Global Inequality through Citizenship Laws', in: S. Macedo en I.M. Young (eds.), *Child, Family and State*, New York, London: New York University Press, p. 345-397.
- Shachar, A. (2009), *The Birthright Lottery. Citizenship and Global Inequality*, Cambridge: Harvard University Press.
- Shiffrin, D. (2001), 'Language and Public Memorial: "America's Concentration Camps"', *Discourse and Society* 12 (4), p. 505-534.
- Shklar, J.N. (1993), 'Obligation, Loyalty, Exile', *Political Theory* 21 (2), p. 181-197.
- Silagi, M. (1993), 'Einbürgerung und doppelte Staatsangehörigkeit im geltendes Recht', *Das Standesamt* 46, p. 309-313
- Silagi, M. (1999), 'Zur ethnischen Komponente des NS-Staatsangehörigkeitsrecht', *Das Standesamt* 52, p. 3-10.
- Silagi, M. (2000), 'Der Status der Vertriebenen und Spätaussiedler nach 7 StAG und 40a StAG', *Zeitschrift für Ausländerrecht* 20, p. 3-7.
- Smith, F. (1971), 'The Department of State and us Consular Officers Abroad in Citizenship Determinations', *International Migration Review* 5 (4), p. 436-446.
- Smith, M.L. (1998), "'Any woman who is now or may hereafter be married..." Women and naturalization ca. 1802-1940', *Prologue* 30 (2), p. 146-153.
- Smith, M.P. en L.E. Guarzano (eds.) (1998), *Transnationalism from below*, New Brunswick: Transaction.
- Snel, E., G. Engbersen en A. Leerkes (2004), 'Voorbij landsgrenzen. Transnationale betrokkenheid als belemmering voor integratie?', *Sociologische Gids* 51 (2), p. 75-100.
- Sociaal Cultureel Planbureau (1996), *Rapportage Minderheden 1996*, Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Soysal, Y.N. (1994), *Limits of Citizenship: Migrants and Post-national Membership in Europe*, Chicago: University of Chicago Press.

- Soysal, Y.N. (2000), Citizenship and identity: living in diasporas in post-war Europe?, *Ethnic and Racial Studies* 23 (1), pp. 1-15.
- Spang, M. (2007), 'Pragmatism all the Way Down? The Politics of Dual Citizenship in Sweden', in: T. Faist (ed.), *Dual Citizenship in Europe. From Nationhood to Societal Integration*, Aldershot, Hampshire: Ashgate publishing limited, p. 103-124.
- Spickard, P.R. (1986), 'Injustice Compounded: Amerasians and Non-Japanese Americans in World War II Concentration Camps', *Journal of American Ethnic History* 5 (2), p. 5-22.
- Spijkerboer, T.P. (2008), 'Staatsveiligheidsliberalisme, over de weigering een Vlissingse Imamsvrouw te naturaliseren', *Nederlands Juristenblad* 83 (38), p. 2300-2303.
- Spiro, P.J. (1998), *Embracing Dual Nationality*, Washington: International Migration Policy Program Carnegie Endowment.
- Spiro, P.J. (1999), 'Review: The Citizenship Dilemma', *Stanford Law Review* 51 (3), p. 597-639.
- Spiro, P.J. (2003), 'Political Rights and Dual Nationality', in: D.A. Martin en K. Hailbronner (eds.), *Rights and Duties of Dual Nationals. Evolutions and Prospects*, Den Haag: Kluwer Law International, p. 135-152.
- Spiro, P.J. (2004), 'Mandated Membership, Diluted Identity: Citizenship, Globalization and International Law', in: A. Brysk en G. Shafir (eds.), *People out of Place: Globalization, Human Rights and the Citizenship Gap*, New York: Routledge, p. 87-105.
- Spiro, P.J. (2007), 'Dual Citizenship: A Post-National View', in: T. Faist en P. Kivisto (eds.), *Dual Citizenship in a Global Perspective*, New York: Palgrave Macmillan, p. 189-202.
- Spiro, P.J. (2008), *Beyond citizenship: American identity after globalization*, Oxford: Oxford University Press 2008.
- Stamper Balistreri, K. en J. Van Hook (2004), 'The More Things Change, the More They Stay the Same: Mexican Naturalization Before and After the Welfare Reform', *International Migration Review* 38 (1), p. 113-130.
- Stasiulis, D.K. (2005), *The Narratives of Dual Citizens, Dual Citizenship. Democracy, Rights and Identity in a Globalizing World* (paper seminar 17-19 maart 2005 Munk Centre for International Studies, University of Toronto: 'Dual Citizenship: Democracy, Rights and Identity in a Globalizing World', Toronto).
- Stasiulis, D.K. en D. Ross (2006), 'Security, Flexible Sovereignty, and the Perils of Multiple Citizenship', *Citizenship Studies* 10 (3), p. 329-348.
- Staton, J.K., R.A. Jackson en D. Canache (2007), 'Dual Nationality among Latinos: What are the Implications for Political Connectedness?', *Journal of Politics* 69 (2), p. 470-482.
- Stoler, A.L. (2001a), 'Matters of Intimacy as Matters of State: a Response', *Journal of American History* 88 (3), p. 893-897.
- Stoler, A.L. (2001b), 'Tense and Tender Ties: The Politics of Comparison in North American History and (Post) Colonial Studies', *Journal of American History* 88 (3), p. 829-865.
- Storz, H. en C. Reisslandt (eds.) (2002), *Staatsbürgerschaft im Einwanderungsland Deutschland. Handbuch für die interkulturelle Praxis in der sozialen Arbeit, im Bildungsbereich, im Stadtteil*, Opladen: Leske + Budrich.
- Stumpf, J.P. (2004), 'Citizens of an Enemy Land: Enemy Combatants, Aliens, and the Constitutional Rights of the Pseudo-Citizen', *UC Davis Law Review* 38 (1), p. 79-140.
- Sturm, F. (1974), 'Deutsch wie Vater oder Mutter. Zum Beschluss des Bundesverfassungsgerichts vom 21.5.1974 und einer Lex Ferenda', *Zeitschrift für das gesamte Familienrecht* (21) 12, p. 617-631.
- Swan Sik, K. (1957), *De meervoudige nationaliteit*, Leiden: A.W. Sijthoff.
- Swatsi Winarnita, M. (2008), 'Motherhood as Cultural Citizenship: Indonesian Women in Transnational Families', *The Asia Pacific Journal of Anthropology* 9 (4), p. 304-318.

- Swiatkowski, P. (2001), 'Der deutsche Pass als letzter Akt der Integration? Einbürgerung aus der Sicht polnischer Migranten in der Bundesrepublik Deutschland', in: C. Pallaske (ed.), *Die Migration von Polen nach Deutschland. Zu Geschichte und Gegenwart eines europäischen Migrationssystems*, Baden Baden: Nomos Verlag, p. 163-184.
- Symington, A. (2001), 'Dual Citizenship and Forced Marriages', *Dalhousie Journal of Legal Studies* 10, p. 1-35.
- Takle, M. (2007), 'EU-citizens: Challenging the Notion of German Political Community 1990-2005', *International Journal of the Sociology of Law* 35 (4), p. 178-191.
- Taylor Saito, N. (2005), 'Interning the "Non-Alien" Other: The Illusory Protections of Citizenship', *Law and Contemporary Problems* 68 (1), p. 173-213.
- Tempelman, S. (1999), 'Duiken in het duister. Een gematigd constructivistische benadering van culturele identiteit', *Migrantenstudies* 15 (2), p. 70-82.
- Tichenor, D.J. (1994), 'The Politics of Immigration Reform in the United States', *Polity* 26 (3), p. 333-362.
- Tjiok-Liem, P. (2009), *De rechtspositie der Chinezen in Nederlands-Indië 1848-1942. Wetgevingsbeleid tussen beginsel en belang*, Leiden: Leiden University Press.
- Torpey, J. (1998), 'Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate Means of Movement', *Sociological Theory* 16 (3), p. 239-259.
- Thränhardt, D. (1995), 'Die Reform der Einbürgerung in Deutschland', in: *Einwanderungskonzeption für die Bundesrepublik Deutschland*, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, p. 63-116.
- Thränhardt, D. (1996), *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Neue Historische Bibliothek*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Thränhardt, D. (2002), 'Inclusie of exclusie. Discoursen over migratie in Duitsland', *Migrantenstudies* 18 (4), p. 225-240.
- Trevisiol, O. (2004), *Die Einbürgerungspraxis im deutschen Reich (1871-1945)*, *Geschichte und Soziologie* (diss. universiteit Konstanz), Konstanz.
- Triadafilopoulos, T. (2007), 'Dual citizenship and security norms in historical perspective', in: T. Faist en P. Kivisto (eds.), *Dual citizenship in global perspective. From unitary to multiple citizenship*, New York: Palgrave Macmillan, p. 27-41.
- Ueda, R. (1994), *Postwar Immigrant America. A Social History*, Boston: Bradford Books of St. Martin's Press.
- United Nations, Department of Social and Economic Affairs (1962), *Convention on the nationality of married women. Historical background and commentary*, New York.
- United States Department of Justice (2000), *Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service*, Washington: Department of Justice.
- Uzman, J. (2010), 'Meervoudige Nationaliteit van politici: een kwestie van loyaliteit?', *NTM/NJCM-bulletin* 35 (8), p. 1044-1061.
- Vargas, J.A. (1998), 'Dual Nationality for Mexicans', *San Diego Law Review* 35 (3), p. 823-853.
- Vereniging Nederlanders in den Vreemde, *Knelpuntennota van de vergeten provincie*, Den Haag 1985.
- Verkuyten, M. (2006), *Opgroeien in etnisch-culturele diversiteit* (oratie Universiteit Utrecht), Utrecht: European Research Centre on Migrants and Ethnic Relations (ERCOMER).
- Vermeulen, H. en R. Penninx (2000), *Immigrant Integration: The Dutch Case*, Amsterdam: Het Spinhuis.

- Verweij-Jonker, H. en P.O.M. Brackel (1957), *The assimilation and integration of pre- and postwar refugees in the Netherlands*, Den Haag: Martinus Nijhof.
- Vlek, R. (1989), *Europeans and military service for Apartheid. A survey of national and international measures to be taken against participation of foreign nationals in the South African Defence Force*, Report of the Seminar held on February 26 and 27, Amsterdam.
- Volpp, L. (2006), 'Divesting Citizenship: On Asian American History and the Loss of Citizenship Through Marriage', *UCLA Law Review* 53 (2), p. 405-483.
- Walsum, S.K. van (2008), *The family and the nation. Dutch family migration policies in the context of changing family norms*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Walter, M. (1978), 'The Bancroft Conventions: Second-Class Citizenship for Naturalized Americans', *International Lawyer* 12 (Fall), p. 825-833.
- Warren, E. (1962), 'The Military Bill of Rights', *New York University Law Review* 37, p. 181-197.
- Waslander, H.B.J. (1946), 'Kosten naturalisatie', *Nederlands Juristenblad* 21 (24), p. 398.
- Wekker, G. en H. Lutz (2001), 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland', in: M. Botman, N. Jouve en G. Wekker (eds.), *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*, Amsterdam: Koninklijk instituut voor de Tropen, p. 25-49.
- Wesel, U. (2003), *Recht, Unrecht und Gerechtigkeit, Unser Weimarer Republik bis heute*, München: Verlag CH Beck.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid*, Den Haag: SDU 1989.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland als immigratieland*, Den Haag: SDU 2001.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2007.
- Wood, C. (1999), 'Losing Control of America's Future: The Census, Birthright Citizenship and Illegal Aliens', *Harvard Journal of Law and Public Policy* 22 (2), p. 465-522.
- Woodrow-Lafield, K.A. et al. (2004), 'Naturalization of u.s. Immigrants: Highlights from ten countries', *Population Research and Policy Review* 23 (3), p. 187-218.
- Wubs, H. et al. (2010), *Evaluatie van de Naturalisatieceremonie*, WODC cahiers 8, Den Haag: WODC.
- Wunderlich, T. (2005), *Die neuen Deutschen: subjektive Dimensionen des Einbürgerungsprozesses*, Stuttgart: Lucius und Lucius.
- Yamamoto, E.K. et al. (2001), *Race, Rights and Reparation. Law and the Japanese American Internment*, New York: Aspen Law and Business.
- Yu, H. (2003), 'Tiger Woods is not the End of History: or, why Sex across the Color Line won't save us all', *American Historical Review* 108 (5), p. 1406-1414.
- Yuval-Davis, N. (1997), 'Women, Citizenship and Difference', *Feminist Review* 57, p. 4-27.
- Yuval-Davis, N. (2006), 'Belonging and the politics of belonging', *Patterns of Prejudice* 46 (1), p. 197-214.
- Yuval-Davis, N. (2007), 'Intersectionality, Citizenship and Contemporary Politics of Belonging', *Critical Review of International Social and Political Philosophy* (10) 4, p. 561-574.
- Zilverentant, F.T. (1987), 'Twee jaar Wet op het Nederlanderschap', *Migrantenrecht* 2 (7), p. 185-187.

Register

- accidental citizenship 203, 205, 224
Adenauer, Konrad (CDU) 41, 316
Adviescommissie Vreemdelingenzaken (ACVZ) 15, 168, 278
afstandsverklaring 122, 124, 200
afstandsverplichting 44, 46, 56-57, 61, 82, 91-92, 94, 129, 147, 149, 151-153, 155, 157, 159-160, 162-171, 178-181, 207, 209, 214, 255-256, 271-273, 277-279, 283, 306n33, 319n9
American Civil Liberties Union (ACLU) 200, 206
anti-immigratieorganisaties 155-157, 221, 225
– Centre for Immigration Studies (CIS) 150, 305n19
– FAIR 149-150, 207, 304n9, 305n19
– Native Sons of the Golden West 197
anchor babies 96
arbeidsmigratie 54, 79
Ausbürgerung 208-209
Ausländerpolitik 83, 153, 254
Auslandsdeutsche 128, 210
Aussiedler 128, 159, 175, 212 e.v., 256, 279
- Balkenende, Jan Peter (CDA) 13, 90, 170
Beibehaltungsgenehmigung 41, 45, 128, 130-132, 255-256
birthright citizenship *zie ius soli*
buitenechtelijk kind, nationaliteit van 66, 71-72, 95
Bundesverfassungsgericht 41, 69-70, 97, 129, 153, 159, 209-210, 213
Bush, G.W. 151, 203, 205
- Cable-Act 36, 63
capaciteiten burgerschap 59, 61, 98, 266
caring citizenship 264
Carter, Jimmy 123
CDA 57, 74-75, 88-91, 137-141, 165-170, 220-221
CDU/CSU 41-44, 60, 69, 81-86, 95, 130, 152-159, 209, 211, 214, 259
- Christen Unie (CU) 57, 75, 90, 169
Clinton, Bill 80, 126, 149
communisme 49, 120-121, 143, 158, 167, 213, 235
culturalisatie 167
- D66 54, 74, 88, 135, 141, 164-165, 167, 170, 221, 278
Democraten 38, 64-65, 80, 119-120, 123, 126, 146, 149, 197, 205
denaturalisatie (*zie ook* intrekking van nationaliteit) 122, 199-200, 210, 215-216, 228, 245, 248
denizenship 19
derdegeneratie, nationaliteit van 87 e.v., 92, 95, 130, 168, 251
dienstplicht 15, 17, 20, 22, 117, 128, 137, 142, 168-169, 187-188, 197, 202, 230, 263, 283
disfunctioneel gezin 97-98, 267
disloyaliteit (*zie ook* loyaliteit) 29, 118-119, 170, 198, 201, 208, 223, 225, 231, 253, 278
dwang bij nationaliteitswijziging 125-126, 137-138, 142-143, 201-202, 205, 214, 219, 223
- echtscheiding 37, 45, 48, 50, 57, 68-69, 97, 109, 111, 189, 219, 258, 264, 267, 277
emigrantenorganisaties 144, 256, 300n23
– Die Brücke 46, 130
– Democrats Abroad 123, 300n23
etniciteit 19-22, 24, 26, 61, 90, 97, 100-101, 144, 191, 213, 238, 253, 257, 265, 274
Europese Unie 85, 93, 131, 142, 150, 158, 181, 211, 247, 255-256, 269, 307n59
exit-optie 16, 157, 186, 241
extra-territorial citizenship 21
- familierecht 42, 168-169, 188-191, 258, 313n8
FDP 41, 44, 81-85, 131, 152-155, 157-158
flexible citizenship 16, 21-22
flexibele soevereiniteit 22, 272

- fraude 97, 173, 300n35
- gastarbeiders 74, 76, 81, 87, 152-153, 173, 251, 258
- GBA, registratie van nationaliteit in 90-91, 106, 262, 274
- gelijkheidsbeginsel 17-19, 27, 31, 35, 41, 43, 46, 51, 54, 57, 59, 61-63, 65-66, 68, 70, 73, 80, 95, 97, 119, 135, 140, 143-144, 152, 156, 163-164, 174-175, 222, 226, 233 e.v., 254 e.v. 272-273, 277-278
- gender 19-22, 24, 36, 45, 61, 65-68, 80, 97-98, 100, 191, 225, 251, 253, 272, 275, 290, 298
- Groenen 70, 81, 83-84, 86, 153-155, 157-158, 214
- GroenLinks 91, 141, 165, 167, 170, 220-222
- handtekeninginactie CDU 84, 130, 155-156
- herkomstlanden 16-18, 21, 56-57, 68, 70, 108, 111-112, 117-119, 123, 128, 142, 144, 149, 152, 163-165, 169-170, 172-173, 175, 181-182, 186, 207, 226, 257, 260, 262, 268, 277, 299n1
- huwelijksverbod 37, 201, 203
- identiteit, individuele 18, 21, 23, 61, 76, 92, 100-107, 112, 114, 126, 143-144, 150, 154, 159, 164-165, 167, 170, 181, 184, 190-191, 231-232, 236-238, 241-248, 257, 259, 261 e.v., 270
- identiteit, nationale 18, 173
- immigrantenorganisaties 148, 155, 157, 167-168, 310n119
- Indianen, Amerikaanse 36-37, 77-78, 288n2
- Indonesië, Nederlands-Indië 48, 50, 58, 87, 133, 160 e.v.
- Inlandsklausel 152, 155, 158-159
- integratie 17-18, 20, 44, 52, 57-58, 60-61, 69, 81-84, 89, 91-92, 138-141, 143, 145, 148, 153-157, 162, 164-167, 169-171, 173-174, 177, 185, 207, 220, 224-226, 233, 235, 250-253, 255, 262, 266-267, 274, 277-278
- intrekking van nationaliteit (*zie ook* denaturalistie) 106-107, 117, 125, 136, 149, 163, 169-172, 206, 215, 217, 220-226, 239-240, 300n35, 305n22, 308n68, 316n64, 318n2
- islam/moslims 41, 46, 58, 62, 68, 97-98, 106-107, 130, 151, 166, 169-170, 175, 189-191, 204, 207, 215, 220, 226, 230, 236, 240, 245, 258, 289n42, 316n63, 318n106
- ius soli 24, 63-65, 72, 77 e.v., 81-88, 94-96, 135, 151, 207, 211, 224, 251, 255, 258, 271, 287n7, 296n75, 297n103, 319n1
- Japans-Amerikanen, internering van 78, 195 e.v., 205, 226, 314n20
- Joden, nationaliteit van 131, 135, 208 e.v., 210, 215, 223, 225, 312n162
- kiesrecht 16-17, 19-20, 42, 121, 123-124, 142, 148-151, 153, 165, 167, 186-187, 207, 218, 263, 300n16, n23, 305n17, 312n1
- kinderontvoering 69, 73, 97, 150, 169, 175, 189, 191, 258, 311n143
- Kohl, Helmut (CDU) 82, 153
- KVP 48, 72, 87, 133, 219
- latente Nederlanders 75, 111, 277
- Linke (PDS) 158-159
- loyaliteit (*zie ook* disloyaliteit) 14-16, 18-19, 21, 23, 31, 36, 38, 51, 60-61, 66, 82, 121-123, 125, 142, 145-147, 149-151, 156-158, 165-166, 168-171, 174-175, 177, 196, 197 e.v., 207, 214-215, 218-219, 223-233, 244, 247, 253-254, 261-262, 270, 278, 300n20, 311n157
- LPF 89-90, 169
- Lubbers, Ruud (CDA) 165, 167
- Marokko, Marokkaanse Nederlanders 90-91, 104, 106-107, 110, 113, 162, 168-173, 175, 182, 188-191, 219-221, 224, 230, 239-243, 246, 252, 261-262, 266, 268-269
- McCarren-Walter Act 9, 78-79, 119-120, 123
- Mexico, Mexicaans-Amerikanen 16, 27-28, 64, 79-80, 121, 125, 146-150, 172-173, 207, 250, 266, 273, 284, 296n77, 304n7, 305n10, n12, n13
- minderhedenbeleid 87-88, 164, 166, 255
- Molukkers 87-88, 95
- moslims *zie* islam
- multiculturalisme 14, 27, 150, 173, 273
- nationaliteit
  - als bezitsrecht 102, 107, 247
  - als matter of convenience 119, 144
  - emotionele nationaliteit 23, 51, 264
  - individuele nationaliteit 23, 247, 264-265

- relationele nationaliteit 23, 51, 99, 108, 112, 264
- nazisme 32, 40, 72, 78, 128, 202, 208 e.v., 219, 223, 225, 289n33, 316n60
- Obama, Barack 151, 205
- opgedrongen nationaliteit 69, 82, 88, 94-95, 266-268
- optieplicht 85-86, 273, 296
- organisaties van gemengde gezinnen
  - IAF 68, 70, 73
  - LAWINE 29, 74
- Parallelgesellschaften 156, 175, 273
- postnationaal burgerschap 22, 153, 165, 263
- PPR 88
- privédomein, privéleven, privé sfeer 23, 25, 31, 61-62, 98, 117, 126, 143, 176, 188, 213, 226, 258, 265
- PSP 54, 74, 88, 137
- PvdA 13, 51, 57, 75, 88-91, 94, 133, 135-141, 163-165, 167, 170, 218, 220-222, 278, 291n66
- PVV 171, 222
- Reagan, Ronald 79, 146, 203, 314n20
- reisvrijheid (*zie ook* visumplicht) 181-183
- Republikeinen 79-80, 120, 146, 149-151, 203, 206-207
- Roosevelt, Theodore 64, 150, 196-197, 305n21
- Rutte, Mark (VVD) 273
- schijnechtscheiding 50, 219, 267
- schijnerkenning 71, 76, 267, 271
- schijnhuwelijk 37, 44-45, 55, 58-59, 61-62, 217, 267, 292n93
- Schmidt, Helmut (SPD) 152
- SGP 99, 138, 169
- SP 91
- SPD 40-41, 43-45, 69-70, 81-84, 86, 129-130, 152-155, 157-159, 209, 211, 214
- staatloosheid 31, 37, 47-49, 52, 60, 67, 72, 77, 127-128, 137, 152, 160-161, 171, 205, 209, 218, 220, 222, 271-272, 288n8, 293n14, 317n80
- supercitizens 149, 174, 266
- superfamilie, natiestaat als 268
- Suriname, Surinaamse Nederlanders 55, 87, 160 e.v., 175, 308n87
- terrorisme 22, 106, 150, 156, 170, 203 e.v., 215, 219 e.v., 224-226, 240, 253, 260, 314n25, n26
- Toescheidingsovereenkomst Indonesië 87, 160-161, 297n121
- Toescheidingsovereenkomst Suriname 161 e.v., 309n89
- toevallige geboorte 83, 85-86, 88-89, 96-97, 103, 224, 232, 267-268
- transnationalisme 22, 51, 108, 259, 262-264, 273
- Truman, Harry 119-120
- Turkije, Turkse immigranten 14, 46, 55, 76, 81, 83, 85, 91, 99-102, 110-111, 113, 130, 152, 155-160, 162, 165-166, 168, 171, 173, 177, 182-183, 185, 187-188, 192, 215, 227-230, 233-234, 237-238, 252, 259-260, 262, 270, 299n3, 306n44, 308n68, 312n7
- Tweede Wereldoorlog 20, 38, 40, 48-50, 72, 78, 118, 128, 146, 195 e.v., 208 e.v., 215 e.v., 223, 226, 253, 260, 319n1
- tweedegeratie immigranten, nationaliteit van 71, 77 e.v., 119, 140, 168, 171, 191, 195-196, 227, 243, 246, 251-252, 257 e.v., 267, 270, 273
- uitvoeringspraktijk 124, 126, 142, 151, 158-159
- uitzonderingen op afstandsverplichting 45-46, 56-57, 91, 130, 140, 143, 151-153, 155-157, 162 e.v., 168, 170-171, 179, 255-256, 272-273, 277-279, bijlage 2, bijlage 3
- verdragen, internationale
  - internationale verdragen, invloed 17-18, 171, 259, 265, 273-274
  - Bancroft-verdragen 117-118, 123, 146
  - Convention on Certain Questions relating to the Conflict of Nationality Laws 1930 (Haags Nationaliteitsverdrag) 37, 40, 48, 72, 87, 161
  - Convention on the Nationality of Married Women 1957 (VN-verdrag nationaliteit gehuwde vrouw) 43, 52
  - Convention on the Nationality of Women 1933 (verdrag van Montevideo) 64

- Convention on the Reduction of Cases of Multiple Nationality and Military Obligations in Cases of Multiple Nationality 1963 (verdrag van Straatsburg) 43, 56, 88, 153, 161, 163, 277
- Convention on the Reduction of Statelessness 1961 (VN-verdrag ter voorkoming van staatloosheid) 152, 220, 222
- European Convention on Nationality 1997 (Europees Nationaliteitsverdrag) 91, 171, 220-222, 266, 277, 279
- Tweede Protocol bij verdrag van Straatsburg 1993 56, 171, 283, 291n84, 298n45, 310n134
- visumplicht (*zie ook* reisevrijheid) 32, 50, 101-102, 105, 110-111, 128, 133, 162, 178, 181 e.v., 193, 230, 247, 260-261, 299n3, 312n6
- vluchtelingen 49, 71, 105-106, 111, 152, 162-164, 212-213, 231, 254, 272, 279, 283, 304n106, 306n33, n43, 310n134
- vrijwilligheid bij nationaliteitswijziging 19, 36, 43, 52, 90 e.v., 117-120, 122, 124 e.v., 135-137, 140, 145, 159, 172-174, 200-202, 216, 222, 224, 266, 278, 300n30
- vrouwenorganisaties 36-37, 40-41, 46, 48, 51
- VVD 57, 73, 76, 90-91, 137-141, 163, 165-167, 169, 171, 220, 278
- wereldburgerschap 21, 231-232, 247, 254
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) 164, 168, 310n136
- Zuid-Afrika 53, 129, 133, 135 e.v., 139, 143, 302n74

Dubbele nationaliteit is in Nederland de laatste jaren onderwerp van hevig debat. De Hart laat in deze historische en internationaal vergelijkende studie zien dat dergelijke debatten niet uniek zijn voor deze tijd, noch voor Nederland. Een analyse van politieke debatten in de Verenigde Staten, Duitsland en Nederland sinds 1945 leert dat er tegen een dubbele nationaliteit heel verschillend wordt aangekeken, afhankelijk van de context en de groep waarover gesproken wordt. De analyse wordt afgewisseld met interviews met immigranten, emigranten en leden van gemengde gezinnen over de soms zeer persoonlijke betekenis van dubbele nationaliteit. Aan bod komen onder meer discussies over dubbele nationaliteit van Japans-Amerikanen tijdens de Tweede Wereldoorlog, van Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika in de jaren tachtig, en van moslims in de *war on terror* na 11 september 2001.

Betty de Hart is juriste en rechtssociologe. Zij is als universitair hoofddocent verbonden aan het Centrum voor Migratierecht en Instituut voor Rechtssociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen.

www.aup.nl

ISBN 978 90 8964 444 2

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS
Twenty Years of Excellence
2012

